

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ
МУВОФИҚЛАШТИРИШ ҚўМИТАСИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

**МАҲПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ**

**БОБОЕВ Ҳалимбой, ХИДИРОВ Звёдулло,
ШОДИЕВ Жўрабек, АҲМЕДОВА Муқаддас**

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

(II КИТОБ)

Тошкент – 2009

Ҳ. Бобоев, З. Хидиров ва б. Ўзбек давлатчилиги тарихи (II китоб). Т., “Fan va texnologiya”, 2009, 472 бет.

Ўзбек халқининг давлатчилик тарихи дунёдаги қадимги Миср, Ҳиндистон, Хитой каби давлатлар тарихи билан баробар бўлиб, бундан тахминан уч-тўрт минг йиллар аввал шаклланган. Бугунги Ўзбекистон Республикаси ана шу қадимги Турон, кейинчалик Туркистон деган номлар билан дунёга танилган давлатнинг марказий қисмида жойлашган бўлиб, унинг меросхўридир.

Ўтмишда эронийлар, юнонлар, араблар, мўғуллар ва руслар томонидан ўтказилган босқинлар оқибатида Турон ўз бошидан мураккаб тараққиёт босқичларни ўтказган.

Ушбу китобда ўзбек давлатчилиги тарихи Бухоро, Хива ва Қўқон мустақил ўзбек давлатларининг пайдо бўлишидан то чор Россияси томонидан забт этилишига қадар туркий, форсий, араб, хитой, рус тилларидаги манбалар асосида кўриб чиқилди.

Ушбу китоб Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, аспирантлари, шунингдек, давлат ва ҳуқуқ тарихи билан қизиқувчи барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

тарих фанлари доктори, академик

Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ;

юримдик фанлари доктори, профессор Зиёдулло МУҚИМОВ

Илмий муҳаррир: профессор Маҳмуджон СОДИҚОВ

Такризчилар: юримдик фанлари доктори Анваржон ХАМРОЕВ;
фалсафа фанлари доктори, профессор Собитхон НОСИРХЎЖАЕВ

ISBN 978-9943-10-231-6

© “Fan va texnologiya” нашриёти, 2009.

© Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти, 2009.

© Ҳ. Бобоев, 2009.

КИРИШ

“Ўзбек давлатчилиги тарихи”нинг биринчи китобида Туронда Ўзбекистоннинг қадимги ҳудудида давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, тарихи, яъни тахминан Туронда уч-тўрт минг йил аввал дастлабки давлатнинг пайдо бўлиши; Хоразмда эса “Авесто”нинг (диний ва ҳуқуқий нормалар яхлит тарзда баён қилинган китоб) ёзилишидан то Амир Темур давлати ва унинг “Тузуқлари”нинг аҳамияти ҳақида манбалар асосида айрим маълумотлар берилган.

Ушбу “Ўзбек давлатчилиги тарихи”нинг иккинчи китоби эса ана шу аввалги биринчи китобнинг давоми бўлиб, биринчи китобда Хоразмшоҳлар давлати қисқа ўрганилганлигини эътиборга олган ҳолда, унга яна кенгрок мавжуд манбалар асосида давлат тизими, ҳуқуқ манбалари ҳамда унинг инқирозининг асосий сабабларини ёритишга ҳаракат қилинди.

Иккинчи китобнинг асосий қисмини ўзбек хонлиқларининг Темурийлар салтанатининг ўрнида ташкил топиши тарихи ва уларнинг давлат тизими, бошқаруви, ҳокимият тармоқлари, суд ва қонунчилик каби масалаларни бир-бирларига қиёслаб ўрганишга ҳамда тегишли хулосалар қилишга ҳаракат этилди.

Маълумки, тарихий китобларда, илмий ишларда “ўзбек”ларни Туркистонга бостириб келишлари, уларнинг бу ерларда ҳукмронлик қилишлари, Темурийлардан марказий ҳокимиятни тортиб олганликлари тўғрисида турли фикр ва мулоҳазалар ёзилган. Ўзбеклар ҳам барча туркийлар каби Туронда яшаганлар. Бу ўринда шунини таъкидлаш лозимки, Туркистон давлатида марказий ҳокимиятнинг бир туркий сулоладан иккинчисига ўтишини, масалан, Темурий барлослардан ўзбек манғитлар уруғига ўтиши кузатилади. Ўзбек уруғларини бир-

бирларига қарши қўйиш, худди шунингдек, туркий уруғлар иттифоқидан иборат бўлган ўзбек, қозок, қирғиз, туркман ва бошқаларни бир-бирларига ноиттифоқ халқлар сифатида қўриш ярамайди.

Ўрта асрларда этник туркий уруғларнинг иттифоқлари сифатида шаклланган ўзбеклар, қозоклар, қирғизлар, туркманлар кейинчалик ички ва ташқи омиллар, яъни ички – бу турли туркий уруғларнинг марказий ҳокимият учун курашлари, ўзаро низолари бўлса, ташқи омиллар эса, қўшни бўлган империяларнинг Туркистон давлатини парчалаб, эгаллаб олишдек хатти-ҳаракатлари оқибатида тарқоқ ҳолга келиб қолган эдилар.

Марказлашган ягона Турон кейинчалик Туркистон номи билан машҳур давлат ўрнида майда давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келганлигини ва бугунги кунда ҳам ана шу тарқоқликнинг халқларимиз турмушига салбий таъсир кўрсатиб, туркий халқларни бир-бирларидан тобора узоқлаштираётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

Бугун дунёда глобаллашув жараёни юз бераётган бир тарихий шароитда, яъни турли тилларда сўзлашувчи, турли динларга эътиқод қилувчи халқлар ўзаро яқинлашиб бирлашмоқдалар. Фикримизнинг далили сифатида Европа давлатларини мисол келтирсак бўлади. Биз, туркийлар олдида ҳам келажакда ўз тарихимизни ўрганиб, ундан тўғри хулосалар, сабоқлар чиқариб, бир-бирларимизга яқинлашиб бир иттифоқ сифатида бирлашган ҳолда, қадимги Турон заминда барқарорлик ва тараққиётни таъминлашдан ўзга йўл йўқ, деб ҳисоблаймиз. Бу йўлда ташқи кучларнинг сиёсий ўйинлари, найрангларига қўра иш юритмасдан халқларимизнинг ички умумий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда амал қилишлик мақсадга мувофиқдир.

МУҚАДДИМА

Тарихда ўзбек хонликлари, яъни Бухоро амирлиги, Хива хонлиги ва Қўқон хонлиги давлатларининг пайдо бўлишида Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда ҳудудларида асосий этник нуқтани назардан Дашти Қипчоқ туркийларини ўзида бирлаштирган халқ – ўзбеклар асосий рол ўйнаганлар. Чингизхоннинг катта ўғли Жўжихон ва унинг авлодларига берилган Дашти Қипчоқ ва рус ерларида (1236–1256) Жўжининг ўғли Ботухон томонидан Жўжи улуси номидаги катта давлат барпо этилган. (Унинг пойтахти Саройботу ҳозирги Астрахан шаҳри яқинида бўлган). Бу давлат (Кўк Ўрда), Олтин Ўрда (Золотая Орда) деб аталган.

XIV асрнинг бошида бу давлат иккига – Кўк Ўрда ва Оқ Ўрдага бўлинган. Олтин Ўрдада Ботухон ва Тўға Темурлар ҳукмронлик қилган бўлсалар, Оқ Ўрдада эса Ўрда, Ичин ва Шайбон авлодлари ҳукмронлик қилганлар. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳокимият учун кураш жуда кескинлашган, даъвогарлар ўртасида жанжаллар, қирғинбарот урушлар авж олган эди.

Оқ Ўрда Олтин Ўрда (Кўк Ўрда) таъсирида мустақил давлат бўлиб иш юритишга ҳаракат қилади. Давлат мустақиллигини амалга оширишда ўзбек, қозоқ халқларининг бу давлатдаги мавқеи юқори бўлган. Худди шу даврда “мустақил ўзбек”, “ўзбек” “мустақил давлат” гоёлари юзага келган. Олтин Ўрда, айниқса, Берка (1256–1266) ва Ўзбекхон (1312–1342) даврларида ривожланган. Ҳар икки даврда ҳам ўзбекларнинг мавқеи юқори бўлган. Уларнинг тили, дини, урф-одатлари давлат сиёсати даражасигача кўтарилган. Мўғуллар камчилиқни ташкил этганликлари сабабли улар шу ерда ўзбеклар, яъни туркий қавмларга қўшилишиб кетганлар. Бу

ҳақда тарихчи олимлардан Улуғбек, Ал Умарий, Ибн Батута фикрлари қимматлидир.

Айниқса, улар ўзбекларга юқори баҳо беришган. Улар томонидан Сарой Беркада масжидлар, мадрасалар ва иморатлар қурдирилганлиги тўғрисида ёзилган. Ўзбекхон ўзбеклар номини Дашти Қипчоқда давлат сифатида танитишда, исломнинг қабул қилинишида ўз ҳиссасини қўшган йирик тарихий шахс, давлат арбоби бўлган.

XV асрда Туркистонда темурийлар ҳукмронлик қилган йилларда мамлакатнинг шимоли-шарқий чегарасида ҳокимият учун кураш кескинлашиб, Ўзбекхон асос солган марказлашган давлат парчаланиб, ўзаро жангу-жадал майдонига айланган эди. Дашти Қипчоқда манғитлар, ўзбеклар, қозоқ этник туркий гуруҳлар ўртасида ҳокимият учун кураш авжга минади. Абулхайрхон (1428–1429) Ғарбий Сибирда мустақил давлат ташкил қилади. Кейинчалик Абулхайрхон давлатига ҳозирги Қозоғистон ва Хоразм ерларининг катта қисми қўшиб олинади. Абулхайрхон бошчилигидаги ўзбеклар давлати темурийлар давлатининг чегараларида ҳаракат қилиб, унга хавф сола бошлайди.

Манғитлар Дашти Қипчоқнинг марказий ва ғарбий қисмида ҳокимият учун курашган бўлсалар, ўзбеклар Дашти Қипчоқнинг шарқида, Сибирда саъй-ҳаракатда бўладилар. Қозоқлар ғарбий Мўғулистонда (Чу водийси, 1465–1466) Гиратхон ва Жонибекхон етакчилигида қозоқ хонлигига асос соладилар. Мовароуннаҳр, Хуросон, Дашти Қипчоқда ҳокимият учун курашлар кескинлашади. Бу сиёсий тушқинлик эса ўз навбатида туркий халқлар давлатларининг парчаланиши, кучсизланиши ва уларнинг душманлари таъсирининг кучайишига олиб келади.

Амир Темур томонидан тузилган буюк салтанатнинг таъназули натижасида XV аср иккинчи яримидан бошлаб темурийлар салтанати инқирозга учрайди. Унинг ўрнига майда хонликлар, бекликлар ташкил топади.

Мовароуннаҳрда марказлашган кучли давлат ўрнида тарқоқ, ўзбек хонликларининг ўрнатилиши ўзбек давлатчилиги тарихида алоҳида ўрин тутди. Бу давр ўзбек хонликларининг ташкил топиши, давлатнинг парчаланиши, кейинчалик эса узок йиллар давомида ўзга мамлакатлар таъсирида қолиб кетиши билан характерланади.

Темурийлар салтанати инқирози Олтин Ўрдада ҳокимият учун ўзаро курашаётганларнинг Туркистон томон юришлари учун қулайлик яратади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, тарих саҳифаларида, аниқроғи, форс ва араб манбаларида деярли ёритилмай қолган бир кездеги Олтин Ўрдадаги тож-тахт учун курашлар, Ўзбекларнинг Ўрта Осиёга юришлари тарихи рус манбаларида бир қадар кенгроқ берилган.

Кези келганда Темурий ҳукмдорлар шахсига баъзи чизгилар берадиган бўлсак, бунда айниқса, Мирзо Улуғбек сиймоси кўзга яққол ташланиб туради.

Улуғбек 20 ёшидаёқ ҳокимликдан кўра олимлик шуҳратига сазовор бўлган. У ўзининг асосий куч, ҳаракатини Самарқандда рассадхона ва мадраса (академия) куриб, ўз шогирдлари билан илмий изланишлар олиб боришга сарф қилган. У вақтини асосан “Зижи Улуғбек”, “Рисолаи Улуғбек” ва “Тарихи арбаъ улус” каби асарларни ёзиш ва мадрасада маъруза, суҳбатлар ўтказишга бағишлаган. Давлат бошлиғининг кўпроқ фан билан машғул бўлиши, бизнинг фикримизча, давлат идора ишларининг орқада қолишига, сусайишига олиб келади. Бир вақтнинг ўзида Амир Темур томонидан яратилган буюк салтанатни бошқаришдек улуғвор вазифа билан бирга математика, астрономия, тарих каби фанлар соҳасида оламшумул илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш бир шахс учун ҳақиқатдан ҳам жиддий мушкуллик туғдирар эди. Натижада, юқорида келтирилган сабабларга кўра, Хуросон, Хоразм, Ас-тробод ва Олтин Ўрдада тожу-тахт учун курашлар кескинлашади. Жумладан, Султон Абусаид Мирзо (1424–1469) вафотидан сўнг Хусайн Бойқаро Хуросон ҳокимиятини эгаллайди.

Фаргона мулкида эса 1494 йил отаси Умаршайх Мирзо бевақт вафот этгач, ёш Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483–1530) унинг ўрнини эгаллайди. У укаси Жаҳонгир Мирзо ва тоғаси Али Дўстларнинг Андижондаги фитналарини бостириш учун 1495–1496 йилда Самарқанддан Андижонга қайтишга мажбур бўлади.

Олтин Ўрда, Оқ Ўрдада ҳам аҳвол нотинч эди. Тўхтамиш мағлубиятидан кейин унинг ўзи, ўғиллари Литва князи ҳомийлигида марказий ҳокимиятни эгаллаш ва давлатнинг аввалги куч-қудратини тиклашга ҳаракат қиладилар, сурункали ҳарбий юришлар олиб борадилар. Шу билан бирга Ўрдада Жўжи авлодлари ўртасида ҳокимият учун кураш кескинлашган бир шароитда Москва князлигининг шон-шуҳрати юксалади.

Бобур Мирзо 1499–1500 ва 1504 йилларда яна икки марта Шайбонийхонга қарши Самарқандга юришлар уюштиради. Бироқ унинг уринишлари натижасиз тугайди. 1504 йилда у Қобулни эгаллаб, ўша ерда муқим ўрнашиб қолади.

Туркистонда давлат инқироzi кун сайин кескинлашиб, зиддиятлар кучайиб бораётганда Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдада вазият янада кескин тус олади. Оқ Ўрдада Жўжининг авлодлари: Ўрда, Ичен, Шайбон ҳукмронлик қилган бўлсалар, Олтин Ўрдада Ботухон, Тўға Темур авлодлари хонлик қилганлар. Империянинг шимоли-шарқий чегараларида Жўжи улусига тегишли хонликларнинг кучайиши юз бериб, уларнинг Мовароуннаҳрга эртами-кеч ҳужум уюштиришлари хавфи ортиб боради. Дарҳақиқат, тез орада Дашти Қипчоқ ҳукмдорларидан бўлган Муҳаммад Шайбонийхон Темурийлар сулоласи ҳукмронлигини тугатиб, ўрнига Шайбонийлар сулоласини тиклайди. Ўзбек давлатчилиги тарихида туркийлар ўртасида ҳокимият таназули оқибатида кучли марказлашган давлат ўрнида майда хонликлар, бекликлар юзага келганлигини кузатиш мумкин бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, “ўзбек” сўзи икки маънода ишлатилади. Биринчидан, ўзбек деб ўрта асрлардан бошлаб Дашти

Қипчоқда яшаган, этник жиҳатдан туркий халқлар иттифоқи-га нисбат берилган. Иккинчидан “Ўзбек давлати”, “Ўзбек давлатчилиги” маъносида ишлатилади. “Ўзбек давлати” номини Ўзбекхон, Шайбонийхонлар дунёга машҳур қилган эдилар. Бугун эса ўзбек ёки ўзбек давлатчилиги деганимизда ҳар икки маънода ҳам ўзбек тушунчасининг маъно-мазмуни кенгайган ҳолда, деярли барча туркий қабилалар вакилларини бирлаш-тирган ва қадимги Турон давлатчилигининг марказий қис-мини ташкил қилган, уч минг йилликдан ортиқроқ ўз тарихи-га эга давлат тушунилади. Бу ҳақда биз биринчи китобнинг 33–38-бетларида етарли маълумотлар берганмиз.

Ўзбек хонликлари тарихи ўзбек давлатчилигининг ривож-ланиши тарихида алоҳида ўрин эгаллаб, ўзбек хонликлари тарихи сифатида ўрганилади. Китобларда Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи алоҳида ўрганилади.

Ўзбек хонликларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши та-рихий илмий асарларда уч даврга бўлиб ўрганилади. Масалан, яқинда чоп этилган, “Государства и право Узбекских ханств с XVI по XIX века” (Москва–2004) номли Ю. Ф. Луневнинг китобининг 48–49 бетларида.

1-давр. Ўзбек хонликларининг илк феодал даври (XVI аср). Шайбонийлар (1510–1599). Бу давр давлати ва ҳуқуқига фео-дализмгача бўлган давр белгилари характерлидир, деб ҳисоб-ланади.

2-давр. (XVII аср) феодал тарқоқлик даври асосан Аштар-хонийлар (1600–1753) сулоласи даври. Бу давр давлатига хос ҳокимлик айрим йирик ер эгаларининг феодалларга айла-ниши, давлат ҳаётида асосий ролни феодаллар, амирлар, оқсо-қоллар ўйнаганлар.

3-давр. Марказлашган шарқона феодал давлатлар (XIX аср биринчи ярими). Бу давр масалан, Бухорода Манғитлар (1747–1920) ҳукмронлик қилган йиллар сифатида тилга оли-нади.

Бизнинг фикримизча, ўзбек хонликлари юқорида кўргани-миздек, собиқ марксизм-ленинизм таълимотига асосланган

формацияларга боғлаб ўрганилмасдан тарихий нуқтаи назардан ўзбек давлатчилигинг шаклланиши, ривожланиши ва инкирозга учраб, алоҳида хонликларга бўлинган давр сифатида ўрганилса мақсадга мувофиқ бўлади. Хусусан:

Биринчи давр. Ўрта асрларда ўзбек хонликларининг Дашти Қипчоқда Жўжи улуси таркибида шаклланиши (XIV аср). Бу давр Ўзбекхон давридан бошланади.

Иккинчи давр. Ўзбек хонликларининг Мовароуннаҳр ва Хуросон, Туркистонда кечган даври.

Учинчи давр. Ўзбек хонликлари ўрнида собиқ Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг ташкил топиши ва ривожланиши (XX аср).

Тўртинчи давр. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ташкил топиши ва ривожланиш даври.

Ўзбекхон (1312–1342). Ўзбекхон ибн Тўғралнинг ўзбек давлатчилиги ривожланишидаги хизмати каттадир. Аммо мавжуд манбаларда у ҳақида маълумотлар жуда ҳам камдир. Шунга қарамасдан, Ўзбекхон ва унинг давлати тўғрисида қисқача бўлсада тўхталишни лозим топдик.

Ўзбекхон *биринчидан*, ўзининг исми билан бугунда ҳам бизнинг давлатимиз номи билан боғлиқ бўлса, *иккинчидан*, Жўжи улусида, аниқроғи Дашти Қипчоқдаги турк-мўғул қавмларини ягона давлат байроғи остида бирлаштирган Олтин Ўрда хони эди. *Учинчидан*, у ўз тарафдорлари ва халқини Мовароуннаҳрда бошлаб келиб, исломни қабул қилган тарихий шахсдир. *Тўртинчидан*, энг муҳими, ўзбек давлати номини биринчи бўлиб Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳрда таништирган давлат бошлиғидир. У ўзининг ана шу жиҳатлари билан бизнинг давлатчилик тарихимизга ўлкан ҳисса қўшган, ўрта асрларда яшаб, давлатни идора этган ҳукмдордир.

Ўзбекхондан кейин унинг қавми саналган ўзбеклар билан давлат сифатида Амир Темур даврида дипломатик муносабатлар ўрнатилганлиги ҳусусида Шарофиддин Али Яздий ҳам ўзининг “Зафарнома”сида хабар берганлиги аниқдир. Жумладан, унда “Андин сўнг Соҳибқирон комкор Житадин келгон

ва Ўзбекдин келгон элчиларга олгун камарлар ва зардўзлук тўнлар кейдуруб кўб пешкашлар била барчани қайтариб хонларига йибарди.....” (195-бет). Бу ерда ўзбеклардан мустақил давлат сифатида Амир Темур хузурида элчилар бўлганлиги характерли ҳолдир.

Ўзбекхон еттинчи хон сифатида, Улуғбекнинг ёзишича, хижрий 712 йилда Дашти Қипчоқда Тўктойхондан кейин хонлик тахтига ўтиради. Бу туркларнинг уто йилида бўлган эди. (225-б). У адолатли, маърифатли шоҳ дея таърифланади ва у хонлик қилган йилларда Дашти Қипчоқ об-ҳавоси, табиати ва унинг сероблиги натижасида халқ фаровон ҳаёт кечиради. Давлат марказлаштирилади. Қонуний тартиб ўрнатилади. Энг муҳими, хонликнинг саккиз йили ўтганда Занги Отанинг ҳалифаси Саид Ота (720 йилда) даъватига биноан, Ўзбекхон ўзининг элу-улуси билан исломни қабул қилади. Улар Саид Отанинг муридларига айланадилар. Бу ерда шу нарсага диққатни қаратиш керакки, ислом Ўрта Осиёга, хусусан, Бухоро, Самарқандга зўрлик, яъни уруш, юришлар асосида кириб келган бўлса, кейинчалик тинчлик йўли, яъни даъват қилиш йўли билан Дашти Қипчоқ ва шарқда яшайдиган халқларнинг исломга ўтганлигини кўрамыз. Бундан ташқари Мовароуннаҳрда Ўзбекхон бошчилигида ўзбекларнинг тинчлик йўли билан келганликларини ва Занги Ота сўзлари билан айтганда, улар ўзбеклар эдилар. Ана шу замондан бошлаб улар Мовароуннаҳрда ўзбеклар деб аталиб, бу ерга келмасдан қолганлари мусулмон бўлмаганлар Дашти Қипчоқда қолмиқлар (қолганлар) деб аталганлар.

Улуғбек ёзади: “Туркистон диёрининг ерига етганда, давр ўтмиши билан, бу ер-заминда яшаган тўра кишилар аслида улар билан яқинликка эга бўлганликлари ўзбек улусига кўшилиб кетдилар....” (226-б). Бу ерда биз Темурийларга қадар Амир Темур даврида ўзбекларнинг мавқеи нақадар юксалганлигини кўрамыз. Дашти Қипчоқдаги туркийлар билан биргаликда Туркистонда азалдан яшаб келаётган турк эли ҳам уларга кўшилиб кетганлар.

Шундай қилиб, Улуғбек маълумотига кўра, Султон Муҳаммад Ўзбекхон подшолигининг дастлабки 8 йили исломгача, қолган 30 йили исломни қабул қилишдан кейинги даврни ўз ичига олади. У жами бўлиб 38 йил хонлик қилади. 750 ҳижрийда вафот этади ва унинг ўрнига Жонибек саккизинчи хон этиб тайинланади. Бу даврга келиб Дашти Қипчоқда яшган турк-мўғул қавмлари исломни қабул қилган ва давлат тили ўзбек тили даражасига кўтарилган эди. Мўғуллар ҳукмронлик мавқеида бўлсаларда, бироқ улар камчиликни ташкил этганлиги боис маҳаллий ўзбек ва қозоқларга кўшилиб кетганлар.

Ана шу даврдан бошлаб ўзбеклар давлатининг Олтин Ўрдада юксалиши ва шарқий, шимолий ерларда эса қозоқларнинг давлатга бирлашиш жараёнлари тезлашади. Дашти Қипчоқ, Хоразм атрофларидаги туркий халқлар ўзбеклар атрофида ва бошқалари эса қозоқлар атрофида жипсланиб, икки давлатнинг шаклланиши ва ривожланиши юз бериб боради.

Ўзбекхон хонлик қилган давр Жўжи улуси тарихда энг ривожланган ва давлатнинг марказлашган даври бўлди. Уни тарихий китобларида Чингизхон юришлари асосида ташкил топган Жўжи улусининг “олтин даври” деб ҳам юритадилар. Давлат ва ҳуқуқ масалаларига келганда шуни айтиш керакки, аркони давлатда ҳарбийларга катта ўрин берилиб, улар Чингизхон давридагидек ўнликлар, юзлик, мир, мингликларга бўлинган. Давлат эса улус деб аталган. Йирик ер эгалари нўёнлар – беклар давлат идора ишларида асосий кучлар ҳисобланганлар. Бундан ташқари туманбоши, мингбошилар ҳам асосан нўёнлардан тайинланган. Бундан ташқари вазир, амир вазифалари ҳам киритилган эди.

Ҳуқуқ эса Ўзбекхон даврида, асосан, туркийларнинг одат ҳуқуқларига ва ислом ҳуқуқига, шунингдек, мўғулларнинг “Ясо”сига асосланган эди. Ясо нормалари, айниқса, унинг жиноят ва жазо боблари пухта ишланган ва амалда қатъий бўлган. Ясонинг ана шу қисмини, яъни жиноятга қарши қоидаларини Амир Темур ҳам ўз Тузукларида ишлатган эди.

Босқоқ (дору-ға) мансаби ҳам мавжуд бўлиб, у ўз халқлари ва давлатларини идора қилиш, улардан солиқлар йиғиш ишлари билан шуғулланган.

“Ясо”да ҳарбий ҳуқуқ, яъни оддий аскарнинг кейим-кечагию, курол-яроғидан тортиб амирларнинг ҳуқуқлари, вазифалари аниқ белгилаб қўйилган. Қўшинлар билан биргаликда юришларда иштирок этган аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлганлар. Мўғулларда давлат идора маҳкамаларида девонлар алоҳида ўринга эга эди. Масалан, Олтин Ўрдада, яъни марказий улусда бош девон бўлган бўлса, жойларда эса оддий девонлар мавжуд бўлган. Ҳар бир девонда битикчилар бўлиб, кириш ва чиқимларнинг ҳисоб-китобини ёзиб боришган. Молия девонида ана шундай кириш-чиқимларнинг рўйхати ёзилган дафтар мавжуд бўлган. Айрим вилоятларда ҳам маҳкамалар мавжуд бўлиб, уларда ҳам ўзларининг дафтарлари бўлган.

Ўзбекхон даврида суд ҳокимияти қандай амалга оширилган деган саволга манбаларда жуда ҳам кам маълумотлар берилган. Табиийки, судлов, авваломбор, “Ясо” нормаларига асосан олиб борилган. Мусулмончиликни қабул қилгандан кейин шариат нормалари ҳам қўлланилган. Бизнингча, суд ишлари аралаш: “Ясо”, шариат ва одат нормалари асосида олиб борилган, десак хато бўлмайди. Машҳур сайёҳ, тарихчи ибн Батута (XIV аср) Урганчда бўлганида Қутлуғ Темур (нойиб) ҳузурида бўлганлигини, у ерда кўрган ва билганлари қаторида суд ҳақида ҳам ўз фикрларини билдирган: “Бу амирнинг одатларидан бири шуки, ҳар куни қози унинг қабулхонасига келади ва унга ажратилган курсига ўтиради; унинг билан бирга фикҳлар ва котиблар келадилар. Қозининг рўборасига бош амирлардан бири ўтиради, унинг ҳузурида орғучи (ёрғувчи) деб аталадиган саккизта (бошқа) бош амир ва турк амирлари бўлади; буларнинг ҳузурига одамлар судланиш учун келадилар. Диний ишларга тааллуқли ишларни қози ҳал қилади,

бошқа ишларни эса шу амирлар ҳал қиладилар”¹. XIV асрда Ўзбекхон замонида, ислом дини Олтин Ўрда жамияти юқори табақасининг ҳукмрон ғояси бўлиб қолгандан кейин ҳам суд ишларининг бир қисми ҳамон ёрғучилар, яъни мўғулларнинг одатдаги қонуни бўлган “Ясо” асосида ҳукм қи-лувчи судьялар кўлида бўлганлигини очик кўрсатиб беради.

Ибн Батута сўзларига қараганда, XIV асрда мўғул улусларида, жумладан, Ўзбекхон улусида ҳам қозилар шариатни яхши билганлар ва улар диний масалаларни ўзлари кўрганлар. Ҳарбий, фуқаролик ишларини эса ноиб раҳбарлигида ёрғучилар судда кўрганлар.

Одатда, судьялар амир томонидан ёрликлар асосида тайинланган. Аммо суд жараёни эса юқорида кўрганимиздек, коллегиял тартибда, кўпчиликнинг иштирокида, очик олиб борилган. Судьялар ва битикчи (котиблар) судланувчилардан олинадиган маблағ асосида маош олганликлари ҳақида манбаларда маълумотлар берилган.

Хулоса шундан иборатки, Ўзбекхон даврида, Олтин Ўрдада суд ишлари қози бошчилигида, амирлар иштирокида “Ясо”, шариат ва одоб нормаларига кўра амалга оширилган.

Ушбу китобда ўзбек хонликлари тарихи, улардаги бошқарув тартиби, қонун-қоидалари тўғрисида манбалар асосида маълумотлар беришга ҳаракат қилдик. Албатта, ўзбек давлатчилиги тарихида ушбу давр анча мураккаб даврдир. Ҳар бир хонлик ва бекликлар ҳақида хулоса чиқаришни ва келажакда ўрганилмай қолган қирралари муҳтарам ўқувчилар томонидан амалга оширилади деган умиддамиз.

¹ Муқимов З. Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2005. – Б. 15.

Муҳаммад Шохбахт ШАЙБОНИЙХОН (1451–1510)

Муҳаммад Шайбонийхон Ўзбекхон, Абулхайрхонлардан кейин Дашти Қипчоқда, Олтин Ўрдада марказлашган давлат қуришга муваффақ бўлган машҳур давлат арбобидир. Амир Темурдан кейин Олтин Ўрдада, унинг марказий шаҳри – Сарой Берка тамоман бузиб ташлангандан кейин мўғуллар ташкил этган ва ўз даврида қудратли, марказлашган давлат сифатида танилган Олтин Ўрда инқирозга учраб ўзини тиклай олмаган йилларда Шайбонийхон қайтадан уни тиклашга ва атрофидаги қўшни мамлакатларни босиб олишга муваффақ бўлган эди.

Китобларда битилишича, Шайбонийхон Абулхайрхоннинг набираси, яъни отаси Шох Будоғ Султон, онаси эса Кўзибегим бўлган. Унинг ёшлиги, тарбияси шахзодалар сингари саройда ўтади. У яшаб, улғайган давр Олтин Ўрданинг заифлашиши; ҳокимият учун шахзодалар ўртасида ўзаро қурашнинг кескинлаши билан тавсифланади. Масалан, Абулхайрхон сиёсати билан келишолмасдан Оқ Ўрда томонга кетиб қолган Бороқхон ва унинг ўғиллари Ғайрихон ва Жонибеклар ҳамда Хожи Муҳаммад ўғли Иброҳим ва Бурка исмли Султонлар ҳокимият талашиб, 1468 йили Абулхайрхоннинг ўғилларини улар қариндош бўлишларига қарамасдан ўлдирган эдилар. Шох Ҳайдарнинг вафотидан кейин етим қолган ёш Муҳаммадни хизматкор Қорачабек мамлакат ичкарисига олиб қочиб яширган эди. Тарихий шароит ниҳоятда оғир йилларда Шайбонийхон тарбияланди ва вояга етди. Агарда у сиёсатда дадиллик кўрсатмаса, ҳаракат қилмаса худди ўзининг яқин қариндошлари каби қурбон бўлиши аниқ эди. Шайбо-

нийхон Олтин Ўрда таркибидан тарқаб кетаётган давлатни сақлаб қолиш ва уни келажакда мустақамлаб, бобоси Абулхайрхон каби бошқариш мақсадида Дашти Қипчоқ ўзбекларига раҳбарлик қилишни ўз зиммасига олади. Унинг энг дастлабки тадбирлари ва ҳаракатлари бобоси душмани Бурка Султонга қарши кураш бўлади. Уни енгандан кейин Самарқанд султони, Темурийлардан бўлмиш Аҳмад Мирзонинг (1459–1494) таклифига биноан Мазид Тархон исмли чегара ноиб хизматига ўтади. Кейинчалик эса Амир Абдул Али Тархон томонидан уни ўз тарафдорлари билан Бухорога таклиф этидилар.

Муҳаммад Шайбонийхон Бухородалигида ўз билимини янада оширади. У ислом асосларини, манбаларини чуқур ўрганади. Мавлоно Муҳаммад Хитой, шайхлардан Жалолиддин Азизон, Мансурларга шогирдлик қилиб, Яссавий тариқатини ўрганади. Бундан ташқари у бухоролик кўплаб олимлар, эътиборли кишилар билан ҳам яқиндан танишади.

Шайбонийхоннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг шаклланиши Чингизхоннинг катта ўғли номи билан боғлиқ, Жўжи улуси давлати тобора заифлашиб, тўзиб, турк-мўғуллардан иборат ўзбеклар, манғитлар, козоқлар каби этник гуруҳлар ўртасида ҳокимият учун кураш кескинлашган бир давр эди.

Амир Темур томонидан Тўхтамиш енгилиб, Олтин Ўрда тугатилганлигига қарамасдан Жўжи наслига мансуб бўлган Олтин Ўрдада ҳокимиятни тиклаш ва келажакда яна улусларга қайтиш ниятида юрганлар ҳам кам эмас эди. Ана шундайлардан энг кўзга кўрингани Шайбонийхон эди.

Ўрни келганда шуни айтиш керакки, Шайбонийхон ҳақида турли фикрлар мавжуд. Айрим тарихчи олимлар уни мўғул наслидан дея темурийларга қарши қўйган бўлсалар, айримлар, масалан, З. Муқимов ва бошқалар Шайбонийларни ҳам туркий қавмлардан бири сифатида, яъни Олтин Ўрдада аллақачонлар исломни қабул қилган ва Дашти Қипчоқлик ўзбеклар билан араллашиб, уларнинг тиллари ҳам, ўзлари ҳам туркийлашган дея тўғри хулосага келганлар. Бу ерда фақат тур-

кий уруғлар ўртасида, яъни марказ ҳокимияти Мовароуннаҳрда барлослардан ўзбекларга ўтганлигини кўрамиз.

Шайбонийлар сулоласининг темурийлар сулоласи ўрнида қарор топиши. Муҳаммад Шайбоний Ўзбекхондан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг катта қисмини эгаллаб, Туркистонда ўзбекларнинг барча туркий қавмларнинг умумий номи сифатида айтилишига асос солган шох бўлди, десак хато бўлмайди. Ўзбек номи байроғи остида барлос, манғит, кўнғирот ва бошқалар бирлашиб, кўшилиб кетдилар.

Ўзбекхон Дашти Қипчоқлик туркий халқларни Мовароуннаҳрга исломни қабул қилишга олиб келиб, ўзбек номини танитган бўлса, Шайбонийхон Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўзбек номини, унинг давлатини танитди ва машҳур этди.

Тарихий китобларда, хусусан, хорижий тарихчилар орасида кўпинча масаланинг моҳияти, туб негизига тушуниб етмасдан ўзбекларни бошқа туркий уруғларга қарама-қарши кўйишга уриниши ҳолларини учратиш мумкин. Аслида ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар ва бошқаларнинг келиб чиқишлари қадимги туронийлар ёки бугунги адабиётларда ёзилишича, туркийлардандир. Бунда фақат бир сулоланинг иккинчи бир сулола ўрнига келиши, масалан, барлос туркийларидан бўлган темурийлар ўрнига ўзбек номидаги туркий Шайбонийларнинг келганлигини кўрамиз.

Ўрта асрлардан юқорида номлари зикр этилган 92 та этник туркий уруғлар ҳаётида уларнинг давлат иттифоқига бирлашиши орқали тарихий жараёнлар рўй беради. Масалан, Шайбонийхон давридан бошлаб ўзбеклар Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамда Дашти Қипчоқда яшаётган кўплаб туркий этник гуруҳлар ва қабилаларни, шу жумладан, темурийлар қавми барлосларни ҳамда ўзида бирлаштириб, Туркистон номи давлат ўрнида ўзбек хонликлари давлати билан бирлаштиришга муваффақ бўлади. Шу билан бир вақт шарқий примолтик давлатида бошқа туркий этник қавмлар қозоқ давлатига бирлашадилар.

Шайбонийлар даврида, кейинчалик собиқ советлар даврида Ўрта Осиёда сиёсат сахнасида ўзбек давлати асосий куч сифатида юзага чиқди. Ушбу тарихий жараёнлар давом этиб, Ўзбекистон, Қозоқистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Тожикистон давлатларининг кейинги асрларда шаклланганлигини тегинли бобларда батафсил кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Бугун биз қон-қариндошчилик қонунларига асосланган барлос, манғит, кўнғирот, кипчоқ... уруғлари номларини ва уларга мансуб одамларни шунчаки тарихий нуқтаи назардан, динлари, тиллари, урф-одатларининг келиб чиқишларини ўргансак, ўзбек, козок, кирғиз, туркман ва тожиклар миллат сифатида мустақил давлат тузиб тобора мустақил яшашга ҳаракат қилаётган пайтда уларни бир-бирларига яқинлаштирадиган, боғлайдиган ришталарга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади.

Хулоса шундан иборатки, ўрта асрлардан бошлаб қадимги Турон, кейинчалик Туркистон давлати ҳудудида машҳур бўлган туркий қавмларининг номлари ўрнига Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Тожикистон номидаги давлатлар ва шу номдаги миллатларнинг номлари биринчи навбатда айтиладиган бўлди. Биз албатта, бу давлатларнинг биридан иккинчисини устун қўймоқчи эмасмиз, аксинча, уларнинг таърифи, давлатчилик илдизлари бирлигини кўрсатишга ҳаракат этамиз.

Кези келганда шуни таъкидлаш керакки, Амир Темур Олтин Ўрда хонлигига даъвогарлардан тўрт нафари: Тўхтамиш, Темур Қутлуг, Идике (Едике), Кўнча Ўғлонларни тарбиялаган ва улар Темур ҳимоясида бўлганлар. Аммо шулардан Кўнча Ўғлондан бошқалари душманлик йўлига ўтиб кетдилар.

Бу жараён Шайбонийхон ва Бобур ўртасидаги ҳокимият учун кураш натижасида Бобурнинг Афғонистонга, Қобулга кетишига ва Шайбонийхоннинг эса шоҳ Исмоил томонидан Марв жангида ҳалок бўлиши билан якун топади.

XIV аср охири XV аср бошида (1499–1507) Шайбонийхон зиддиятларга учраб кучсизланган Темурийлар давлатининг

марказий шаҳарлари: Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохрухия, Фарғона, Урганч, Балх, Ҳирот каби шаҳарларни эгаллайди. Натижада, Темурийлар сулоласи тугатилиб, ўрнига Шайбонийлар, яъни туркийларнинг ўзбеклар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилади.

Муҳаммад Шайбонийхон ўзбек хонликларига асос солган экан, у давлатни бошқаришда ислом ҳуқуқи, “Темур тузуклари”, одат ҳуқуқи қонун-қоидаларига асосланган, десак хато бўлмайди. У давлатни бошқаришда кенгаш, машварат каби Темурийлар даврида кенг қўлланилган шарқ давлатларига хос институтлардан фаол фойдаланган. Унинг ўзи эса хонлик ва бош қўмондонлик ҳуқуқини сақлаб қолган ҳолда катта-катта ўлкалар ва шаҳарларни ўз яқинлари ва амирларига мулк сифатида топширган.

Аммо Шайбонийхоннинг ҳукмронлиги ҳам узоққа чўзилмайди. У Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан ҳозирги Туркманистоннинг Марв яқинида бўлган жангида енгилди ва ҳалок бўлади. Туркистонни душманлардан қутқариш унинг давлат мустақамлигини сақлаб қолиш учун Убайдуллахон ҳаракат қилади. Убайдуллахон ўзбек хонлиқларининг ташкил топишида Шайбонийхондан кейин сиёсат саҳнасида шоҳ сифатида танилади. Убайдуллахон жангларда қаҳромонликлар кўрсатиб, ҳокимиятни қайта тиклаган бўлсада, у ўзбеклар-ни қонун-қоидаларига риоя этиб, хонлар-хони этиб ўзидан катта Абулхайрхоннинг ўғли Кучкинчихонни (1512–1530) Самарқанд тахтига сайлайди. Убайдуллахонга эса Бухоро, Қоракўл, Қарши ҳудудлари берилади. Бошқа ўлкалар ҳам Шайбонийхонлар ўртасида шу тарзда тақсимланади.

Убайдуллахон 1533 йил Бухоро ва унинг атрофидаги қишлоқларнинг хонлигидан ўзбеклар орасида хонлар хони деб танланади. Бухоро шаҳри эса давлатнинг пойтахтига айланади. Барча манбаларда Убайдуллахоннинг хонлик даври (1533–1539) Мовароуннаҳрни ривожланган даври дея таърифланади. У ўқимишли, ўз замонининг шоири, фикҳ илмининг билимдони бўлган. Унинг ўзбек, араб, форс тилларида чоп этилган

китоби бизгача етиб келган. Давлатни (мулкни) мустаҳкамлаш, адолатнинг қарор топиши унинг муҳим орзуси бўлган.

Убайдуллахон ҳарбий юришларга эътибор бериб Хуросонни ҳам ўзига қўшиб олишга ҳаракат қилади. Аммо бундан кутилган натижа чиқмайди. Урушлар натижасида бузилган, тўзиган мамлакатни қанчалик ҳаракат қилмасин, уни марказлаштириш имконияти бўлмайди. Ҳали Убайдуллахон ҳаётлигидаёқ ҳокимият учун кураш янгидан авж олган эди.

Шу тариқа, XVI ва XIX асрларда Туркистонда ўзбек хонликлари юзага келади. Манбаларда бу хонликлар тўғрисида турли фикр ва мулоҳазалар юритилади. Хонликлар орасида Бухоро етакчи роль ўйнайди. Советлар даврида феодал тарқоқ хонликлар, яъни Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари тўғрисида кўплаб илмий мақолалар, рисоалар ва китоблар битилган.

Биз мавжуд манбалар асосида ўзбек хонликларида давлат тuzилиши ва бошқаруви ҳамда ҳуқуққа оид айрим масалалар юзасидаги ўз фикр ва мулоҳазаларимизни билдириб ўтамиз.

Ўзбекларда давлат бошлиғининг тайинланиши ёки сайланиши масаласида Б. А. Аҳмедов ва З. Муқимовлар тўғри хулосага келганлар. Гап шундаки, З. Муқимовнинг фикрига кўра, ўзбек хонликларини мутлақ монархия шаклидаги давлат деб бўлмайди. Чунки уларни, яъни хонларни қурултойда сайлаганлар. Шу боис бу давлатлар тизимини маълум маънода чекланган монархия деса тўғри бўлади. Дарҳақиқат, ўзбеклар Ўзбекхондан бошлаб Дашти Қипчоқда давлат тепасига келар эканлар, улар, авваламбор, ўрнатган шарият ва одат қоидалари ва “Ясо”га асосланганлар. Чингизхон вафотидан олдин барча хонлар ва амирларни қурултойга тўплаб, (Жўжи вафот этган эди) энг ақлли ва тадбиркор ўғли Идикени асосий хон қилиб сайлашларини ва унга қасамёд этишларини талаб этган эди.

Чингизхон ўрнатган тартиб, яъни хонни ўз уругидан танлаш ва қурултойда тасдиқлаш мўтул улусларида, кейинчалик ўзбек хонликларида ҳам ўз кучини сақлаб қолганлигини кўра-

миз. Маълумки, мўғуллар маҳаллий туркийларга кўшилиб, уларнинг тиллари, динини аллақачонлар қабул қилган эдилар. Ўзбеклар даштдан келган бўлсаларда, улар ўзларининг Жўжи авлодига мансублиklarини таъкидласаларда, хонликлардаги ҳуқуқ манбаини асосан, ислом ҳуқуқи манбалари ташкил этар эди. Ислом қонун-қоидаларига биноан ҳам давлат бошлиғи – ҳалифа саҳобалар томонидан сайланиши ҳадисларда кўрсатилган. Мана шу юқорида кўрсатилган сабабларга кўра Б. Аҳмедов ва З. Муқимовлар ўз илмий асарларида бизда, ўзбеклар ўтмишида давлатнинг шакли якка ҳокимлик – монархия, монархия бўлганда ҳам мутлақ, деспотик монархия бўлган, деб кўпдан-кўп ёзилган. “Илмий” ишларга жавобан бизда монархия қисман бўлсада, чекланган монархия эди, давлатни идора қилишда кенгаш, маслаҳат, машварат, курултой каби институтлар кенг кўламда қўлланилиб келган, деган фикрлари тўғридир.

Биз бу ерда кўшимча сифатида таъкидламоқчимизки, давлат бошлиқлари – хонлар қоида сифатида уруғнинг ичидан, жуда бўлмаганда шу уруғга мансублигини эътиборга олган ҳолда улар курултойларда сайланганлар. Хонлар танланиши ва сайланиши жараёнларида уруғга мансублиги, шу уруғнинг энг каттаси, обрўилигини сайлаш анъанага айланганди. Ўрни келганда таъкидлаш жоизки, бугун ғарбда кенг тарқалган демократиянинг қадимги Ўзбекистонда дастлабки куртакларини кўрамиз. Бу давлат бошқарувида маслаҳат, кенгаш институтларидан кенг кўламда фойдаланиш ҳолларидир.

Хулоса шуки, И. Ю. Крачовский, В. В. Бартольд, А. А. Семёнов, Б. Д. Греков, А. Ю. Якубович, Л. Р. Сюкияйнен, И. П. Петрушевский, И. К. Левин, И. Н. Березин, И. Г. Пославский, П. П. Иванов, Ю. Ф. Лунёв ва бошқа шарқшунослар, тарихчиларнинг асарларида ўзбек давлатчилиқ тарихи тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалар асосан, марксизм назариясига биноан, ижтимоий-иқтисодий формациялар нуқтаи назаридан “восточно-феодальные государства”, “восточно-феодальная монархия”, “оседло-земледельческое кочевое хозяйство” каби ту-

шунча ва қарашлар орқали билдирилган. Шарқ давлатларига, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихига бундай ёндашув тўғри эмас, деб ҳисоблаймиз. Гап шундаки, ўзбек давлатчилиги ўз ривожланиши тарихи давомида турли цивилизацияларни ўзига сингдирган. Бинобарин, уни ўрганишда цивилизацияли ёндашув мақсадга мувофиқ бўлади.

Кези келганда шунни айтиш керакки, Б. Д. Греков ва А. Ю. Якубовскийлар “Олтин Ўрда ва унинг қулаши” асарларида (289–290), Темурнинг Тўхтамишга қарши кураши масаласини ёритишда XIX асрнинг биринчи ярмида Петербургда фаолият юритган француз ориенталисти М. Шагтуа (М. Шармуа) асарига асосланган эдилар. Маълумки, Шармуа ўз она тилида ёзган китоб “Expedition de Timour-lenk en Tamerlan contre Toghtamich. Khan de l’ongle de Djoutchy, En 793 de l’hegire ou 1391 notre ere” деб номланган эди. (1836 йилда чоп этилган). Юқорида тилга олинган муаллифлар суянган иккинчи машҳур асар М. И. Иваниннинг “Чингизхон ва Темурланг даврларида мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқларининг ҳар-бий санъати ва истилолари”дир. Бу китоб икки марта нашр этилган. Биринчиси 1846 йилда, иккинчиси 1875 йилда. Б. Д. Греков ва А. Ю. Якубовскийлар бу китобларнинг аҳамиятини жуда юқори баҳолаб, муаллифларнинг хизматлари катта эканлигини кўрсатиш билан бирга уларнинг ўз асарларини ёзишларида биринчи манбалар сифатида “Тузуқоти Темур”, “Малфузоти Темур” (“Қиссаи Темур”, “Темур қиссаси” номлар билан Тошкентда 2000, 2004, 2008 йилларда нашр этилди) номли асарни асос қилиб олганлар дея, “Темур тузуқлари”ни асосий манба эканлигини шубҳа остига олганлар. Бугунги темуршунослар томонидан чоп этилган кўплаб илмий мақола-лар, асарлар “Темур тузуқлари”нинг Амир Темур томонидан ёзилганлиги ва уни асосий манба эканлиги ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайди. Бизнинг фикримизча, М. Шармуа ва М. И. Иванинлар ўз вақтида тўғри йўлдан борганлар ва “Тузуқлар”ни асосий манба сифатида қўллаб тўғри қилганлар.

Рус йилномаларида ва тарихчилари асарларида Тўхтамишга берилган зарбалар турлича тавсифланади. Куликово жанги мўғулларга қарши асосий биринчи зарба эди. Амир Темур ҳам Москвага киришга журъат эта олмаган, чунки, у ҳам Куликово жангидан хабардор эди, деган қарашлар мавжуд. Маълумки, тарихий манбаларга кўра, 1391 йил 18 апрелда Темур ўз кўшинлари билан (уларни умумий сони 200 мингдан ортиқ эди) Тўхтамишга қарши юриш бошлайди. Ҳозирги Саратов вилоятининг Черемша дарёси ирмоғи, Қундузча дарёсидаги Қундузча деган жойда Тўхтамиш билан Темур ўртасидаги машҳур жанг бўлиб ўтган. Темур унда ғолиб чиқиб, жуда катта ўлжа билан Самарқандга қайтади.

Тўхтамиш ўз мағлубиятларидан тегишли сабоқ ва хулосалар чиқара олмасдан, “йиқилган курашга тўймас” деганларидек, у яна куч тўплаб Олтин Ўрдани тиклаш ва келажакда Темурга қарши куч тўплаш билан банд бўлади. У Озарбайжон ҳудудларида босқинчилик ишларини юргизади. Тарихий манбаларнинг хабар беришича, Тўхтамиш Темурга қарши яна куч тўплар экан, у Миср султонлари ал-Малик аз-Зоҳир, Бехуклар билан яқинлашишга ва уларнинг Темурга қарши бўлишларига эришиш учун ҳаракат қилган. У Литва князи Витовт билан музокаралар олиб бориб, уни ҳам ўзига оғдиришга уринган. Хуллас, у яна катта куч тўплаб, Темурнинг бир неча бор оғоҳлантиришларига қарамай урушга тайёрланади.

Иккинчи ҳал қилувчи жанг Тикер дарёси соҳилларида 1395 йил 6 апрель ўрталарида бўлади. Бу жанг фақат Тўхтамишнинг тақдирини ҳал қилибгина қилмасдан, балки бутун Олтин Ўрда, яъни Жўжи улусининг батомом тарқалиши, тугатилиши ва Жўжи улусига қарам ерларнинг озод бўлиши, шу жумладан, Москов князлигининг кейинги асрларда мустақил тарзда ривожланиши ва Шарққа томон юришига ҳам катта имконият яратиб берган эди. Афсуски, рус тарихида, хусусан, машҳур тарихчилар: Б. Д. Греков ва А. Ю. Якубовскийларнинг асарларида шундай фикрлар билдирилган: “Низомиддин Шомий ва Шарофиддин Али Яздийнинг хабар беришларича, Темур

Москов (яъни Москва) шахри, вилоятига бостириб кирган....” (314бет). Гўёки рус йилномаларида Москва районлари тилга олинганидан, улар бу маълумотга ишонмайдилар. Шарқ манбаларида рус юртининг географияси хато кўрсатилиб, Рязань ери Москва князлигининг чегара волостлари билан чалкаштириб юборилган, деган шубҳали фикрларни билдирганлар. Улар Никон йилномаси хабарларига таянган ҳолда яна шундай хулосаларга келганлар: Князь Василий Дмитриевич кўпдан-кўп полклар тўплаб, Коломно шахрига қараб йўлга чиққан ва Ока дарёси орқали ўтадиган кечикни эгаллаган. “Темур руслар билан тўқнашишга журъат қилмаган ва Рязань ерини талаганидан кейин” жанубга қараб кетган, “Темур Куликово майдонида Мамай билан бўлган жангни эшитиб, юраги бетламаган”, – деган ўта кулгили хулосаларга келганлар. Шу ўринда тарихий ҳақиқатни тиклаш маъносида қуйидаги жиҳатларни айтиб ўтамиз. *Биринчидан*, Темурнинг мақсади Тўхтамишни тутиб, жазолаш эди. *Иккинчидан*, Москва Олтин Ўрда таркибидаги (вассал) князлик бўлиб, Темур уни алоҳида бир мустақил давлат дея билган эмас. *Учинчидан*, Мамайнинг Куликово жангида енгилишидан Амир Темурнинг чўчиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки, Куликово жангидан кейин Тўхтамиш Москва шахрига ўт қўйиб, талагани маълум бўлади. Тўхтамишдан кўркмай уни доимо таъқиб этиб келаётган Темур Куликово воқеасини эшитиб, кўркиб қолиши кулгили бир ҳолдан бошқа нарса эмасдир.

Энг таажубли жойи шундаки, Греков ва Якубовскийлар Олтин Ўрдага икки марта зарба берилган, деган фикрга келганлар. *Биринчиси* 1380 йили Куликово жанги бўлиб, бу жангда Дмитрий Донскойнинг Мамайга берган зарбаси, *иккинчиси* эса, 1395 йил Темурнинг берган зарбаси (317-бет) эмиш.

Бизнинг фикримизча, Олтин Ўрдани унинг Астрахон, Сарой Берканинг маркази сифатида тугатилиши учун ҳар икки зарбани ҳам Темур берган. Тўғри, Куликово жанги тарихда машҳур жанг, унинг аҳамияти катта. Аммо Мамай ким эди? У

Олтин Ўрдада хонлик қилиш орзусида юрган бир қимса эди, холос. Унга берилган зарба, албатта, Олтин Ўрданинг ички зиддиятларини кескинлаштириб, марказий ҳокимиятни кучсизлантирган. Лекин шунга қарамай, ҳали Олтин Ўрданинг куч-қудрати синдирилганича йўқ эди.

Маълумки, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Темур ҳомийлигида ҳокимият тепасига келган, кейинчалик унга қарши юришлар қилган. Шу боис Темур унга қарши биринчи ва иккинчи ҳал қиливчи зарбаларни ҳам ўзи бериб, Олтин Ўрда улусининг тугатилишини уддалаган тарихий шахс ва моҳир саркардадир.

Дарҳақиқат, адолат юзасидан таъкидлаш жоизки, Б. Д. Греков ва А. Ю. Якубовскийлар Оксоқ Темур рус халқи хотирасида ёмон ном қолдирган бўлсада, аммо Тўхтамишни енгизиши билан рус ерига объектив суратда катта хизмат кўрсатган, лекин шундай бўлиб чиқишини унинг ўзи ҳам мутлақо пайқаман”, деган эдилар.

Ҳақиқатдан ҳам, Амир Темур Тўхтамиш билан оғир жангларни ўтказди ва уни енгди. Сарой Беркани давлат пойтахти сифатида тугатди. Бу ҳаракатлари билан русларнинг келажакда мустақил ривожланиши учун муҳим имконият яратди. Агарда у асрлар ўтиб, унинг севиқли ватани – Туркистоннинг Россия мустамлакасига айланишини пайқаганда эди, албатта, Темур бошқача йўл тутиши турган гап эди.

Хулоса шундан иборатки, биринчидан, Амир Темур қанчалик кучли, қудратли саркарда бўлмасин, у ҳам бир, оддий инсон эди. Бўлмаса у, Тўхтамишдек бир маккор ва зулмкорни, унинг билан бирга яна Темур Қутлуғ, Идиқе, Кўнча Ўғлонларни тарбиялаб, Олтин Ўрда хонлигига бевосита ёрдам берармиди?!. Лекин уларнинг маккорлиги натижада Тўхтамиш билан икки мартаба оғир жангларни ўтказишга тўғри келди.

Амир Темурнинг Хитойга ҳарбий юриш чоғида қутулмаганда вафот этиши, биринчидан, ўзидан кейин салтанатнинг тақдири кимнинг қўлига топширилиши масаласини очиқ қолдирган эди.

Иккинчидан, унинг салтанатига бирлашган 27 мамлакатни идора қилишдек ўта мураккаб масала ҳали ҳам охиригача пухта ўйланмаган эди. Мамлакат, асосан, Амир Темурнинг шахсий обрў-этибори ва унинг “Тузуқлари” асосида бошқариларди. *Учинчидан*, тожу-тахт учун кураш авж олади ва пировард натижада Шохруҳ фойдасига ҳал бўлади. Шохруҳ эса Самарқандга ҳоким этиб катта ўғли Улуғбекни (у 17 ёшда эди) тайинлаб, мамлакат пойтахтини Самарқанддан Ҳиротга кўчиради. Машҳур Самарқанднинг Ҳиротдан кейин иккинчи даражали шаҳарга айланиши, бунинг устига 17 ёшли, ҳали баалоғат ёшига тўлиқ етмаган Улуғбекнинг ҳоким этиб тайинланишининг ўзи салтанатнинг кучсизланиш, кейинчалик инқирозга учрашига томон кўйилган илк қадам эди.

Тўртинчидан, Шохруҳ Ҳиротда, Улуғбек Самарқандда кўпроқ маърифий ишлар билан шуғулланиши оқибатида мамлакатнинг сиёсий инқироз томон кетиши кучая боради. Шимолда, яъни Жўжи улусида катта курашлар ва жанглар натижасида тугатилган Оқ Ўрдада яна қайтадан тўс-тўполонлар бошланиб кетади. Шохруҳ, кейинчалик Улуғбек Дашти Қипчоқдан келганларнинг ёки уларнинг хонлари Едигей элчиларини тантанали кутиш, уларга совға-саломлар инъом этиш билан чекланганлар. Шохруҳ вафотидан кейин Хуросон, Эронда тожу-тахт низолари авж олади, у мисли кўрилмаган даражада қасб этиб боради. Бу ҳақда манбаларда етарли маълумотлар мавжуд.

Бешинчидан, юқорида қайд этилганлар натижасида дунёга донг таратган Амир Темур давлати хонликлар, амирликлар, бекликлар ўртасида талон-тарож объектига айланиб, оқибатда парчаланиб, инқирозга учради.

Олтинчидан, Туркистон халқи кўп қурбонлар бериб пировардида ўзгалар қўлида қуллик асаротига тушиб қолиши билан якун топганлиги тарихимиз салономаларидан маълумдир.

Бунинг оқибатида не азоб, мушкулликлар билан қад ростлаган доврўғли Амир Темур салтанати ундан сўнг оғир аҳволга дуч келиб, ички ва ташқи қарама-қаршиликлар ва тожу-

тахт учун кураш майдонига айланган эди. Шохрух элчиларни қабул қилиш, улардан совға-саломлар қабул этиш билан чегараланган, у кўпроқ ўзининг тинчлигини, осойишталигини ўйлаган. Улуғбек эса ёшлик йилларида илм-фан билан шуғулланиб, дунёга кўпроқ олим сифатида танилади. Аммо сиёсат, давлат масалаларига етарлича эътибор бермаган. Жойларда тўс-тўполонлар авж олган ва бу сиёсатнинг дастлабки қурбонлари Улуғбекнинг ўзи ва унинг ўғли Абдулатифлар бўладилар. Бундай аянчли ҳолларнинг пировард оқибатида Туркистон Россиянинг мустамлакасига айланади. Улуғбек мисолида тарих сабоғи шундан иборатки, бир шахс бир вақтнинг ўзида ҳам буюк давлат арбоби, ҳам оламга машҳур олим даражасига кўтарила олмайди. Чунки, иккала йўналишда унумли иш олиб бориш учун бир кишига, минг истеъдодли ва қобилиятли бўлишига қарамай, етарли вақт бўлмайди.

Ушбу китоб “Ўзбек давлатчилиги тарихи. I китоб”нинг давоми сифатида “Ўзбек давлатчилиги тарихи. II китоб” деб номланди. Унда биз биринчи китобда қисқача берилган, бугунги кунгача ҳуқуқшунослар томонидан кам ўрганилган мавзулар, яъни Хоразмшоҳлар давлатининг тузилиши, ҳуқуқ манбаи ва инкирозининг асосий сабаблари; Ўзбек хонликларининг Туркистонда Темурийлар империяси ўрнида ташкил топиши ва уларнинг давлат тузилишлари, ҳокимият тармоқлари, суд ва қонунчилик каби масалаларни бугунги кун талаби даражасида ёритишга ҳаракат қилдик.

Хорижий Шарқ ва Ғарб тарихчилари М. Купрулунинг “Хоразмшоҳлар”, О. Танернинг “Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг замони”, доктор Иброҳим Қафас ўғлининг “Хоразмшоҳлар давлати тарихи”, Барон В. Розеннинг “Ан-Насавийнинг Султон Жалолиддин Мангубердининг ҳаёти тафсилоти асарига сўз боши”, Е. Давидовичнинг “Муҳаммад Хоразмшоҳнинг танга зарб саройи”, О. Туроннинг “Туркхон Хотун эмас, Теркен Хотун дейиш керак”, проф. В. Тўғоннинг “Умум турк тарихига кириш”, “Туркистон ва яқин тарих”, “Қорахонийлар тарихи”, О. Прицакнинг “Қорахонийлар” туркумидаги

қатор тадқиқотлари тарихий йўналишда бўлсада, Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топиши, давлат ва ҳарбий тизимни тадқиқ этиш учун муҳим манбавий асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон тарихчилари, хусусан, И. Мўминов, Ҳ. Бобобеков, А. Асқаров, А. Соғуний, А. Зиё¹, проф. А. С. Сағдуллаев бошчилигидаги муаллифлар жамоаси эса “Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти”² китобини, баъзи умумтаълим дарсликлари, хрестоматияларни яратганлар.

Юқоридаги тадқиқотларнинг мухтасар тавсифи ва сарҳисобидан маълум бўлаяптики, Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топиши, давлат тизими ва ҳуқуқчилиги мавзусида “Давлат ва ҳуқуқ тарихи” иқтисослиги бўйича махсус монографик тадқиқот йўқ. Биргина жуда зарур, фойдали бўлган З. Ю. Муқимовнинг “Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи” – олий ўқув юртлари учун дарслигида берилган “Хоразмшоҳлар давлати ва ҳуқуқи” бўлимидаги материаллар ва хулосалар етарли эмас, улар дастлабки кузатишлар сифатидагина аҳамиятга эга холос.

Бизнинг фикримизча, *биринчидан*, илмий-назарий, методологик жиҳатдан Хоразмшоҳлар давлатининг вужудга келиши ва тараққиётининг асосий босқичларини кўздан кечириш, унинг сиёсий арбоблари фаолиятини аниқлаб бериш, унинг миллий давлатчилигимизнинг энг асосий сиёсий-ҳуқуқий, тарихий шакли сифатида таъриф, тавсифини холис, ҳаққоний тарзда кўрсатиб бериши лозим бўлади.

Иккинчидан, Хоразмшоҳлар давлати тизими, ташқи ва ички сиёсати, унинг дипломатияси, ҳарбий ташкилоти, идора ва бошқарув усуллари махсус ўрганиш ҳозирги ўзбек миллий давлатчилигини куриш, мустаҳкамлашда кўпгина ибратли тажриба ва сабоқлар бериши мумкин.

¹ *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: “Шарк”, 2000.

² *Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти / Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н.* – Т.: “Академия”, 2000. – Б. 271; *Сағдуллаев А., Мавлонов Ў.* Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Т.: “Академия”, 2006 – Б.140.

Учинчидан эса, Хоразмшоҳлар давлатидаги ҳуқуқ нормалари, ижтимоий сиёсат, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботини муҳофаза қилиш тажрибаси, ҳокимият ва халқ ҳокимияти, қонунчилик муаммоларини махсус ўрганиб, ҳозирда биз қураётган давлат ва ҳуқуқ амалиёти учун асқотадиган хулоса, тавсиялар берилиши мумкин бўлади. Ана шу маънода ушбу китобда Хоразмшоҳлар давлати ҳақида кенгрок тўхтаб ўтишни зарур деб билдик.

Тадқиқотимизга Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан кейин давлат ва ҳуқуқ тарихига оид чоп этилган бирламчи манбалар асос бўлди. Биринчи навбатда, Насавийнинг “Сийрати Жалолиддин Мангуберди”¹ ҳамда Хоразмшоҳлар давлатининг тузуми, ҳуқуқ тартиботи, адлия, суд, ҳарбий ташкилоти, ташқи сиёсати ва дипломатияси, ижтимоий сиёсати муаммоларини яхлит тизим ҳолида, энг нодир манбалар асосида, оригинал ёндашган ҳолда тадқиқ этган акад. З. Бунёдовнинг “Государство Хорезмшахов Ануштегинидов (1097–1231)”² монографик тадқиқотидан таянч манба сифатида фойдаландик.

Қолаверса, “Жалолиддин Мангуберди”³ китоб-альбомида Хоразмшоҳлар давлатига оид бирламчи, энг ишончли манбалар – Ибн ал-Асирнинг “Ал-комил фи-т-тарих”, Жувайнийнинг “Тарихи Жаҳонқушой”, Насавийнинг “Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангуберди”, Рашид ад-Дин Фазлуллоҳнинг “Жомеъ ат-таворих” китобларининг Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ ҳаёти, зафар йўли, миллий давлатимиз учун қурашини ақс эттирувчи энг муҳим қисмлари танланган таржималарининг ўзбек тилида эълон қилиниши, нашр этилиши ҳам манбавий асос бўлиб хизмат қилди. Хоразмшоҳлар давлатига оид муҳим маълумотларни берувчи Шарофиддин Али Яздий, Шомий “Зафарнома”лари, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Икки саодатли

¹ Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. – Т.: “Ўзбекистон-Ёзувчи”, 1999.

² Бунёдов З. М. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1998.

³ Жалолиддин Мангуберди. – Т.: “Шарқ”, 1999. – Б, 200.

юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи”, Соҳибкироннинг “Тузуки Темурий” (“Темур тузуклари”), “Малфузоти Темурий” (“Қиссаи Темур”, “Темур қиссаси”), “Зафарнома”лари, Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”, Ғиёсиддин Алининг “Ҳиндистон ғазовотнома”си, Мажид Ҳавофийнинг “Мужмали Фосихий”си каби энг муҳим тарихий манбаларнинг ўзбек-рус тилларида тадқиқотлари билан нашр этиб эълон қилиниши мавзумизга оид сиёсий манбаларнинг ишончли мажмуаси бўлиб хизмат қилди.

Бундан ташқари, мавзуимиз даврига оид давлат тузуми, ташқи сиёсат ва дипломатияси, айниқса, қонунчилик тизимлари, ҳуқуқ-тартибот, адлия, суд, ижтимоий ҳаёт, муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солинишини тушунишда асосий роль ўйнайдиган бирламчи манбалар Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари I жилдининг ўзбек ва рус тилларида¹, Убайдуллоҳ ибн Маъсуднинг “Мухтасар”², Марғиноний “Ҳидоя”сига ёзилган мўътабар шарҳ “Мухтасар ул-виқоя” (муаллифи Маҳмуд ибн Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд)нинг ўзбек тилига таржимаси (тарж. Шоҳобиддин ибн Абдулазиз) ва бу китобга “Шарҳи мухтасари виқояи туркий” деб шарҳ ёзган Хўжа ибн Мансурнинг “Мажмаъ-ул-мақсуд” (I қисм) китобининг ҳозирги ўзбек тилидаги нашри, Имом Абу Юсуфнинг “Китоб ул-хароҷ”³ китобининг рус тилидаги нашрлари ҳам муҳим манбавий аҳамиятга эга бўлди. Шу билан бирга, ислом, шариат, давлат ва ҳуқуқ назарияси ва тарихнинг замонавий юриспруденция даражаси, талаб ва принциплари ҳисобга олиниб ёзилган Абдулвоҳҳоб Ҳаллофнинг 4 қисмдан иборат “Усул ул-фиқҳ” асарининг ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилиши ҳам Хоразмшоҳлар давлати тузуми, қонунчилигини чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этиш имконини очиб берди.

¹ *Маргинани. Хидая. 1 т.* – Т.: “Ўзбекистон”, 1994; Марғилоний Б. Ал-Ҳидоя. – Т.: 2001.

² *Убайдулло Ибн Маъсуд. Мухтасар.* – Т.: “Чўлпон”, 1994.

³ *Абу Юсуф Йаъқуб. Китаб ал-харадж.* – Хрестоматия по исламу. – М.: “Наука”, 1994. (А. Э. Шмидт таржимаси).

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТИ

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ, РИВОЖЛАНИШИ ВА ИНҚИРОЗИ

Хоразмшоҳлар давлатини ташкил этиш ғояси, ташаббуси билан тарих саҳнасига чиққан сулола асосчилари: Маъмун ибн Муҳаммад ёки Ануштегинлар Қутбиддин Муҳаммад, Жалолиддин Отсиз, Эл Арслон, Такашлар кураши, тажрибаси, ҳатто Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳам шарафли, ҳам фожиавий давлатчилик фаолияти, миллий қаҳрамонимиз Султон Жалолиддин Хоразмшоҳнинг фожиаги тарихий, шахсий-оилавий шарт-шароитларда миллий давлатчилигимизни қуриш, сақлаб қолиш, мустақамлашга қаратилган давлатчилик фаолияти, айниқса, сиёсий, давлат ҳокимияти, идора ва бошқарув усуллари қонуниятларига кўра, ҳам қонунчилик тараққиёти учун тарихий сабоқ, тажриба вазифасини ўташини таъкидлаш лозим.

Дарҳақиқат, Хоразмшоҳлар сулоласининг юқорида номлари санаб ўтилган асосчилари, бунёдкорлари 240 йиллик давр мобайнида Араб ҳалифалиги, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахитойлар, Қорахонийлардек жаҳон кўрган султон, ҳоконлар билан мислсиз курашларда Хоразмшоҳлар давлатини қура олганлар. Бунда уларнинг ақлзаковати, пўлат иродаси, руҳиятларининг фавқулодда ўрни, шахсий қаҳрамонликлари, шижоат, сабот, матонати, фидокорликлари – миллий давлатчилигимизни, ватанимизни озод ва обод қилиб

қуриб, келгуси авлодларга қолдиришдаги тарихий тажриба, анъана ва кадриятлари ўта ибратлидир.

Хоразмшоҳлар давлатини қуриш, мустақкамлаш, унинг ички барқарор тараққиётини таъминлашда тарихий манбалар шоҳидлиги, тадқиқотлар хулосаларига кўра Маъмунийлар ҳам, кейинги Хоразмшоҳлар ҳам, энг аввало, Араб ҳалифалиги ҳокимиятининг ўша даврдаги дунё саҳнасидаги диний ва давлатдорлик обрўси, куч-қудратини ғоятда чуқур ва нозик ҳисобга олган ҳолда ўз давлатларини қурганлар. Агар маъмунийлар, илк Хоразм ноибликлари даврларини ҳисобга олинандиган бўлса, маъмунийлар ҳам, илк Хоразм ноиблари ҳам ғазнавийлар, салжуқийлар, қорахонийлар, қорахитойлар, Чингизхон билан муносабатлари ҳам ҳалифалик мавқеига суянган ҳолда ўз кўшни давлатлари – валинеъматлари: ғазнавийлар, салжуқийлар билан ҳам содиқлик, ҳамкорлик, айни пайтда, улар орасидаги ўзаро рақобат муносабатларидан бениҳоя устамонлик билан фойдаланган ҳолда кураш олиб борганлигининг гувоҳи бўламиз.

Чунки, ҳали бу илк даврларда Хоразмшоҳлар давлатининг ривожланиш таянчи бўлган кучли ички иқтисодий барқарорлик, маҳаллий қонунчилик анъаналари, жанговар ҳарбий ташкилот тизими вужудга келмаган ёхуд улар эндигина вужудга келаётган эди. Шунинг учун ҳам Маъмуний Хоразмшоҳлар давлати ғазнавийлар, салжуқийлар, қорахонийлар, қорахитойлар, ғурийлар давлатлари билан ўта мураккаб минтақавий ҳамда дипломатик алоқалар сиёсатини олиб борганлар.

Ўзбекистонда жуда қадимги миллий давлатчилик, қонунчилик анъаналари мавжуд бўлиб келган. Қадимги Қанғ, Хоразм, қушонлар, эфталийлар, турк хоқонлиги, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, чигатой улуси, темурийлар, бобурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар, қипчоқ сулолалари узлуксиз давом этиб келган миллий давлатчилигимиз тараққиётининг тадрижий босқичлари, тарихий шаклларини ифодалайди. Ҳатто XX аср биринчи чорагида ҳам ана шу миллий давлатчилигимиз

анъаналарини қайтадан тиклашга уринилиб, «Туркистон Мухторияти», Бухоро Халқ Жумхурияти, Хива Халқ Жумхуриятлари тузилган. Юқорида санаб ўтилган миллий давлатчилигимиз тараққиётининг ҳар бир тарихий босқичига хос давлат тузуми, қонунчилиги, ҳуқуқ-тартибот анъаналари мавжуд бўлиб, асрлардан-асрларга асраб-авайлаб сақлаб келинган. Улар бугунги кунда қайтадан тикланган ва том маънода замонавий асосларда ривожлантирилаётган миллий давлатчилигимиз учун давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳамда тарих нуқтаи назаридан тарихий асос, манба, замин бўлиб хизмат қилмоқда. Зеро, Ўзбекистон Конституцияси дебочасида, давлат ҳокимиятини амалга оширишда «ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига»¹ таянган ҳолда, унга асосланган ва ундан келиб чиққан ҳолда сиёсат юргизилиши белгилаб қўйилган.

1097–1231 йиллар оралиғида оғир курашларда, Маъмунийлар, Хоразмшоҳлар сулоласи вакиллари Ануш Тегин, Отсиз, Эл Арслон, Такаш, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ва Султон Жалолиддин Мангубердилар қурган ана шу буюк Хоразмшоҳлар давлати миллий давлатчилигимиз, туркий давлатчилик ва умуман жаҳон давлатчилиги тараққиётининг энг порлоқ саҳифасини ташкил этади. Ҳозирги Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги улуғ неъмат эканлиги, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, янада мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш ҳақидаги Президент И. А. Каримовнинг назарий-методологик кўрсатмалари² нуқтаи назаридан Хоразмшоҳлар давлатини қуриш, мустаҳкамлаш, унинг тўла сиёсий мустақиллиги учун олиб борилган машаққатли курашлар, унинг гуллаб-яшнаган, юксак мақомга эришуви даври сўнгра бу давлатни инқирозга олиб келган сиёсий ҳарбий хатолар, сусткашликлар ёхуд давлат ҳокимияти ва қонунчиликни юри-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2008. – Б. 3.

² Каримов И. А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: «Ўзбекистон», 2003. – Б. 3–50.

тиш тажрибаси бугунги кунда ҳам асқотиши ўз-ўзидан тушунарлидир. Ўзбекистон, Марказий Осиё, хусусан, Хоразм минтақаси инсоният цивилизацияси тараққиётининг энг қадимги ўчоғи эканлиги тарихимиздан жуда яхши маълум. Хоразмнинг қадимги маданияти, тарихи, давлатчилиги тўғрисидаги манбавий маълумотлар ва ҳозирги замон тадқиқотчиларининг изланишларини Президент И. А. Каримов умумлаштирар экан, ўзининг машҳур «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли асарида «Хоразм давлати тарихини биз 2700 йиллик тарих деб биламиз»¹, – деб таъкидлаган.

Жуда кўпдан буён «Қадимги Хоразм», «Катта Хоразм», «Кичик Хоразм», «Шимолий Хоразм», «Жанубий Хоразм» атама, истилоҳларининг илм-фан, маданият, тарих, тарихий-жўғрофия фанлари тадқиқотчилари томонидан қўлланиб келинаётганлигининг ўзи ҳам ватанимизнинг муҳим таркибий қисми саналган минтақанинг нақадар катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. «Хоразм диёри Ўзбекистон ҳудудидаги қадимий маданият масканларидан биридирки, қадимги Туроннинг ажралмас қисмидир, археологик тадқиқотлару ёзма манбалар бундан яққол далолат беради. Хоразмнинг географик ўрни, хусусан, унинг Амударё этагида жойлашганлиги, бу ерда узок мозийдан бошлаб суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши, шаҳарлар барпо этилиши, давлат ташкил топиши, фан ва маданиятнинг тараққий этиши учун қулай имконият яратди. Қадимги Хоразм Амударё этагида иккала соҳил бўйлаб то Орол денгизигача, Ғарбда Каспий денгизигача, жанубда Хуросон ерларигача бўлган катта ҳудудни ўз ичига олган»². Бу ҳақда «Авесто» маълумотлари, Абу Райхон Берунийнинг шоҳ асарлари, қадимги араб, юнон, рим, ҳинд, хитой, арман, гуржи, эрон тарихчилари, сайёҳлари, астрономлари,

¹ Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. – Т.: «Ўзбекистон», 1999. – Б. 137.

² Бўриев О. Хоразмшоҳлар давлатида сиёсий ва маданий ҳаёт. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б.16.

жўғрофларининг хилма-хил ва бой манбавий маълумотлари гоётада қимматлидир. Бу манбавий маълумотларни тадқиқ этиш, умумлаштириш асосида акад. В. В. Бартольд, проф. А. В. Тўғон, С. П. Толстов, акад. Я. Ғуломов, акад. А. Р. Муҳаммаджонов, проф. Ҳ. Ҳасановлар томонидан махсус тадқиқотлар, монографиялар яратганлар ва махсус тўпламлар нашр этилган.

Қадимги ва ўрта асрлардаги Хоразмшоҳлар давлатининг сиёсий тузуми, давлатчилиги тараққиёти жараёнлари ҳам жуда муҳим, айти пайтда улар жуда кам ўрганилган ва ҳамон мураккаб муаммолигича қолмоқда. Зеро, «Авесто» китоби Беруний, Табарий асарлари ва бошқа тарихий-сиёсий манбаларда қадимги ва ўрта асрларда Хоразмнинг қадимги Мидия - Эрон давлатлари, Кушонлар, Сак-Қанғлилар давлатлари таркибида бўлганлиги, кейинчалик эса Турк ҳоконлиги, қорахонийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, қорахитойлар ва мўғуллар давлати таркибига кирганлиги, улардан мустақил бўлиш учун муттасил кураш олиб борилганлиги, катта тарихий даврларда – мил.аввалги 2-минг йиллик ўрталаридан то эрамиздан аввалги 327–325 йилларгача мустақилликка эришиб, жаҳондаги йирик давлатлардан бири сифатида дунё тарихига кириб, ўзидан муносиб из қолдирганлигини кўрсатади. «Хоразм ҳукмдорлари тарихда Хоразмшоҳлар номи билан машҳур бўлганлар. Ўрта асрларда Хоразм давлатини Хоразмшоҳларнинг тўртта сулоласи бошқарган: Афригийлар (305–995); Маъмунийлар (995–1017); Олтинтош сулоласи (1017–1034); Ануштегинлар сулоласи (1097–1231)» .

Ҳам жўғрофий, тарихий жиҳатдан, ҳам сиёсий-давлатчилик, илм-фан, маданият, цивилизациялар тараққиёти жиҳатларидан Хоразм тарихининг жуда мураккаб, порлоқ кўтарилишлар, жаҳоний ҳалокатлар, кескин сиёсий-тарихий ўзгаришларга бойлигининг асосий сабаблари, бир томондан, Осиё; Оврупо қитъалари, жўғрофий кенгликлар, кескин континентал табиий иқлим шароитлари – ўта иссиқ ва ўта совуқ иқлим, обҳаво метеорологик ҳаракатлари, жараёнлари кесишган, ту-

ташган нуқтада жойлашганлиги билан боғлиқ бўлган. Бошқа жиҳатлардан эса, қадимги давр ва ўрта асрларда «Буюк ипак йўли» бўйлаб Шарқ билан Ғарб, Жануб билан Шимол ўртасидаги савдо-тижорат йўллари, ҳарбий-дипломатик алоқа ва муносабатлар тутшиб кетган, халқлар, миллатлар, элатлар, динларнинг доимий кўчиб юриши, аралашиб кетиши, миграцияси тигиз кечган жараёнлар Хоразмнинг юқорида санаб ўтилган кескин ва тез ўзгарувчи ижтимоий-сиёсий тараққиётига сабаб бўлган.

I. 995–997 йиллар Шимолий Хоразм (Гурганж – Амударё бўйидаги шаҳар) амири Маъмун ибн Муҳаммад Жанубий Хоразмни (пойтахти қадимий Узбой ўзанидаги Фир-Қот-Қиёт шаҳри бўлган) кўшиб олиб, бирлаштириб, қадимдан давом этиб келаётган Африғийлар сулоласини ҳам қонуний жиҳатдан, ҳам ҳарбий-сиёсий жиҳатдан тугатиб, янги маъмуний Хоразмшоҳлар давлатига асос солди, ўзини фахрли «Хоразмшоҳ» номи билан атаб бошлади.

II. 997–1018 йилларда Хоразмшоҳлар давлати деб аталди ва шундай ном билан тарихга кирди. Ана шу атама 235 йил давомида буюк Хоразмшоҳлар давлати, кейинчалик эса, жаҳоний салтанатининг номи бўлиб қолди. Ҳуқуқий ва ҳарбий-сиёсий жиҳатларига кўра, бу давлат, салтанат араб-мусулмон, туркий мусулмон давлати бўлиб, бир томондан, қадимги туркий ясо-юсун, тўра-тузук қонунчилик тизими ва шарият қонунчилигига, уларнинг органик синтезига асосланар эди.

III. 1018–1034 йилларда Хоразмшоҳлар давлати тугатилиб у Ғазнавийлар давлати таркибига кўшиб олинди, сўнгра уларнинг ноиб бўлмиш Олтинтош томонидан бошқарилди.

IV. 1043 йилда Хоразм салжуқийлар томонидан кўшиб олиниб вассал давлатга айлантирилди. Шундан бир неча муддат ўтгач Ануштегинлар сулоласига асос солинди. Кейинчалик «Буюк Хоразмшоҳлар давлати» деб аталган миллий давлатчилигимизнинг бу буюк сулоласига, доктор Иброҳим Қафас ўғли аниқлаб берган манбавий маълумотларга кўра, ўғуз-туркларнинг бекдили уруғидан келиб чиққан ва салжуқийлар

томонидан Хоразмга ноиб этиб тайинланган Ануш Тегин асос солган эди. Бу даврда Ануштегинлар Хоразмшоҳлар давлати гоҳ салжуқийлар, гоҳ қорахонийлар, гоҳ эса қорахитойлар давлатларига тўла ва ярим қарам давлат сифатида мавжуд бўлди.

V. Хоразмшоҳлар давлати, салтанатининг тўла мустақиллиги учун Ануштагин авлодидан Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127), Жалолиддин Отсиз, Эл Арслон ва Алоуддин Такаш (1172–1200), Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1220–1221) ва Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Мангуберди (1221–1231) шарафли кураш олиб бордилар. Султоншоҳ ва Такаш даврида «Қўш ҳокимиятчилик» (диархия) 1172–1193 йиллар оралигида, то Султоншоҳ вафотига давом этди ва 1193–1200 йилларга келиб Такаш нафақат ўзининг мутлақ ҳокимиятини ўрната билди, балки бошқа давлатлардан амалда тўла мустақилликка эришиб, халқаро муносабатлар ва жаҳон тарихий тараққиётининг муҳим субъектига айланди.

Хоразмшоҳлар салтанатининг кутилмаганда ҳалокатга учрашининг объектив тарихий, ҳарбий-сиёсий ва субъектив, этник, мафкуравий сабаблари жуда кўп бор мутахассислар томонидан таҳлил этилганлиги, умумлаштирилиб берилганлиги учун, уларни бу ўринда такрорлаб ўтирмасдан, биз ана шу инкироз, ҳалокатнинг энг муҳим сабабларини мухтасар санаб ўтиш билан чекланамиз.

Қадимги туркий ясо-юсун, тўра-тузук қонунчилиги анъанасидаги «Ҳокон-Йабғу» диархия (нотенг қўш ҳокимиятчилик) принципи барча қадимги туркий ҳоконликлар, айниқса, Турк ҳоконлиги, Қорахонийлар сулолалари давлатларида ҳокимиятни барқарорлаштирувчи кучлар нисбатида мувозанатга эришиш имконини берувчи ва имконият яратувчи ижобий ролини Муҳаммад Хоразмшоҳ ва унинг онаси Туркон Хотун диархияси даврида (1200–1221) айна мўғулларнинг янгидан куч-қудратга тўлиб келаётган давлатининг даҳшатли, фожияли босқини арафасида давлатни бирлаштириш, жипслаштиришга эмас, тарқоқлик майлларига учраши рўй бериб борди.

Бунда илк бор туркий халқлар, уруғлар, қабилалар ўртасида этник, ҳарбий-сиёсий, иқтисодий низолар, сулолавий нуфуз талашини ҳал қилувчи рол ўйнади. Бу аянчли ҳол қудратнинг юксак чўққисига эришган Хоразмшоҳлар давлатига жиддий панд берди ва уни ҳалокатга маҳкум этди.

Энг муҳим сабаблардан яна бири, бу ҳам бўлса Аббосийлар ҳалифалиги билан Хоразмшоҳлар давлати сулоласининг геостратегик манфаатлари, интилиш ва мақсадлари, айниқса, диний-мафкуравий, мазҳабий интилишларнинг тўқнашуви, бу масалалар юзасидан ҳар икки тарафнинг келишишини истисно қиладиган муросасиз позицияси ҳал қилувчи рол ўйнаган эди. Хоразмшоҳларнинг аввалда стратегик, ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий мақсади бу аббосий ҳалифалар кўлида фақат илоҳий-теократик, маънавий-ахлоқий ҳокимиятни қолдириш, уни ҳам Бағдод атрофи билан чеклаш бўлган эди. (Ҳозирги Рим папаси – Ватикан мақоми, ваколоти ва нуфузи сингари).

Ҳалифалик марказий ҳокимияти эса, бир томондан, амалда кўлдан чиқариб юборган дунёвий-сиёсий ҳокимиятни қайтадан эгаллаш, бунда шу, жумладан, Хоразмшоҳлар сулоласи асосий рол ўйнаши кўзда тутилган эди. Охир-оқибатда эса Хоразмшоҳлар номига бўлсада Аббосий ҳалифалари давлатига тобе бўлиши, унинг таркибий қисми бўлиб қолиши керак эди.

Бундай қатъий, муросасиз стратегик кучлар нисбати Хоразмшоҳларни ислом, шариат, Аллоҳ Таоло номидан ўз вазифасини бажармаётган сунний аббосий ҳалифалар сулоласи ҳокимиятини шиа-саййидлар ҳалифалиги ҳокимияти билан алмаштиришга уринишдек қонунчилик, ҳарбий стратегик ва мафкуравий-мазҳабий қалтис йўл тутишга мажбур қилган эди.

Натижа шу бўлдики, аббосий ҳалифалар геостратегик жиҳатдан ҳамда Хоразмшоҳлар сулоласи учун ҳам бирдек ҳалокатли бўлган – янги, қудратли куч – мўғулларни ўзлари орасидаги ана шу масалани узил-кесил ҳал қилувчи куч сифатида ёрдамга чақириш, шунга даъват қилиш, шу мақсад йўлида

ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузишга ҳам рози бўлдилар. Натижада, охири Хоразмшоҳ Султон Жалолоддин Мангуберди 1231 йилда ҳалокатга учраган бўлса, энг сўнги аббосий ҳалифа 1256 йилда Хулағухон мўғуллари томонидан қатл этилиб, ҳар иккала сулола ҳам тугатилди.

Ижтимоий-иқтисодий, қонунчилик, ва мафкуравий жиҳатлардан эса Муҳаммад Хоразмшоҳнинг жаҳоний (салтанат) тузиш йўлидаги кураши асосида Марказий Осиёнинг барча асосий минтақалари талон-тарож, зўрлик, қиргинбарот қилинди. Чингизхон ва унинг қўшинларининг «мусулмонлар ҳалоскори», Аллоҳ Таолонинг қонуни ва адолатини бузиб, қаҳрига учраган Хоразмшоҳлар устига Аллоҳ Таоло юборган «қаҳр-жазо ҳукми ижрочиси» сифатида майдонга чиқиши муқаррар ва тўла ғалаба қилишига имконият берган эди.

Қолаверса, психологик жиҳатдан кибру-ҳаво, манманлик васвасасига учраган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг тўхтовсиз, кетма-кет ҳарбий-стратегик хатоларга йўл қўйганлиги, соғлом кучларга таянмай сурункали кўркув (ваҳима)ни авж олдириши, ахборот кураши имкониятларини қўлдан бой берганлиги ҳам энг муҳим сабаблардан бири бўлган эди.

Албатта, миллий давлатчилигимизнинг бундай қадимги ва катта даври – буюк Хоразмшоҳлар давлатининг вужудга келиши, гуллаб яшнаши, инқирозга учраши, ундан чиқариладиган тарихий сабоқларни бошқа фанлар қатори, давлат ва ҳуқуқ тарихи ва назарияси нуқтаи назаридан махсус ўрганиш, ҳар тарафлама тадқиқотлар олиб бориш, уларни умумлаштириб, назарий-концептуал ходисалар чиқариш, унинг сабоқлари, тажрибаси, анъаналаридан ҳозирги Ўзбекистонда қайтадан тикланаётган ва замонавий асосда ривожланаётган ўзбек миллий давлатчилигини мустаҳкамлаш, такомиллаштиришда ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўларди. Лекин шу нарса маълум бўлмоқдаки, буюк Хоразмшоҳлар давлатининг эволюцияси жуда мураккаб кечган, айниқса сўнги Хоразмшоҳлар – ота-бола Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ва ўғли Султон Жалолоддин Мангуберди ҳукмдорлик қилган 1200–1231 йил-

ларда Хоразмшоҳлар давлатида мураккаб ва зиддиятли ижтимоий-сиёсий вазият вужудга келган эди.

Хулоса шуки, Араблар босқини натижасида Мовароуннаҳр Араб ҳалифалигининг бир қисмига айлантирилганида Хоразм ўзбек давлатчилигининг мустақиллиги учун курашда ташаббусни қўлга киритган ва Ануштагин (X аср охири XI аср боши) Хоразм давлатига асос солди. 235 йил давомида, яъни мўғуллар истилосига қадар Хоразм ўзбек давлатчилигининг марказига айланди ва Мовароуннаҳр, Хуросон ҳамда Эроннинг бир қисмини ўз ичига олган буюк марказлашган давлат сифатида довруғ қозонган эди.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ

XIII аср бошига, яъни Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ тахтга ўтирган 1200 йилга келиб, қарийб 235 йиллик Ануштегин Хоразмшоҳлар сулоласи эволюцияси Такашнинг 1193 йилда укаси Султоншоҳ вафотидан сўнг якка ва мутлақ ҳукмдор бўлиб тахтга ўтириши билан ниҳоясига етган, якунланган эди. Зеро, Қутбиддин Муҳаммад, Отсиз, Эл Арслон, Султоншоҳ ва Такаш ҳукмронлигининг аввалги (1193 йилгача) даврида ҳам ташқи қарамлик, вассаллик, ҳам ички беқарорликни тугатишга эришилмаган, давлат жуда тез ривожланиб, юксалиб бораётганлигига қарамай, тез-тез гоҳ салжукийлар, гоҳ қорахитойлар, гоҳ ғурларнинг ҳамла ва тажовузларига учраб турар эди. Мамлакатда ички хавфсизлик, тўла барқарорлик таъминланмаган эди. Хоразмшоҳ Такашнинг 1193–1200 йиллардаги ҳукмдорлик даврида давлатдаги ана шу омонат ички ва ташқи ижтимоий-сиёсий беқарор вазият бартараф этилиб, мамлакат юксалиш, гуллаб-яшнаш, тараққиёт йўлига кирди. Такаш қатъий амалга ошира бошлаган, Хоразмшоҳлар давлатини ҳам Ғарбда, ҳам Шарқда, ҳам Жанубда кенгайтириш, қўшни давлатларни забт этиш, қўшиб олиш, ўз тасарруфига ўтказиш, вассал қилиш сиёсати фақат давлатнинг ички ва ташқи хавфсизлиги таъминланган, ижтимоий-сиёсий вазият барқарорлашган бир шароитдагина мумкин бўлар эди.

Такашнинг ўғли Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ана шу шароитда ҳукмдорликка келган эди ва табиийки, у ҳам Такашнинг Хоразмшоҳлар давлатини кенгайтириш сиёсатини давом эттиради. Бироқ унинг биринчи юриши, Хуросонни босиб олиш ва ғурийлар давлатини тугатиш мақсадини кўзла-

ган юриши мағлубиятга учрайди, ҳатто ғурийлар ҳукмдори Шаҳобиддин ғурий Хоразмшоҳ кўшинларини таъқиб этиб, Хоразмга юриш боғлаб, Урганчни қамал қилди ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни тўла мағлубиятга учратиб, унинг давлатининг тугатилишига бир баҳя қолди. Ана шундай ноилож аҳволда қолган Хоразмшоҳ қорахонийлардан ва қорахитойлардан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. Қисқа муддатда бўлсада қарамлик, вассаллик мавқеига тушиб, уларга ўлпон тўлашга мажбур бўлган эди. Бу эса Муҳаммад Хоразмшоҳнинг жуда эҳтиёткор сиёсат юргизишига, қорахонийлар, қорахитойлар, ғурхонийлар билан мураккаб ҳарбий-дипломатик сиёсат олиб боришига сабаб бўлади.

Ўз навбатида, Мовароуннаҳрнинг охириги қорахоний ҳукмдорлари, хусусан, Усмон тўсатдан бўлган Қорахитой-ғурхонлар ҳужумини дафъ этишда Муҳаммад Хоразмшоҳга ёрдам сўраб мурожаат қилиши, унинг Мовароуннаҳрга юриш қилиш, Бухоро ва Самарқандни эгаллаш имконини беради (1207).

Бироқ Муҳаммад Хоразмшоҳнинг бу мўъжаз ғалабаси қисқа муддатли бўлиб, қорахитойлар билан бўлган ҳал қилувчи жангда Хоразмшоҳ яна мағлубиятга учрайди ва уларга ўлпон тўлаб туришга мажбур бўлади. Бу эса Муҳаммад Хоразмшоҳни ўзи учун стратегик катта хавфли душман бўлган Қорахитойликлар балосини дафъ этиш вазифасини асосий мақсад қилиб олишга, уларга қарши зимдан, аста-секин жуда катта иқтисодий, ҳарбий-сиёсий куч тўплашга ундайди. 1210 йилдаги қорахитойлилар билан бўлган ҳал қилувчи жангда Муҳаммад Хоразмшоҳ кўшинлари тўла, порлоқ ғалабага эришади. 1212 йилга келиб Хоразмшоҳ қорахонийлар пойтахти – Ўзганни босиб олди. У Шарқий Туркистон, Қошғарни ўз тасарруфига киритади. Ўзган босиб олинганидан сўнг асирга олинган сўнгги қорахонийлар Марв, Урганчга олиб кетилиб, Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги тугатилади.

1212–1218 йиллар оралигида Муҳаммад Хоразмшоҳларнинг минтақавий давлати Каспий ва Орол денгизи шимолидаги минтақалардан Форс қўлтиғигача, ҳар иккала Ироқни ўз ичига олган. У Қофқоздан Шимолий Ҳиндистон, Ҳиндикуш тоғларигача бўлган ҳудудларни, Шарқда эса Етти Сув, Или воҳаси, «Садди Чин» – «Хитой девори»гача бўлган ўлкан, қудратли жаҳоний салтанатга айланган эди.

Худди мана шу ўлкан салтанатнинг «Енгилмас армия»си 400.000 кишилиқ отлиқлар қўшинларидан иборат бўлган. Қудратли давлат шон-шавкати, Хоразмшоҳлар давлатининг асосини ташкил қилган ўғуз-турклар, қипчоқ-турклар ўртасидаги этник ҳамда ҳокимият поғоналари учун олиб борилган доимий курашлар тўхтовсиз ва ҳолдан тойдирувчи; сурункали уруш ҳаракатларини олиб бориш, солиқ ва бож хизматларидаги бебошлиқлар, маъмурлар, амирлар, бекларнинг зулм, жабрлари салтанатда чуқур ички зиддиятларнинг кучайиши, бўҳронли вазиятнинг кескинлашувига олиб келди. Бу оддий халқнинг моддий ва маънавий аҳволининг оғирлашишига, ижтимоий, ҳатто миллий-диний муносабатларнинг кескин тус олишига сабаб бўлди. Хусусан, 1210 йилда Ўтрорда, 1212 йилда Самарқандда катта халқ кўзғолонларининг юз бериши сабаблари шундандир. Шунингдек, мамлакатда миллий-диний норозиликлар ҳам тобора авж олиб борди. Масалан, Найман хони Кучлук насроний динида бўлиб, Шарқий Туркистон мусулмон аҳолиси, нуфузли диний арбобларни хўрлаган, оммавий қатл қилганда, улар, табиийки, Хоразмшоҳга умид ва илтижо кўзи билан қараганлар, ёрдам сўраб, мурожаат қилганлар. Лекин Хоразмшоҳ бунинг акси ўлароқ, нафақат ёрдам қўлини чўзади, балки Чингизхон билан давлатлараро, халқаро дипломатия иммунитетини, қафолатларини, умуминсоний анъана ва кадриятларини поймол этади, аҳдномани бузади, Чингизхон элчи сифатида юборган мусулмонларни ва бошқаларни қатл этгани, мол-дунёларини талон-тарож қилганини кўрган, эшитган мусулмонлар Хоразмшоҳни ислом, шариат шаънини ерга

урган, «кофирдан ҳам баттар» дея, қоралаганлар, оммавий норозиликлар билдирганлар.

Ёки бўлмаса Бағдоддаги ҳалифаларга ўз ҳукмронлик талабини қабул қилдиролмай, бунинг устига оғир қиш совуғи, қор-бўронлари туфайли ҳалокатга учраб, Хоразмга қайтишга мажбур бўлган Хоразмшоҳ 1218 йилда Нишопурдан ўтаётган пайтда, масжидларда жума намозларида «Ҳалифа ўлган, унинг номини хутбадан ўчиришлар» деб фармон берган. «Шу йилнинг Муҳаррам ойида (1218 йил, март) эса, султон аввал Марвда, сўнг Бухоро ва Сарахсда ҳалифанинг номини хутбадан олдириб ташлаган. Аммо нима учундир, Самарқанд, Ҳирот ва Хоразмнинг ўзида (имомлар) султоннинг бу фармонига амал қилмадилар» (Ибн-ул-Асир)¹. Бу ўша биз таъкидлаётган катта ижтимоий, миллий-диний норозиликнинг яққол белгиси, шариат қонунчилиги нуқтаи назаридан унинг тамомила қонуний ифодаси эдики, буни юқори нуфузли ислом руҳонийлари ҳам қўллаб-қувватлаганлар.

Бундан ташқари, ҳозирги замон тарих фалсафаси², синергетик концепциялари³ нуқтаи назаридан қараганда, Хоразмшоҳлар давлатининг ҳалокати унчалик ҳам тўсатдан, қутилмаган оқибат эмас эди. Ануштегин Хоразмшоҳларнинг давлати ўз куч-қудрати, иқтидорининг авж буржига, айниқса, Такашнинг 1193 йилдан кейинги даврида кўтарилиб, Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмдорлик қилган йилларда энг раванқ топган, куч-қудратга тўлган эди. Бироқ шунга қарамай салтанатнинг

¹ Бунёдов Зиё. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097–1231) – Т.: «Ўзбекистон – Ёзувчи», 1998. – Б. 117.

² Шаповалов В. Ф. Основы философии. От классики к современности. – М.: ФАИР – Пресс, 1999. – Б. 576., 457–498.

³ Раҳимов И., Зоҳидий А., Холбеков А. Синергетика ва социология. – «Ижтимоий фикр», 1998. № 2, – Б. 66–71; Аюпов А., Раҳимов И., Зоҳидов А. ва бошқалар. Мустақиллик мафқураси ва Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий негизлари (Президент асарларини ўрганувчилар учун ўқув-услубий қўлланма). – Т.: 2001. – Б. 232.

давлат тузуми, идора ва бошқарув усулида, ҳатто давлатнинг таянчи бўлмиш армия таркиби, унинг стратегия ва тактикасида ҳам ҳаддан зиёд шохлаб кетган маъмурий бошқарув тизими, бир-бирини такрорлайдиган ёки бир-бирига зид тизимнинг амалда мавжудлиги (жумладан, Хоразмшоҳ ва Туркон Хотун ҳокимияти ва ҳ. к.), сингари ҳолатлар бепоён мамлакатни бошқаришга жиддий тўсқинлик туғдираётганди. Бу ҳол тараққиётда ҳарбий стратегия ва тактиканинг замондан орқада қолишига, кучлар бўлинишига олиб келмоқда эдики, бундан мамлакат жиддий хатарга йўлиқиши ҳеч гап эмас эди. Бунда, айниқса, Шарқда қудратга чиққан мўғулларнинг кучи хавфи кучайиб бораётганлигини ҳис этиш қийин эмас эди.

Чингизхон давлати «Фар»ига Жалолиддин Мангуберди давлат «Фар»и бас келиши, тенг келиши мумкин эди. Бирок Хоразмшоҳ Жалолиддин кўлига давлат ҳокимияти мамлакат ниҳоятда танг вазиятга учраган оғир пайтда, кеч теккан эди.

XIII аср бошларида вужудга келаётган Найманхон ва Темучин давлатлари, ўз навбатида, Хоразмшоҳлар билан минтақада ҳукмронлик ва таъсир доираси учун рақобатни бошлаган эдилар. Ана шу стратегик рақобат ва таъсир доираси учун кураш ҳалокатли оқибатларга олиб келмаслиги ва бунинг олдини олиш мақсадида Муҳаммад Хоразмшоҳ 1215 йилда Баҳоуддин Розий бошчилигида элчилик ва савдо қарвони жўнатган ва бу миссия Чингизхон Пекинни олган пайтда унинг ҳузурига етиб келган. Бу вақтда Чингизхон ғарб мусулмон дунёсини истило қилиши ҳали кун тартибига қўймаган, мусулмонларга, айниқса, уларнинг савдо қарвонларига стратегик мулоҳазалар билан жуда самимий ва ўзаро иқтисодий манфаатдорлик юзасидан ҳар томонлама қулай имкониятларни очиб бераётган эди. Ҳатто, насоро эътиқодини қабул қилган найман хони Кучлукхоннинг мусулмонларга қарши қатағони даврида Темучин мусулмонлар арзи-додига қулоқ солган, уларни Кучлукхондан ҳимоя қила бошлаган ва ўз паноҳига ола билган, шунинг учун мусулмон аҳолисининг хайрихоҳлигини қозона бошлаган эди.

Чингизхон Баҳоуддин Розий элчилиги орқали билдирган жавобда ўзини бутун Шарқ ҳукмдори деб санаши, Муҳаммад Хоразмшоҳни эса бутун Ғарб ҳукмдори деб эътироф этишини билдириб, дўстлик ва яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатишга қарши эмаслигини изҳор этган эди. 1217 йилда Хоразмшоҳ Чингизхон давлатига Аҳмад Хўжандий ва Аҳмад Балчич етакчилигидаги бошқа бир элчилик ва савдо қарвонини юборган. Бу миссия ҳам жуда катта муваффақият билан қайтиб келган. Шу элчиликка жавобан Чингизхон асли хоразмлик Маҳмуд Ялавоч бош элчи бўлган миссия ва нома юборган. Мирзо Улуғбек номанинг икки нусхаси матнини келтириб ўтган. Биринчи нусханинг мазмуни: "Тангри жаҳонни сену менга берган. Сену мендан бошқа бунга сазовор бўлмайдики, биз одамлар осойишини хоҳлаймиз. Сенинг мулкингдан бизга савдогарлар етиб келди. Биз томондан улар наларга сазовор этилгани борасида сенга етказурлар. Биздан олганларини сенга қолдирурлар. Биз тарафдан ҳам савдогарлар ўз моллари билан ўша томонга борурлар. У диёрда сенинг хузурингда улар ёлғиз. Бизга зарур нарсаларни сотиб оладилар. Сен менга фарзанддек саналгунг, Эронда сен меҳтарлардан ҳам улугсан. Тангри жаҳонни икки болиқ (мукаммал инсонларга) қа топширди. Уни эҳсону адолат билан беади. Биз яхши ишларга машғул бўлган чоғда сен бизга мададкор ва таянч бўлганинг яхши. Биз бир-биримизга дўстмиз. Шунда йўллар бадниятлардан тозаланади. Замин адолат билан тўла бўлганда, барча халқ бизга офарин айтар"¹. Номанинг иккинчи нусхаси мазмуни биз келтирган матндан кескин фарқ қилади. Ҳар ҳолда биз келтирган матн Чингизхон номаси аслига яқин бўлса керак. Чунки, айни шу матнда катта низо ва урушга олиб келган машҳур ибора – Чингизхон Муҳаммад Хоразмшоҳни фарзанд ёки "Энг яхши фарзандларидан бири" деб атаган ибора келтирилган.

¹ *Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.* – Т.: "Чўлпон", 1994. – Б. 140.

Хоразмшоҳ ичидаги ғазабини яшириб, Маҳмуд Ялавоч билан яширин суҳбат ва келишувдан сўнг, Чингизхонга ҳар икки давлат ўртасида аҳднома тузишга рози эканлигини билдирган. Ана шу жавобдан қаноатланган Чингизхон 1218 йилда Муҳаммад Хоразмий, Умар ва тақводор Юсуф деган мўътабар ва нуфузли элчилар бошчилик қилган 450 кишилик ва 500 туялик катта савдо карвонини Хоразмшоҳ ҳузурига юборади.

Мирзо Улуғбек ўз тарихий китобида урушнинг бошланишига Хоразмшоҳ шахсининг ҳақоратланганидан ташқари яна иккита муҳим асосни ҳам келтиради. Гап шундаки, советлар тарихчилигида тушунтирилганидек, Инолчиқ Баҳодир Чингизхоннинг элчилик карвонини тўсатдан эмас, балки Ҳамадонда турган Хоразмшоҳга махсус элчи юбориб, бутун тафсилотни билдирганидан ва у Инолчиқнинг фикр-мулоҳазалари ҳамда ҳужжатлари билан танишиб бир қарорга келгандан сўнг талон-тарож қилдирган. Бунинг ўз сабаблари бўлган. Биринчидан, Чингизхон элчилик карвонидаги машҳур савдогар Хоразмшоҳнинг онаси Туркон Хотун тарафидан жиян, Ўтрор волийси Инолчиқ Ғойирхонни насл-шарафи билан атамай бетакаллуфларча "Инолчиқ" деб атаган. Иккинчидан эса, Хоразмшоҳ атрофидаги амалдорлар, амирлар ўзларининг шахсий манфаатларини ўйлаб ички зиддиятларни кескинлаштириш ва ҳатто душманлик қилишдан ҳам тоймас эдилар. Бунинг устига, Хоразмшоҳ ўша кезларда Аббосийлар ҳалифа сулоласини тахтдан четлатиш, ўз ҳалифасини қўйишга қаратилган уруш-юриш ҳаракатларини бошлаган эди. Аммо у киши обҳавоси ва стратегик кучлар нисбати боис Бағдодга юришдан қайтиб, Ҳамадонда қишлашга мажбур бўлиб турган ўта фавқулодда мураккаб ҳолатда эдики, кексайган, ички қарама-қаршиликларни бостиришдан чарчаган Хоразмшоҳ жаҳонгирлик ҳис-туйғулари тўлиб тошган Чингизхонга, унинг куч-қудратига етарли баҳо беролмасдан катта хатога йўл қўйган эди.

Аслида Хоразмшоҳнинг кучи Чингизхондан кам эмас эди, аммо у кучларни жамлаб душманга қарши тайёргарлик кўриш ўрнига Самарқанд, Бухоро, Ўтрор каби шаҳарларни алоҳида-

алоҳида мудофаа қилинишига ургу берганлиги, ўзи эса Ироқ томонга кетиши унинг энг жиддий хатоси эди. Инолчиқ (Ғо-йирхон) Чингизхоннинг элчилик қарвонини талон-тарож қилиб, бош элчи Муҳаммад Хоразмийни ўлдиртирган ва бошқа икки элчининг соқолини қирдириб қўйиб юборганди. Бунга жавобан Чингизхон Ибн Кафраж Буғро ва яна икки нуфузли элчини жўнатиб, Инолчиқни тутиб уларга топширишни, айбдорларни жазолашни талаб қилган. Хоразмшоҳ, бу элчиликнинг ҳам бош элчисини ўлдиртириб, қолган икки элчининг соқолини қирдириб қўйиб юборган. Бу энди катта урушнинг эълон қилинишига ишора эди. Ана шу тарихий вазиятда Хоразмшоҳлар ва Чингизийларнинг объектив аҳволи қиёслаб бўлмайдиган даражада номутаносиб эди. Чунки юқорида айтиб ўтилган ҳалифаликка томон авантюристлик юриш (Бағдодга) ва шу муносабат билан вужудга келган таҳликалик ҳолатдан ташқари, Хоразмшоҳлар сулоласи ўзининг бутун қудрати нуқтаи назаридан ўсиш-юксалишнинг авж буржидан ўтиб, ҳали яққол кўзга ташланмаган бўлса-да, қувватдан кетиш палласига кирган эди. Бу нарса Хоразмшоҳнинг Олий давлат ҳокимияти билан ана шу ҳокимиятни қайтадан тақсимлашни, Қипчоқ уруғи нуфузини пасайтиришни талаб қилаётган бошқа уруғлар ўртасида молия, сиёсий ҳокимият, ҳарбий нуфуз каби энг муҳим масалалардаги келишмовчиликларда ўз ифодасини топаётган эди. Бу Туркон Хотун ва валиаҳд Султон Жалолиддин тарафдорлари ўртасида ҳам яширин, ҳам очикча олиб борилаётган курашда ҳам ифодаланаётган эди. Хоразмшоҳнинг бутун тараддудлари унинг ақлсиз, иродасиз, шижоатсизлигидан эмас, балки объектив вазиятнинг ҳал қилиб бўлмайдиган даражада мураккаблиги билан ҳам боғлиқ эди. Бу стратегик қарорнинг қабул қилинишига нафақат Муҳаммад Хоразмшоҳ, балки бош вазир Шаҳобиддин Хивакӣ ҳам Чингизхон билан ҳал қилувчи урушни Сирдарёнинг ўрта ҳавзасига кўчириш ва Хоразмшоҳ армиясини ана шу йўналишда

йигиб, душманга зарба бериш ҳақидаги қарорни ўткази олмаганликлари ҳам сабаб бўлди¹.

Бошқа томондан эса, Чингизхон сулоласи авж нуктада юксалаётган, стратегик жиҳатдан барча мўғул уруғ-қабилаларни бирлаштириб бўлган, кўшни туркий халқлар – уйғур идикути, қанғли, қарлуқ ва бошқалар билан иттифок туза олган эди. Чингизхон анчагина кучайиб улгурган Найманхонни унинг диний-мафкуравий нотўғри сиёсати вужудга келтирган оғир вазиятдан усталик билан фойдаланиб, Жоба Нуёenni юбориб мағлуб этганди. Энг муҳими, худди шу даврда Чингизийлар кўшини Хитойни босиб олиб, ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий жиҳатдан беқиёс кучайиб кетган бўлиб, айти мана шу устуворлик жиҳатларини Хоразмшоҳ ҳисобга олмаган эди.

Қолаверса, Чингизхон давлати ва армиясида коммуникация, ахборот алмашинуви жуда тез, оптимал пўлат интизомга бўйсундирилган, кўшин эса ўз даври учун жуда катта бўлишига қарамай, тезкор ҳолатга келтирилган эди. Хоразмшоҳ давлатида эса аксинча, сиёсий-ҳарбий раҳбарликдаги бошбошдоқликдан ташқари, унинг армияси тез ҳаракат қилишга мослаб, темир интизомга бўйсундирилмаган, етарли даражада ташкил қилинмаган эди. Буларнинг ҳаммаси охир-оқибатда Хоразмшоҳ кўшинининг муқаррар мағлубиятига, Чингизхоннинг эса "яшин" тезлигида ғалаба қилишига олиб келди. Чингизхон 1219 йилнинг сентябр ойи аввалида Сирдарёга Арис дарёчаси келиб қуйиладиган жойдан ўтиб, кўшинни 3 та ўзаро тенг бўлмаган қисмга ажратди: Жўжи, Чиғатой ва Ўқтой етакчилик қилган кўшин (асосий кўшин) Ўтрор, Сигнок, Жанд орқали Хоразм, Урганч забтига юборилди; Чингизхон етакчилик қилган Марказий кўшин Зарнук, Нур(ота) орқали Бухоро, Самарқанд забтига йўналди; 5000 метр атрофида унча катта бўлмаган, бироқ ўта ҳаракатчан кўшин Фасокат-Хўжанд забтига юборилди. Бу кўшинга Алақа Нуён ва Сангтур Буқой-

¹ Якубовский А. Ю. История народов Узбекистана. Т. I. – Ташкент: 1950. – С. 312.

лар етакчилик қилганлар. Ҳар бир йўналишдаги кўшинга Чингизхон ва унинг ўғиллари бевосита кўмондонлар эдилар. Разведка, авангард ва арьергардга жангларда синалган машҳур лашкарбошилар – Субутой, Жоба, Алақа, Сангтур Нўёнлар ва бошқа боши билан жавоб берувчи кўмондонлар эдилар. Мўғул армияси кўидаги ташкилий тузилишга эга эди:

1) Отлик кўшин дасталари ва тўпламлари;

2) Ўша давр артиллерияси – девор тешадиган ва тош-харсанг улоқтирадиган, мобил манжаниқ машиналари кўшинлари;

3) Узоқ масофадан туриб қалъа, шаҳар, истехкомлар ичкарисига нафт солинган кўзалар, лойдан думалоқ қилиб махсус пиширилган ядро (кейинги даврдаги тўп ўқлари, снарядлар) отувчи қурилмалардан ташкил топган кўшинлар;

4) Пиёда кўшин ўрнида босиб олинган ерлар аҳолисидан тўпланган асирлар, куллар ва бошқалардан иборат Ҳашар бўлиб, у асосан, ҳужумни бошлаб берар эди.

Юриш ва уруш ҳаракатларини олиб боришда асосан, очик жанг, қалъа ва шаҳарларни қамал қилиш, штурм билан олиш, Хоразмшоҳ армияси ва уни қўллаган аҳолини қириб ташлаш, ишга яроқли аҳолини асир олиш, тушган бутун молу-мулк ва асирларни кўшин аъзолари ўртасида тақсимлаш, бойликлар, ўлжаларни Улуғ Ўрдага ташкилий асосда жўнатилишини мунтазам йўлга қўйиш усули асосидаги стратегия ва тактика қўлланилган. Ҳарбий-сиёсий бошқарув, ахборот йиғиш тамомила мўғуллар кўлида бўлгани ҳолда, маҳаллий бошқарув тизими кескин ўзгартирилмаган, кўпгина маҳаллий идора тизими фаолияти тезлик билан қайтадан тикланган. Иқтисодни йўлга қўйиш ва ривожлантириш, савдо-сотиқ ишлари тамомила маҳаллий аҳоли вакиллари зиммасига юклатилган. Диний-мафкуравий соҳада эътиқодий бағри кенг сиёсат юритилган. Мўғуллар ҳарбий-сиёсий бошқарувдан ташқари ўлпон-солиқ йиғиш вазифаси юклатилган Босқоқ тизимини ҳамда умумий назорат ва тафтиш тизимини ўз кўлларида ушлаб турганлар.

Ўтрор жанги. Ўтрор қадимдан туркларнинг марказий ша-
харларидан ҳисобланиб, X асрда "Фороб", XI–XII асрларда
эса "Ўтрор" дея атала бошлаган. Бу шаҳар қалъа, 12 дарвоза-
си, шахристони ва работлари билан ўралган бўлиб, ҳунар-
мандчилик, боғдорчилик, ғаллачилик, чорвадорлик, савдо-
тижорат кенг ривожланган, аҳолиси кўп, гавжум бир марказ
эди. "Ўтрор жанги"дан сўнг узок вақт харобаликка юз тутган.

Ўтрор шаҳри харобалари ҳозирги Қозоғистон Республика-
сининг Ўрта Осиё темир йўлидаги "Темуровка" станциясидан
7 км шимолий-шарқда жойлашган. Тошкентдан 150–200 км
шимолда Арис дарёсининг Сирдарёга қўшилишида жойлаш-
ган. Ўтрорни Чиғатой ва Ўқтой 5 ой қамалда тутганлар. Бу
даврда ўтрорликлар иккига бўлиндилар. Бир томон Қорачор
Ҳожиб бошчилигида шаҳарни истилочиларга топшириб, улар
томонга ўтишга мойиллик билдирганлар гуруҳи бўлса, иккин-
чи томон кўпроқ Ғойирхон ва унинг қариндошларидан иборат
бўлиб, улар Инолчиқ Чингизхон элчиларини талон-тарож қи-
либ, қатл қилдиргани учун ҳар қандай ҳолда ҳам омонлик
топмасликларига амин бўлганлар гуруҳи эди.

Қамал бошланганига кўп вақт бўлгандан сўнг Қорачор
Ҳожиб Ўтрорнинг "Сўфихона" дарвозасидан ташқарига чи-
қиб, мўғулларга эл бўлади. Тунда мўғуллар ана шу дарвоза-
дан кириб шаҳарни эгаллайдилар. Кундуз бўлгач, мўғуллар
Қорачор Ҳожибни бутун лашкари билан битта ҳам қўймай
тиғдан ўтказадилар. Шаҳар аҳолисини шаҳардан ташқарига
чиқариб, қатли-ом қилдилар. Шунда Ғойирхон ўзининг 20
минг кишилик қўшини билан шаҳарнинг ички қалъасига бер-
киниб олди ва 1 ой давомида кучлар тенг бўлмаган ҳолда
жанг олиб борди. От, яроғ, емак, сипоҳи қолмай, уй деворла-
ри ва томлари қолган шаҳарни мўғуллар бутунлай эгаллаб
олган эдилар. Ички қалъа қўлга киритилиб ер билан яқсон
қилинди. Ғойирхонни тутиб, Зарнуқ, Нур(ота), Бухоро ва
Самарқандни олган Чингизхоннинг Самарқанд ташқарисида-
ги Кўксаройда жойлашган Ўрдугоҳига олиб келдилар ва шу
ерда ажал шаробини ичирдилар.

Зарнуқнинг кўлга киритилиши. Зарнуқ калъаси жуда мустаҳкам ва анчагина катта лашкари бор эди. Чингизхон шаҳар урушсиз тошпирилса омонлик беришни ваъда қилиб, ўзининг Донишманд номли элчисини юборган эди. Шаҳар урушсиз топширилгани учун Чингизхон омонлик берди ва Зарнуқни "Болиғ", яъни яхшиликдан дарак берувчи "шаҳри муборак" деб атади¹. Зарнуққа Чингизхон ҳузурига Нур(ота) бошлиқлари ҳам келдилар ва бир йиллик муқарраайинни адо қилдилар ва бошлари учун омонлик топдилар. Бирор киши ҳам уларга даҳл қилмади².

Чингизхон ўз кўшинлари билан Бухоро остоналарига 1220 йил февраль ойида (617 ҳижрий) етиб келди. Бухоро қамали ва жанги жуда мураккаб шарт-шароитда кечди. Бир томондан шаҳар мудофаага тайёр эмасди. Бунинг устига Бухородаги ҳарбий лашкарнинг умумий сони Жузжоний ("Табақоти носирий" номли асарнинг муаллифи) ва Жувайний ("Тарихи жаҳонкушойи" номли асарнинг муаллифи) каби тарихчиларнинг айтишига кўра, ҳаммаси бўлиб 13–20 мингга етар-етмас эди, холос. Ана шу шароитларда ғалаба қилишига ишона олмаган Бухоро ҳарбий лашкари Бош кўмондони Инончхон Ўғил Ҳожиб мўғул кўшини сафларини ёриб ўтиб, ҳозирги Чоржўй йўли билан Амударёга, дарё йўли билан Урганчга қараб ўтиб кетди. Шунга қарамай, Қозикалон ва бошқа диний-дунёвий раису-рахнамолардан ташқари шаҳарда Кўкхон, Ҳамид, Севинчхон, Лашкархон ва шу каби обрўли лашкарбоши, беклар қаршилик кўрсатишни давом эттирдилар. Улар 3000 сипоҳ билан тунда шаҳардан ташқарига чиқиб, чопқин қилмоқчи бўлганларида, буни олдиндан билган мўғулларнинг пистирмага кўйилган катта лашкари билан тўқнашганлар. "Ҳар икки лашкар шабихун тадбиридан ўз кўргуликларини кўрдилар.

Паҳлавонлар юраги-ю, қорнини ёрдилар. Кейинги куни юлдузлар подшоҳи бўлган Шоҳ (яъни Куёш) ўз нурлари би-

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. –Т.: "Чўлпон", 1994. –Б. 140.

² Ўша жойда.

лан ой руҳсорини ёлганда бухороликлардан ташқари чиқиб сайр қилганлари тоғора тўла қону (кесик) кўлни кўрдилар"¹. Шундан сўнг шаҳар имому уламози ва аъёнлари, Бухоронинг барча бузруклари ташқари чиқиб таслим бўлдилар ва эл бўлишга ундаб, халқни қаҳру балодан сақлаб қолдилар.

Шундан сўнг ҳам 400 нафар ботиру фидойилар шаҳар Аркига кириб олиб, яна 12 кун мобайнида қаршилиқ кўрсатдилар. Бу фидойиларга, Мирзо Улуғбек қолдирган хабарга кўра, Бухоро учун жонини қурбон қилган Куюкхон (Кўкхон) қўмондонлик қилган. Арк бутун шаҳар вайрон қилингандан кейингина кўлга киритилган ва фидойилар қатл қилиниб, Аркининг ўзи ер билан яксон қилинган². Бухорони эгаллаш ва тасарруфга киритишнинг мухтасар тафсилотлари қуйидагича:

Жувайний, унга эргашиб Рашидиддин, сўнгра Улуғбекнинг кўрсатишича, Чингизхонинг ўғли Тўлихон билан армиясининг марказий кўшин бошида шаҳарга кириб, тантанали тарзда Арк қалъаси билан Регистон майдони оралиғида жойлашган Жомеъ масжиди олдига етиб келиб, шаҳар акобирлари, уламолар ва қозикалонларни чақиртириб келтирган ва буюрган:

–Хоразмшоҳларни шаҳардан қувиб чиқаринг, ёпик ва пинхон қолмасин, кимки Соҳибқирон ёрлиғига хилоф иш қилса, ўлимга маҳкумдир³;

– Омборлардаги ғаллалар, молу мулкларни, харвор-харвор тиллаларни бериб ўз бошларини сотиб олсинлар;

– Мол-мулк очик, яширилмаган, уй, ҳовлида қандай турган бўлса, шундайлигича қолдирилсин, келтиришнинг ҳожати йўқ;

– Эй худонинг ғазабига учраган қавм. У мени сизларнинг бошингизга юборди. Сизлар кибрли сипоҳ эдингиз ва худо ғазабини чақириб олдингиз;

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: “Чўлпон”, 1994. – Б. 140.

² Ўша асар. – Б. 142.

³ Ўша асар. – Б. 141.

–Жомеъ масжиди олдига келиб, совет тарихчилари ёзганла-ридек, масжидга отда кириб бормаган, балки, киришдан ол-дин отдан тушган, "иккинчи минбарнинг поясига чикқан ва ўтирган", яъни сўраб-суриштириб бу Аллоҳнинг уйи эканли-гини билгач, шундай қилган;

–Сўнг "У ердан отга миниб, Ийд мусаллосига (Байрам-сайллар ўтказиладиган Чорсуга) қараб ҳайдаган. У ердаги минбарга чиқиб ўлтириб" олиб, сўнгра юқорида келтирилган буйруқ ва ҳукмларни буюрган, эълон қилган;

–Омборлардаги, сандиқлардаги ғаллаларни олиб келтириб ўт-майса йўқлиги сабабли отларнинг охурларига солиб едирган ва от жиловларини акобирлар кўлига тутқазган.

Собиқ совет тарихчилари ёзганларидек, Қуръон нусхалари сақланадиган сандиқлар отларга охур қилдирилган. Бу бизнинг мусулмон халқимизни мўғулларга нисбатан ашаддий нафрат ва душманлик руҳида тарбиялаш учун атайлаб гиж-гиж йўналишида қора ният билан илгари сурилган ўша геополитик шовинизм руҳидаги талқин эди, албатта. Шундан сўнггина мўғуллар, яъни очик жанг ғолибларининг табиий ғалаба базми белгиланган куйлари чалинган.

Бирок юрт бошлиқлари, саркардалар Чингизхон ёрлиги шартини бузиб, халққа қарши тадбир кўриб, Хоразмшоҳ одамларига жой берган, кўпчилик халқ Хоразмшоҳ лашкарининг аксарини ўз уйларига яширган¹.

Шаҳардан ташқарига чиқарилган аксар аҳолининг ёшлари ва аёллари таксимланди ёки ҳашарга олинди. Қаршилик кўрсатганлар эса, уруш қонунига кўра, кириб ташланди.

Шаҳар Аркига кириб жойлашиб олиб, яна 12 кун қаршиликни давом эттирган 400 та Куюкхон етакчилигидаги фидоийлар эса тамоман кириб ташланиб, Арк қалъаси ер билан яксон қилинди.

Самарқанднинг олинishi. Самарқандга боришда мўғул кўшини Сарипулда, айниқса, Добусия қалъаларида анчагина

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: "Чўлпон", 1994. – Б. 141.

қаттиқ қаршиликка дуч келдилар. Самарқандга 1220 йилнинг мартада етиб келдилар. Шаҳарда ўша пайтларда 400000 атропоида аҳоли яшаган. Шаҳарда хунармандчилик, боғдорчилик, турли устахоналар, тўқимачилик, кулоллик, темирчилик, турли асбоблар, курул-аслаҳа ишлаб чиқариш йўлга қўйилган, илмий-маданий ҳаёт, савдо-тижорат гуллаб яшнаган. Бозорлари халқаро аҳамията эга бўлган.

Шаҳарда, Жувайний ва Насавий кўрсатишларича, 60000 турклардан, 40000 тожиклардан ташкил топган ҳарбий лашкар бўлган. Отлиқлар қўшини, пиёда жангчилар ҳамда 20 та урушга ўргатилган фил бўлган.

Самарқанд мудофаасига Хоразмшоҳнинг онаси Туркон Хотуннинг укаси Туғойхон (ўзи қангли турк эди) бошчилик қилган.

Чингизхон халқ шаҳарига етиб келмасданок жосуслар юбориб, шаҳарнинг барча стратегик жойларини аниқлаб олган эди. У Самарқанд ташқарисидаги машҳур Кўксаройни Ўрда-гоҳ қилган ва бутун шаҳарни қамал қилиниши ва очик жангларга шу ердан туриб қўмондонлик қилган. Мирзо Улуғбекнинг кўрсатишича, Чингизхон қамалнинг бошланишида бир-икки кун Ўрдани тартибга келтириш билан шуғулланган. Учинчи куни шаҳардан Имтиёзхон, Шайхон, Дехилхон ва сардор Олатхонлар ўз қўшинлари билан чиқдилар ва Самарқанд даштларидаги жангда жасорат кўрсатдилар.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкари шу куни ниҳоятда зўр жасорат кўрсатди. Ҳар икки томондан жуда кўп одам қатл этилди. Ўша куни бир тўйда мўғулни асир қилдилар ва шаҳарга олиб кириб кетдилар¹

Тўртинчи куни Чингизхон шаҳарликлар лашкари ташқарига чиқиб улгурмасдан шаҳар давозалари олдидаги ҳандақларни эгаллашни буюрган. Шаҳар ичидаги аҳоли ва қаъла деворлари ва дарвозалари устидаги жангчилар қатъо, манжа-

¹ *Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.* – Т.: “Чўлпон”, 1994. – Б. 141.

ник, камон ва тошотарлардан тинимсиз ўққа тутилдилар. Шунда ҳимоячилар икки гуруҳга бўлинди. Қозикалон ва Шайхулислом етакчилигидаги ақобирлар Самарқандни топшириб омонлик сўрашга келишдилар. Иккинчи гуруҳ Тўғайхон, Барсумосхон, Иложхон каби қанғли уруғлари сардорлари шаҳар аркига бекиниб, 20 минг кишилик кўшин билан жангни давом эттирдилар. Қозикалон ва Шайхулислом бошчилик қилган гуруҳ Намозгоҳ дарвозасидан чиқиб, Чингизхон инояти билан омонликка муяссар бўлдилар. “Ул икки арбоб туфайли, дин арбоби шарофати туфайли 50 минг нафардан ортиқ киши саломат қолдилар”. Олатхон етакчилигидаги 10 минг кишилик кўшини мўғул кўшини сафларини ёриб ўтиб, Хоразмшоҳ томон кетган.

Бундан кейин:

1. Шаҳар аҳолисини шаҳардан ташқари ҳайдаб чиқариб, шаҳарни ғорат ва талон-тарож қилдилар.
2. Шаҳар аркидаги 20 минг кишилик кўшинни тор-мор қилиб, қатл этдилар.
3. 30 ёшли эркаклар асир қилиниб, лашкар ўртасида тақсимланди.
4. Қолган халқ 20 минг динор миқдорида омонлик пули бериб омон қолган.
5. Шаҳарни олишда мўғуллар шаҳарга сув келтиришда асосий ўрин тутган мис-қўрғошиндан қурилган ариқни бузиб, ундаги сув билан Арк қалъасининг деворлари остини ювиб қулатганлар.

Энг сўнгги фидойилар шаҳар Жомеъ масжидида беркиниб олиб (уларнинг сони 1000 атрофида бўлган), қаршилиқни давом эттирганлар. Мўғуллар уларни ҳам енгиб қатл қилганлар, Жомеъга ўт қўйганлар. 1220 йил май-июнь ойларида Чингизхон кўшини Насаф атрофига, Қашқадарё бўйидаги яйловларга қўнган. Хушкор дарёси бўйидаги Янгикент (Қарши шаҳри) атрофлари ўтлоқларида отларни тўйдириб, боқиб семиртирдилар. Сўнгра Термиз ишғоли учун юриш қилдилар.

Мўғуллар 1220 йилининг кузида Термизга етмасдан бир оз олдин Дабдаба мавзесида тўхтаган ва Ўрдуни тартибга келтирган. Термиз ҳам анча ривожланган гавжум шаҳар бўлиб, мустаҳкам қалъаси, ҳарбий лашкари, 12 дарвозаси, етти дарбанди (порти) бор бўлган. Шаҳар жуда қаттиқ қаршиликдан кейин, аниқроғи 11 кунлик жангдан сўнг штурм билан олинган. Ҳеч кимга омонлик кўрсатилмаган.

Чингизхон бундан кейин Кўнғирот ва Сомонни (Балх атрофидаги ички шаҳарлар) босиб олган. Бу орада Чингизхоннинг буйруғи билан Тулухоннинг кўшини Марвни 1221 йилнинг аввалларида қўлга олган.

1221 йил ёзларида Ғазна шаҳри Чингизхонга қаршиликсиз таслим бўлган. Кейинчалик у ҳам талон-тарож қилинган.

1221 йил ноябрда Чингизхон Жалолиддин Мангуберди билан Синд дарёсидаги “Нилоб суви” кечиш жойида ҳал қилувчи жанг қилган. Султон Жалолиддин Чингизхоннинг ўзи билан ана шу ҳал қилувчи жангда тўқнашган ва Чингизхон кўшинининг асосий маркази бўлимини тор-мор қилган. Чингизхонни унинг пистирмадаги 10 минг кишилик кўшимча кучи қутқарган.

Султон Жалолиддин 4000 аскар билан Синд дарёсидан ўтиб, қочиб қутилган. Чингизхон уни таъқиб этишни тақиқлаган. Бу орада Жўжихон бошчилигидаги 1-армия (асосий кўшини) Сиғноқ, Юзган, Ашном, Барчинли, Кент, Сарбон, Жанд, Янгикент, Урганч шаҳарларини эгаллаб, Чингизхон ҳузирига етиб келган. Бундан сал олдинроқ, яъни Самарқанд олинган чоғда, Фасокат ва Хўжандга юборилган Алақа Нўён ва Сангур Бўқой Нўёнлар бошчилигидаги беш минг кишилик кўшин вазифасини уддалаб, Темур Маликнинг мислсиз қаршилигини енгиб, Чингизхонга келиб қўшилган эди.

Чингизхон Жалолиддиннинг асосий кўшинини енгандан сўнг, Жоба ва Субудой Нўёнларни 30 минг кишилик кўшин билан Муҳаммад Хоразмшоҳни қаерда бўлса ҳам тирик ёки ўлик тутиб келишни ва келгуси юришлари учун разведка ўтказиш мақсадида Ғарбга жўнатган. Ўзи Мурғоб, Боғлон ва Та-

лақон каби шаҳарларнинг ишғолидан сўнг Самарқандга қайтган. Самарқандда 1221–1222 йилларнинг қишини ва ов мавсумини ўтказиб, кейин Дашти Қипчоққа юрган. Дашти Қипчоқда Улуғ ов ўтказиб, сўнгра Қурилтой чақирган. 621 ҳижрийда Улуғ Юрт сари йўлга чиқиб, Хонбалиққа етиб келган. Кейин ўзининг ва Қорачоқ Нўённинг авлодлари ўртасидаги ахднома-ни янгилаб, барча нўёнлар ва ўғилларига уни имзолатган. Васиятлар тузган. У 623 ҳижрий (1227 милодий) йили вафот этган. Шундай қилиб, охириги Хоразмшоҳлар: Алоуддин Муҳаммад ва Султон Жалолиддин ҳукмдорлиги даврларида ижтимоий-сиёсий вазият беқарор бўлиб, ташқи хавф, тажовуз хавфи беҳад кучайган эди. Буларга кўшимча тарзида стратегия ва тактика соҳасидаги кўплаб ва кетма-кет йўл қўйилган хато-лар Хоразмшоҳлар давлатини муқаррар ҳалокат ёқасига олиб келган эди.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИДАГИ МАЪНАВИЙ, СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР. “ХОРАЗМ ФИҚҲ МАКТАБИ”

Маъмуний Хоразмшоҳлар даврида, ундан кейин Ануштагин Хоразмшоҳлар даврларида ҳам қадимги Хоразмда давом этиб келган юксак ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаёт, илм-фан, маданият, санъат, фалсафа, тиббиёт, табиатшунослик, аниқ фанлар, ҳуқуқий-сиёсий фикрлар, таълимотлар, диний, ахлоқий пандномалар, шу жумладан, тасаввуф илмий оқимлари таракқиётини кузатиш мумкин бўлади.

Мўғулларнинг юришлари арафасида Нишопур, Марв, Хоразм, Урганчда яшаган, ижод қилган машҳур араб сайёҳи, олим Ёқут Ҳамавий ўзининг “Муъжам ул-булдон” асарида Хоразмнинг ўша даврдаги аҳволи, шарт-шароити, маданияти таракқиёти ҳақида қуйидаги ҳар тарафлама, муфассал ва бой маълумотларни ёзиб қолдирган. “Хоразм – бу муайян шаҳарнинг номи эмас, балки ноҳия (ўлка, минтақа) номидир”¹

Хоразмнинг қадимги пойтахти Амударёнинг ўнг кўли соҳилда жойлашган ал-Мансур шаҳри, унинг рўпарасида, чап кўл соҳилда жойлашган Урганч, бошқа шаҳар ва қишлоқлар ҳақида Ҳамавий қуйидагиларни ёзиб қолдирган: “Ал-Журжония – Жайхун дарёси бўйида жойлашган катта шаҳар. Хоразмликлар уни ўз тилида Гурганж деб аташади. Арабчалаштирилган номи ал-Журжония. Қадимда Хоразмни Фил де-

¹ Ёқут Ҳамавий. Муъжам ул-булдон (араб тилида). III жилд. Миср. 1906. – Б. 474; қаранг: Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ул-булдон” асарида “Хоразм-Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди”. – Т.: “Фан”, 1999. – Б. 23.

йишарди, сўнгра уни ал-Мансура деб номлашди. Жайхуннинг шарқида жойлашган бўлиб, дарё тошиб уни хароб қилди. Мазкур Гурганж шаҳри эса ал-Мансуранинг рўпараси, ғарбий томонида жойлашган кичкина шаҳар бўлган. Шаҳар хароб бўлиб, ундан асар ҳам қолмаганидан сўнг Хоразм аҳолиси Гурганжга кўчиб ўтди. Унда яшаш учун масканлар барпо қилдилар ва ал-Журжония азим шаҳарга айланди”¹. Ҳамавий яна 10 га яқин Хоразм шаҳарлари, ноҳия, қасаба, қишлоқлари, бозорлари, деҳқончилик ва бошқа тирикчилик фаолияти, умуман, иқтисодий ва маданий тараққиёти ҳақида бой маълумотлар қолдирган. (Хивак, Замахшар, Баф, Ишша, Тумуртош, Хорур, Савкон, Хушмисан, Рузан, Дарғон ва бошқалар)².

Бундан ташқари қадимги Хоразмга Ўзбой ва Амударёнинг Оролга қуйилиш дельтасида, Амударёнинг юқори қисмида жойлашган Марв, ҳатто олис Балх ёки Каспий бўйи Журжония, Туркменистоннинг Наса ва Фарав ноҳиялари ҳамда Мамуний ва Ануштегин Хоразмшоҳлар даврида иқтисодий, ҳарбий-сиёсий стратегик мавқеи аҳамият касб этган Янги, Барчинлиғ, Жанд, Сигноқ, Саброн, Ўтрор ва Туркменистоннинг қадимги шаҳарларини, ноҳия, қалъа, қишлоқ, роботларини кўшиб санасакгина Хоразмни бир мунча аниқроқ тасаввур қилишимиз мумкин бўлади.

Хоразм азалдан обод, иқтисодий маданияти суғорма деҳқончиликка асосланган, шаҳар чорвачилик, кўчманчилик, баллиқ ва ҳайвон овчилиги ривожланган, халқаро стратегик савдо-тижорат йўллари цивилизацияларини бирлаштирган юксак тараққиётга эга бўлган. 1218–1220 йилларда Хоразмни кезиб, унда бирмунча муддат яшаган Ёқут Ҳамавийнинг маълумот беришича, Хоразм ўлкаси обод, маъмур ўлка бўлганлиги, жуда кўплаб қурилган бино иншоотлари туташиб, узликсиз чўзилиб кетганлиги, бозор ва расталар ҳам маҳаллий, ҳам хо-

¹ Ўша жойда.

² Ўша асар. – Б. 24.

рижлик савдо-тижорат аҳли, бошқа аҳоли вакиллари билан тўлиб тошганлиги айтилади. Шаҳар ва қишлоқлари сердарахт бўлишига қарамай, у ерда иморатсиз жойни кўрмайсиз, дарахтларнинг кўпи тут ва теракдир. Агар терак иморатга ишлатилса, тут ипак қурти учун озуқа. Хоразмда бозори бўлмаган қишлоқни учратиш жуда мушқил. Ўйлашимизча, ер юзида Хоразмдек кенг ва аҳолиси кўп жой бўлмаса керак. Шу билан бирга, у ерда тўлиқ тинчлик ва хотиржамлик ҳукм суради”¹.

Хоразмнинг обод ва маъмурчилик мамлакати бўлиб кетганлигини IX асрда яшаб ўтган машҳур жуғроф олим, сайёҳатчи Ибн Хурдодбех ўзининг “Китаб ул-масалик ва мамалик” асарида, X асрда яшаган Ибн ал-Фақиҳ ўзининг “Китаб ул-булдон” асарида, XV аср Темур тарихчиси Ибн Арабшоҳ ўзининг “Темур ҳақидаги тақдир ажойиботлари” асарларида, Али Умарий “Китаби масалик-ул-абсар ва мамлакат-ул-амсар” асарида, шунингдек, 1338–1340 йилларда Хоразмда бўлган, бирмунча муддат яшаган машҳур сайёҳ ибн Батута унинг “Саёҳатнома” асарида кўплаб маълумотлар келтирилган.

Хурдодбех Хоразм ҳақида ўта қисқа маълумот беради: “Чапда (чап соҳилида) – Марв ва Хоразм”. Хоразм ва Курдак ҳудуди билан бирга солиқ (хирож) ҳақида эса “Хоразмдан ва Курдакдан 498000 Хоразм дирҳами йиғилади”² деб айтилган. Ибн ул-Фақиҳ эса Хоразм иқлими қаттиқ совуйдиган учта ўлканинг бири, у ерда кўплаб оташпарастрлар яшайди. Каспийдан Хоразмгача туташ, ўтиб бўлмас чангалзорлари бор, мўйнаси, қовуни ва жангчилари машҳур, “булар ҳеч қачон бош эгмайдиган, ҳаммадан кўпроқ фидойиликка мойил кишилардир”³, – деб ёзган.

¹ Ёқут Ҳамавий. Муъжам ул-булдон (араб тилида). III жилд. Миср. 1906. – Б. 475–476.

² Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии. М.: “Наука”, 1988. С. 21; Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати. – Т.: 1993. – Б. 18–19.

³ Ўша асар. – Б. 19.

Ёкут Ҳамавий Хоразм: “Жайхун дарёсининг икки соҳилини эгаллаган ерларидир... Бу жуда кўп шаҳарларга эга бўлган, ёппасига обод, кенг ва мухташам бир ўлкадир... Сон-саноксиз уй-жой, туташ боғлар, дарахтзорлар ва экинзорлар, узум шарбати сиқиб олинадиган сиқилмалар бор, мева мўл, тижорат аҳлига мол-ҳол бемалол. Одамлари зукко-зийрак, билимдон, фикҳни билишади, истеъдодли ва маърифатлидирлар... Аллюх уларга арзончилик, самараю барака насиб этган, яхши ва тўғри кироат (Қуръон ўқиш) қобилияти, ўткир ақлу идрок ато қилган. Улар меҳмондўст, яхши таомларни хуш кўришади, жангда мард ва алпсифатдирлар”¹. Пойтахти – Журжония дарё соҳилидир, унда Маъмун саройи, гўзал арклари бор. Мўғуллар юриши арафасида Хоразмга келиб, унда бирмунча яшаб, ўзидан илгариги манбалар маълумотларини ўз кўзи билан кўрган, шоҳиди бўлган воқеалар, ҳодисалар ҳақидаги маълумотлар билан тўлдирган Ёкутнинг қуйидаги гувоҳликлари Хоразмнинг IX асрда ҳам, X–XI, XII асрларда ҳам, ўзи саёҳатга келган XIII аср бошларида ҳам, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий тараққиёти бир текис давом этганлиги, гуллаб-яшнаганлигини тасаввур қилиш имконини беради. “Бу ўлкада, – деб ёзган эди Ҳамавий, – улар турар-жой ва саройлар қуришган, ўзлари ҳам кўпайгандан-кўпайиб, шу заминда тобора кенгроқ тарқалишган. Шаҳар ва қишлоқлар барпо этишган. Хуросоннинг яқин-йироқ шаҳарларидаги аҳолиси улар билан ҳисоблашадиган бўлиб, кўплари кўчиб ҳам кела бошлаганлар. Шундай қилиб, Хоразм халқи кўпайиб, ном чиқаради, Хоразм гуллаб-яшнаган ўлкага айланади. Мен у ерга 616 хижрийда (1219–1220) борган эдим, ҳеч қаерда бундай гавжум ва яшнаган ўлкани кўрмаганман. Экинлар ёппасига парвариш қилинган, қишлоқлари қатор тушган, алоҳида ҳовлию чорбоғлари кўп, даштда ҳам кўран кўрғонлар бор. Ўлканинг рустакларида (қишлоқ жойларида) парваришланмаган, нообод жойни топиш қийин. Яшил дарахтзорлар, айниқса,

¹ Юқорида кўрсатилган китоб, 19-бет.

гужуму тут кўп, чунки, улар (аҳоли) қурилиш ёғочига муҳтож, тут барги эса ипак қуртига емдир. Қишлоқдан ўтиб борган одам билан бозорда юрган одамни сира фарқ қилолмайсиз. Хоразмнинг деярли ҳамма шаҳарларида мол-товар ҳам дўкон-расталарга бой бозорлар бор, бозори бўлмаган қишлоқ камдан-камдир”¹.

1338–1340-йиларда Хоразмдан Бухорога қараб сайёҳат қилиб ўтган, бирмунча вақт Хоразмда яшаган марокашлик Ибн Батута ўз “Сайёҳатнома”сида қуйдагиларни ёзган эди: “Саҳрони кесиб ўтиб, Хоразмга келдик. Бу туркларнинг катта, муҳим, чиройли ва улуғвор шаҳри бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иморатлар ва жозибадор, кўркем жойлари бор. Шаҳарда ҳаёт қайнайди, аҳолиси шунчалик кўпки, у мавжланиб турган денгизни эслатади. Бир кун шаҳардан ўтиб бораётиб бозорга кирдим, ярмига етганимда Шовур деб аталадиган жуда гавжум бир жойдан чиқиб қолдик. Одам шунчалик тумонот эдики, мен олдимга ҳам, ортимга ҳам силжий олмадим. Саросимага тушиб, бироз вақт туриб қолдим, анча қийинчилик билан йўлга чиқиб олдим. Кимдир менга айтдики, жума кунлари у бозорда тикилинч камрок бўлар экан, чунки, шу куни Қайсарийя бозори ва бошқа бозорлар ёпиб қўйиларкан.

Бутун дунё бўйлаб қилган сайёҳатимда хоразмликлардан кўра хушхулқ, олижаноб, ажнабийларга нисбатан меҳмондўст одамларни учратмаган эдим. Улар номозни шундай тартибга риоя қилиб ўқийдиларки, буни бошқа ҳеч қаерда кўрмаганман. Одат шундайки, ҳар бир муаззин ўз масжиди ёнида ўрнашган уйларини айланиб чиқиб, номоз вақти бўлганида ҳабардор этади. Кимки намози умумда иштирок этмаса, умум уларни жамоа ҳузурида жазолайди. Бунинг учун ҳар бир масжидда қамчин осиглиғ туради. Ундан ташқари, бундайларга

¹ Ёқут Ҳамавий. Муъжам-ул-булдон. II ж. Техрон: 1965. – Б. 482; Қаранг: Н. Иброҳимов. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати. – Т.: 1993. – Б. 20.

беш динар миқдорида жарима солинади, у масжид фойдасига ва камбағал қашшоқларнинг оиласини боқиш учун ишлатилади. Айтишларича, бу одат қадим замонлардан буён мавжуд экан”¹.

Ибн Батута хоразмликларнинг диний эътиқодлари, каломдаги мазҳаблари ҳақида ҳам қатъий ва ўта муҳим куйдаги шохидликларни қолдирган: “Диний эътиқодларда мутазилийлар таълими устундир. Аммо улар буни ошкор этмайдилар, чунки, Султон Ўзбек ва унинг бу шаҳардаги (Хоразмдаги) амири Қутлудумур-суннийлардир”².

XIV аср охири, XV асрнинг I ярмида яшаб ижод қилган темурийлар даври тарихчиларидан бири Ибн Арабшоҳ ўзининг “Темур тарихида тақдир ажойиботлари” деб номланган машҳур асарида шундай ёзган эди: “Уларнинг (хоразмликларнинг) пойтахти Журжон шаҳридир... бу суҳондонлар тўпланадиган жой, у ерда олимлар эгардан тушадилар (яъни тўхтаб ўтадилар), зукколар ҳам, шоирлар ҳам ошён топадилар, зарифу маъруфлар, улуг зотлар келиб туришади. Бу мутазилийлар чашмасидир. Унинг ноз-неъматлари мўл-кўл, эзгуликлари беҳисоб”³.

Юқорида биз муфассал келтириб ўтган IX–XV асрлардаги Хоразм ҳаёти, иқтисоди, илм-фани, қонунчилиги, диний эътиқоди, маданияти, умуман, маънавий маданияти тараққиётига оид бирламчи, нуфузли тарихий манбалар маълумотлари шунини кўрсатадики, Маъмуний Хоразмшоҳлардан охириги Ануштегин Хоразмшоҳ Султон Жалолиддин Мангуберди давригача, ундан кейин Чигатой улуси даври, ҳатто Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар давригача бўлган 5–6 асрлик мураккаб, шиддатли юксалиш, ҳалокатлар, яна тикланиш, қудратли ва жаҳоний салтанат қуриш билан боғлиқ кескин, тез-

¹ *Ибн Батута. Сайёҳатнома. Хоразмга саёҳат. Н. Иброҳимов. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Т.: 1993. – Б. 58.*

² *Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии. М: 1988. – С. 74.*

³ *Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I–II китоблар. I китоб. – Т.: “Меҳнат”, 1992. – Б. 87.*

кор ижтимоий-сиёсий тараққиётга қарамай Хоразмда қадимдан давом этиб келаётган маданият, шаҳар ишлаб чиқариши, касб-кор, ҳунармандчилик, ўтроқ маданият билан кўчманчи чорвачилик, овчилик, кенг маънода дашт маданияти билан ўзаро боғлиқлик, бир-бирига таъсир ва бойитиш жараёнлари тўхтамаган, илм-фан, тарих, сиёсат, диний-ахлоқий илмлар узлуксиз ривожланишда давом этган. Бунинг сабаби шундаки, қадимда ва ўрта асрларда, ҳарбий ҳаракатлар, урушлар олиб боришнинг муайян халқаро умуминсоний тартиб, қонунлари, меъёрлари ва мақсадлари бўлиб, Шарқ ҳукмдорлари уларни яхши билганлар, уларга қатъий роия этганлар. Булардан энг асосийси – бирон ҳукмдор бирон мулкни қўлга киритаётган бўлса, ўша мулкни (давлат) ўз тасарруфига олиш мақсадида уруш ҳаракатларини бошлаган ҳолда, ҳарбий генералитетга, маъмурларга ўша мамлакат, давлатнинг иқтисодий тизими, идора ва бошқарув усуллари, тизимини вайрон қилмасдан, аксинча, қандай ишлаб даромад, фойда келтириб турган бўлса, уларни шундайлигича сақлаб қолиш, ҳатто олдинги ҳукмдор амалдорлари, мансабдорларини ўз вазифасида қолдириш ҳақида қатъий кўрсатмалар берганлар. Бундан асосий мақсад – ўша мулк (давлат, мамлакат) урушдан катта зарар кўрмай давлат хазинасига солиқ ва бошқа тушумларни қатъий тартибда тўлаб туришини таъминлаш бўлган.

Бунда қуйидаги бир неча характерли мисоллар келтириш билан чекланамиз. Масалан, Чингизхон Хоразмшоҳ давлатини қўлга олар экан:

1) фақат Хоразмшоҳлар давлати ҳарбий машинасини синдириш;

2) Хоразмшоҳлар армиясини қўллаб-қувватлаган жой, шаҳарларни қатли омга буюриш;

3) Хоразмшоҳлар армиясини қўлламаган жой аҳлини қатли омга буюрмаслик тўғрисида қатъий фармойишлар берган.

Хоразмликлар давлатнинг асосий таянчи бўлган Урганчнинг ўзида 2 та катта армия: Жўжи билан Чигатой ўртасида айна Урганчни вайрон қилиб, қирғинбарот қилиб, уни яшин

тезлигида олиш ёки Хоразмни иложи борича музокара йўли билан, энг кам зарар етказиб эгаллаш тўғрисида келишмовчилик чиққан. Хоразмни забт этиш чўзилган. Бунинг асосий сабаби шуки, Урганч Чингизхоннинг урушдан олдин қатъий, мулк қилиб бўлиб берган “Ясо”сига кўра, Чигатойхон улусининг марказий қисми бўлиши керак эди. Шунинг учун Чигатой Хоразмни вайрон этмасдан, узоқ қамал қилиш йўли билан бўлса-да, катта талофатга учратмай эгаллашни кўзлар эди. Жўжи эса, аксинча, Чингизхоннинг ҳарбий стратегик мақсадини – Хоразмни яшин тезлигида тиз чўктиришни, уни тугатишнинг тарафдори эди. Бу масалани тезкор ҳал қилиш ҳақида Чингизхондан қатъий буйруққа эга бўлган Тўлийхон икки катта акалари устига якка, Бош Кўмондон қилиб юборилган ва унинг амри билан Хоразм яшин тезлигида забт этилган.

Хоразмшоҳлар давлати эгаллангач, ундан барча ўлпонларни йиғиб, ички хўжалик, иқтисодий, маданий, диний ишларга аралашмай, Улуғ Хоқон – Тўлийхон ўрдасига юборишга хоразмлик Маҳмуд Ялавоч, унинг ўғли Маъсудбек қарийб 70–80 йил давомида бутун Марказий Осиёнинг амалдаги ҳукмдор, бошқарувчиси этиб қолдирилганлар. Чунки, улар ҳисобсиз солиқ тушумларини Улуғ Хон ўрдасига тўхтовсиз, пешма-пеш етказиб беришни аъло даражада бажарганлар.

Худди шундай сиёсатни Амир Темур ҳам қўллаган. Эронга юришларининг бирида, Соҳибқирон аввал Нишопурни қатли ордан сақлаб қолган. Лекин нишопурликлар исён кўтариб, катта иқтисодий талофат етказиб, аҳолининг қиргинбарот қилинишига сабаб бўлганлигини кўрган ҳукмдор нишопурликлар исён учун эмас, балки Нишопурни Соҳибқироннинг рақиб мўғулларга тинч топшириб, шаҳар иқтисодиёти, аҳолисини сақлаб қолиш ўрнига, уларга бўйсунмай, шаҳар ва аҳолисини муқаррар, маъносиз ҳалокатга дучор қилганликлари учун ҳам қаттиқ жазоланган. Темур Нишопурни эгаллаганда у вайрон этилмай, бундан катта шаҳар ва теварак минтақа солиқ, бож ва бошқа тушум, даромадлар Соҳибқирон давлати хазинасига кириш қилиниши кўзда тутилган эди.

Шунинг учун ҳам қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар ва мўғулларнинг катта юришларига қарамай Хоразм иқтисоди, илм-фан, маданияти тўхтовсиз тараққий этишда давом этган ва самарали бўлган.

997–1017 йиллар Хоразмшоҳлар даврида “Маъмун Академияси” фаолияти туфайли фундаментал фанларнинг ўнлаб муҳим йўналишлари бўйича жаҳон илм-фани, цивилизацияси, маданияти тараққиётига ўлкан ҳисса бўлиб қўшилган. Бу даврда илму фан соҳасида машҳур кашфиётлар яратган, етук шоҳ асарлар битган Абу Райҳон Беруний, Шайх ур-Раис Ибн Сино, Абул-Ҳайр Ҳаммор ва унинг ўғли Абу Али Ҳаммор, Абу Саҳл Масиҳий, Ибн Ироқ, Абу Мансур ас-Саолобий, ас-Суҳайлий сингари буюк алломалар яшаб, ижод этганлар, ўзларидан бебаҳо маънавий мерослар қолдирганлар¹.

Бундай узлуксиз илм-фан, маданият тараққиёти нисбатан беқарор бўлган Олтин Тош даврида, салжукийлар ҳукмдорлиги йилларида, ундан кейинги Ануштегин – Хоразмшоҳлар давлатининг шиддатли юксалиш давларида ҳам, кейинчалик мўғуллар юриши даврида, ундан сўнг Чигатой улуси, Амир Темур ва темурийлар даврида узлуксиз давом этган. Бунда Исмоил Журжоний, Абу Бакр Хоразмий, Қози Абдулжаббор, Маҳмуд Замахшарий, Рашиддин Ватвот, Чағминий ва бошқа сон-саноксиз олиму алломаларнинг даҳо асарларини санаб келтиришнинг ўзи кифоя қилади.

Бунинг биз юқорида алоҳида таъкидлаган Шарқ ҳукмдорларининг ички иқтисодий, солиқ, маъмурий сиёсати, қонунчилиги билан боғлиқ бошқа сабаблари ҳам борми?!

Бизингча, илм-фан, маданият ва маънавиятнинг Хоразмда

¹ Зоҳидов А. Хоразмшоҳлар “Маъмун Академияси”нинг вужудга келиши ва тараққиётида халқаро илмий ҳамкорликнинг ўрни ва аҳамияти”. – *Zohidiy A. Xorazm “Ma'mun Akademiyasi”ning vujudga kelishi va taraqqiyotida xalqaro ilmiy hamkorlikning o'rni va ahamiyati – “Xalqaro munosabatlar”* – Тошкент, 2004. № 4. Зоҳидов А. Берунийнинг ақл чироғи (Маъмун Академияси ҳақида) // Тафаккур. 2005, № 5. – Б. 102–107.

бундай узлуксиз тараққий эттиришнинг, урушлару юришлар, фожиали ҳалокатларга қарамай, ўта самарали бўлишининг бутун Марказий Осиё, Туркистон, шу жумладан, Хоразм давлатининг қуйидаги умумий анъанавий сабаблари асослари узвий боғлиқ эканлигини ҳам назардан соқит қилмаслик керак бўлади.

Марказий Осиё, Туркистон, Хоразм минтақаси қадимги даврлардан бошлаб ўтроқ шаҳар цивилизациялари билан кўчманчи чорвадорлар, овчилар, “дашт цивилизацияси” билан туташиб, ўзаро алоқа ва муносабатларга киришадиган, бирмунча эркин фикрли, сабр-тоқатли, эътиқодли, бағри кенгликни тақозо этадиган минтақа эди. Дарҳақиқат, Ғарб ва Шарқ, Ши-мол ва Жануб ўртасидаги турли миллат, элат, халқлар, динлар, ирқлар вакиллари ўртасидаги ҳар қандай муносабатлар, чунончи: 1) иқтисодий, савдо-тижорат, алоқа муносабатлари; 2) халқаро дипломатик муносабатлар; 3) турли, кўпинча ўзаро қарама-қарши, муросасиз бўлган диний жамоалар вакиллари ўртасидаги муносабатлар; 4) ҳаёт кечириш тарзини кенгайтиришга қаратилган миллий, миллий-этник, ирқий муносабатлар, халқаро умуминсоний аҳамиятига молик Буюк Ипак йўли бўйлаб кечадиган ўзаро манфаатли муносабатлар, қонун ва инсонпарварликнинг устуворлиги, меҳр-шафқат муносабатлари ўрнатилиши уларга барча томонларнинг бирдек риоя қилиши тақозо этилар эди. Шунинг учун ҳам Бобилдан бўлган яҳудий моликинлар мазҳаби, Византиядан қувилган несториан, монофизит ва бошқа христан мазҳаблари вакиллари, Африка ва Александриядан император Юстин III буйруғига кўра қувиб чиқарилган Афлотун Академияси ва Арасту лицейи олимлари; табиатшунослари, тиббиётчилар, фармацевтлар, астрономлар, файласуфлар аввал Эдесса, Жундишопурга, ундан кейин эса, Рай, Ҳамадон, Ниса, Марв, Хоразм, Балх каби шаҳар минтақаларига қочиб келиб, бу ерда паноҳ топганлар, ҳатто Термиз, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Туркистон, Тароз, Боласоғун, Қашғаргача кўчиб, ўз фаолиятлари, илмий-диний, фалсафий изланишларини давом эттириш имкония-

тига эга бўлганлар. VI–IX асрлар оралиғида “Катта Хоразм” минтақаси ҳисобланган Истахр, Ҳамадон, Балх, Ниса, Журжония, Марв, Хоразмда яҳудий олим, мутафаккирлардан Хиви Габалики, Ибн Зурр, Ибн Тилмис; христан илоҳиятчилари ва юнон фани, фалсафаси вакиллари Павел Прес, Сергей Решайнский, Мар-Абба, Мар-Феодр шу минтақада яшаб, ўз илмий, фалсафий, диний-илоҳиёт борасида ўз изланишларини олиб борганлар.

Ислом қарор топгач, унинг ақидалари, шариат қонунлари, маросимчилиги кенг ёйилган, гуллаб-яшнаган бир даврда Дамашк, Бағдод, Мисрда эътиқодий таъқиб, тазйиқлардан қочиб қутилиш, эркин илмий, фалсафий тадқиқотлар олиб боришни истаган муҳолифат, бадъат мазҳаблари – хусусан, қадрият, мурижийа, шийа-исмоилия мазҳаблари, тасаввуф, фалсафа, мантиқ фанлари вакиллари айни ҳалифаликнинг марказий ҳокимиятига тобеликдан тўла мустақил бўлишликни истаган, шунга интилаётган маҳаллий тоҳирийлар, саффорийлар, самонийлар, газнавийлар, салжукийлар, шу жумладан, Хоразмшоҳлар саройларидан паноҳ топиб, шу сулолаларнинг ҳукмдорлари раҳнамолигида ўз истеъдоду салоҳиятларини намоён эта билганлар.

Агар VIII–IX асрларда муътазала, қадрият ва муржиъа мазҳаблари асосан, ҳалифалик маркази атрофлари – Куфа, Басра, Дамашк, Бағдод каби шаҳарларда Васил ибн Ота, Хузайл Аллоф, Наззом, Жоҳиз, Халлож, Муаммар, Жаҳм ибн Сафвон, Жуббаъий, Ибн Ҳошимлар томонидан ривожлантирилган бўлса, улар IX асрнинг иккинчи яримида Бағдоддан қувғин ва таъқиб қилинган ва X–XIII асрда Эрон, Хуросон, Бухоро, Самарқанд, Термиз, Балх, Марв ва Хоразмда мазкур таълимотлар ўзларининг иккинчи гуллаб яшнаётган даврини бошдан кечирадилар.¹

Машҳур шарқшунос А. Э. Шмидт Ғарбнинг етук исломшуносларидан бири И. Гольдциэр тадқиқотларига ва Закариё

¹ Абдуқодир Зоҳидов. Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти. – Тошкент: ГФНТИ, 1993. – Б. 120., – Б. 79.

ал-Қазвиний (ваф. 1283) маълумотларига асосланиб, XI–XII асрлар чегарасида Хоразмда муътазила таълимоти, маданиятининг уйғониш, гуллаб-яшнаш даври бўлган деган хулосага келган эди. “Журжония аҳолиси, – деб ёзган эди А. Э. Шмидт–Закариё ал-Қазвинийнинг хабар беришича, ақидавий таълимотга оид масалалар билан жуда қизиққанлар ва бу масалалар ҳатто кўча-кўйларда, бозорлардаги оддий суҳбатлар ёки баҳслашувларнинг асосий мавзуси бўлиб, бундан бирон-бир мутаассабийликка йўл қўйилмаган”¹.

Академик В. В. Бартольд манбалар хабарларига асосланиб, X аср аввалларидаёқ Абул-Қосим Самарқандий ва Имом Абу Мансур Мотуридий Бухоро ва Самарқанднинг 17–18 та мадрасаларини эгаллаб олган қадарийя, муржийя ва муътазила оқимлари таъсири ортиб бораётгандан ташвишга тушиб, уларга қарши қаттиқ баҳс-мунозаралар очганликлари, порлок ғалаба қозонганликларини ёзган эди². XI аср бошида Рай шаҳри қозикалони этиб тайинланган Қози Абдужаббор даставвал Ашъарий издошларидан бўлсада, кейинчалик муътазила тарафига ўтган, уларнинг йўлбошчиси бўлиб қолган эди³.

Қози Абдужаббор ва унинг издошлари таъсирида Марв, Хоразм, Журжония, Гурганч минтақаларида муътазила мазҳаби етакчи бўлиб олган эди. Хоразмлик машҳур луғатшунос, филолог олимлар ва фикҳлар: Абу Мудар Маҳмуд бинни Жарир ад-Даббий ал-Исфажоний, Абул-Қосим ибн Умар аз-Замахшарий, Имом Тожиддин Муҳаммад Абдул-Карим аш-Шаҳартонийлар жуда кучли муътазила мактаби ва шийа рационализмига асос солганлар. “Замахшарий Абу Мударнинг энг сеvimли ва қобилиятли шогирди бўлиб, ундан муътазила эътиқодини қабул қилган ва бу эътиқодга бир умр со-

¹ Шмидт А. Э. Обзор ж. «Der Islam». Bd. III, Heft 1–3. /Goldziher «Aus der Theologie des Fachr-al-adin al-Razi // Мир Ислама. 1912. I. №3. – Б. 454.

² Бартольд В. В. Сочинения. т. VI. -М.: “Наука”, 1966. – С. 126.

³ Зоҳидий А. Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти. –Т.: ГФНТИ, 1993. – Б. 120. – Б. 79–80.

дик қолган. Тазйиқларга қарамасдан, Замахшарий ўзини муътазила эканлигини ҳеч қачон яширмаган ва манбаларнинг хабарларига қараганда, ўзининг муътазилий эканлигини очиқ-ойдин эътироф этган»¹.

Агар Бағдод, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд каби марказий минтақаларда ҳалифа Мутаваккил, Муътасим ва бошқалар даврида муътазила қувғин ва таъқибга учраган бўлса, Исфохон, Нишопур, Рай, Журжония, Марв ва Хоразмда муътазиларни расмий ислом, шариат – “Аҳли Сунна ва жамоа” эътиқодига зид эмас, балки жузъий фарқлари бор таълимот сифатида талқин қилинган. Ибн Арабшоҳ буни қуйидагича баён этган эди: “Фуруъ юзасидан Аҳли суна билан Аҳли муътазила ўртасида ихтилоф йўқ; фақатгина улар ўртасидаги диннинг асосий қоидаларидаги бирмунча масалаларда ихтилофлар борки, улар талқин қилишда нотўғри йўл тутганлар”².

Муътазиланинг бундай қаътий ва кенг ижтимоий замини Хоразмда ҳурфикрлик, инсонпаварлик ва кучли илмий рационалистик анъаналарни қарор топишига олиб келган. Натижада, Маъмуний Хоразмшоҳлардан Абу Али Муҳаммад ибн Маъмун давридаёқ нафақат муътазила, балки бошқа бидъат мазҳабларига йўл берилган, ҳатто Хоразмшоҳларнинг ўзи шиъалик қадриятларига майли кучли бўлиб, уларга ён босган, шунинг учун ҳам шиъа-Исмоилийя муҳотида унинг дунёқараш, диний нуқтаи назари шаклланган Шайх ур-Райс Ибн Сино сомонийлар ҳукмронлиги тугатилгач, тақводор сунний ҳанафий мазҳабидаги қорахонийлар Бухорони эгаллагач, уларни эҳтимолий қувғин таъқибидан кўрқиб, Хоразмшоҳлар саройига паноҳ сўраб борган эди ва унга нафақат паноҳ беришган, балки унинг фундаментал илмий тадқиқотлари, тиббий кузатишлари, тажрибалари учун шифохона, расадхоналарни

¹ *Ҳолидов Б. З. Замахшарий (О жизни и творчестве) – “Семитские языки” – М.: 1965. – С. 41.*

² *Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I–II китоблар. I-китоб. – Т.: “Меҳнат”, 1992, – Б. 232.*

ва бошқа шарт-шароитларни мухайё қилишган. Байҳақий хабар берганидек, “унинг яшаши, тирикчилик ўтказиш учун кифояли ойлик маош тайинланган”¹.

Аммо муътазила, шиалик кайфияти ва интилишлар бутун Марказий Осиё ва Туркистонда мутлақ ҳукм сураётган ва ҳарбий куч-қудрати, туркий уруғ қабилалари ҳарбий қатламининг “ўткир тигли қиличлари”дан юртни асрашда Хоразмшоҳ аъёнлари, биринчи навбатда, Садри Аъзам ас-Суҳайлийнинг расмий сунний ислом, шариат позициясида туриши, Хоразмшоҳни шиалик ва бошқа бидъатларга ён босишларидан қайтариб, огоҳланириб туришлари катта аҳамиятга эга бўлган. Чунки, ас-Суҳайлий “жуда тақводор ва эътиқодли мусулмон ҳисобланарди ва эҳтимолки, ўз ҳукмдорининг Суннадаги баъзи оғишларидан сақлаб, тийиб турган”².

Худди ана шу вазиятни, қалтис сиёсий-ҳарбий ва мафкуравий муносабатлар мувозанатини ҳисобга олган бўлса керакки, Ибн Сино Хоразмга қочиб борганда расмий ҳанафий сунний фикрлар киядиган кийимини кийиб, бошига офтоб куйдирмаслиги, гармсел урмаслиги, чанг-тузон, бўронлардан сақлаш учун кийиладиган мато билан ўралган ҳолда, бошидаги салласини учи пастига тушиб, ияги остидан елкасидан ошириб, орқасига ташлаб қўйиладиган тайласон таққан ҳолда кириб боришга мажбур бўлган эди³.

Бундай мафкуравий-сиёсий, диний-мазҳабий қалтисликлар кейинчалик буюк Хоразмшоҳлар-Ануштегинлар давлатида ҳам сақланиб қолган. Аҳли Сунна ва Жамоа, яъни расмий сунний ислом, шариат қонунчилиги талаблари билан муътазила, шиа-исломия мазҳаблари таълимотлари, амалий маросим-

¹ *Байҳақий*. Татимма Сиван ал-хикма. – С. Г. Багирова. Сочинение “Татимма Сиван ал-хикма” как образец средневекового энциклопедического справочника. –Т.: “Фан”, 1987. – С. 46.

² *Завадовский Ю. Н.* Абу Али ибн Сина. Жизнь и творчество. – Душанбе: “Ирфон”, 1980. – С. 88.

³ *Ибн Сина*. Избранные философские произведения. – М.: “Наука”, 1980. – С. 49.

чилиги талаблари билан зид муносабатлар давом этганлигини манбалар ҳам тасдиқлайди. Худди ана шу мафкуравий-сиёсий, диний-мазҳаблик қалтислик, зидликлар Хоразмшоҳлар давлатидаги маънавий ҳаёт ва унинг ҳуқуқий-сиёсий мазмуни, моҳияти, йўналишлари ва муаоммоларини белгилаб берар эди.

Демак, Хоразм минтақасидаги бой илмий-маънавий, маданий, ҳуқуқий, диний-ахлоқий тараққиётнинг қуйидаги асосий йўналишлари ва муаммоларини мухтасар санаб ўтишимиз мумкин бўлади:

1) Расмий ислом – “Аҳли Сунна ва Жамоа” ақидавий таълимотнинг ҳукмрон мавқеи;

2) Исломдан олдинги Кўк Тангричилик, шомончилик эътиқодлари;

3) “Авесто”, зардуштийлик, оташпарастлик, митраизм анъаналари;

4) Манихей, Маздак ғоялари ва ислоҳотчилик ҳаракатлари (Беруний);

5) Яҳудийчилик ва Инжилни қиёсий, рационал танқид (Хиви Габалки);

6) Насоро-несториан, монофизийлар таълимоти ва маросимчилиги (Беруний);

7) Шиа-исломийлар, бидъат мазҳаблари ва ғоялари (Беруний, Насафий);

8) Муътазила рационалзми ва гуманизми (Замахшарий, Абу Мудар);

9) Хўббоз Ота, Мардона, Малихона Умай Момо эътиқодлари (Беруний);

10) Юнон илм-фани, фалсафасининг катта нуфузли таъсири (Беруний, Ибн Сино);

11) Оригинал, ўзига хос тасаввуф таълимотларининг вужудга келганлиги ва ривожланганлиги.

Расмий Хоразмшоҳлар саройи сулоласи Бағдоддаги аббосий ҳалифалар билан оғир мафкуравий-ақидавий курашда шофеия кенгроқ имкониятлар очиб беради деган позиция тутган

бўлиб, Хива ва баъзи бошқа музоватлар шофеия мазҳаби бўлсалар, Хоразм халқи, ислом руҳонийларининг аксарияти Марказий Осиё, Туркистон, Хоразм учун анъанавий ҳисобланган Ҳанафия сунний мазҳабидагина тан олинган, бу мазҳабдан оғишмаган.

Хоразмшоҳлар илм-фан, фалсафа, фикх, умуман, маданият, маънавият ҳукуқий-сиёсий таълимотлар тараққиёти ҳақида У. Уватовнинг қатор асарларида¹, Зиё Бунёдовнинг монографик тадқиқотларида² ҳамда Жалолиддин Мангуберди Хоразмшоҳ даври маданий ҳаёти манбалари тавсифи, таҳлилига оид махсус нашр этилган монографик илмий тўпламда³ Хоразмшоҳлар “Маъмун Академияси” фаолияти фундаментал илмий ютуқ, кашфиёт ва натижалар ҳақидаги махсус умумлаштурувчи мақола-материаллари доктор А. Мўминов, Б. Абдухалимов, А. Зоҳидийлар томонидан эълон қилинганлиги учун⁴ биз уларни бир ўринда такрорлаб ўтирмай, ўзларига ҳавола қилиш билан чекланамиз.

Хуллас, Хоразм минтақасида тарихий, сиёсий, мафкуравий жараёнлар қанчалик мураккаб бўлмасин, илм-фан, маданият ва маънавият кенг кўлам касб этиб, мазмунан бой тарақ-

¹ Уватов У. Абу-л-Қосим Махмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Т.: “Камалак”, 1992. – Б. 80; ўша муаллиф. Донолардан сабоқлар. – Т.: “Халқ мероси”, 1994. – Б. 29–44; ўша муаллиф. Махмуд аз-Замахшарий. – Т.: “Халқ мероси”, 1995. – Б. 72; ўша муаллиф. Иймон нури. – Т.: “Ёзувчи”, 1996. – Б. 21–31; 63–73.

² Бунёдов З. М. Государство Хорезмшахов–Ануштегинидов (1097–1231). – М.: “Наука”, 1986. – С. 248.; ўша муаллиф. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097–1231). – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1998. – Б. 256.

³ Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди (Даври, маданий ҳаёт, манбалар). – Т.: “Фан”, 1999. – Б. 108.

⁴ Мўминов А., Иброҳимов Н. Хоразмшоҳлар Маъмун Академияси // “Шарқ машъали” – 2001. – № 2; Абдухалимов Б. Маъмун Академияси – А. Зоҳидий. Хоразмшоҳлар «Ma'mun Akademiyasi»ning vujudga kelishi va rivojlanishida xalqaro ilmiy hamkorlikning o'rti va ahamiyati // Xalqaro munosabatlar. 2004, № 4. – Б. 8.

қиётга эришган эди. Худди ана шу тарихий давр, сиёсий давлатчилик, диний-мафкуравий шароитлар Буюк Хоразмшоҳлар давлати тузуми, идора ва бошқариш усуллари, ташқи сиёсати ва дипломатиясининг ижтимоий муаммоларни қандай ҳал қилганлиги тизими, Хоразм фикҳ мактаби, қонунчилик, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими билан боғлиқ ҳолда кечган ва яратилган эди.

Мавжуд ҳуқуқий, сиёсатшунослик, исломшунослик ва шарият ҳуқуқига оид тадқиқотлар одатда, фикҳнинг Мовароуннахр (А. Мўминов)¹, Фарғона, Ўш, Ўзганд мактаблари (А. Зоҳидий)² шаклланганлиги, уларнинг энг машҳур сиймоларидан Паздавий, Қозихон Фатовий Ўзгандий, Косоний ва бошқа алломалар ҳақида сўз юртилади.

Энг сўнги тадқиқот адабиётида, хусусан, З. Муқимовнинг “Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи” монографиясида биринчи марта “ХІ асрдан бошлаб Мовароуннахр фикҳ мактабининг удумлари асосида Марв ва Хоразм фикҳ мактаблари вужудга келди”³ дейилган тарихий адолатни тиклайдиган умумлаштирувчи, муҳим хулоса илгари сурияди. З. Муқимов “Марв ва Хоразм фикҳ мактаби”нинг бир неча машҳур вакиллари: Мухтор ибн Маҳмуд аз-Замахшарий (ваф. 1263), Нажмиддин Абу Яъқуб Юсуф ибн Аҳмад Хоразмий (ХІІ аср иккинчи ярими) номларини санаб кўрсатиб, Зоҳидийнинг 2 та “Китоб куният ал-муния” ва “Шарҳи Мухтасар ал-Қудурий” номли, Нажмиддин Хоразмийнинг “Фатвои сағир” асарининг Хоразм фикҳ мактабининг асосий ҳуқуқий манбалари бўлган-

¹ Мўминов А. К. Мавераннахрская школа фикха (IX-XII вв.) // ОНУ – 1990. – № 10. – С. 38–42.

² Зоҳидий А., Мамашуқуров Б. Ранняя арабо-мусульманская политика – правовая и религиозно-философская культура Фергана-Ошского региона (X–XIII вв.) // Международная конференция “История, культура и экономика юга Кыргызстана”, 10–20 мая, 2000 г. Ош: 2000. – С. 57–61.

³ Муқимов З. Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: “Адолат”, 2003. – Б. 105.

лигини таъкидлаб ўтади. Шунингдек, муаллифи кўрсатилмаган “ат-Тарассул” тўплами ҳам ҳуқуқ манбаи бўлган деб кўрсатилган¹.

3. Ю. Муқимов биринчи бўлиб Хоразм фикҳ мактаби бўлганлиги тўғрисидаги умуман, тўғри, адолатли хулосасига қўшилган ҳолда, биз муаллифнинг 2 та бошқа хулосасини ҳеч бўлмаганда мунозарали, баҳсли эканлигини таъкидлашни истардик.

Биринчидан, Хоразм фикҳ мактабининг Мовароуннаҳр фикҳ мактаби удумлари асосида шакллангани тўғрисида хулоса, бизнингча, маънавий жиҳатдан тўғри эмас. Гап шундаки, тарихдан Катта ва Кичик Хоразм бўлганлиги маълум. Катта Хоразм таркибига Балх, Сарахс, Жузжон, Марв ва ҳозирги Хоразм минтақаси кирган. Агар Фарғона, Ўш, Ўзганд фикҳ мактаби вакиллари, уларнинг шогирдлари, издошлари Бухоро, Самарқанд, Насаф фикҳлари асосан, Балх ханафий фикҳ мактабининг Туркистон минтақасидаги тарғиботчи шогирдлари балхлик Абу Муин ал-Балхий (814), Исом ибн Юсуф Балхий, Ал-Жузжоний, Абу Бакр Жузжоний Марвазий ва Сарахсийлар қўлида ўқиган издошлари эканлигидан² келиб чиқсак, ҳеч бўлмаганда, Хоразм фикҳ мактаби юқорида санаб ўтилган ҳар икки Жузжонийлар ҳамда Марвазий, Сарахсийлар таъсирида мустақил шаклланганлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Айнан Жузжон Марв, Сарахс фикҳ анъаналари таъсирида бўлса керак, Насафий ва бошқа ўрта аср муаллифларининг шоҳидлик беришича, Хоразмнинг асосий аҳолиси муътазила эътиқодида ва фикҳда Имом Аъзам ва Абу Ҳанифа издошлари бўлганлар. Шофеия мазҳаби эса илк Маъмунийлар, Отсиз ва унинг ворисларининг давлат мустақиллигига эришиши учун курашиши асносида ғазнавийларнинг ҳуқуқий-сиёсий

¹ Ўша асар. – Б. 95–106.

² Ульрих Рудольф. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. – Алматы: Фонд “XXI век”. 1999. – С. 113.

майдони таъсирдан озод бўлишга уриниш, шунга интилиш таъсирида шаклланган. Бунда хусусан, қангли-қипчоқ уруғларининг талаби ҳамда Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳанафийликдан шофеийликка ўтиши давомида Хоразмшоҳ сулоласи расмий доираларида шофеийлик бирмунча қарор топа борган.

Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳалифа Хоразмшоҳларга қарши бошқа давлатларни гижгижлаб, душманлик сиёсатини юргиза бошлагач, унинг талабларини бажармай, ҳалифа номига хутба ўқитишни тўхтатиш ҳақида буйруқ берганда, унинг салтанатига кирган ҳар иккала Ироқда, Хуросонда, Нишопурда, Балх, Марв, Бухоро, Сарахсларда бу олий фармон бажарилганлиги ҳолда, пойтахт Самарқандда, шунингдек, Гурганч ва Хивада бундай хутба ўқитилишига эриша олишмаган¹.

Бунинг асосий сабаби Хоразм ахлоисининг кўпчилиги ҳанафий, шофеия мазҳаби ҳам мусулмонликка зид иш қилмасда муҳокама этилиб унга қарши кескин чора кўришга изн берилмас эди. Қолаверса, ҳар икки пойтахт, яъни Самарқандда ҳам, Хоразм – Гурганчда диний-дунёвий ҳокимият Туркон Хотун бошчилигидаги Қангли-Қипчоқ туркий уруғи кўлида эди. Улар ҳам Ҳалифага қарши Хоразмшоҳ кўлламоқчи бўлган бундай кескин жазо чорани кўллаб-қувватламаганлар.

Иккинчидан, Хоразмда шофеия фикҳи буюк Хоразмшоҳлар даври охирида фақат Хоразмшоҳлар расмий доираларида қарор топа бошлаган бўлса, орадан 100–150 йил ўтиб, Соҳибқирон даврига келиб бу ерда ҳам ҳанафий мазҳаби устувор мавқега эга бўлган ва фақат шу даврдаги Хоразм фикҳ мактаби вакиллари, муайяан, нисбий тарзда Бухоро, Самарқанд ва Насаф фикҳ мактаблари вакиллари фатволарининг таъсири бўлганлиги тўғрисида гапириш мумкин бўлади.

¹ *Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий*. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – Б. 326; шунингдек, бу ҳақда муфассал *Бунёдов З. Н.* Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати. 1097–1231. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1998. – Б. 17.

X–XIII асрларда эса Хоразм фикҳ мактаби Балх, Сарахс, Марв, Жузжон ханафия фикҳ мактабларининг давоми сифатида мустақил шаклланган, ривожланган, унга ҳатто Фарғона, Ўш, Ўзганд фикҳ мактаби вакиллари қарашлари ҳам таъсир кўрсатган. Бунинг сиёсий сабаби, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, XIII аср бошида Алоуддин Хоразмшоҳ томонидан Фарғона, Ўш–Ўзганд минтақасини Хоразмшоҳлар давлатига қўшиб олиниши ва бу ердаги машҳур мужтахид фикҳ қозикалонларининг Самарқанд, Урганчга олиб кетилиши, у ердаги юксак шайх ул-ислом, қозикалон мансабларига тайинланганлиги сабаб бўлган эди. Зеро, бу ханафия фикҳ мактабининг машҳур вакили Бурхониддин Марғиноний ўзининг “Ҳидоя” асарида “Ўғирлик жинояти ҳақида” деган фаслда машҳур ҳамюртимиз, фикҳ Жалолиддин Хоразмий туб аҳолининг яшаш шароитларидан келиб чиқиб, “буларга эътироз билдириш” тарзида тўғридан-тўғри ўнлаб иқтибос ҳукмларини келтириб, истифода қилганлиги¹ бизнинг юқоридаги хулосамиз тўғрилигини тасдиқлайди. Энди буюк Хоразмшоҳлар давлати даврида Хоразм ханафия фикҳ мактаби вакиллари, уларнинг баъзи асарларининг номлари, етакчи ғоя, қарашларини мухтасар қараб чиқамиз. Балх, Марв ва Жузжонлик Хоразмий фикҳлар номлари ҳаёт давларини юқорида келтирдик.

Бевосита Марв – Хоразм минтақасидан чиққан энг қадимги машҳур фикҳ қозиси Абу Муҳаммад Яхъё ибн Ақсам ибн Муҳаммад бинни Қатон ат-Тамимий ал-Марвазий ал-Бағдодий (ваф. 857) 20 ёшидан Басрада, Бухорий, Термизий, Абу Хатим ва бошқа буюк муҳаддис, фикҳлар ундан ҳадис ўрганганлар. Асосий фикҳий асари “Китоб-ут-танбиҳ фи-л-фикҳ” (Фикҳга оид танбеҳ (ислохлаштириш)лар ҳақида китоб). Баъзи манбаларда шофеий деб кўрсатилса ҳам, асосан, ханафий фикҳи эди.

¹ Бурхониддин Марғиноний “Ҳидоя” асарида Фуруъ-ул-фикҳнинг асосий масалалари – *Исҳоқов С.* Бурхониддин Марғиноний ва фикҳ илми. – Т.: “Адолат”, 2000. – Б. 125–127.

Абу Бакр Муҳаммад бинни Муса бинни Муҳаммад ал-Хоразмий (ваф. 1013). Рай шаҳрида тугилган машҳур ханафий фикҳ олими Жассос (917–981) кўлида фикҳдан таълим олган X асрда “фикҳни янгиловчилар” (мужаддидлар)нинг энг машҳури бўлган Абу Бакр Хоразмий машҳур фикҳ ас-Саймарий (962–1045)нинг устози бўлиб, у вафот этганда майит соҳиби бўлган, ўзи кафанлаган ва ювган, жанозасини ҳам ўзи ўқиб, кўмган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Саҳл Аҳмад “Шамс ул-аимма” ас-Сараҳсий (1009–1090). Ҳанафия фикҳининг энг буюк “мужтаҳид” шарафли унвони соҳиби. Бухорода фикҳни ас-Сугдий, Ал-Баззий, ал-Ҳалвонийлар кўлида ўрганган. Қорахонийлар даврида юксак қозилик мартабаларида хизмат қилган. Ўзгандда 15–16 йил ҳибсга ташланишига қараганда, давлат сиёсати билан боғлиқ фаолиятда бўлган кўринади.

Кейинчалик Марғилонда яшаган ҳамда ўша ерда вафот этган. Ўзгандда ва бошқа кўзга кўринган фикҳ олимларининг устози бўлган. Фикҳ бўйича энг машҳур асарлари: “Ал-Мабсут”; “Шарҳ ус-сиййар-ул-Кабир”; “Усули ас-Сараҳсий” ва ҳоказо. Абу Абдуллоҳ Юсуф ибн Али (Муҳаммад) ал-Журжоний (ваф. 1128) фикҳни Кархий кўлида ўрганган. Асосий фикҳий асари “Хизонат-ул акмал” (Энг мукаммал ҳазина) бўлиб, унда шарият, фикҳнинг энг асосий манбаларидан танлаб олинган ва фикҳий масалалар бўйича гуруҳлаб, ҳукм чиқаришда энг ўнгай қўлланма сифатида тузилган.

Аз-Замахшарий (1075–1144) араб тили, адабиёти, Қуръони Карим, тафсир, балоғат ва бошқа илмларда беҳад машҳур мутафаккир. Бироқ манбалар маълумотларига ва тадқиқотлар хулосаларига кўра аз-Замахшарий фикҳ илми билан ҳам жиддий шуғулланган, айниқса, “Усул-ал-фикҳ” (фикҳ фани усуллари ёки методологияси) масалалари. Демак, у назарий ҳуқуқшунослик билан шуғулланиб, бир неча асарлар қолдирган. Булар сарасига:

1. “Ал-Минҳож фи-л-усул”¹ (фикҳ усуллари бўйича қўланма (қўлёмаси бизгача етиб келган – У. Уватов));

2. “Ар-Роиз фи-илм-ул-фароиз” (Ворислик ҳуқуқи илми бўйича машқлар);

3. “Руус-ул-масоил”. Ёқут Ҳамавий бу асарни “Руус-ул-масоил фи-л-фикҳ” деб тўлиқ номини келтирган ва унинг фикҳ масалаларига оидлигини аниқ кўрсатган².

Абу-л-Мафохир-Тождуддин-Абдулғофур ибн Луқмон ибн Муҳаммад ал-Кардорий (ваф. 1025). Хоразмнинг Кардор ноҳиясидан. Буюк фикҳ Кирмонийдан фикҳ таълимни олган. Ҳалаб шаҳрининг қозиси этиб тайинланган, ўша ерда вафот этган. Фикҳ мумтоз намуналарига ёзган 5 та шарҳи машҳур. Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Абул Қосим ибн Бабжук ал-Хоразмий ал-Баққолий (ваф. 1167). Замахшарийнинг шогирди. Унинг ёзган 11 та асари номлари маълум. Шулардан 2 таси фикҳга оид: “Ал-Фатово”, “Офат-ул-Кизб”.

Абул Аббос Заҳириддин Аҳмад ибн Исмоил ибн Муҳаммад ат-Темуртоший ал-Хоразмий (ваф. 1205). Хоразмнинг Темуртош қишлоғида туғилган. Ёриқ фикҳ олими. Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “Ал-Жомеъ-ус-сағир” асарига ёзган “Шарҳи Жомеъ-ус-сағир”, шунингдек, “Фатово ат-Темуртоший” ҳамда “Фароиз-ут-Темуртоший” номли фикҳга оид асарлар қолдирган. Абу-л-Фатҳ Носир ибн Абдуссайид ибн Али ал-Мутаризий (1144–1213). Хоразм Журжонида туғилган, машҳур тилшунос, бадиият ва фикҳ олими. Замахшарий ҳалқасига мансуб. Ҳанафия фикҳи терминларига оид “Ал-Мағриб фи-т-тартибул-Муъриб” асарларини ёзган ва изоҳлаб берган.

Абу Яъқуб Сирожиддин Юсуф ибн Абубакр ибн Муҳаммад ибн Али ал-Хоразмий ас-Саккокий (1160–1299). Гарчи асосан,

¹ *Абу-л-Қосим аз-Замахшарий*. Нозик иборалар. – Т.: “Камалак”, 1992. – Б. 34–35. (Шарҳлар ва таржима фил. ф. д. У. Уватовники).

² *Абу-л-Қосим аз-Замахшарий*. Нозик иборалар. – Т.: “Камалак”, 1992. – Б. 42.

тил, адаб, балоғат, сеҳр илмларида машҳур бўлсада, машҳур ханафий фикҳ Зоҳидий Ғазминий шогирди бўлганлигига кўра, фикҳ ва давлат сиёсати бўйича асосий маслаҳатчи бўлган, ҳатто айбланиб ҳибсга олинган. Илоқ воҳасидан Фарғонага ўтиш йўлида Обкентда вафот этган.

Юқорида санаб ўтган Ҳанафий фикҳларнинг XIII–XIV асрларда Хоразмда фаолият кўрсатганлари орасида Шамс-ул-Аимма ал-Кардорий (1203–1244), Алоуддин ал-Таржумонтӣ ал-Хоразмий (ваф. 1247), Саккокийнинг фикҳдаги шогирд издоши Зоҳидий ал-Ғазминий (ваф. 1260), Жалолиддин ал-Хоразмий (ваф. 1367), Тоҳир ал-Ансорий ал-Хоразмий (ваф. 1206), Саййид Шариф Журжоний (1340–1413) ва Соҳибқирон Амир Темурни шиаликда айблаб куфрга йўл очди, деган асосда унга қарши фатво беришга журъат этган ва омон қолган Ҳофизуддин Хоразмий ал-Кардорий ал-Баззозий (ваф. 1424)дек ханафий фикҳи мужтаҳидлари етишиб чиққан (Ибн Арабшоҳ).

Дарҳақиқат, Катта Хоразм таъсирида бўлган Марварудда тугилган, вояга етган улуг шофейий фикҳи олими Қози ал-Марваруддин (ваф. 1069), Юсуф ал-Журжоний (1018–1096), Ал-Бағавий (ваф. 1122), Ар-Рафъий ал-Қазвиний (1161–1226), Абу Амр Тоқийуддин Усмон аш-Шаҳризурий (1182–1245) ва бошқа шофейий ҳуқуқ мактаби вакилларининг номлари ва асарлари ҳам машҳурдир.

Қолаверса, фақат Марв-Хоразм минтақасининг ўзини олганда ҳам Отсиз, Эл Арслон, Такаш, Алоуддин Муҳаммад ва Султон Жалолиддин даврларида етишиб чиққан шофейий фикҳлари, ҳатто бутун-бутун оилавий шофейий сулолалар вакилларининг номлари, асарлари ва сиёсий-ҳуқуқий фаолиятлари ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келган.

Улар орасида Иброҳим ал-Марвазий машҳур шофейий фикҳ олим сифатида Отсиз томонидан Марв забот этилганда Гурганжга олиб кетилган. Исфаҳонни эгаллаш учун ҳалифа Носир юборган Сайфиддин Тугрул бошчилигидаги армиясини Исфаҳон шофейий фикҳларининг Раиси Садриддин ал-Хў-

жандий илтимоси билан юборган эди. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Ҳирот гурийлари сулоласига қарши юришларида дастлабки даврда бир неча бор мағлубиятга учраб, гурийлар ҳатто Хоразм пойтахти Гурганжга таҳдид сола олган. Бунинг учун ҳатто бутун мол-дунёси, жонини ҳам бағишлаб юборган Хоразм шофейи фикихларининг имоми Имом Шаҳобиддин Абу Саъид ибн-Имрон Хивақий “Руқн ад-давла ва имод-уд-милла” фахрли унвони соҳиби бўлган эди¹.

Хоразмшоҳлар давлатининг энг даҳшатли тарзда, яшин тезлигида йўқ қилинишига қарши, мўғул балосини даф қилиш учун бутун Хоразмшоҳлар армиясининг 400.000 аскарини бир муштга йиғиб, Сирдарё бўйида кутиб олиш ва тор-мор келтириш керак, деган ҳарбий-стратегик таклифни ҳам айна мана шу Шаҳобиддин Хивақий – шофейлар раиси илгари сурган эди. Бу бирдан-бир тўғри, оқилона таклифни қабул қилмаган Хоразмшоҳ нафақат ўзини, сулоласини, балки, бутун буюк Хоразмшоҳлар салтанати, давлатчилигини ҳам ҳалокат қаърига ўз кўли билан ташлаган эди. Бу мудҳиш, ҳарбий-стратегик хато қарор эди².

Ўз даврининг нодир олими, илм-фан ҳомийси ҳам бўлган Шаҳобиддин Хивақий Хивадаги шофейлар Жоме масжиди қошида ўша пайтгача ҳам, ўз замонасида ҳам, кейинги асрларда ҳам ўқшаши, тенги йўқ муаззам кутубхонага асос солган. Айна чоғда китоблар йиғиш, сотиб олиш, уларни таъмирлаш, кўчириш, ходимлар, фаррошлар, маслаҳатчилар, қорувулар маошлари учун маблағ, бошқа таъминот масалалари билан шуғулланган. Машҳур сайёҳ, тарихчи Ёқут Ҳамавий 1218–1220 йилларда Хоразмда бўлганида ана шу кутубхона-

¹ Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов (1097–1231). – М.: “Наука”. ГРВЛ, 1986. – Б.126–127.; Бунёдов Зиё. Ануштегин – Хоразмшоҳлар давлати (1097–1231). –Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1998. –Б.157.

² Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – Б. 79–80.

дан фойдаланишга уринган, унинг бойлиги ва нодирлиги учун кўтаринки мадҳиялар ёзган.

Мазкур кутубхона мўғулларнинг Хоразмга хужуми арафасида Хивакий Насага келганда энг нодир китобларни ўзи билан олиб келган. “У Насада ўлдирилганидан кейин китобларини кўп изладим, лекин улардан айримларинигина тўплай олдим”¹ – деб ёзган эди ан-Насавий.

Саройда, ҳарбий Кенгашда Хивакий Хоразмшоҳ ёнида ўтирар, шоҳ унинг фикрлари билан ҳисоблашар эди. Ҳатто фармонлар тузилганда матнда Хивакийнинг табаррук исми-шарифи вазир номидан кейин ёзилмасин деб, фахрли лақаби келтирилиб, кейингина вазир номи кўрсатилган.

Мўғуллар Насага бостириб келиб уни олганларида Хивакий ва унинг ўғли Саййид Тоҳиддин Тоғочур Нўён ва Беркай Нўён қошига кўллари боғланган ҳолда олиб келинганлар. Уларнинг олтин, зумрад тўла сандиқларини мўғул нўёнлар бўлиб олганларидан сўнг, “Ота-бола иккиласи ҳам ислом ҳимоячилари сифатида қатл қилинди. Шаҳобиддин Насадаги Мил Жафта қабристонига дафн этилди”².

Хоразмшоҳлар давлатида Султон Такаш даврида унинг бош вазир бўлган Низом-ул-Мулк Шамсиддин Маъсуд ибн али Ҳарвий ҳам шофей мазҳаби имомларидан бўлиб, Хоразмшоҳларнинг давлат сиёсатида катта ўрин тутган. Буни шунда кўриш мумкинки, илгариги ва ўша даврдаги бошқа давлатлар саройларида вазирлар шоҳ, хоқон, султонлар ҳатто валиаҳдлар кириб келганда ўрнидан туриб кутиб олиш урф (этикет) бўлгани ҳолда, Такаш қабулларида, унинг валиаҳд ўғиллари кириб келганда ҳам Али Ҳаравий ўрнида ўтирганча кутиб олаверган.

Фикҳ мактабининг етакчи устувор йўналиши ҳанафия фикҳи вакиллари томонидан ривожлантирилган бўлсада, бу даврда шофеия фикҳ мактаби ҳам катта ўрин тутган, ҳал қи-

¹ Ўша асар – Б. 103.

² Юқоридаги асар. – Б. 106–107.

лувчи таъсирга эга бўлган. Ҳар икки мактаб қизгин илмий-ижодий ва рақобат кураши шароитида ривожланган.

Хоразмшоҳлар давлатидаги Марв-Хоразм фикҳ мактабининг яна бир ўзига хослиги Абу Мудар, Замахшарий ва бошқа мутаъзила Калом мактабининг диний-фалсафий таълимотлари сиёсий, қонунчилик, фикҳ, фуруъ ва усулларининг талқинига катта таъсир кўрсатган¹. Бу ўзига хослик Марв-Хоразм фикҳ мактаби гоё, қарашларида рационализм, инсонпарварлик ва ҳурфикрлик тенденцияларида ўз ифодасини топган.

Юқорида келтирилган, таҳлил этилган ўрта аср манбалари маълумотлари Марв-Хоразм фикҳ мактаби Ўзбекистоннинг ўрта асрлар тарихи даврида Хоразмшоҳлар давлатчилиги билан боғлиқ ўзига хос ҳуқуқшунослик мактаби, буюк сиймолари, концепциялари мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Бу эса Марв-Хоразм фикҳ мактабининг вужудга келиши, шаклланиши, унинг тараққиёт боскичларини буюк сиймоларининг ҳуқуқий концепциялари ва уларнинг муаллифлари ҳуқуқий қарашларининг махсус тарзда ҳам манбавий, ҳам “Ўзбекистон давлат ҳуқуқи ва тарихи” фанининг ҳозирги илмий усуллари, талаблари жиҳатидан илмий тадқиқ этиш зарур эканлигини кўрсатади.

¹ Зоҳидов А. Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти. –Т.: ГФНТИ, 1993. – Б. 79–81; Уватов У. Маҳмуд аз-Замахшарий. – Т.: “Халқ мероси”, 1995. – Б. 101.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТ ТУЗУМИ, ИДОРА ВА БОШҚАРУВ УСУЛЛАРИ

Хоразмшоҳлар давлати шарқ мамлакатларига хос мутлақ монархия шаклида бўлиб, Маъмуний Хоразмшоҳлар ва Ануштегин авлодлари (997–1231) ҳукмронлик қилганлар. Зеро, илк Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун ҳам Жанубий ва Шимоллий Хоразмни 996-йилда бирлаштириб, “Хоразмшоҳлар давлати”га асос солган, қурган, уни сақлаб қолиш учун олиб борган қисқа даврдаги ўта мураккаб, машаққатли курашида ўз ҳокимиятини мутлақ, бирон-бир тарзда чекланмаган қилиб қарор топтиришга жон-жаҳди билан интилган. Бу кураш Хоразмшоҳлар давлатининг тўла давлат мустақиллиги–суверенитетига эришиш, ички ва ташқи сиёсатда худодан бошқа ҳеч кимнинг олдида жавобгар бўлмаслиги, халқаро муносабатларнинг тўлақонли, фаол субъектига айлантиришга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам жуда қисқа вақт давомида бу мақсадни амалга оширишга қаратилган анчагина жиддий ҳаракатлар амалга оширилган бўлсада, аммо тўла, чекланмаган давлат мустақиллигига эришиб бўлмади. Зеро, Маъмуний Хоразмшоҳлар давлати Маҳмуд Ғазнавий давлати паноҳида, бу давлат ҳомийлигида шакллана бошлаган, унга қарам, вассал мақомидаги давлат эди. Мустақил давлатнинг ички ижтимоий, иқтисодий қудрати шаклланмаган, уни сақлаб, ҳимоя қила оладиган кучли мунтазам армия вужудга келмаган, балки Маҳмуд Ғазнавий давлатига тобе, қарам, у билан қон-қариндошлик алоқаларини ўрнатиб, шу асосда сиёсий-ҳуқуқий битимга асосланиб тузилган вассаллик мақомидаги давлат эди. Шунга қарамай, Маъмуний Хоразмшоҳларнинг давлат тузуми мутлақ, чекланмаган монархия принципи асосида қурила

бошлаган, Амир Али ибн Маъмун ва унинг ворисларининг давлатни ташкил этиш, идора қилиш ва бошқариш усуллари чекланмаган, якка шахс ҳокимиятига асослана бошлаган эди. Буни Маҳмуд Ғазнавийнинг куйидаги эътироф сўзлари ҳам яққол ифодалайди: “Ким ўз подшоҳига уни қил, буни қилма дея олади?!” Зеро, бу подшоҳнинг ожизлигини, у ўз давлатида Олампаноҳ ва мустақил эмаслигини билдирган бўлар эди. Аммо шунини эътироф этиш жоизки, ҳокимият қанчалик мутлақ монархия шаклида бошқарилмасин, Хоразмшоҳлар даврида давлатни қонунлар (шариат), кенгаш, маслаҳатга таянган ҳолда Шарқ давлат бошқарувига хос амалга оширилган десак хато бўлмайди. Фикримизнинг далили юқорида эслаб ўтилган олимларнинг асарларидир. Бу ўринда Султон Маҳмуд ибн Маъмуннинг ҳокимиятини устамонлик билан “мутлақ ҳокимият соҳиби эди” деб тушунтирмоқчи бўлган. Бундан унинг биринчи мақсади Абул Аббос ҳокимиятига Хоразмда ҳеч кимнинг дахл қилишга ҳаққи йўқ, кимки унга қарши чиқса ёки бўйсунмаса, уларни давлатга қарши чиқишда қонуний айблаб, жазосини бериш учун дастак вужудга келтиришга уринган. Маҳмуд Ғазнавий кейинчалик ана шундай жазо чорасини қўллаш билан чекланмай, Хоразмшоҳлар давлатини тугатиб, ўзига қўшиб олади. Аслида ҳақиқий Олампаноҳ, яъни чекланмаган ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавийнинг ўзи бўлиб, Абул Аббос бор-йўғи у қўйган, унга қарам ва чекланмаган ҳокимият соҳиби эди, холос.

Ҳокимият, давлат тузуми ўзининг аниқ шакли, тарихий манбаларда қандай кўрсатилган бўлса, худди шундай – сўзма-сўз таърифласак, мутлақ, чекланмаган монархия тузуми, ҳокимияти кўринишига эга эди. Лекин бундай ҳақиқий ва мутлақ, чекланмаган монархия давлат тузуми, ҳокимияти кўринишига Хоразмшоҳлар фақат Такаш султонлигининг охириги даврида (1193–1200) ва Алоуддин Хоразмшоҳ ҳукмдорлиги ўрталардагина (1212–1218) қисқагина, яъни 6–7 йиллар мобайнидагина эришган.

Агар Ануштегин – Хоразмшоҳлар Султон Маҳмуд Ғазнавийга қарам бўлган бўлсалар, Буюк Хоразмшоҳлар, масалан, Қутбиддин Муҳаммад, Отсиз салжуқийларга, Эл Арслон, Такаш – илк ҳукмдорлик даврида (1172–1193) қорахитойларга, ҳатто Алоуддин Муҳаммад ҳам ўз ҳукмронлигининг илк даврида (1200–1210) қорахитойларга қарам бўлиб, уларга катта, давомли ўлпон тўлар, бошқа мажбуриятларни ҳам ўз устига олган эди. Шундан ҳам кўриш мумкинки, Хоразмшоҳлар ўз сулоласи, раияти, фуқаролари кўз ўнгида мутлақ ҳукмдор кўринсаларда, аслида улар чекланган ҳукмдор (монарх) ҳисобланар эдилар. Фақат Такаш 1193–1200 йилларда, Алоуддин Муҳаммад эса 1212–1218 йиллардаги қисқа муддатлардагина мутлақ олий ҳукмдор, Олампаноҳ, чекланмаган ҳокимият соҳиби мақомига эриша олганлар.

Зеро, дунёнинг барча монархлари ўзларини мутлақ ҳокимият соҳиби (Монарх) деб ҳисобласаларда, ана шу шаклан “чекланмаган монархиялар” аслида ўзларининг ҳақиқий сюзернлари (ҳомий, Олампаноҳ) куч-қудрати таъсирида бўлганлар, улар билан ҳисоблашганлар. Феодал монархларнинг мутлақ ҳокимиятини чекловчи кучлар, сабаблар жуда кўп бўлиб, энг асосийлари қуйидагилардан иборат бўлган.

Кўзғолон кўтарган, исён қилиб, вақтинча бўлсада ўз ҳокимиятини минтақалар, шаҳарларда ўрната олган ва Олий ҳукмдор – Монархни ўзлари билан ҳисоблашишга, ҳатто музокаралар олиб бориш, шартномалар тузишга мажбур эта олган оддий халқ оммаси (деҳқонлар, косиб-хунармандлар), масалан, Малик Санжар кўзғолони.

Йирик диндор-руҳонийлар ва улар яратган сулола, табақалар ҳам олий ҳукмдор – Олампаноҳ мутлақ ҳокимиятини чекаб кўя олар, ҳатто, Саййидлар сулолалари ҳокимияти куч-қудрати олдида чекланган, улар ўз азми-иродаларига бўйсундира олар эдилар. Масалан, қорахонийлар ҳукмдорлар (840–1212) мутлақ Хонлар, хоқонлар, уларнинг “Шерик хоқон”лари Бухоро, Самарқанд, Марв, Термиз “Садри Жаҳон”лари, Саййидлари сулолалари ҳокимияти куч-қудрати олдида чек-

ланган, улар иродаси билан сиёсат юргизганлар. Темурий ҳукмдорлар ҳам XV асрда Хожа Ахрор ва унинг ҳалфалари олдида ана шундай чекланган ҳукмдорлар саналганлар.

Хоразмшоҳлар ҳукмронлигининг ўзига хос, яққол кўри-ниб турувчи хусусияти – бу уларнинг бирон-бир диндор-руҳонийлар сулоласи ҳокимияти таъсирига боғлиқ ҳолда улар томонидан чекланган бўлмай, бундан тамомила озод бўлганликларидир. Яъни Хоразмшоҳлар давлатининг илк даврларидан то Султон Жалолиддин давригача давлатни идора қилиш ва бошқаришга на расмий ислом, шариат, на тасаввуф шайхлари пири муршидларининг аралаштиришлари ёки ҳал қилувчи таъсир қилишларига йўл қўйилмаган. Хоразмшоҳлар давлат тузуми том маънода дунёвий давлат тузуми эди. Улар Аббосий ҳалифалардан ҳам ўзларига фақат дунёвий ҳокимият соҳиби эканликларини тасдиқловчи ёрлик сўрашган, холос.

Ғарбий Европа монархиялари “Абсолют монархия”лар даврида конституцион чекланган ҳокимиятга эга бўлган ҳолатлар мавжуд бўлган (Франция, Англия, Белгия). Лекин Шарқ феодал монархияларида, шу жумладан, Хоразмшоҳлар давлатида давлат ҳокимияти, яъни Султон ҳокимияти бирон-бир шаклда конституцион чеклашга учрамаган. Зеро, Шарқда ўрта асрларда бундай чекловчи сиёсий институт – Конституция, Парламент ҳоллари учрамайди.

Кейинги даврда буюк Хоразмшоҳлар давлатига асос солган, уни қурган Ануштегинлар сулоласи ўз давлат мустақиллиги учун узоқ курашиб, айниқса, Хоразмшоҳ Отсиз ҳукмронлигининг 1140–1156 йилларида ҳам мустаҳкам, марказлашган давлат тузиб, ҳам иқтисодий тараққиётни барқарорлаштириб, бунинг зарурий оқибати сифатида 400.000 отлик, чапдаст ва тезкор уруш ҳаракатларини олиб бора оладиган, ўз даврининг энг замонавий, қудратли армиясини тўзгач, “Султон Санжар миннатидан воз кечиш”га эришади.

Албатта, Хоразмшоҳ Алоуддин, Султон Жалолиддин илк Маъмуний Хоразмшоҳлар давридан бошлаб, давлатни “Аллоҳнинг Ер юзидаги сояси саналган ҳукмдор”, мутлақ,

чекланмаган монархия принципи асосида қуришни тарихий, сиёсий-ҳуқуқий ва минтақавий жиҳатдан ниҳоясига етказиб, мутлақ, чекланмаган ҳукмдор бўлиб олган эдилар. Улар ўз давлат сиёсати оқибатлари, шахсий хатти-ҳаракатлари учун Худодан бошқа ҳеч ким олдида жавобгар эмас, деб ҳисоблардилар. Хоразмшоҳ ҳокимиятининг илоҳий берилганлиги, муқаддаслигига қатъий ишончнинг кенг халқ оммаси ўртасида, бутун жамиятда қарор топишида узоқ курашлар давомида уларнинг кучи, қуроли, қўли охир-оқибатда устун келганлиги ҳал қилувчи рол ўйнаганлиги шак-шубҳасиздир.

Ҳозирги замон “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фани берадиган таърифга кўра, “Муайян ҳудуд аҳолиси устидан очик (тўғридан-тўғри) ҳокимиятга эга бўлиш, яъни ҳукмдорлик қилиш ҳуқуқи ё ёрлик (нишон ва ҳ. к.) воситасида қонунлаштириб ато қилиш, ё бўлмаса ҳокимиятни зўрлик билан тортиб олиш, эгаллаш ёки бўлмаса, анчагина катта вақт давомида ҳукмдорликни қатъий ва самарали бажариб туриш йўли билан қўлга киритилар эди”. Хоразмшоҳлар асосан, ноиб, волий, мутасарриф сифатида Хоразмга ғазнавийлар, салжуқийлар номидан ҳукмдорлик қилганлар. Фақат Алоуддин Муҳаммад отаси Такашдан валиаҳд этиб тайинлаш васияти, ёрлиғини олиш йўли билан, Султон Жалолиддин эса отаси Алоуддин Муҳаммаднинг “Обискун ороли” ҳукми ёрлиғи билан олий ҳукмдорлик тахтига ўтирган. Илк хоразмшоҳлар ва буюк хоразмшоҳлар ҳукмдорлари Бағдод ҳалифасидан махсус ёрликлар олганлар.

Лекин айни пайтда, Такаш давридан давом этиб келаётган (унинг укаси Султон Шох билан (1172–1193), 1200–1221 йиллар эса Алоуддин Хоразмшоҳнинг ўз онаси, Малика Туркон Хотун билан шерик ҳукмдорлик (Кўшҳокимиятчилик) тарзидаги давлат тузуми ҳам амал қилар эди. Зеро, Насавий баёнига кўра, Туркон Хотуннинг тўла маънодаги ўз ҳокимият таркиби (ҳам вертикал, ҳам горизантал ҳолида) бўғинлари, амал ва мансаблари – вазирлари, девони, куттоб-ул-иншо, давлат рамзлари, ўз фармонларига босадиган туғро (тамға)си,

қароргоҳи, ўз мулклари бор эди. “Натижада, – деб ёзган эди Насавий, – Туркон Хотун мамлакатни амалда бошқара бошладди”. Жувайний бу кўшхокимиятчиликда Туркон Хотуннинг ҳал қилувчи мақоми ва ўрнини кўйидагича лўнда қилиб таърифлаб берган: “Туркон Хотун нафақат Султон устидан ҳукмронликка эга эди, балки унинг молиявий ишларига, олий даражали лашкарбошиларга, сарой ходимларига ҳам раҳбарлик қиларди”. Бу охир-оқибатда шунга олиб келдики, Султон Муҳаммад Самарқандни ўзига қароргоҳ – пойтахт қилиб олгач, кўпроқ қадимги туркий кўшхокимиятчилик анъанаси шаклидаги давлат ҳокимиятининг ичдан заифлашиши – кучли сиёсий давлат тузуми инқирози рўй берди.

Бу давлат ҳокимияти инқирозининг ёрқин намоён бўлиши мисолида бир пайтлар бош вазир бўлган, “Низом-ул-мулк” фахрли мақомига эришган Носириддин ибн Муҳаммад ибн Солиҳни Султон Алоуддин Бош вазирликдан четлаштириб, “Ўз устозинг эшигига йўқол!” дея, уни Султон онаси ҳузирига жўнатади.

Лекин мазкур собиқ бош вазир “Низом-ул-мулк” ўз вазифасидан Султон Алоуддиннинг ўзи томонидан четлаштирилиб, Хоразмга юборилганлигига қарамай, йўлда Наса атрофида (Насавий ватани – Мулкида) меҳмон бўлган онларда яна халқдан, барчадан арз-додларни қабул қила бошлаган, ўзини уларнинг додига етмоқчидек тутган ва ўзининг Бош вазирлик мансабига ўтириб олиб, халқни қабул қила бошлаган.

Боз устига, Хоразмга етиб келганида, уни кутиб олиш учун давлатда ким ҳақиқий ҳукмдорлигининг атайлаб, намоёйишкорона кўрсатиб қўйиш учун Туркон Хотун бутун Гурганж аҳолиси табақаларининг нуфузли вакилларида иборат тантанали анжуман ташкил этиб, кутиб олган.

Анжуманга соғлиғи туфайли бир оз кечикиб келган Хоразм Ҳанифа фикҳи, шариат раисларидан Бурҳониддинга нафақат номойишкорона танбеҳ берган, балки бир неча кун ўтгач, ундан 100.000 динор ундириб олиш йўли билан қасос олган.

Бу ҳам етмагандек, Каримиддин ат-Тайфурий деган Султоннинг Хоразмлик омилини катта миқдорда пул тўлашга мажбур қилган. Бу беъмани зўровонлик, зулм ва адолатсизлик юзасидан Султон Алоуддинга шикоят қилинганида “Султон Хоразмга Иззидин Тўғрил бошчилигида қўшин юбориб, Носириддиннинг бошини олиб келишни буюради”.

Бунга қарши Туркон Хотун намоёншкорона Носириддинни ўғли валиаҳд деб эълон қилган Қутбиддин Узлоғшоҳ вазири этиб тайинлаган. Шунинг учун ҳам Иззидин Тўғрил Носириддиннинг бошини олиш учун етиб келганида, Туркон Хотун унга Носириддин вазирлик мансабида ўтирган пайтда унинг ҳузурида бўлишни буюради.

Носириддинга саломини етказишни ва унинг номидан “Менинг сендан бўлак вазирим йўқ. Сен ўз девонинг бошчиси бўлиб қол. Менинг мулкимда ҳеч ким сенинг ёрликларингга қарши чиқолмайди ва ҳукмронлигини рад этолмайди, деган сўзларни айтишни тайинлайди”. Ноилож қолган Иззидин Тўғрил Хотун буюрганидек қилган ва ўз Султони ҳукмига қарши борган.

Натижада, Носириддиннинг буйруқ, фармон, топшириқ ва ёрликлари Хоразм, Хуросон, Мозандаронда инобатга олинмаган, бажарилмаган бўлган. Султон Алоуддин Хоразмшоҳнинг қатъий ҳукми намоёншкорона бажарилмаган. Боз устига, Алоуддин қўлида вазир муҳофасига 4 та найзадор қўйилган бўлса, Хоразмда 8 та найзадор қўйилган. Бу ҳам Алоуддин Хоразмшоҳни давлат бошлиғи, Олий ҳукмдор, Олампаҳоқ сифатида менсимаслик, Туркон Хотун томонидан таҳқирлашнинг навбатдагиси эди.

Бу ва шунга ўхшаш қатор ҳолларда мутлақ монархия ва унитар давлатларнинг асосий Қонуни – “амри подшо вожиб” намоёншкорона бузилган. Олий ҳукмдор буйруғи бажарилмаганидан сўнг, Алоуддин Хоразмшоҳ давлат ҳокимияти тизимидаги мазкур анархия ҳолатига узил-кесил чек қўйиш мақсадида бутун Хоразмшоҳлар давлатида вазирлик тизими бекор қилиб, 6 та нуфузли давлат арбобларидан иборат

“Вакилдорлар кенгаши”ни жорий этган. Лекин бу Кенгаш бирон-бир ўзгариш ясаб, сиёсий ҳокимият, давлат тузуми инқирозини бартараф эта оладиган даражада фаол иш юрита олмаган. Бунинг асосий сабаби яна ўша малика Туркон Хотуннинг қарши туриши, унинг кўрган чора-тадбирлари бўлганлиги шубҳасиз. Агар мўғуллар ҳужуми билан боғлиқ катта ҳалокат бўлмаганда мазкур шерик ҳокимлик ёки “шерик ҳукмдорлик”(диархия) сиёсий инқирози табиий равишда аста-секинлик билан бартараф бўлиб кетиши мумкин эди.

Хоразмшоҳлар давлат тузуми мўғуллар ҳужуми арафасида давлат тузуми бирлиги, барқарорлигини бой берган, стратегия ва тактика масаласида бир бутун яхлит позиция, йўл, усулларни ишлаб чиқиш ва уни изчил амалга оширишга имкон бермаган эди. Демак, Хоразмшоҳлар давлат тузумининг яшин тезлигида ҳалокатга учраш сабабларини Алоуддин Муҳаммаднинг шахсий хато, қусурлари, психологик кўрқув, ваҳимага берилганлиги, унинг узокни кўра олмаслиги каби жузъий камчиликларидангина эмас, балки қадимги туркий давлатчилик анъанасидаги биз юқорида кўрсатиб ўтган давлат тизимининг ўзига хос “Шерик ҳукмдорлик” (диархия) шакли, анъаналаридан қидириш ўринлироқ бўлади. Чунки, мўғуллардек яхлит, монолит ва чапдаст душман қаршисида бир мутлақ ҳукмдор кўлида тўпланган давлат тизими эмас, балки мутлақо келишолмаётган 2 ва ундан ортиқ ҳокимиятнинг ўзаро рақобат кураши, тарқоқлик ва парокандаликка юз тутган давлат тизими, унинг режали армияси турар эди. Агар Алоуддин Хоразмшоҳнинг дастлабки даврида 1200–1212 йиллар орттирган катта давлатчилик тажрибасини назардан соқит қилсак, мўғуллар ҳужум бошлаган чоғда Хоразмшоҳлар давлати полиархия давлат тизими, мўғуллар ҳужуми авж олган 1218–1220 йиллардаги ҳолати эса тамомила парокандалик, тарқоқлик томон юз тутган эди. Ҳатто бу мамлакат учун ўта мураккаб бир вазиятда Султон Жалолиддин валиаҳдликдан четлаштирилган эди.

Мўғуллар ҳужуми асносида биз Хоразмшоҳлар давлат тизимида нафақат 2 та ҳукмдор, балки ундан ҳам кўп ҳукмдорлар “шерикчилик” қилганлиги, рақобат курашини олиб борганларини Хоразмшоҳлар давлатининг шартли маъмурий-сиёсий харитаси мисолида ҳам кўриш мумкин. Зеро, Хоразм, Хуросон, Мозондарон минтақасида I. Туркон Хотун; II. Қутбиддин Ўзлогшоҳ; III. Султон Жалолоддин Ғазнадан Ҳиндистонгача бўлган минтақада; IV. Ғиёсиддин Пиршоҳ Кирмон, Кеш, Макронда; V. Рукниддин Ғурсанжтий Ироқда; VI. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ – бутун Шарқ – Дашт, Жанд, Туркистон, Ўзганд минтақаларини Самарқанддан туриб бошқариши, давлатнинг бўлиб, парчаланиб ташланганлигига яққол ишора эди.

Демак, давлат тузумининг диархия шакли Хоразмшоҳлар давлатини бирлаштириб, жипслаштиришга эмас, балки уни бўлиб ташлаш, пароканда ва тарқоқ ҳолга маҳкум этган, уни заифлаштиришга қаратилган йўл бўлиб чиқдики, бу нарса Хоразмшоҳлар давлати қисматида ҳалокатли роль ўйнади. Хоразмшоҳлар давлатидаги ана шу диархия давлат тузумининг ҳалокатли оқибатлари, унинг тарихий тажрибасидан сабоқ чиқарилган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қуйидагилар қонунлаштириб қўйилган:

Ўзбекистон Республикасида Давлат Ҳокимияти халқ ҳокимияти манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади. Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимиятнинг янги ва мувофиқ таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Бундай қўшҳокимият ўрнатиш ёки давлат идора ишларига аралашув, конституцион тузум асосларини ўзгартиришга уринишлар, ўрнини алмаштириш ёки тугатишга уринишлар нафақат давлатчилигимиз тарихида, балки қайтадан тикланиб замонавий асосларда қурилаётган ўзбек миллий давлатчили-

гининг нисбатан қисқа даврида – 1989 йилда Наманганда “Адолат”чилар томонидан, 1990–1992 йилларда “Миллий мажлис” тузишга уринганлар томонидан ва ниҳоят, 2005 йил 12–13 июнда Андижонда “Акромийлар” томонидан очик шаклда, яширин, зимдан эса жуда кўп кучлар томонидан амалга оширилганлиги, унинг аччиқ сабоклари бизни бу муҳим масалада ҳамиша хушёр бўлмоғимизни қатъиян тақозо этади. Давлат тузумимизнинг конституцион асослари, конституцион-ҳуқуқий ҳимоя қилиниши, кафолатланиши миллий хавфсизлигимизнинг асосий, бош вазифаси, мақсади бўлиб қолишидан далолат беради.

Биз Олий ҳукмдорлардан қуйида давлат тизими ўзининг барча даража, бўғин, шакл, усулларда анча-мунча изчил абсолют монархия давлат тизими таркиби ва функцияларининг ҳам горизантал (энига), ҳам вертикал (тик бўйига) кўра қатъий чегаралаб, бир-бирига боғлаб қўйилганлигини кўришимиз мумкин бўлади.

Марказий давлат ҳокимияти тизимини ҳар иккала ҳукмдорлар – Алоуддин ва Туркон Хотун тузган, идора қилган ва бошқарган, Марказий ҳокимият таркибига ҳукмдорлардан ташқари Бош вазир ва унинг маҳкамаси, сарой мансабдорлари ҳамда диний-шаръий мансаб, унвонлар соҳиблари, Девонлар бошлиғи (Соҳиб девовайн), Буюк ва Хос Ҳожиблар, кейинчалик ташкил этилган “Вакилдорлар Кенгаши”, Марказий Адлия ва Қозию ул-қуззот маҳкамалари ва бошқалар ташкил этилган.

Маҳаллий ҳокимият таркибига эса катта вилоятлар, усуллар вазирлари, алоҳида шаҳарларнинг мухтор вазирлари, кичик шаҳар ва қалъа, туман ноиблари, омиллари, раислари маҳкамалари ҳамда қишлоқ, қасаба қарияларининг оқсоқоллари (саркорлари) кирганлар.

Биз юқорида қисқача санаб ўтган Марказий ва маҳаллий ҳокимият амалдорларининг мақоми, бажарадиган вазифа, функциялари З. М. Бунёдовнинг махсус монографиясида манбалар маълумотлари асосида таърифлаб, умумлаштириб, ху-

лосалаб берилганлиги сабабли, бу ерда уларни такрорлаб ўтирмай, ана шу тадқиқотнинг тегишли 3,4,5-бобларига ҳавола қилиш билан чекланамиз.

Бунинг ўрнида биз Хоразмшоҳлар давлат тизимининг монархия шаклидаги ўзига хосликларини таҳлил этиш билан бир қаторда, яна бир қатор ўзига хосликларни мухтасар бўлсада, кўрсатиб, таҳлил этиб ўтамиз.

Маълумки, монархия давлат тизими айни пайтда оддий, бир таркибли ва мураккаб таркибли бўлади. Илк Хоразмшоҳлар давлати асосан оддий, бир хил таркибли монархия бўлганлигини кўриш мумкин. Зеро, 997–1018 йилларда Хоразмшоҳлар давлати асосан Хоразм ҳудуди билан чекланган, асосан мусулмон аҳолидан иборат, бир динга эътиқод қилган, яъни моно-этник, моно-конфессионал таркибга эга эди. Шунга мос равишда Хоразмшоҳлар давлатини идора қилиш ва бошқаришнинг барча таркибий қисмлари, бўғин ва йўналишлари анча осонгина тушуниб олса бўладиган бир хил тузилишга эга эди.

Хоразмшоҳлар давлати жаҳон салтанатига айлана бошлагач, давлат тузуми, идора қилиш ва бошқариш усуллари ҳам тек йўналиш бўйича (вертикал), ҳам эн йўналиш бўйича (горизонтал) ҳам ўта мураккаб таркибий ва функционал тузилишга эга бўлди. Аввало, Буюк Хоразмшоҳлар давлати бутун Ўрта ва Яқин Шарқни, Марказий Осиёни, Туркистонни, Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олди. Бу салтанат ҳудуди – Хоразмнинг ўз ҳудудига нисбатан ўнлаб маротаба катталашиб кетди. Аҳоли таркиби поли-этник, поли-конфессионал, яъни кўп миллатли, кўп эътиқодли, кўп хўжалик укладли бўлиб қолди.

Моно-этник, яъни асосан, туркийлардан, мусулмонлардан ташкил топган бўлсада, лекин беҳад кенгайиб кетган империяни бошқариш, идора этиш усуллари, кўчманчи дашт цивилизациясига хос идора ва бошқариш усулларини ўтроқ шаҳар маданияти, цивилизацияси усуллари билан омукта ҳолда олиб боришга, ўта мураккаб (ҳам вертикал, ҳам горизонтал), кўп

функцияли, кўп даражали ва кўп тармоқли маъмурий таркиб, идора ва бошқарув усулларини қўллашга олиб келди.

Бунинг устига, бир нечта бир-биридан кескин фарқ қиладиган цивилизация, жамиятлар – Миср, Ҳиндистон, Эрон, Туркистон, Византия, Дашт, ҳатто қисман Хитой жамиятлари, давлатларига хос идора ва бошқарув усулларини қўллаш, уларни уйғунлаштириш ҳоллари ҳам юз берди. Шу маънода, Хоразмшоҳлар давлати ўзининг ўта мураккаблиги, кўп миллатли, кўп эътиқодли, хилма-хил маданиятлар, цивилизациялар, давлат тизимларига хос жуда кўплаб ижобий ютуқлар, давлатчилик анъаналари, кадриятлари, идора ва бошқарув усулларини уйғунлаштиришнинг давлатчилик тарихида жуда кам учрайдиган, нодир ва ҳозирги кунда ҳам муайян маънода ўртак, намуна бўла оладиган миллий давлатчилигимиз тажрибаси, тарихий шакли эди, деган хулосага келиш мумкин бўлади.

Марказий ва маҳаллий идора ва бошқарув усуллари, тамоийллари, анъаналари, кадриятлари, вертикал ва горизонтал таркибий мураккаблик, кўп тармоқлилик, кўп йўналишлилик ва кўп функциялиликдан ташқари, ҳар бир минтақанинг миллий таркиби, дини, ҳўжалик укладига кўра ҳам ўта мураккаб ва бир-бирига нафақат мос келавермайдиган, балки бир-биридан кескин фарқ қиладиган, ҳатто қарама-қаршилиги билан ҳам ажралиб турганки, бу ҳам давлатчилик тарихимизда ўта нодир, ибратли намунадир. Хоразмшоҳлар давлат тизими, марказий ҳукумат ва маҳаллий бошқарув, идора муассаларининг таркибий тузилиши тўғрисида қуйидаги бир неча ўзига хосликларни алоҳида таъкидлаш зарур бўлади.

Аввало, ўтмишда, хусусан, ўрта аср давлатларида, шу жумладан, Хоразмшоҳлар давлат тизимига яна бир қадар тўхталсак. Идора ва бошқарув тизими таркиби, бўғинлари ва йўналишлари тўғрисида ҳокимият турларининг бўлинганлиги, ўзаро мустақил ва бир-бирининг функцияларига аралашмасликдан иборат, асосан, сўнгги 200 йиллик Ғарбий Европа давлат тизимларига, айниқса, ҳозирги замон демократик давлатларга

хос ҳуқуқий-сиёсий асос, тамойиллар нуқтаи назаридан сўз юритиш нафақат ўринсиз бир ҳол, балки тарихий, манбавий ва илмий-назарий жиҳатлардан мутлақо асоссиз, ҳатто кулгили нарса бўлган бўлур эди. Энг асосийси ва муҳими, бундай анохронизм асосида ёндашиш ўрта асрлар давлат тузуми, идора ва бошқарув усулларини, шу жумладан, ҳозирги замон давлат ҳамда ҳуқуқ тарихи ва назарияси фанлари услублари, принциплари нуқтаи назаридан илмий чалғитиб, нотўғри ва самарасиз йўналишларга солиб юборган бўлар эди. Зеро, мутлақ монархия, яъни якка-ю ягона шахс иродаси, кўпинча қуролли тўнтариш йўли билан қурилган, давлат тўлалигича унинг иродаси, мутлақ ҳукми, хоҳиш-иродасига бўйсунган давлатлардан иборат бўларди. Бундай шароитда суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш, ижроия ва қонун чиқарувчи ҳокимиятлар тўғрисида, уларнинг қандайдир ўзаро боғлиқлиги, мустақиллиги тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас эди. Бундай давлатларда мустабид подшо (монарх)нинг ўзи бир пайтнинг ўзида ҳам қонунлар таъсис этивчи, ҳам уларнинг ижросини таъминловчи ҳукумат, ҳам уларнинг қонунга биноан бажарилишини назорат қилувчи, тафтиш қилувчи, узил-кесил ҳукм чиқарувчи сифатида ҳам иш кўрар эди. Бу феодал мутлақ монархияларда тамомила қонуний ва табиий бир ҳол ҳисобланарди ва эътироз ёки қарши муносабатни тақозо этмас эди. Зеро, ўша давр ибораси билан айтганда, “амри подшо вожиб” эди. Бундай ҳуқуқий-сиёсий тизимни ўрта асрларда Ғарбий Европа, Ўрта ва Яқин Шарқ ёки Узоқ Шарқ давлатлари амалиётида ҳам учратиш мумкин.

Иккинчидан, ўрта аср Шарқ араб-мусулмон давлатларида, шу жумладан, Хоразмшоҳлар давлатида ҳам давлат қуриш, тузиш, уни идора қилиш ва бошқаришда асосан, иккита назарий таълимот, шариат, давлатчилик тузуми назарияси ва қадимги туркий давлатчилик тизими, идора ва бошқарув усуллари назарияси қўл келар ва икки усул асосида амалга оширилар эди.

Давлат тузилаётганда, идора этилиб бошқарилаётганда, Аҳмад Дониш кўрсатишича, “Чингизнинг низом ва қоидалари ҳам ташланмайди, балки бу унга (яъни шариат давлат тузуми қонунларига) қўшимча бўлиб, уни тўлдиради. Ана шундай бўлганда, давлат ишлари тартибга тушади, подшоҳ ва унинг сипоҳ ҳамда фуқаролари тинчликда ҳаёт кечирадилар”.

Зеро, Туркистондаги давлатчилик сиёсий-ҳуқуқий анъанасида А. Донишнинг манбалар асосида кўрсатиб, исботлаб беришича давлат тузиш идора ва бошқарув усулларида исломий, шаръий қонунлар билан бир қаторда, қадимги туркий давлатчилик қонун, усуллари – тўра-тузик, ясо-юсун анъанаси асосида, уларга риоя қилиб иш кўрилган. “Яна шуни яхши билиш керакки, Туркистон ва Мовароуннаҳр султонларининг (яъни Хива қўнғиротлари, Бухоро манғитлари, Қўқон қипчоқ-минглари хонларининг) шу кундаги тутган ясо-юсунларидан олингандир.

Ана шу қадимги туркий тўра-тузик, ясо-юсун давлатчилик қонун, усул, анъаналари, – деб ёзган эди Дониш, – Туркистоннинг кейинги хонларига мерос бўлиб қолди”.

Қадимги туркий давлат тузиш қонун, тартиботлари, идора ва бошқарув усуллари, маълумки, махсус илмий-назарий ва сиёсий-ҳуқуқий жиҳатларга кўра, муфассал ишлаб чиқилмаганлиги, уларда халқ урф-одатлари, сулола анъанаси ва давлат қонунчилиги, идора, бошқарув усуллари ажратилмаганлиги, яъни давлат тузиш Конституция, идора ва бошқариш усуллар кодекси даражасида ишлаб чиқилмаганлиги учун давлатнинг аҳоли ижтимоий-маиший ҳаётига, солиқ, оила-никоҳ, мерос ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, ижтимоий-маданий ташкилотлари, табақа, синф, қатламлар ўртасидаги мураккаб муносабатларни идора қилиш, бошқаришда асосан, исломий, шаръий ҳуқуқ, сиёсий-ҳуқуқий қонунлар усуллари амал қилган. Масалан, вазирлар, молиячилар, солиқ амалдорлари туркийлардан кўра, кўпроқ араб, форсийлардан тайинланганлар. Учинчидан эса, суд, ҳуқуқни муҳофаза қи-

лиш, қонунчиликни амалга оширишда ҳам шариат қонунчилиги, тартиботи ва усуллари билан ҳамоҳанг, уйғун (параллел) амал қилганлигини кўрамиз.

Султоннинг ўзи буюк ҳожиблар (ҳожибби кабир), хос ҳожиб, шихналар амалга оширадиган махсус ҳарбий дала судлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, назорат, тафтиш, жазо бериш ва рағбатлантириш тизими билан боғлиқ қуйидан юқорига ва энига қараб тузилган мансаб, амал, унвон, даражаларини, уларни эгаллаган давлат амалдорлари, мансабдорларини кўришимиз мумкин.

Шайх ул-ислом, Қози-ул-қуззот, мухтасиблар – марказий ҳукумат девонида ўтирадиган Қозилик девони соҳибидан тортиб, алоҳида тобе ўлка, улуслар, вилоятлар, қалъа ҳукмдорларининг Дор-ус-салтанатларидан мухтор вазирлар, волийлар, ноиблар, раислар қонунни муҳофаза қилиш, тафтиш қилиш, суд жавобгарлигига тортиш, суд маҳкамасида уларнинг ишларини, вазифаларини бажарганликларини кўриш мумкин. Бу расмий маҳаллий ва марказий ҳукумат мансабларида ўтирган мансабдорлар, биринчи навбатда, бевосита ўз бошлиқларига бўйсуниб, қонунчилик жиҳатидан шариат қонунлари, талаб ва меъёрлар асосида иш олиб борганлар.

Зеро, бундай фундаментал умумдавлат тизими, идора ва бошқарув усулларига оид муаммоларни ҳал қилиш асосан, илк ислом, шариатнинг буюк мужтахид-имомлари томонидан (Имом Аъзам, Имом Шофеи) ҳал қилиб тугалланган, ишлаб чиқиб бўлинган, бу соҳада сиёсий-ҳуқуқий ташаббус, яъни ижтиҳод кўрсатиш “дарвозаси беркитилган” деб ҳисобланар эди. Давлат тузиш, ундаги идора ва бошқарув усулларини такомиллаштиришга оид Имомлар: ал-Маварзий ва Қози Вайдовийлар илгари сурган давлат сиёсати қурилишига оид охириги назария, қонун-ҳалифа, давлат бошлиғи нафақат қурайшлардан, балки барча мусулмонлардан, ҳатто мусулмон бўлмаганлардан ҳам тайинлаши мумкинлиги тўғрисидадаги таълимот ҳам XII аср бошларида тугалланган. У ҳам чет ўлка, дав-

лат ҳисобланган Хоразмшоҳлар давлатида деярли номаълум бўлиб, у қарор топмаган эди.

Демак, “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фани принципларига кўра давлатни идора қилиш ва бошқариш усуллари, қоидалари “Давлат ҳокимиятини идора қилиш ва бошқариш усуллари ва методларининг мажмуидан иборат” деб таърифланар экан, бу давлатни идора қилиш ва бошқариш усулларига оид қонуниятнинг Хоразмшоҳлар давлат тизимида қуйидаги кўринишда амалга оширилганлиги ҳақида умумлаштирувчи хулоса чиқариш мумкин.

Хоразмшоҳлар давлатида исломий, шаръий ва қадимги туркий давлатчилик, давлатни идора қилиш ва бошқариш, икки асосий усул сифатида, хусусан, қонуний усуллар сифатида амал қилган. Шунга кўра, Хоразмшоҳлар давлатини идора қилиш ва бошқариш усуллариининг қуйидаги аниқ усул ва йўналишлари, чунончи, ҳарбий-сиёсий мулклар (иктоъ, суюрғол ва ҳ. к) бериш, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаровий-сиёсий усуллар, методлар қўлланилган. Шунга мувофиқ, олий ҳукмдор, марказий ҳокимият ҳам қонунчилик ҳам ижро, ҳам тафтиш вазифаларини бажариб, шу йўналишларда аниқ усулларни қўллаганлар. Давлат аппарати – вазирлик, девонлар, қозилик (ҳам умум-фуқаровий, ҳам ҳарбий-дала қозилик судлари), шариат ва туркий тўра-тузук, ясо-юсунларнинг сўзсиз ижро этилишини таъминловчи, кафолатловчи тизимларни ташкил этиб, уларни фаол амалга оширган. Шунингдек, ҳарбий ташкилот тизими ҳам асосан қадимги туркий анъаналарига мувофиқ фаолият кўрсатган, таркиб, функцияларга эга бўлган бўлса-да, шариатга оид фуқаролик, маъмурий усуллар ҳам қўлланилган.

Ўз навбатида, юқоридаги идора ва бошқарув усуллари қуйи ҳокимият бўғинлари (вилоят, тобе улуслар, шаҳарлар, туманлар, қалъалар, қишлоқ ҳокимияти шакллари) даражасида изчил амалга оширилган. Шунингек, жиноят, жазо, рағбатлантириш тизимида мукофот, товон, мулк бериш ёки зиндонга ташлаш, сургун қилиш, дарра билан калтаклаш, жарима со-

лиш, мол-мулкни давлат тасарруфига олиш, сургун қилиш, қатл этиш ва ҳоказо усуллар, методлар кенг ва фаол қўлланилган. Бундан ташқари, ярашиш, битим тузиш, аҳдлашув, муросага келтириш, рағбатлантириш усулларига ҳам катта ўрин ажратилган эди.

Шу ўринда Хоразмшоҳлар давлатини ташкил этиш, уни давлат мустақиллигига эришиш ғояси, ҳаракати ва кенг умум-миллий кураш ғоялари, ташаббуслари билан давлатчилигимиз таракқиёти саҳифасига чиққан “Буюк Хоразмшоҳлар” сулоласи асосчилари Маъмун ибн Муҳаммад ёки Отсиз, Эл Арслон, Такашлар кураши, тажрибаси, ҳатто Султон Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳам шарафли, ҳам фожиали кечган давлатчилик фаолияти, миллий қаҳрамонимиз Жалолиддин Мангуберди Хоразмшоҳнинг миллий давлатчилигимизнинг сақлаб қолиш, ҳимоя қилиш имкониятлари барбод бўлган, ташқи тажовуз, Аллоҳ қаҳри-ғазаби ўтидек ёпирилиб келган бало-қазо шароитидаги давлатдорлик йиллари, айниқса, ибратлидир. Чунки, Султон Жалолиддин шундай фожиавий тарихий ҳамда шахсий, оилавий шарт-шароитларда миллий давлатчилигимизни куриш, сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга қаратилган давлатчилик фаолияти, мислсиз қаҳрамонликлари ва пўлат иродасини намоён қила олган. Бу эса ҳам сиёсий, давлат ҳокимияти, идора ва бошқарув усулларига, қонунчилик, ҳуқуқ-тартибот таракқиётига кўра беҳад ибратли давлатчилик, қонунчилик тажрибаси, сабоғи вазифасини бажарган.

Дастлабки тарихий сабоқ шундаки, илк Хоразмшоҳлар давлати ўта мураккаб, халқаро сиёсий стратегик рақобат кураши шарт-шароитларида давлат мустақиллигига эришиш, уни сақлаб қолишда кўплаб кўзга кўринмас имкониятлардан тўлалигича фойдалана олганлар ва Хоразмшоҳлар давлати мустақиллиги учун мос андозалар ярата олган эдилар. Гап шундаки, илк Хоразмшоҳлар сулоласи 997–1018 йиллар оралиғида араб ҳалифалиги марказий ҳокимияти, газнавийлар, қорахонийларнинг жаҳон салтанати сиёсати, уларнинг минтақадаги халқаро рақобатчилик кураши шарт-шароитларда тарихан жу-

да қисқа давр давомида нафақат давлат мустақиллигига эриша олди, балки минтақа миқёсида халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида ҳалифалик ҳокимияти билан қорахонийлар ўртасида, ҳалифалик билан ғазнавийлар ўртасида ва ниҳоят, қорахонийлар билан ғазнавийлар ўртасида-ги очик ва яширин, ҳатто элчилик даражасидаги мураккаб, давлатлараро муносабатларда воситачи, яраштирувчи, келиштирувчи, барқарорлаштирувчи рол ўйнаганлигини Берунийнинг “Хоразм тарихи”, Байҳақийнинг “Тарихи Маъсудий” ва бошқа сиёсий, давлатчилик, тарихий манбаларидан билиб олишимиз мумкин бўлади.

Буюк Хоразмшоҳлар давлатининг мохир қурувчиси Жалолиддин Отсизнинг салжуқийлар, ҳалифалик ҳокимияти ва қорахонийлар ўртасидаги муносабатлардан нақадар усталик билан ўз давлатининг ички, иқтисодий барқарор тараққиётини таъминлаш халқаро, давлатлараро муносабатларда, ташқи сиёсатда тинчлик, давлатнинг барқарор тараққиёти учун геосиёсий қулай вазиятни вужудга келтиришга қаратилган дипломатик сиёсати ҳам ҳозирги Ўзбекистон мустақиллиги, суверен давлати ички ва ташқи сиёсатини олиб боришда, халқаро ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашида бекиёс ва асл миллий давлатчилик тажрибаси, сабоғи вазифасини ўташи мумкин деб айтишга тўла асослимиз.

Зеро, Хоразмшоҳлар: Эл Арслон, Такаш ва Алоуддин Муҳаммадлар давлати миллий давлатчилигимизнинг барқарор тараққиёти, гуллаб-яшнаши учун бекиёс андоза, намуна бўлиб хизмат қила олади. Дарвоқе, Эл Арслон ва унинг меросхўр ўғиллари даврида Хоразмшоҳлар давлати барқарор тараққиётига ташқи таҳдидлар билан бирга, асосан, ички таҳдидлар, сулола вакиллари ўртасида валиаҳдлик ҳамда маҳаллийчилик, уруғ-қабилла низолари таъсири ҳам ўз асоратини ўтказган. Бу эса давлатнинг анча заифлашувига сабаб бўлган эди.

Такаш даврида Хоразмшоҳлар давлати барқарорлиги ташқи халқаро сиёсатдаги муваффақияти билан бирга, ҳукмдор ва унинг укаси Султон Маҳмудшоҳ ўртасидаги 20 йиллик

асоссиз, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик асносидаги низо, рақобат кураши давом этганлигини қайд этиш лозимки, бу эса мамлакат ҳаёти учун хавф-хатар ва таҳдидларни келтириб чиқарган.

Алоуддин Муҳаммад даврида Хоразмшоҳларнинг тўла давлат мустақиллигига эришиши унинг халқаро муносабатларнинг фаол иштирокчиси, субъекти бўлибгина қолмай, халқаро тараққиётининг белгилаб, йўналтириб турувчи рол ўйнашига даъвогарлик қилишдек қулай геосиёсий ва геостратегик шароитда шоҳнинг шахсий манманликка берилиши, ўзбошимчалигининг ортиши, ташқи сиёсатда узлуксиз истилочилик юришлари охир-оқибатда мамлакат учун ҳалокатли бўлди.

Буюк Хоразмшоҳлар шаъни-шавкати сақлаб қолиш учун жаҳон давлатчилиги тарихида Султон Жалолиддин Хоразшоҳдек мўъжизакор давлат арбоби, саркарданинг мислсиз шижоат қаҳрамонликлари, сабот ва матонати, чапдаст ҳарбий-стратегик, доно сиёсати, маҳорати, пўлат иродаси ҳам бекор кетмади. Буларнинг ҳаммаси Президентимиз И. А. Каримовнинг 1997 йилдаёқ Ўзбекистоннинг миллий мустақиллик, барқарор тараққиёт йўлига халқаро таҳдид, тажовузлар, айниқса, ички диний жаҳолатпарастлик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик билан боғлиқ хуружлар, хавфлар тўғрисида огоҳлантиргани бизнинг нафақат ҳозирги тараққиётимизнинг мураккаб шароитларидан, балки миллий давлатчилигимизнинг аччиқ тарихий тажрибаларидан чиқарган хулосалари, сабоқлари алоҳида аҳамият касб этади.

Демак, ҳозирги Ўзбекистон давлатининг ташқи сиёсат, халқаро муносабатлардаги муваффақиятлари, давлатимизнинг ички барқарор тараққиётини, тўқ-фаровон, муносиб ҳаёт даражасини таъминлаш, диний жаҳолатпарастлик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, устамон ва маъмуриятчилик, тўрачиликни бартараф этиш, ижтимоий адолатни қарор топтириш, меҳр-мурувват, ватанпарварлик муҳитини вужудга келтиришу, замонавий демократик, ҳуқуқий давлат,

фуқаролик жамияти асослари ва кадриятларини куриш, мустаҳкамлаш, демократлаштиришнинг барча асосий йўналишларини янада чуқурлаштириш билан ҳамоҳанг олиб борилиши юқорида кўрсатиб ўтилган миллий давлатчилигимиз тажриба, анъаналарига, менталитетимизга айнан мос келади. Миллий давлатчилигимизнинг ана шу порлок, шонли саҳифаси бўлган, Хоразмшоҳлар ҳал қилишга уринган, бунинг учун тўхтовсиз кураш олиб борган қуйидаги 2 та асосий муоммога тўхталиб, мисоллар келтирамиз. Ҳар иккала ҳолат ҳам ҳозирда Ўзбекистон ва бошқа давлатлар тўқнаш келаётган диний ақидапарастлик ва халқаро жаҳолатпарастлик (экстремизм) муаммоларини ҳал қилиш имкониятларини излаш, ишлаб чиқишда жуда сабоқ бўларли, ибратомуздир.

Буюк Хоразмшоҳлар давлати илк Маъмуний Хоразмшоҳлар даврида ҳам ва ўзининг қудратли чўққисига кўтарилган даврида ҳам давлат мустақиллигига эришиш йўлида давлат тузиш, уни идора қилиш ва бошқариш усулларини ташкил этишда дунёвийлик ўрнига, теократик идора ва бошқарув усули асосий тўсиқ эканлигини тўғри аниқлаб олганлар.

Баъзи тадқиқотчилар ўз асарларида “Хоразмшоҳлар ўз сиёсатларида Араб ҳалифалигини тан олмадилар” деб хулоса чиқарадилар. Ҳолбуки, Хоразмшоҳлар ҳалифалик марказий ҳокимияти билан муносабатларида теократик усул давлатчилик таназулининг сабаби эканлигини тўғри англаб, уни “Ўрта адл-инсоф йўли”да ушлаб туриш, минтақавий давлатларга, шу жумладан, Хоразмшоҳлар давлатидаги дунёвий сулолалар идора ҳамда бошқарувига йўл бера оладиган кенг фикрли, сабр-тоқатли ва бағрикенг сиёсат юргизадиган йўлга буришга 240 йиллик тарихлари мобайнида уринганлар. Бундай йўлни, яъни дунёвий тараққиёт йўлини тушунмаслик, унга йўл беришни истамаслик сиёсатига нисбатан Хоразмшоҳлар ҳалифалик марказий ҳокимиятини батомом тугатиш йўлини эмас, балки Бағдоддаги ақидапараст ҳалифалик ҳокимиятини Термиз-Балхлик Имоми Аъзам мазҳаби шарият қонунчилигини мўътадил йўлини тушуна оладиган саййидлар оила-

си вакилини Ҳалифалик Марказий ҳокимиятига олиб келиш ва шу йўл билан мазкур ҳокимиятни мустақамлаш геосиёсий стратегик йўлини олиб борган эдилар. Ҳолбуки, турли объектив ва субъектив шароитлар бунга йўл бермаганлиги, айниқса, субъектив, сулолавий, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик билан боғлиқ хатолар буюк Хоразмшоҳлар давлатининг йўқ қилинишигагина эмас, балки Султон Жалолоддин Мангуберди ўлдирилган 1231 йилдан атиги 25 йил ўтгач Араб ҳалифалиги Марказий ҳокимиятининг амалда тугатилишига, охириги Ҳалифанинг эса мўтуллар томонидан ўлдирилишига олиб келганлиги энди жаҳонга маълум тарихий ҳақиқатдир. Бу ҳам давлатчилик, қонунчилик борасида миллий давлатчилигимиз, қонунчилигимиз берадиган аччиқ, аммо фавқулодда ўринли, адолатли ва қонуний сабоқдир.

Халқаро диний жаҳолатпарастлик ҳозирги пайтда Ўзбекистон ва бошқа давлатлар мустақиллигига энг мудҳиш тажовуз, таҳдид эканлиги ҳаммага маълум. Ўзбекистон раҳбарияти диний ақидапарастлик йўлини тўсиш, халқаро жаҳолатпарастликни тағ-томири билан тугатиш, бу соҳада жаҳоннинг буюк давлатлари, биринчи навбатда, Россия ва бошқа демократик давлатлар билан ҳамкорлик қилиш стратегик сиёсатини олиб бормоқда. Терроризмга қарши халқаро ҳамжамиятнинг кураш маркази айнан Ўзбекистон пойтахти Тошкентда иш бошлаганлиги ҳам тасодиқ эмасдир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, миллий давлатчилигимиз гуллаб-яшнаган даврларда, шу жумладан, Хоразмшоҳлар ва Чигатой улуси даврларида айнан халқаро диний жаҳолатпарастлик, унинг айниқса, наркотрафик йўли, воситалари билан чапишиб кетган кўринишларига қарши асосан, муваффақиятли кураш, ўзига хос халқаро ҳамкорлик сиёсатини олиб борганларки, буни кўпчилик ҳатто тасаввур ҳам қила олмайди.

Гап шундаки, ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон, Эрон, Араб мамлакатлари ҳудудларига кирган Араб ҳалифалигида XI–XIII асрларда сунний исломнинг Имоми Аъзам, Абу Ҳанифа эътиқоди асосида қурилган давлатлари-

мизга қарши халқаро диний экстремизмнинг Исмоилий-Хашошийлар “Янги даъвати” (“Даъвати жадида”) террористик ҳаракати ташкилоти вужудга келиб, бу ташкилот Термиз-Балх атрофидаги тоғлардан бошланувчи ва Сурия-Лубнон тоғларигача бўлган ораликдаги тоғ минтақаларида мустақкам қалъа ва ҳудудларни занжирдек бирлаштирган бир бутун давлат тузган, пойтахти эса Аламут бўлиб, бир неча авлод сулолалари вакиллари XI–XIII асрлар орасида ҳукм сурганлар. Бу бидъат мазҳаб ўзининг стратегик сиёсати сифатида мавжуд сунний ва мўътадил шиа мусулмон давлатларига қарши тўхтовсиз, сурункали очик урушлар, кўзғолонлардан ташқари, яширин терроризм сиёсатини юргизган эди. Жуда кўп араб ҳалифалиги, бошқа сулолалар вакиллари ёки расмий диний раҳнамолар вакиллари ана шу Исмоилий-Хашошийлар юборган террорчилар томонидан пичоқлаб, захарлаб ёки турли бошқа йўллар, воситалар (мас., “Хашоша” бангивор кўкнори, қора дори, тамаки, каноп ва ҳ.к.лардан ажратиб олинган ва фойдаланилган) билан қатл қилинганлар. Бунга Хоразмшоҳлар салтанатининг буюк ҳомийларидан бўлган Султон Маликшоҳ, унинг буюк вазири Низомулмулк ва бошқаларнинг фожиали тақдирини мисол сифатида эслатиб ўтиш мумкин. Хоразмшоҳларнинг ўзи ҳам, шу жумладан, Султон Жалололдин ҳам бир неча бор, ҳатто ҳаётининг энг мураккаб даврларида, шунингдек, теурийлардан Шохрухнинг Исмоилия қутқусига учраганлигини эслатиб ўтиш етарли бўлади.

Исмоилий-Хашошийлар, асосан, яшириш, террористик дағдаға, дўқ-пўписа, психотроп усулларни қўллаб, бутун мусулмонларни кўрkitиб, алдаб ўз йўлига, таъсир доирасига солиб олиш, пичоқлаб ёки захарлаб ўлдириш учун зомбига айлантирган фидойиларни юбориб ўлдириш, йўқ қилиш усулларига зўр берганлар.

Шуниси қизиқки, Хоразмшоҳлар, хусусан, Отсиз баъзи холатларда, масалан, Султон Санжар давлатидан мустақилликка эришиш мақсадида айнан Исмоилий-Хашошийлар фидойилари “хизматидан фойдаланганлиги” ҳам тарих ҳақиқати

бўлиб, буни акад. З. Бунёдов манбавий асослаб, исботлаб берган. Яна ҳам ҳайратомуз ҳол шуки, ҳалифалик марказий ҳокимияти ҳам баъзан сиёсий мустақилликка интилаётган сулолаларга, шу жумладан, Хоразмшоҳларга қарши бир неча бор Исмоилий-Ҳашошийлар “хизматида” фойдаланганлар.

Ўз навбатида, Исмоилий-Ҳашошийлар ўзларининг Султон Жалолиддинга Ҳалифалик Марказий ҳокимиятига қарши курашларда мўғуллар билан яширин, зимдан ҳамкорлик қилганлар. Жалолиддин бениҳоя заифлашиб, кўшинидан айрилган, жангчи-амирлари уни тарк этган, ташлаб кетганидан хабар топиб олиш ва тугатиш мумкинлиги тўғрисидаги ошпағич хабарни мўғулларга юбориб, Жалолиддин Мангуберди давлатини, унинг ўз ҳалокатини тезлаштиришга эришганлар.

Давлатларнинг халқаро терроризмга қарши курашини ташкил этиш ва олиб бориш, бунинг стратегияси ва тактикасини белгилашда Ҳалифалик Марказий ҳокимияти билан мустақил сулолалар масаласи, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Чиғатой улуси, ҳатто Темурийларнинг Исмоилий-Ҳашошийлар терроризмига нисбатан тутган сиёсатидан ҳозирги кунда халқаро терроризмга қарши коалиция кураши стратегияси ва тактикаси учун асқотадиган асосли хулосалар чиқариш мумкин.

Ҳалифалик Марказий ҳокимияти Исмоилийлардан, асосан, миллий мустақиллик учун курашаётган сулолаларга қарши, охир-оқибатда эса, ҳатто, ўз ҳалокатини тезлаштиришда кўмаклашувчи реакцион, издан чиқарувчи сиёсат олиб борган. Хоразмшоҳ Отсиз эса Марвга Султон Санжарни ўлдириш мақсадида ва демак, мустақилликка эришиш мақсадида, иккита Исмоилий-Ҳашоший фидойисини юборган, бироқ бу уриниш ўз саройи хизматида бўлган шоир Собир Термизий туфайли, барбод бўлганлигини билиб қолган. Ҳар икки фидойи Марвда тутиб олинганлиги ва қатл этилганлиги учун ўч олиб, Адиб Собирни Амударёда муз остига боғланган ҳолда ташлатиб, чўктириб ўлдиртирган. Мақсад, мустақилликка эришиш йўлида бўлса-да, ярамас, мудҳиш террор усулидан

фойдаланишнинг охири яхшилик билан тугамаслиги ҳам аччиқ тарих сабоғидир.

Бундан тўғри хулоса чиқарган кейинги Хоразмшоҳлар Такаш, Алоуддин Муҳаммад ва Султон Жалолиддин Мангубердилар изчил ва қатъий тарзда ўз даврининг халқаро экстремистик ташкилоти – Исмоилий-Хашошийларни таг-томири, илдизи билан қуритиш, кўпориб ташлаш сиёсатини олиб борганлар. Лекин шунга қарамай, бу ҳол Хоразмшоҳлар даврида узил-кесил Исмоилий-Хашошийлар терроризми устидан ғалаба қилишга имкон бермаган. Мазкур, халқаро террористик ташкилот фақат Хулағухон томонидан таг-томири билан тугатилган. (Хулағухон томонидан 1256 йил охириги Исмоилий подшоҳ Хуршоҳ Аламут асир олиниб, Мункэхонга юборилган, у эса қатл қилдирган). Миллий давлатчилигимиз тарихида халқаро терроризмга қарши курашнинг юқоридаги анъаналари Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг қатъий ва изчил олиб бораётган халқаро терроризмга қарши курашини қўллаб-қуватлаш, бу ярамас маразни илдизи билан кўпориб ташлаш, тугатишга қаратилган стратегик сиёсати нафақат тўғри, балки миллий давлатчилигимиз сиёсатининг бош тамойилларидан бири эканлигини кўрсатади.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ ВА ДИПЛОМАТИЯСИ

Маъмуний Хоразмшоҳлар давридан тортиб Ануштегин-Хоразмшоҳлар, Султон Жалолиддин Мангуберди давригача бўлган 235 йиллик давлатчилик, халқаро дипломатия ва ташқи сиёсат тараққиёти томонидан қўйилган стратегик мақсад, муаммо, вазифалар нуқтаи назаридан ҳам, ана шу сиёсатнинг ички ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ҳуқуқий ва ташқи сиёсий-ҳарбий, халқаро ва минтақавий дипломатия имкониятлари нуқтаи назаридан ҳам анча мураккаб тарзда эволюцияга учраганлигини кўриш мумкин.

Маъмуний Хоразмшоҳлар даврида ташқи сиёсат ва дипломатия асосан, Хоразмнинг расмий бўлса-да, давлат мустақиллигини сақлаб қолишдан иборат бўлган эди. Бунинг учун энг аввало, Маҳмуд Ғазнавий давлатининг мадади, кафолатлари, хайрихоҳлигини йўқотмаслик, унга вақтида тўланадиган тўлов ҳақини, совға-салом, ҳадя, тортиқларни ўз вақтида юбориб туриш талаб қилинар эди. Ғазнавийлар билан давлатлараро муносабатларнинг сиёсий, ҳуқуқий кафолатлари, биринчи навбатда, Маҳмуд Ғазнавийнинг синглисига уйланиш, фахрли куёв-подшолик мақоми, ана шунга мувофиқ Ғазнавий маликанинг иззат-ҳурмати, олий малика мақоми, хавфсизлиги, ҳашаматини таъминлаш, куёвлик иззат-ҳурматига риоя қилиш, ундан келиб чиқадиган ҳуқуқий, сиёсий, ҳарбий мажбуриятларни бажариш эди. Сиёсий-ҳуқуқий кафолат эса Маҳмуд Ғазнавийга қарам, унга вассалликни жума хутбасида унинг олий ҳукмдор эканлигини ислом, шариат асосларига биноан баралла эълон қилиш, бутун халқни давлатнинг таянчи, ҳимоячиси,

кафолатчиси эканлигидан огоҳ қилиб туриш, халққа маълум қилиб, расман тан олиш эди.

Ғазнавийларга вассалликнинг ҳарбий-ташкилий кафолати Ғазнавийнинг кўплаб, тўхтовсиз олиб бораётган урушларида Хоразмшоҳлар армияси алоҳида жанговар корпус сифатида бевосита иштирок этиши, жангу жадалларда қатнашишнинг мажбурий эканлиги эди. Бевосита ташқи сиёсат ва дипломатик кафолат эса Маҳмуд Ғазнавий давлати аббосийлар ҳалифалиги марказий ҳокимияти билан, қорахонийлар давлати билан олиб борилаётган мураккаб, оғир элчилик алоқаларида алоҳида Хоразм элчилар ҳайъати сифатида, мазкур давлатлар, сиёсий кучлар билан воситачи, келиштирувчи ролни ўйнаши, Ғазнавийлар ташқи сиёсатини қўллаб-қувватлашдан иборат эди.

Энг асосийси ва муҳими, Маъмуний Хоразмшоҳлар ғазнавийлардан алоҳида, суверен тарзда мустақил халқаро, ташқи сиёсат ва дипломатик алоқаларни олиб бориш ҳуқуқи, иммунитет, кафолатларига эга эмас, халқаро муносабатларнинг мустақил субъекти эмасди.

Шунга қарамай, Хоразмшоҳларнинг давлат маслаҳатчиси вазифасида фаолият кўрсатган Абу Райҳон Беруний ўзининг “Хоразм тарихи”¹ асарида маълумот беришича, Маъмуний Хоразмшоҳлар ғазнавийлар вассаллигидан қутилиш, халқаро муносабатларнинг мустақил субъекти сифатида мустақил сиёсат юргизишга жуда қаттиқ, жон-жаҳдлари билан уринганлар. Ана шу уринишни барбод қилган ғазнавийлар дипломатиясининг зўравонлигига қарши озодлик учун интилиш, курашиш охир-оқибатда Маъмуний Хоразмшоҳлар давлатининг ҳалокатига олиб келган эди.

Халқаро муносабатлар, ташқи сиёсат ва дипломатия қонунлари, талаб ва меъёрларига кўра, Маъмуний Хоразмшоҳ-

¹ *Абу Райҳон Беруний. Машахири Хоразм – Абул-Фазл Байҳақи. История Маъсуда (1030–1041). – М.: “Наука”. ГРВЛ, 1969.*

лар давлати нисбатан унча катта бўлмаган тарихий даврда 20–25 йиллар оралиғида халқаро ташқи сиёсат ва дипломатия муносабатлари соҳасида анча-мунча жиддий ютуқларга эриша олган эди. Маъмурий Хоразмшоҳлар давлати тенг ҳуқуқли субъект сифатидаги ўз мустақиллигини эътироф этиш ифодаси, рамзи бўлган ҳалифа ёрлиғини олишга эришишга зўр бериб интиланлар. Энг катта халқаро ва давлатлараро дипломатик можаро ана шундай келиб чиққанди ва бу охир-оқибатда Маъмуний Хоразмшоҳлар давлатининг ғазнавийлар томонидан босиб олиниши билан якунланди¹.

Айни пайтда, Маъмуний Хоразмшоҳлар давлатининг халқаро муносабатларда, ташқи сиёсатда қатор хато ва тажриба-сизликларга йўл қўйишлари 1) Ҳалифалик ёрлиғини расман қабул қилиб олиш маросимида Хоразм ҳарбий генералитетининг халқаро муносабатларга ҳарбий куч ишлатиб, аралашиб, ҳал қилишга уринишларининг олдини ололмаганликлари; вазир ва давлат аъёнларининг ўлдирилиши ва шу баҳона асосида ғазнавийларнинг маълум ва машҳур дипломатик ультиматум талабларини бажаришда вақтдан ютқизиш; 2) Хоразмликларнинг бу жанжални ҳал қилиш учун юборган элчилик ҳайъатига етакчилик қилган Яъқуб Жандийнинг элчи этиб тайинлашида Хоразмшоҳнинг вазир ас-Саҳлий, давлат маслаҳатчиси Берунийнинг оқилона маслаҳатларига қулоқ солмаслиги, Яъқуб Жандийнинг элчи сифатида Маҳмуд Ғазнавий ўртасида олиб борган хатарли, авантюристлик хатти-ҳаракатлари, (эски Хоразмча алифбода шифрланган элчилик хабарномаси, унда Хоразмшоҳни Маҳмудга қарши қайраш ва ҳ. к.), ўзбошимчилик, енгилтаклик ва масъулятсизлик кўрсатишлари ҳам Маъмуний Хоразмшоҳлар давлати ҳалокатининг кўриниши

¹ Маъмуний Хоразмшоҳлар давлати ташқи сиёсати ва дипломатияси, бунда Беруний ўйнаган рол. Зоҳидов А. ва Хидиров А.нинг “Беруний сиёсатчи ва дипломат” деб номланган махсус мақоласида муфассал қараб чиққан. Қаранг: *Abdulqodir Zohidiy, Xidirov A. Beruniy diplomat va siyosatchi // “Xalqaro munosabatlar”. 2005. № 3.*

сифатида Маъмуний Хоразмшоҳлар давлати инкирозининг энг муҳим сабабларидан бири бўлган эди.

Мана шу ўринда Беруний маслаҳатлари билан иш кўрган илк Ануштегин Хоразмшоҳлар дипломатиясининг Маҳмуд Ғазнавий, қорахонийларнинг дипломатик алоқа, дипломатик курашига оид бир неча характерли мисолларни Берунийнинг “Хоразм тарихи”дан келтириб ўтамиз. Ўша Яъқуб Жандийнинг муваффақиятсиз элчилиги, айниқса, унинг Хоразмшоҳни Маҳмуд Ғазнавийга қарши гижгижлашга қаратилган, васваса характеридаги қайдлари ҳам Хоразм тақдири учун, ҳам шахсан Жандийнинг ўзи учун нақадар хатарли, ҳалокатли эканлигини кўрсатар экан, Беруний юксак дипломатик муносабатлар, шу жумладан, элчилик номаларини қай тартибда, қайси мазмунда тузиш ва юбориш, “дипломатия сири”ни сақлаш ва оқибатларини кўра олишга оид қуйидаги машҳур ўғитларни ёзиб қолдирган: “Ниманики битсалар ҳам, нома тузувчилар жуда эҳтиёткор бўлишлари лозим, чунки, оғзаки айтилган сўздан тониш мумкин, аммо битилган сўздан тониб бўлмайди ва битилганни ўзгартира олмайсан!”¹.

Бу даврда ўз қудратининг авж буржида турган Султон Маҳмуд Ғазнавий давлатининг зўравон, зуғмкор “Буюк салтанат”ни дипломатиясининг ўта тажавузкор усуллари қандай қўлланганлиги ва бу қандай оқибатларга олиб келганлигига оид муҳим манбавий маълумотларни ҳам Берунийнинг мазкур асаридан билиб оламиз. “Ташқи жиҳатдан олиб қаралганда, – деб ёзган эди Беруний. – Амир Маҳмуд илан Амир Абу ул-Аббос Хоразмшоҳ ўртасидаги муносабатлар яхшигина эди. Дўстлик (қариндошлик риштаси билан, яъни Маҳмуднинг синглиси Қалжа Хоразмшоҳга узатилган эди) ила тасдиқланган шартнома ва мажбуриятлари борасида бир битимга келишилган эди. Кейин ўзгалар билан урушдан сўнг (1016 й.) эса, Амир Маҳмуд, у билан хонлар (Қорахоний ҳокон ва

¹ *Абул-Фазл Байхакӣ. История Маъсуда (1030–1041). – М.: “Наука”, 1969. – С. 813.*

Самарқанд илоқхони) ўртасида ҳам дўстлик шартномаси, мажбуриятлари ва битим бўлишини истади”¹.

Буни амалга ошириш жараёнида, Маҳмуд ҳам қорахонийларга ўз куч-қудратини, Хоразмшоҳ унинг тобеси, вассали эканлигини кўрсатиб қўйиш, ҳам элчилик жараёнида Хоразмшоҳ ғазнавийларга қанчалик содиқ эканлигини аниқлаш, бордию Маҳмуднинг Хоразмшоҳлар содиқлигига гумон, шубҳалари тасдиқланса, Хоразмшоҳларни қорахонийлар билан иттифок битимдан Хоразмни яккалаб қўйиш, охир-оқибатда номигагина бўлган мустақиллигини тугатиб, Хоразмни ғазнавийлар салтанатига узил-кесил қўшиб олиш сиёсатини олиб борди. Лекин Хоразмшоҳ бу устамон, маккор дипломатик алдовчини тўғри тушиниб, “Биз бор-йўғи Амир (Маҳмуд) амирларидан биримиз, холос, хонлар ва хоқонлар билан элчилар алмашишни бизга ким қўйибди?!”² деб жавоб берган у. Маҳмуднинг қорахонийлар олдига юбораётган элчилик ҳайъати таркибига Хоразм элчиларини қўшиб юбормади. “Буни билиб олганидан сўнг, – деб ёзган эди Беруний, – Маҳмуд Ғазнавий Хоразмшоҳдан совуб, ишончсизлик билдира бошлади ва гумонсирашга, ўпкагина қилишга ўтди.”

Маҳмуд Ғазнавий дипломатияси эса вазир Аҳмад ибн Ҳасан таклифи билан Хоразмшоҳга гумонсираш ва ишончсизликни бартараф этувчи хуфя мактуб юбориш, “агар бордию у (яъни Хоразмшоҳ) Султон (яъни Маҳмуд Ғазнавий) номига хутба ўқитиб юборса ва бундан хотиржам бўлмасмикан?!” деган ишорани қилади.

Бу яширин хутба, уни пойтахт Гурганжда эмас, балки овлоқ, чўл ичидаги чекка вилоят Фарав, Насада ўқилиши бутун Хоразм аҳлида, айниқса, олий ҳарбий кўмондонлар, ҳожиб, сипоҳсолар, руҳонийларда норозилик уйғотиб, улар Хоразмшоҳни сотқинликда айблай бошлаганлар. Бу эса Маҳмуд Ғазнавий кутган Хоразмга қарши очик уруш ҳаракатларини бош-

¹ Ўша асар. – Б.811.

² Ўша жойда.

лаб юбориш учун энг қулай баҳона эди. Маҳмуд ҳам Хоразмшоҳ олий ҳарбий кўмондонлари, давлат арбобларининг хиёнати сифатида, ҳам Хоразмшоҳнинг ўзини олий ҳукмдор сифатида қатъиятсизлик кўрсатишда айблаб, жазоланиши лозим деган узил-кесил хулосага келади. Лекин бу орада Маҳмуд қорахонийлар “бош оғриғи” унинг ўз муаммоси эканлиги, лекин бу “бош оғриқ” ҳал қилинса, қорахонийларга ҳам яхши бўлишини таъкидлаб нома юбориб, уларни “ўйиндан чиқариш”га уринади.

Бошқа томондан эса, синглиси Қалжани омон-эсон Хоразмшоҳдан чиқариб олишга ҳам эришади. Иккинчидан, элчилик номаси. Буни таъминлаш учун 100 000 отлик қўшин, пиёда лашкар, 500 жанговар филни ҳозирлаб, аввалги иккинчи элчилик мактубида қўйилган 3 та ултиматум: 1) тўла тобелик кўрсатиб Маҳмуд номига мазкур хутбани ўқитиш; 2) жуда катта товон пули тўлаш (контрибуция); 3) Хоразмнинг энг буюк саййидлари, имомлари, фикҳшунослари ва уламоларини (Беруний, Ибн Сино, Ибн Ироқ ва бошқалар) юбориб, улар воситачилигида авф сўраш таклифларини яна бирлаштирилган янги шаклда ўртага қўйди. Зеро, бу пайтда келиб, Хоразмда исён кўтарилиб, Хоразмшоҳ ва унинг барча давлат арбоблари қатл этилган эди. Шунинг учун: қотилларни тутиб, уларни сарой (Маҳмуд ҳузири)га юбориш; Маҳмуд номига умумдавлат хутбасини пойтахт Гурганжда ўқитиш, Маҳмуднинг синглиси – Хоразмшоҳнинг завжаси (хотини Қалжани юбориб, унинг воситасида кечирим сўраш¹ кабилар талаб қилинди.

Хоразмшоҳларнинг Хоразм ҳарбий горнизонидаги бор-йўғи 50 000 нафар яхши қуролланмаган қўшини Маҳмуднинг армиясига нафақат қарши туролмас эди, балки унинг бошқалардан ёрдам ололмаслиги тўла таъминланган, синглиси Қалжа Хоразмдан чақириб олинган ва Маҳмуд Ғазнавий ҳар томонлама эмин-эркин эди.

¹ *Абул-Фазл Байхакий. История Маъсуда (1030–1041). – М.: “Наука”, 1969. – С. 816–818.*

Хоразмшоҳларнинг катта ва ҳақиқий маънодаги тўлақонли мустақил халқаро ташқи сиёсати ва дипломатияси, асосан, Ануштегин Хоразмшоҳлар қурган буюк Хоразмшоҳлар давлатининг минтақавий ва халқаро сиёсат ҳамда муносабатларнинг мустақил субъекти бўлиб майдонга чиққан 1097–1231 йиллар оралиғида намоён бўлди.

Гарчи, буюк Хоразмшоҳлар давлати фақат Такаш ҳукмдорлигининг иккинчи даврида, яъни 1193–1200 йилларда, ундан сўнг халқаро муносабатларнинг тўла маънодаги мустақил субъекти сифатида майдонга чиқиб, том маънода ташқи сиёсат ва дипломатиясини юргиза бошлаган бўлса-да, бироқ бу жараён хийла мураккаб тарзда кечганлигини алоҳида қайд этиш керак.

ҲАРБИЙ ТИЗИМИ

Хоразмшоҳлар давлати (997–1231) миллий давлатчилигимиз тараққиётининг энг шонли, порлоқ даври, халқимиз давлатчилиги тарихий тажрибаси ва анъаналари манбаи бўлганлигидан бугунги кунда ҳам мустақил тараққиёт йўлидан бораётган Ўзбекистонимизнинг шонли қуроли ва миллий ҳафсизлик кучлари, ҳуқуқий тарғибот ишлари тизимини шакллантириш ва такомиллаштириш борасида улардан кенг ижодий фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Биз ёш армиямизнинг жанговорлик қобилиятини оширишда илғор мамлакатларнинг замонавий армиялари билан яқиндан ҳамкорлик, улар тажрибасидан фойдаланиш билан бирга, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, темурийлар даврларидаги давлатчилигимиз ҳарбий ташкилоти, армиялари тажрибаси, анъаналари, тамойиллари ва кадриятларидан ҳам фойдаланиш, улардан намуна ола билишимиз керак бўлади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси муқаддасида белгилаб қўйилган, ҳозирги кунда тикланаётган ўзбек миллий давлатчилиги “ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб...” иш кўради, ривожланади деган конституцион-ҳуқуқий асосни ёдда тутишимиз керак бўлади.

Илк Маъмуний Хоразмшоҳлар даврида (997–1018) жиддий ва мунтазам армия, ҳарбий ташкилот тизимлари тўғрисида сўз юритиш етарли асосга эга эмас эди, албатта. Чунки, бу даврда хали Хоразмшоҳлар давлати эндигина шакллана бошлаган, давлат белгиларига аста-секин эга бўлиб бораётган бўлсада, тўла маънода давлат мустақиллигига эга бўлмаган эди. Ғазнавий армиясига кўмаклашувчи, чекка, овлоқ, ўлка чегаралари хавфсизлигини таъминлаш вазифасини бажарувчи, ўта чекланган, кўпинча вақти-вақти билан чақирилиб, бир қўшин

ҳолига келтириладиган, вилоят, туман беклари, таъсирли ар-бобларнинг шахсий кўриқчиларидан иборат бўлган. Зеро, тарихан вассал давлат мақоми ҳам тўла ва мунтазам армия тузиш, сақлаб туриш имконини бермас эди.

Лекин Маъмуний Хоразмшоҳлар давлатининг аввалги афригийлар давлатининг ворисий давомчилари бўлганлиги, қолаверса, Хоразм халқи анъанасига кўра ҳарбий жанговорлик анъаналари турк гуломларидан ёлланган ва улар орасидан етишиб чиққан саркардалар кўмондонлик қилган янги Урганч, Хазорасп бекликларидаги кўшинларнинг мавжудлиги, уларнинг Маҳмуд Ғазнавий ҳарбий-стратегик тажовузлири, огоҳлантиришларига қарамай, Маъмунийларнинг ғазнавийлардан давлат мустақиллигига эга бўлиш, Хоразмшоҳлар давлати учун мунтазам, ёлланган армия тузиш стратегик мақсадлар бўлганлиги тўла асослидир.

Бу сиёсат, кейинчалик Хоразмшоҳ Отсиз даврида изчил давом эттирилиб, ниҳоят Султон Санжар салтанатининг кейинги 15–20 йиллари оралиғида, яъни 1140–1156 йилларда мунтазам, асосан, отликлардан иборат, жуда тезкор, ёлланган, маош тўланадиган қудратли армия тузиш билан яқун топганди.

Армияни тузишда Хоразмшоҳлар асосан, Салжуқий султонлар анъанасига кўра иш кўрганлар. Яъни Хоразмшоҳлар давлати армияси асосан ва мутлақ туркийлардан иборат бўлган. Ҳатто армия қисмлари муайян уруғ-қабилла вакилларидан, чунончи, қипчоқ, қалаж, қарлук, ўзган, угроқлардан ташкил топган. Рашидиддиннинг кўрсатишича, Ануштегин ўғизларнинг беқайли қавми – уруғидан бўлиб, отаси сотиб олинган қул оиласидан келиб чиққан, фақат ўз ақл-заковати, сиёсий иродаси, ҳарбий маҳорати, куч-қудрати туфайли Хоразмшоҳлар сулоласининг асосчиси даражасига етган эди.

Армиянинг миллий-қавмий таркиби: Қанғли-қипчоқ ва салжуқ-туркман уруғларидан ташкил топган хоразмликлар армиянинг умуртқа ўзагини ташкил этганлар. Қанғли-қипчоқ уруғлари, уларнинг айрим вакилларининг Хоразмшоҳлар

давлатидаги ўрни, нуфузини Алоуддин Муҳаммаднинг онаси Туркон Хотун, у орқали унинг тоғалари, тоғаваччалари, Султон Жалолиддиннинг ота бир, она бошқа укалари Узлоғшоҳ, Оқшоҳ, кўплаб амирлар, сарханглар эгаллаган мавқе, мансабларида яққол кўринади. Агар Туркон Хотун ҳатто Алоуддин ҳокимиятига шерик, унинг қудратини чеклай олувчи мавқега эга бўлган бўлса, Узлоғшоҳ Туркон Хотун талаби билан катта ўғил Султон Жалолиддиндан олдин, Алоуддин Хоразмшоҳ иродасига қарамай 1-валиаҳд деб эълон қилинган, Оқшоҳ эса валиаҳдликка даъвогарлардан бири эди. Ана шундан келиб чиқиб, кипчоқ-қангли уруғлари Хоразмшоҳлар давлати қудратининг асоси, ҳарбий ташкилотининг таянч кучи, асосий зарба берувчи олд қанотини ташкил этган эди, деган хулосага келиш мумкин. Буни ан-Насавийнинг қуйидаги шоҳидликлари ҳам яққол ифодалайди: “Қипчоқ уруғлари Хоразмшоҳлар хонадони билан дўстлик ва муҳаббат ришталари орқали мустаҳкам боғланганди”. Қадим замонларда бўлгани каби, айни кунларда (яъни Султон Жалолиддиннинг беҳаловат ва беқарор ҳукмдорлик йилларида – 3. М.) ҳам Хоразмшоҳлар оиласида фарзандлар қипчоқ ҳукмдорларининг келин қилиб олиб келинган қизлари орқали дунёга келар, бу ерда оналик бахти кўпроқ уларга насиб этарди. Айни пайтда қипчоқлар Хоразмшоҳларнинг асосий таянчи, улар кўшинларидаги кўп сонли етакчи куч, шон-шуҳратларининг манбаи эди. Шу сабабли Чингизхон ва унинг ўғиллари қипчоқларни батамом қириб ташлашга жон-жаҳдлари билан интилардилар¹. Асли турк бўлган шиа халожлар баъзи истисно ҳоллардагина, масалан: Султон Жалолиддин Ҳиндистонга кетган онда қисқа даврда 30.000 халож унинг армияси таркибида бўлган. Лекин уруғ-қабилавий можаро туфайли Чингизхон билан ҳал қилувчи

¹ *Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий*. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. – Т.: “Ўзбекистон-Ёзувчи”, 1999. – Б. 302–303.

жангда халожларнинг 30.000 кўшини ғанимат талашиш хусу-
мати туфайли Султон Жалолиддинни ташлаб кетганлар.

Хоразмшоҳларга энг содиқ кўшинларни ташкил этган сал-
жукий туркман уруғи вакиллари, айниқса, сўнгги Хоразмшоҳ
Султон Жалолиддин армиясида асосий ўрин тутган, унинг
умри охирларигача унга содиқ қолганлар.

Тожиклар, эронийлар, ҳиндлар асосан, ҳашарда, пиёда кў-
шин, кўшимча, масалан, озиқ-овқат, ем-хашак, қурол-аслаҳа
билан таъминлаш, мерганлик ишларида иштирок этганлар. Хо-
размшоҳлар ва Султон Жалолиддин армиясида Чингизхондан
норози, ундан қочиб келиб, паноҳ сўраган бир нечта мўғул
амири ўз мартабалари сақланган ҳолда, ўз уруғлари билан Жа-
лолиддин армияси таркибига қўшилган¹.

Шунингдек, қорахитойлар гурхони ҳожиби Алоуддин
Муҳаммад ҳузурига элчи бўлиб келиб, сўнг Хоразмшоҳга
ёқиб, Хоразмшоҳ ҳожибларидан бири этиб тайинланган. У
кейинчалик Жалолиддиннинг укаси Ғиёсиддин Пиршоҳга,
сўнграқ Жалолиддин Ҳиндистондан қайтиб, Эроннинг Форс,
Кирмон вилоятларига келганда унга хайрихоҳ амир ҳожиб-
лардан бири бўлди. Бироқ Амир Бароқ бу даврда шу минта-
қада ўзининг нисбий мустақил амирлигини тузиш ниятига
тушган эди. Шунинг учун ҳам Ҳожиб Бароқ, Жалолиддин
Жувоширда тўхтаганда, қалъа ҳукмдори ўглини ўз тоғаси қи-
зига уйлантириш тўйига таклиф этган, катта ҳурмат кўрсат-
ганлигига қарамай, бир неча кун ўтгач, уни яна ҳурматлаб,
“Овга Бароқни ҳам таклиф этади. Лекин у ўзини касалликка
солиб, овга чиқмайди ва қалъанинг ичига кириб, уни маҳкам-
лаб олади. У Султонга бу ерни ўз қиличининг кучи билан
олганини айтиб, “Кирмон сенинг тахтинг турадиган жой эмас,
чиқиб кет!”², – дейди.

¹ Танарий О. Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. – Т.: “Шарқ”,
1999. – Б. 91.

² Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангу-
берди ҳаёти тафсилоти. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – Б. 171.

Хоразмшоҳлар армиясининг таркибий тузилиши, ундаги олий, ўрта ва қуйи ҳарбий унвон, даража ва мартабалари салжуқийлар даврига ўхшаш, деярли ўзгартирилмасдан олинган. Чунки, Отсиз ва кейинги Хоразмшоҳлар, ҳатто Султон Жалолиддин ҳам ўз давлатлари, ҳарбий ташкилотларини салжуқийларнинг давоми деб билишган. Агар Султон Алоуддин Муҳаммад ўз қудратининг чўққисига кўтарилганда ўзини «Искандари соний» ва «Санжари соний» деб таърифлашга йўл қўйган бўлса, Жалолиддин ҳам ўзини Бағдод ҳалифасига Ҳиндистондалик вақтида ёзган элчилик мактубларида ўзини «Султон Санжарнинг ўғли, бандани хослари Мангуберди» деб атаб, имзо чекар ва муҳрини босар эди.

Олий бош қўмондон Хоразмшоҳларнинг ўзлари бўлган. Ундан ташқари махсус девон мавжуд бўлган ўзига хос ҳарбий куруллик кучлар Бош штаби вазифасини бажарган. Ҳарбий Девоннинг вазифаси армия (қўшин)ни ташкил этиш, мунтазам ва фақдлийгини сақлаб туриш, бошқариш, Олий бош қўмондон билан бирга урушлар очиш ёки тўхтатиш, сулҳ тузиш, ҳарбий соҳада, стратегия ва тактикани ишлаб чиқиш, бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилиш, армиянинг асосий қисмлари ўлка, вилоят ёки алоҳида қалъалардаги (масалан, Хазорасп, Жанд, Наса, Фарав) мунтазам қўшинларнинг ўзаро муносабат ва уйғун ҳолда доимий ҳарбий тайёргарлик, жанговар ҳолатини таъминлаш, юқоридан пастга ва энга ҳарбий қўмондонлик бошқаруви интизомининг сўзсиз бажарилишини таъминлаш, урушлар кетаётганда ҳарбий стратегия ва тактикани тезкор ва фаол амалга ошириб, армия олдига қўйилган вазифаларнинг яшин тезлигида бажарилишини таъминлаш эди.

Бундан ташқари, ҳарбий девон, ҳарбийларнинг оддий аскардан тортиб зобитлар, ўрта ва юқори ҳарбий мартаба эгаларигача ойликларини бериш, юқори ҳарбий мартаба эгаларига ойликдан ташқари фавқулодда хизматлари учун ҳарбий хизмати давом этаётган даврда Султон томонидан бериладиган иқтоъ, яъни кўчмас мулклар, улардан келадиган

даромадлар, армиянинг қурол-аслаҳа, озик-овқат, кийим-кечак, отлар, ем-хашак, инвентарлар, ҳарбий дала машқлари (“Ов” деб аталган), разведка маълумотларини йиғиш, таҳлил этиш, умумлаштириб қўмондонликка ахборот ва тавсиялар бериш (“Жосусия”) ва ҳоказоларнинг умумий кирими ва чиқимлари ҳисоботларини махсус ҳарбий девон дафтарларида қайд қилиб бориш, армиянинг умумий руҳий ҳолатини доимий кузатиб бориш ва назорат қилиш, мамлакат фуқаролари ўртасида, манбаларнинг маълумот беришича, умумий-мажбурий ҳарбий таълим-тарбия олиш, ҳарбий иш тажрибаси, малакаси ва маҳоратига эга бўлиш тизимининг фаол ва самарали ишлашини таъминлашдек кўп йўналишли, тармоқли ва мураккаб ҳарбий қўмондонлик вазифаларини бажарган. Армиянинг махсус озик-овқат, қурол-аслаҳа омборлари, шунингдек, от етиштириладиган қўриқлар ҳам ҳарбий девон назорати остида бўлган.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Олий бош қўмондондан кейинги ҳарбий мартабалар Бош вазирлик ва Соҳиб девони арз ёки Девони Жайш мартабалари бўлган. Бош вазир Хоразмшоҳ бошқа жойда, бошқа иш билан банд бўлиб, ўзи етиб кела олмаган ҳолатларда умумий ҳарбий қўмондонлик ёки алоҳида қўшин қўмондони вазифаларини ўз зиммасига олиши, мустақил буйруқ бериш, қарор чиқариш, ҳатто бошқа давлатлар ҳарбийлари билан музокаралар олиб бориш, сулҳ тузиш ёки уни бузиб, уруш очиш вазифаларини бажариш ҳуқуқларига эга эди.

Соҳиб девони арзда бундай фавқулодда ҳуқуқлар бўлмай, у асосан, Олий бош қўмондон, яъни Хоразмшоҳ ва Бош вазир кўрсатма ҳамда фармойишлари асосида ҳарбий иш, интизом, армияни унинг олдига қўйилган аниқ вазифанинг бажарилишини таъминлашни тақозо этадиган ваколатлар доирасида иш кўрган. Ҳарбий девон ҳарбий генералитет, Олий ва ўрта қўмондонлар ҳамда зобитлар таркибини шакллантириш, захира таркибини қўлда тутиш билан ҳам шуғулланган. Ҳарбий қўмондонлик таркиби ва захираси – генералитетни шаклланти-

ришда асосий номзодлар асли туркий, қангли-кипчоқ уруғларидан бўлган сарой амирлари, яъни Султоннинг энг яқин қариндошлари, сафдошларидан танлаб олиш анъанасига амал қилинган. Алоуддин Мухаммад давридан бошлаб эса генералитет, асосан, йирик туркий уруғ бошлиқлари – беклардан тайинланган. Ҳарбий даражалар: I. Хон. II. Малик. III. Амир-ул-умаро. IV. Испахбад-сипоҳий-отлик, кўшин, қисм кўмондони. V. Мангилой (авангард) қисм кўмондони «пахлавон» деб аталган. VI. Сарханг. VII. Човушлар.

Фавкулудда ҳарбий жасорати ёки стратегик, тактик йўл усулларини ишлаб чиққани учун алоҳида фахрли ном билан аталган унвонлар ҳам бўлган¹.

Хоразмшоҳлар армияси асосан, қуйидаги қисмлардан ташкил топган эди: Гурганч, яъни пойтахтда ёки Хоразмшоҳ билан юрадиган султон гвардияси (ҳарос ёки хосси ғуломон) ва вилоятларда, вассал ўлкаларда, алоҳида ҳарбий стратегик аҳамиятга эга бўлган қалъа-шаҳарларда мунтазам жойлаштирилган ҳарбий қисмлардан ташкил топган. Хоразмшоҳлар кўшини асосан, жуда тез маневрлар ўтказиш имконини берадиган отлик қисмлардан иборат бўлиб, у энг долзарб даврларда 400000 кишигача етган. Ҳарос, яъни Султон гвардияси 10000 хос ғуломдан иборат бўлган. Унга Султоннинг энг содиқ ва яқин турган амир ул-умаро, Амирлар амири кўмондонлик қилган.

Кўшиннинг асосий қисмини ташкил этувчи отликлар 150.000 дан токи 400.000 аскар-суворийлардан иборат бўлган. Пиёда қисмлар эса фақат ҳарбий стратегик мақсад ёки тактика тақозо этган вақт, шарт-шароитда аҳолини ҳарбий сафарбар қилиш йўли билан вужудга келтирилади ва энг камида 100.000 дан 150.000 гача аскардан иборат бўларди. Пиёда қисмлар мунтазам маош, ойлик пули олмаган ва асосан, уруш ҳаракати кетаётган жой, минтақа аҳолиси ҳисобига кун

¹ *Танарий О.* Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври. –Т.: “Шарк”, 1999. – Б. 87–96.

кечирган, ғанимат, ўлжадан улуш олган от, қурол-аслаҳа, улов, кийим-кечак, озик-овқат билан таъминланган, ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилгач яна тарқатилган.

Армиянинг ана шу мунтазам қисмини тарихий манбаларда келтирилган умумий номлари «Ҳашам» ёки «Мутаннажида» бўлган. У армия таркибига кирмаган, кўпинча босиб олинган жойлар аҳолисини ҳайдаб олиб кетиш йўли билан янги жойларни босиб олиш, шаҳар ва қалъаларни камал қилишда ёки бўлмаса ўз вилоят, шаҳар-қалъаларини мудофаа қилиш, мерганлик ишлари, озик-овқат, ем-хашак, от-улов йиғишда асосий ўрин тутган.

Хоразмшоҳлар армиясининг муҳим қисми чегара қўшинларидан иборат бўлиб, асосан, вилоят, ўлка, шаҳар-қалъа волийлари, қалъа қўмондонлари, доруға, шихналар томонидан ташкил этилган, бошқарилган ва таъминланган. Работлар, карвонсаройлар, йўллар, карвонларни ҳимоя қилиш, кўриклаш хизматидан ташқари ҳарбий ҳаракатлар, машқлар («ов») бошланганда ёки уруш эълон қилинганда тўла армия эҳтиёжларига бўйсундирилган ва ҳарбий уруш ҳолати идора ва бошқаруви интизом режимига ўтказилган.

Хоразмшоҳлар армиясида шу давлатнинг қора рангли байроғи: I. Бутун армиянинг қора рангли байроғи. II. Алоҳида қўшинлар, вилоят, улус ноиблари, вазирлари, қўмондонларининг ҳам ўз қора байроқлари бўлган.

Хоразмшоҳлар армияси ўз замонасининг энг мукаммал қурол-аслаҳалари билан таъминланган, ўқ-ёй, қалқон, қилич, найза, тўкмоқ, порох, нафздан ёндирувчи, портлатувчи модда сифатида фойдаланиш, манжаник, дабдаба, ёғоч минора, нарвонлар, чангақлар, бошқа девор тешар қуроллар, лаҳм, пистирма қуриш усталари, махсус етиштирилган, зотли уруш отлари, туялар, хачирлар, эшаклар ва ҳ. к.

Ҳарбий стратегия ва тактика. Хоразмшоҳлар армиясида сафарбарлик, ҳарбий дала машқлари (ов) ва уруш эълон қилиниши («Қизил ўк» юбориш, мактублар орқали хабар қилиш, махсус узуклар юбориш, бевосита чопарлар юбориш)

фақат Султоннинг ўзи томонидан эълон қилинган, унинг та-шаббуси ва раҳбарлигида амалга оширилган. Умумий ҳарбий кўмондон ҳам бўлиб, у “қонд”, “муқаддам” деб аталган.

Уруш, юришнинг эълон қилиниши арафасида султон, хон, малик, амир-ул-умаро, яъни уруш ҳаракатида бевосита ишти-рок этадиган кўмондонлар, бош вазир, соҳиби девони ард, туркий нуфузли уруғ беклари, султоннинг ўғиллари, амаки, тоғалари чақирилиб, ўтказиладиган ҳарбий кенгашдан сўнг, унинг тавсияси асосида амалга оширилган.

Уруш арафасида бир неча марта, турли минтақаларда тур-ли кўшин қисмлари гуруҳ дасталари ва султоннинг ўзи бево-сита раҳбарлик қиладиган ҳарбий дала машқлари, маневрлари ўтказилган. Тайёргарликнинг моддий-техник даражаси ва ар-миянинг ҳарбий-руҳий ҳолати аниқланиб, тегишли тузатиш-лар, ҳатто қайтадан гуруҳлаш ташкил этилган, танланган стратегия ва тактикани қайтадан кўриб чиқиш ишлари ўтка-зилган.

Уруш ҳаракатлари Шарқ ҳарбий стратегияси ва тактикаси асосида олиб борилган. “Бир-бири билан суяк душмани бўл-ган хоразмликлар ва мўғуллар бир-бирининг жанг тарзини қабул қилмаганлар, – деб ёзади О. Танарий, – Хоразмшоҳ кўшинлари классик тартиб ва тактика асосида (ўнг ва сўл қўл-қанот ва марказ, авангард, пистирма) жанг қилган. Мўғуллар бўлса, қисмларини махсус жанг услубида икки қатор тизган ҳолда урушганлар”.

Шуни адолат юзасидан таъкидлаш лозимки, мўғуллар ҳужуми арафасида хоразмликларнинг жанг олиб бориш усули бироз эскиргану, тезкор ҳаракат қилиш имконини камроқ бер-са, мўғулларнинг жанг усулига янги ижодий характердаги, ҳатто бир жангнинг ўзида бир неча жанг усуллари эркин, чапдастлик билан қўллаш, ўта тезкор натижага эришиш им-конини берган. Бунинг устига, мўғуллар Хоразмшоҳларнинг асл, зотдор арабий қорабайр – Ахалтекин отларидан фойдала-ниш усулидан фарқли ўларок, кенг чўл, даштларда катта ма-софалар учун мўлжалланган йирик отлардан, тоғли, адир

жойларда жанг қилиш учун жуда қулай паст бўйли, жуссали абжир ўта чидамли мўтул отларидан фойдаланганлар.

Гарчанд Алоуддин Муҳаммад кўп даврлар душманни ваҳимага, кўрқувга олиш, дағдаға қилиш каби ҳарбий, психологик усуллардан кенг фойдаланган бўлсада, мўтуллар ҳужуми бошланганда эпчил, тезкор ҳаракат қилиш қобилиятини йўқотган, бошқариш тизими тезкор ишлолмайдиган, бесўнақай бир кўриниш олган эди.

Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асарида ва бошқа манбалар маълумотларига кўра, Чингизхон Хоразмшоҳнинг ҳарбий стратегия тактикасида аввалда етакчи ўрин тутган ваҳима, васвасага солиш, бутун-бутун шаҳар, қалъалар, работлар аҳолисини ялпи қириб ташлаш, шунингдек, ёлгон ахборот тарқатиш, Хоразмшоҳ қариндошлари унинг ўзи ва онаси, амирлари ўртасига нифоқ солиш, сотқинлик уруғини сепиш, давлат хиёнатиде айблашга олиб борадиган сохта хатлар тарқатиш бобида ҳам Хоразмшоҳдан ўзиб кетган.

Энг асосийси, кўпчилик халқ оммасига қарата Чингизхон мен мусулмонларнинг ҳақиқий ҳимоячисиман, уларга жабр-зулм қилган Хоразмшоҳ, унинг армиясига қарши Аллоҳ қаҳрини кўрсатиш учун юборилганман, деган мазмунда ўз буйруқ ва мурожаатларида Хоразмшоҳлар армияси билан оддий халқ орасини ажратиб ташловчи, нифоқ солувчи умумий ҳарбий стратегик усулни қўллаган. Халқни Хоразмшоҳ армиясини ҳимоя қилмаслик, қўллаб-қувватламасликка, акс ҳолда, Тангри адолатига кўра мислсиз қатли-омга рўпара келиш билан кўрқитган ва кўпгина шаҳарларни олганида унга ўзи берган сўзга собитлигини ҳам кўрсатган. Масалан, Сиғноқ, Нурота шаҳар-қалъаларини олишда у бунга эришган ҳам.

Буларга Хоразмшоҳнинг ҳарбий-стратегик хатолари мажмуини кўшсак, Чингизхон ғалабалари тасодифий эмас, балки пухта ўйланган, чапдастлик ва қатъийлик билан, яшин тезлигида амалга оширилган ҳарбий-стратегия ва тактика усуллари қўлланганлигини қонуний, табиий ва муқаррар оқибати бўлганлиги маълум бўлади. Лекин шунга қарамай, Жалолиддин

Мангуберди Парвон жангида ва бошқа ҳал қилувчи жангларда бекиёс жасорат кўрсатиб, пиёда жанг тактикаларигача қўлаб, порлоқ ғалабаларга эришганлигини ёдда тутмоқ керак бўлади.

Шу маънода, юқорида таҳлил этилган Хоразмшоҳлар ҳарбий ташкилотининг тузилиш принциплари, ҳарбий идора бошқарувининг стратегик ва тактик йўл, усул ва воситалари, уларнинг натижалари ҳамда Чингизхон қўшинларидан аянчли мағлубиятга учраши, бунга сабаб бўлган ҳоллардан, айниқса, стратегия ва тактика соҳасидаги жиддий хатоликларга йўл қўйилганлигидан юз берган.

Муваффақиятсизликлардан сабоқ чиқариш ҳозирги мустақил Ўзбекистон Қуролли кучларини тузиш, такомиллаштириш, ислоҳ қилишда жуда қўл келиши, фойдадан ҳоли бўлмаслигини алоҳида таъкидлашни истар эдик.

Биринчи навбатда, Ўзбекистон миллий армиясини тузиш, такомиллаштириш, ислоҳ қилишда армия генералитети, юқори, ўрта ва қуйи кўмондонлик, зобитлик даражасида Хоразмшоҳлар давридагидек уруғ-қабилачилик айирмачилигига йўл қўйилмаган ҳолда, армия таркибида ўзбек, маҳаллий миллатлар вакиллари сонини кўпайтириш, ўзбек кўмондонлар, зобитлар теваарагида армияни уюштириш, бирлаштириш, жипслаштириш, Ўзбекистон миллий хавфсизлигини бутун эътиқоди, жону-тани билан ҳимоя қиладиган миллий таркибни вужудга келтиришда татбиқ этиш мумкин бўлади.

Генералитет, кўмондон-зобитларда умуммиллий ҳарбий зобит шаъни, ор-номуси тушунчасини шакллантириш, уни ҳимоя қилиш туйғусини тарбиялаш, уни табиий туйғу ва эҳтиёж даражасига кўтариш лозим деб ўйлаймиз. Бунда Президент, ўзбек давлати рамзларига, ҳарбий қуролли кучлар обрўси, кудратига, ўзбек зобити шаъни-шарафи, ор-номусига тажовуз қилинган, иснод келтирилган ёки ҳақоратланган ҳолат юз берганда буйруқ кутиб ўтирмай, Султон Жалолиддин, Бош вазир Хивакий, Темур Маликлар каби бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб, мустақил қарорга кела олиш, ҳатто Ватан

учун жон фидо қила олиш анъаналарини, изчил давом эттириш, уни замонавий руҳ билан уйғунлаштириш, айниқса, муҳимдир.

Дарвоқе, бу борада мустақиллик йилларида жуда катта ишлар қилинди ва қилинмоқда. Қўмондонларимиз, зобитларимизнинг салоҳияти, билими ва маҳоратлари муттасил юқорилашиб бормоқда. Ана шу сифат, малакаларни қадимги қорахонийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, чигатой улуси, теурийлар, бобурийларнинг миллий харбий руҳи, қатъияти ва изчилликлари, миллий ирода-ю сабр-матонати анъаналари, тажрибалари билан бойитилса, бундан армиямиз, қуролли кучларимиз янада шараф топиб, қудратига-қудрат қўшилиб боради.

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ХАЛҚ ИРОДАСИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Албатта, ўрта асрларда дунёнинг кўпчилик мамлакатларида мутлақ монархия ҳоқимияти қарор топиб, унинг манбаи ўзига хос шахс бўлган. Унинг ҳоқимияти асосан, чекланмаган, у бирон-бир одам, куч, халқ олдида ўз идора ва бошқаруви оқибатлари учун юридик жавобгар эмас, ҳеч кимнинг олдида ҳисоб бермайди деб қаралган¹. Фақат янги даврга келиб, масалан, XVII асрда Буюк Британия, XIX–XX асрлар оралиғида Испания, Бельгия ва баъзи бошқа мамлакатларда чекланган монархия ҳоқимияти вужудга келди.

Демак, мутлақ монархия тузуми шароитида давлат ҳоқимиятини амалга оширишда халқнинг у ёки бу даражадаги иштироки тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас эди. Давлатни бошқаришда халқнинг турли табақалари, турли кучлар, партиялар иштироки тўғрисидаги муаммо буржуа-демократик ислохотлар, инқилоблар даврида инсоният илғор демократик тараққиёт ва унинг қадриятлари йўлини танлаган даврдан бошлаб ўртага қўйила бошланди. XXI аср бошига келиб халқнинг давлат ҳоқимиятини амалга оширишдаги иштирокини эътироф этмайдиган, демократик тараққиёт ва қадриятлар йўлига қарши чиқадиган ёки бунга йўл қўймайдиган давлатлар, режимлар қолмади, ҳисоб.

Айни пайтда, мантиқий, қонунчилик нуқтаи назаридан халқнинг давлат ҳоқимиятини бошқаришдаги иштирокига йўл қўйилмагани билан давлатларнинг вужудга келиши, давлат ҳо-

¹ Саидов А. Х., Тожиқонов У., Одилқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ асослари. – Т.: “Шарқ”, 2002. – Б. 14.

кимиятининг турли тарихий, миллий-этник, конфессионал-теократик, ҳатто ирқчи, фашистик ва коммунистик шаклларида ҳам халқ оммаси иродаси, руҳияти, талаблари муайян даражада таъсир ўтказиб келган.

Худди ана шу қадимги анъана Буюк Хоразмшоҳлар давлатининг қурилишига олиб келган, салжуқийлар султони Маликшоҳ III (1072–1092) томонидан Ануштегиннинг Хоразм мутассарифи ва шихнаси этиб тайинланишига сабаб бўлган. Кейинчалик салжуқийларнинг Хоразмдаги волийлари, хусусан, Султон Санжарнинг ўзи ҳам Хоразм халқи иродасини ҳисобга олиб, Ануштегиннинг ўғли Қутбиддин Муҳаммадни Хоразм муқтадори этиб тайинлаган ва «Хоразмшоҳ» унвонини қабул қилишга изн берган¹.

Буюк Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топишида халқ иродасининг асосий ифодачиси бўлган ислом руҳонийлари, шариат қозилари, фикҳлар, уламолар, мударрислар, талабалар, тасаввуф вакиллари ҳам катта ўрин тутганлар: 1) Хоразмшоҳларни ислом, шариат қонунлари нуқтаи назаридан ошқора тарзда ҳокимиятга келиши, тахтга ўтириши маросимларига раҳбарлик қилганлар; 2) Давлат ҳокимиятини ислом, шариат қонунлари асосида амалга оширилишини таъминлаганлар; 3) Ҳуқуқ тартиботи, суд, тафтиш ва жазони амалга оширишда асосий рол ўйнаганлар; 4) Хоразмшоҳ ҳокимиятини ҳимоя қилиб, ҳатто ҳалифага қарши фатво берганлар; 5) Хоразмшоҳ, Туркон Хотун маъмурларининг аҳолига зулми, бедодлигига қарши, инсонийликка қарши таъсир кўрсатганлар (Мажидиддин Бағдодий масаласи); 6) Шариат уламолари, қози ул-куззот Хоразмни мўғуллар ҳужумидан ҳимоя қилиш, курашнинг ташкилотчиси, илҳомчиси, раҳнамоси, ватанпарварлик рамзлари бўлиб қолганлар (Масалан, шофейлар имоми Хивакий, Ҳанафий имомлар, Нажмиддин Кубро ва бошқалар).

¹ История народов Узбекистана. Т. I. –Ташкент: 1950. – С. 281.;
А. Муҳаммаджонов. Ўзбекистон тарихи. “Ўзбекистон Республикаси
Энциклопедияси”. – Т.: ҚБТ. 1997. – Б. 98–108.

Қолаверса, Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифлар илоҳий нуфузи билан мустаҳкамланган раъият фикри, аҳли сунна ва жамоа иродаси, муносабати деган, ҳозирда жамоатчилик фикри деб аталадиган жамоатчилик институти ҳам мавжуд бўлганки, ҳар қандай Шарқ мустабид ҳукмдори, шу жумладан, Хоразмшоҳлар айнан ана шу кучдан эҳтиёт бўлиб сиёсат юргизган, у билан ҳисоблашишга мажбур бўлганлар.

Халқ билан, жамоатчилик фикри билан ҳисоблашишнинг зарурлиги Чингизхоннинг Ўтрорда элчи ва савдогарлар қарвони таланганидан сўнг Хоразмшоҳга ёзган элчилик номасида ҳам ўз ифодасини топган: “Сен савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш, улардан ҳеч қайсисига ҳужум қилмаслик тўғрисида муҳринг босилган ҳужжатни юборган эдинг. Лекин сен аҳдингга вафосизлик қилдинг, берган сўзингни буздинг, ўз сўзида турмаслик ёмон, айникса, мўминлар султонининг хиёнаткорлиги янада оғир. Агар сен бу иш менинг буйруғимсиз, Инолхон томонидан амалга оширилган деб ҳисоблайдиган бўлсанг, у ҳолда Инолхонни менга бер, уни жинойткорона иши учун жазолайлик, шу тариқа оломонни тинчитиб, қон тўкилишининг олдини олайлик¹.

Халқ фикри, хоҳиш-иродаси билан ҳисоблашишнинг яна бир кўринишини Насавий Жанд шаҳрида вазирлик қилган Нажибиддин аш-Шахризурӣ – “Ал-Қиссадор” фаолияти билан боғлиқ мисолларда кўрсатиб берган. “Ал-Қиссадор” деб ҳафта мобайнида турли хил аризалар ва шикоятларни йиғиб олиб, Султонга етказиб берувчига ҳамда ундан тегишли жавобларни олувига айтилади. Султон одатда шикоят ва аризаларни жума оқшомида кўриб чиқарди”².

Насавий Султон Жалолиддин ҳукмдорлигининг сўнгги йилларида ҳам давлат ҳокимиятини юргизишда, уни амалга ошириш усуллари, воситасида халқ оммаси, турли ижтимоий

¹ Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. – Т.: “Ўзбекистон-Ёзувчи”, 1997. – Б. 78–79.

² Уша асар. – Б. 183.

табақа ва қатламларининг унга, у жойларда тайинлаган арбобларга жуда катта ҳурмат, мадад берганлиги ҳақида, хусусан, Эроннинг Озарбайжонни пойтахти Табриздаги вазири Шамсиддин ат-Туғроий ҳокимияти, идора ва бошқарув усулига кенг халқ оммасининг ҳақиқий муносабати, хайрихоҳлиги ҳақида, бунга Султон Жалолиддиннинг муносабатини яққол кўрсатиб берадиган маълумотларни ёзиб қолдирган. «Шамсиддин ат-Туғроий табризликларнинг нафақат кундалик ишлари, мол-мулклари, бойликларини ҳал қилишда, ҳатто уларнинг ҳаёт йўлларини белгилашда ҳам фаол иштирок этарди. Улар эса, унинг аждодларига бўлган эҳтиром, оиласига нисбатан ҳурмат, ўзига бўлган содиқлик туфайли ҳукм фармойишига сидқидилдан қулоқ солишарди. Одамлардан ҳатто инсоф ва диёнат кетган, ўзаро ҳурмат йўқолган, кўнгилларида ёмон ниятлар кўпроқ намоён бўла бошлаган пайтларда ҳам халойик (халқ) унинг эшигига келиб, топширик ҳамда буйруқларини сўзсиз бажарарди.

Мўғуллар аста-секин ўз ҳокимиятларини Кавказ, Эрон, Табризда ҳам мустаҳкамлай бошлагач, табризлик баъзи кишилар мўғулларга яхши кўриниб, шу билан ўзларини уларгазаб-қирғинидан омон сақлаш учун шаҳардаги хоразмликлар, уларга қарашли одамларни таъқиб, қувғин қилиб ўлдириш пайига тушганлар. Бундай ҳаракатларга Туғроий вазирликдан тушгач, ўрнига вазир этиб тайинланган «Баҳоуддин Муҳаммад ибн Башир Ербек ва бошқа вазирлар ҳам қўшилганлар. Баҳоуддин ҳам қора халқ орасидан етишиб чиққанлардан бири эди. Лекин ат-Туғроий уларга бундай қилишга йўл бермади, айрим кимсалар ўйлаб топган бу жирканч ишнинг амалга ошишига тиш-тирноғи билан қарши чиқди.

Халқ ичидан чиққан қора кучлар, қонунчилик ва инсонийликка зид адолатсиз, ҳақсиз тарзда хоразмликларни ўлдирганда ат-Туғроий каби виждонли, халқ ичида катта обрў ва нуфузга эга арбоблар, янги ҳокимият бунинг учун уни аяб ўтирмаслигини аниқ билган ҳолда, бутун масъулиятни бўйнига олиб, тескарича оломонни тўхтатган, айбдорларни тутиб,

бошини кесдириб, яъни оддий халқ наздида “адолат қилиб, додига етиб”, уларнинг жазосини берган. Шу билан халқ ом-масининг яна бир бор беайб, бесабаб қиргин, талон-тарож қилиниши ва қон тўкилишининг олдини олган.

Қолбуки, ат-Тугроийнинг тарафдорлари бундай қилмасалар стихияли вазият, идора ва бошқарувдан жазавага тушган оломон мўғулларга янги қиргинбарот, талон-тарож уюштириш учун баҳона ролини ўйнаган, халқ бошига катта кулфат солинган бўлур эди. Энг асосийси, ат-Тугроий мўғуллар билан Жалолиддин Хоразмшоҳ ўртасида Табризда ҳокимият қўлдан-қўлга ўтиб, омонат бўлиб турган қалтис бир вазиятда мўғулларга ҳам баҳона туғдирмай, изчиллик, содиқлик билан халқнинг Султон Жалолиддин ҳокимиятига ишонч, таянчи ва мададини барбод қилмай, аксинча, бу ишонч, мададни мустаҳкамлаш сари оқилона йўл тутган. Ана шу йўл билан ат-Тугроий каби илғор фикрловчи, виждонли давлат соҳиби бўлган арбоблар кенг халқ оммаси барча табақаларининг меҳр-ишончини қозонган.

Султон Жалолиддин эса бу даврда асл Ватанидан йироққа, ота-она, ака-ука, якин қариндошларидан жудо бўлган эди. Давлати омонат, армияси пароканда бўлиб кетаётган мўғуллар унинг изидан тушиб, қадам ба қадам таъқиб қилиб келаётган, муваффақиятсизлик, мағлубият юки, алами босган, ўта беқарор, руҳий бесаранжом бўлган. Ат-Тугроийни, у каби содиқ давлат арбобларини кадрлаб, баъзида эса “тухмат-бўхтонларга ишониб, уларга марҳамат кўрсата олмаганидан сиқилар эди”¹.

Насавий Хоразмшоҳлар давлат сиёсатининг халқ ишончи, мададига эришиш усули асосан давлат арбоблари, маъмурларининг халқ хоҳиш-иродаси ва райъини яхши билиш, у билан ҳисоблашиш йўли билангина унинг кучли ишончи, ижтимоий-сиёсий мададини қозониш мумкин эканлигини қуйидагича

¹ *Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий*. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. –Т.: “Ўзбекистон”, 1999. – Б. 392.

асослаб берган эди. “Оломон, тўда устидан тартиб-интизом, қаттиққўллик ўрнатилмас экан, унинг турфа томонларга оғиб кетиши, ўз одатига кўра ёмонлик йўлларини тутиши шубҳасиздир”.

Халқнинг кайфияти, хайрихоҳлиги, аҳволи хусусида Насавий Султонга маълум қилган. “Султон бу янгиликларни эшиттар экан, қатъияти сўниб, ниятлари пучга чиқиб, мендан Аррон воқеаларини суриштира бошлади. Бу оғир кунларда рўй берган хуфя воқеалар ва одамлар қалбидан кечган ўй-фикрлар билан қизиқади. Ана шу тарзда реал аҳволдан хабардор бўлган Султон Жалолиддин ўз халқи кайфияти, хайрихоҳлиги ва мададидан маълум даражада хотиржам бўлган. Шундан кейин амирлар, лашкарбошилар, маъмурлар билан муомала қилганда ўзини ўта хотиржам, босиқ тутиб, халқни, кўпчиликни, кўшинни васвасага тушишдан сақлаб қолар, қатъий ўлим зарбасини берувчи ҳужумларга бошлаб борарди”.

Насавий ва Хонберди Ганжа атрофида бир неча кун бўлиб, исёнчилар билан музокаралар олиб борганлар, адолатсизлик, зўравонлик эшигини очиш фалокатли, ёмон оқибатларга олиб келиши ҳақида уларни огоҳлантирганлар. “Ҳақиқатан, кураш йўлига кирган одам, – деб ёзади Насавий, – сабр-тоқатли бўлмоғи керак. Ким курашда тинчлик йўлини тополмаса, унинг ўйлашга ва йўл танлашга имкони бўлса, кийинчиликлар билан тўқнашув, жанг бошлаш олдидан бошқа йўлларни ҳам излаб кўриши зарур. Шу сабабли итоат қилмайдиганлар охиروқибатда қандай ёмонликларга дуч келишлари ҳақида ўйлашлари лозим. Низолар ҳамиша кўздан уйқуни, танадан қалбни, инсондан мол-мулкни ажратишга қаратилган. Шунинг учун хавфли ишларга қўл урмаслик, кўнгилсиз воқеаларга интильмаслик керак”.

Бироқ тартиб-интизом, адолатдан чиққан Бандар бошчилигидаги исёнчи оломон, огоҳлантиришларга қарамай, Султон кўшинига ўқ узиб, ҳужум уюштирган. Шунда Султон Жалолиддин ўз кўшини билан уларни енгиб, Ганжага кирган. Лашкар Султондан шаҳарни қатл қилишни талаб қилган. Лекин

Султон бунга йўл қўймай, Ганжа аҳолисининг бой ва таниқли кишиларини, руҳонийлар, барча табақа вакилларини ўз ҳузурига таклиф этган. “У улардан бу ғалаёнларни келтириб чиқарганлар ва унда иштирок этган йўлбошчиларнинг исми-шарифларини ёзиб беришни талаб қилган. Улар ўттизта одамнинг номини ёзиб беришди. Султон Жалолиддин уларни адолатли жазолаб, Ганжа халқининг ўз ҳокимиятига ишончи, мададига эриша олди”.

Хоразмшоҳларнинг ҳар бири қаерда бўлмасин, Хоразмнинг ўзидами, Туркистон, Ўзганддами, Термиз ёки Марвдами биринчи навбатда, жасур, кўркмаслиги, ҳарбий-сиёсий ақл-заковати, иродасининг зўрлиги, адолатпарварлиги, камтарликлари билан халқнинг катта ва самимий ҳурматиغا, ҳатто душманларининг ҳам хайрихоҳлиги, меҳр-оқибатига эриша олганлар. Қутбиддин Муҳаммад, Отсиз, Эл Арслон, айникса, Такаш, Алоуддин Муҳаммад ҳамда Жалолиддин Хоразмшоҳ, онаси Туркон Хотун ҳам жасурлиги, ҳам оқил, тадбиркорлиги, ҳам ватанпарварлик сифатлари билан кенг халқ оммаси меҳр-муҳаббатини, садоқатини қозона олганлар. Бунинг устига, улар ўз даврининг энг ўқимишли, исломий илмлар, араб, форс, қадимги туркий шеърятдан хабардор маърифатпарвар ҳукмдор бўлганликлари учун халқнинг чуқур ҳурматиغا эришганлар. Бу эса Буюк Хоразмшоҳлар давлатининг юксалиш, гуллаб-яшнаш, инкирозга учраш даврларида Хоразмшоҳларга хос фавқулодда давлат нуфузининг юқори даражада бўлишини, демак, уларнинг ижтимоий-сиёсий, қонуний-шаръий ва маънавий-ахлоқий замини чуқур, мустаҳкам, барқарор бўлишини таъминлаган. Ҳатто бу нарса Хоразмшоҳларнинг у ёки бу сиёсий ҳатти-ҳаракатда кўрсатган фавқулодда салоҳияти, бирор илм ёки санъатда кўрсатган мўъжизавий қобилиятлари ҳақида афсона, ривоятлар тўкилишига олиб келган.

Хоразмшоҳ Такаш буюк давлат арбоби, кўмондон бўлиши билан бирга, санъатни яхши кўрган, ҳатто уд мусиқа асбобини чалиб, куй ижро қилишда беҳад моҳир бўлган. Тарихчи Субкий хабарича, бидъат мазҳаб исмоилийларнинг фидойи

қотили, уни ўлдиргани Такаш ҳузурига хокисор дарвеш сифатида кириб борган. “Қотил унинг ҳузурига ўтирганда Такаш уд асбобида куй ижро этиб, “Мен сени билиб олдим, жонингни қутқару-қоч!” деган мисрали қушиқни ижро этган. Исмоилий-фидойи кўрқиб кетган, дарҳол яширинишга, қочиб қутулишга уринган, бироқ тез орада тутиб келинган. Ёки Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг 1207 йили қорахитойлар билан бўлган муваффақиятсиз жангда асирга тушиб қолиши, қутулиши ҳақида ҳам халқ орасида анъанавий ривоятлар тўқилган. Бу ривоятлар аслида тарихан Хоразмшоҳнинг жуда устамон, зукко ва моҳирона тадбиркорлиги оқибатида ҳақиқатда содир бўлган. Буни тарихчилар – Жувайний, Мирхонд, Ибн ул-Асир, Ибн ас-Сайй, Ибн Халдун ва бошқа ўрта аср муаллифлари ҳам тасдиқлайдилар. Бундай ярим чин, ярим ривоят хабарлар ҳатто Султон Жалолиддин тириклигидаёқ, халқ орасида пайдо бўлганлиги, кенг тарқалиб кетганлигини Насавийнинг куйидаги шоҳидлиги ҳам яққол ифодалайди: “Мен Султон мамлакатларидаги қайси уйда бўлмай, – деб ёзган эди Насавий, – қайси жойда яшамай, ҳамма ёқда халқ Султоннинг ҳаёт экани, кўпинларини йиғаетгани, татарлар устига юриш бошлашга тайёрланаётганлиги ҳақида гапираётганини эшитдим. Булар Султонга бўлган муҳаббат, эътиқод, садоқат туфайли тугилганди”.

Демак, бутун ўрта аср араб-мусулмон жамияти, халқи ва табақалари Хоразмшоҳларга бевосита мадад кўрсатиб, ўз хоҳиш-истаги, иродаси билан қўллаб-қувватлаб қолмай, уларга, айниқса, Жалолиддин Мангубердига ўз садокатини билдириб, катта ижтимоий замин, мадад бўлиб хизмат қилган, улар тимсолида ватанимиз, халқимиз, миллий давлатчилигимиз учун омонсиз жанглар олиб борган, фидойи қаҳрамонлар сиймосини кўрган.

ҚОНУНЧИЛИК ТИЗИМИ: ТАРКИБИ, МОҲИЯТИ ВА ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Маълумки, монархия шаклидаги давлатлар, шу жумладан, Шарқ феодал монархиялари, хусусан, Хоразмшоҳлар давлатида мутлақ монархия давлат тузуми таркибида ўзига хос, мукамал ишлаб чиқилган қонунчилик, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими амал қилган. Ҳозирги замон турк олими Ойдин Тонарий қуйидагиларни ёзади: «Хоразмшоҳлар давлатининг адлия ташкилоти илк даврларидан бошлаб мукамал ва мунтазам бир механизмга эга бўлган»¹. Аммо афсуски, Ойдин Тонарийнинг ўзи Хоразмшоҳлар давлати қонунчилик, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимини муфассал тиклаб, кўрсатиб бериш ўрнига 2,5 бетлик мухтасар таъриф билан чекланган. Бунинг устига З. Бунёдовнинг умумлаштирувчи монографик тадқиқотида ҳам мантиқ тақозо этган давлат тузуми, ҳокимиятнинг таркибий қисмини ташкил этувчи қонунчилик, ҳуқуқ тизими тўғрисидаги махсус бўлим, боб йўқ². Бизнингча, З. Бунёдов бу муаммони махсус, фундаментал ёритишга улгурмаган кўринади.

Шунинг учун ҳам биз ўрта аср Шарқ мамлакатларида қонунчилик, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимларининг ўзига хослиги, жиноят ва жазо ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи қандай бўлганлиги, қандай йўналишларда амал қилганлиги, қайси функцияларни бажарганлиги, қандай ҳуқуқий-сиёсий қадрият,

¹ Тонарий Ойдин. Адлия ташкилоти – Ойдин Тонарий. Жалололдин Хоразмшоҳ ва унинг даври. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б. 128.

² Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов (1097–1231). – М.: «Наука», ГРВЛ, 1986. – С. 254.

меъёрий нормаларга роя қилинганлигини тушунишда А. К. Рзаев¹ ва Ж. Тошқуловлар² тадқиқотларида баён этилган хулоса, кузатишларни ҳисобга олишга ҳаракат қилдик. Лекин шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, А. К. Рзаев тадқиқ этган Насриддин Тусий қонунчилиқ, ҳуқуқ муаммоларига Шарқ файласуфи, сиёсатчиси нуқтаи-назаридан ёндашган Ж. Тошқулов тадқиқ этган Аҳмад Дониш ҳам мутахассис юрист, яъни фақиҳ эмас, маърифатпарварлик масалалари билан махсус шуғулланган. Шундай бўлса ҳам, уларнинг қарашлари, кузатиш ва хулосалари ўрта асрлар Шарқидаги, шу жумладан, Буюк Хоразмшоҳлар давлатидаги қонунчилиқ, ҳуқуқ тизимини тўғри тушуниш, талқин этиш ва баҳолашга хизмат қилиши мумкин.

Ана шу ҳолатдан келиб чиқиб, биз проф. И. П. Петрушевский китобининг «Исламда жиноят ва фуқаролик ҳуқуқи»³ боёнда илгари сурилган талқин, тамойилларга таянган ҳолда, қонунчилиқ, ҳуқуқ тизимига бағишланган муаммоларни таҳлил этиб, умумлаштиришга ҳаракат қиламиз. Бунга кўра Хоразмшоҳлар давлатида қонунчилиқ, ҳуқуқ тизимлари қуйидагича:

Энг йирик феодаллар бўлган – султон, хон, хокон, амир, подшоаларнинг, шунингдек, йирик, нуфузли мол-мулк эгалари (бойлар, амалдорлар, руҳоний-уламоларнинг юқори табақалари), ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, чегаралаб, ажратиб берувчи, уларни муҳофаза қилиш ва кафолатлашга қаратилган қонунчилиқ тизими.

Ана шу олий ва юқори ҳукмрон табақаларга хизмат қилиш билан кун кўрувчи шаҳар касиб-хунармандлари, савдо-тижорат аҳли, саррофлар вакиллари, руҳоний-уламолар, ўрта табақалар манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг мол-мулк, мақоми ва нуфузлари, ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлаб бериш ҳам ўша давр қонунчилиги, ҳуқуқ тизимларининг асосий таркибий қисми эди.

¹ Рзаев А. К. Туси. – Дж. Тошқулов. Дониш. – М.: «Юридическая литература». 1990. – С. 160; – С. 44–64.

² Тошқулов Дж. Дониш. – М.: 1990. – С. 65–155.

³ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в V–XV вв. – Л.: ЛГУ. 1966. – С. 164–198; – С. 270–275.

Феодал монархия тузуми ва бошқарув усуллари феодал жамият аҳолисининг асосий катта қисмини ташкил этган оддий камбағал, меҳнатқаш, қарам деҳқонлар, боғбон, галлакор, чорвадорларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликларини максимал чеклаш, энг ибтидоий даражага туширувчи, ҳатто бутунлай йўққа чиқаришга қаратилган қонунчилик, ҳуқуқ тизимини вужудга келтирган эди. Бу эса мазкур қуйи, қашшоқ, камбағал табақаларни, яъни аҳолининг катта қисмини конституция – ҳуқуқ майдони доирасидан чиқариб юбориш, уларни тамомила ҳақ-ҳуқуқсиз, феодалларга қарам, муте бўлиб қолишларини муқаррар қилиб қўяр эди.

Яна ҳам аниқроқ таърифланса, феодал давлатлар қонунчилик, ҳуқуқ тизими: 1) олампадох – олий ҳукмдор билан уларга қарам, вассал ҳукмдорлар ўртасидаги ҳақ-ҳуқуқ, нуфузга алоқадор муносабатларни тизимлаш, тартибга солиш, бошқариш билан боғлиқ қонунчилик, ҳуқуқ нормалари, келишув, аҳдлашув ва бошқа ҳужжатлар; 2) ҳукмдорлар билан уларнинг давлат ҳудудларига мансуб йирик диний ва дунёвий феодаллар ҳақ-ҳуқуқлари нормалари; 3) юқори, ҳукмрон табақа, мулкдорлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш, бошқариш билан боғлиқ қонунчилик, ҳуқуқ тизими; 4) йирик мол-мулк эгалари билан, уларга хизмат қилиб, уларнинг яшаш, ҳаёт фаолиятларини таъминловчи табақалар – қосиб-хунармандлар, савдо-тижорат аҳли, руҳоний-уламолар ўртасидаги қонунчилик, ҳуқуқий муносабат, норма қафолатлари; 5) ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари бениҳоя чекланган, ҳақ-ҳуқуқлари маҳв этилиб, барча юқори табақаларга қарам, тобе, муте бўлиб қолган, ёлланиб ишлайдиган деҳқонлар, барча оддий камбағал табақалар ҳақ-ҳуқуқлари билан боғлиқ қонунчилик, ҳуқуқ тизими сифатида шаклланган эди.

Ана шу камбағал табақа вакилларининг ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари қафолатланмаган, ҳамма вақт ҳам бажарилавермайдиган баъзи бирламчи ҳақ-ҳуқуқлари ҳатто бармоқ билан санашга ҳам етмас эди. Булар:

1. Феодал, қарам деҳқоннинг яшаш ҳуқуқи бор эди.
2. Озгина ер-сув мулки, томорқаси, омов, хўкизга эга бўлиши.
3. Энг ибтидоий меҳнат қуроллари – кетмон, паншаха, таёқ, теша ва ҳ. к.га эга бўлиши.
4. Оила қуриш, бола-чақали бўлиш, шахсий ҳаётига эга бўлиши.
5. Умумий байрамлар, тўй, маросим, маъракаларда ўз ўрни, мақомига кўра иштирок этиши каби ҳақ-ҳуқуқ, эркинликларга эга эди.
6. Баъзи истисно, фавқулодда ҳолларда ўз жонини фидо қилиб, урушда қатнашиб ёки сулола вакилларига мислсиз хизмати, қаҳрамонликлари туфайли баъзи қуйи амал, мансаб поғоналарига кўтарилиши, унвонларга эга бўлиши мумкин эди. Хусусан, Султон Жалолиддиннинг Қирмондаги волийси ва ноиб Муайяд – Мулк Насавийнинг аниқ-тиниқ ёзишига кўра, «оддий халқ орасидан етишиб чиққан, Султон ғамхўрлиги ва тақдир инояти билан Малик даражасига эришган инсон эди. Бунга эришиш осон эмасди»¹. Малик ҳарбий унвони 10-даражали унвон ва унинг кўлида 10 000 кўшин бўлганлигини кўриш мумкин. У бу унвонга фавқулодда ҳарбий жасорати, қаҳрамонлиги билан эришган эди. Ёки бўлмаса, Султон Жалолиддиннинг энг яқин одамларидан, унинг махсус топшириқларини бажарувчи мансабда – Малик бўлиб хизмат қилган Жаҳон Полвон Аёз аввал, саройда таштдор, яъни Султон уйқудан уйғонганда, сув қуйиб, сочиқ тутадиган хизматдан кўтарилган эди.

Лекин бу ҳақ-ҳуқуқлар, эркинликларни олий, юқори ва ўрта табақаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари билан қиёсланилса, феодал монархия давлатлари, жамиятлари қонунчилик, ҳуқуқ тизимининг етакчи қонуниятини расмий қонунлаштириб қўйилган ҳуқуқий тенгсизликни яққол кўриш мумкин.

¹ *Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий*. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. –Т.: «Ўзбекистон», 1999. – Б. 65.

Бу, айниқса, жиноят ва жазо ёки судлов ҳуқуқлари, қонунчилиги тартиботида очиқ намоён эди. Масалан, мусулмонлар ҳимоясида яшашга ўтган зиммийлар, яъни яҳудий, насронийлар, мажусийлар (зардуштийлар), бутларга сизинувчилар (буддавийлар)дан ҳар йилга 48 (қирқ саккиз) дирҳам жузья (жон) солиғи олинган. Ўрта ҳол зиммийдан бой зиммий жузьясининг ярми, яъни 24 дирҳам, касб билан тирикчилик қиладиган зиммийдан 12 дирҳам жузья олинган¹. Ана шу ҳуқуқий тенгсизлик Шарқ феодали жамиятида, шу жумладан, Хоразмшоҳлар давлати қонунчилиги, ҳуқуқ тизимида қонунийлаштириб қўйилганлигини – аҳолининг энг асосий қисми бўлган деҳқонлар, оддий меҳнаткашлар ҳақ-ҳуқуқларига оид энг оддий, ибтидоий норма, принциплар мутлақо тилга олинмаслиги мисолида кўриш мумкин.

Феодали монархия давлатлари, жамиятлари қонунчилиги, ҳуқуқ тизимларининг таркиби, йўналиши, даражалари бир қарашда оддий кўринишда, амалда анчагина мураккаб таркибга, кўп функциялилиги ҳақ-ҳуқуқларига эга бўлган. Хусусан, Хоразмшоҳлар давлати қонунчилиги, ҳуқуқ тизимининг қуйидаги таркибий бўғинлари мавжуд бўлган:

Ҳукмрон Хоразмшоҳлар сулоласи, оиласи, қон-қариндошлари ҳақ-ҳуқуқлари; тобе ўлка, улус, вилоятлар ҳукмрон сулоласи вакиллари ҳақ-ҳуқуқлари; муқтадорлар (яъни Иқтаъ, Сюрғол соҳиблари) – йирик мол-мулк эгалари ҳақ-ҳуқуқлари; ўрта табақа – қосиб-хунармандлар, савдо-тижорат аҳли, руҳоний-уламолар ҳақ-ҳуқуқлари; энг қуйи табақа, оддий меҳнаткаш аҳолининг ҳақ-ҳуқуқлари.

Ана шунга мос равишда Хоразмшоҳлар давлатидаги қонунчилиги, ҳуқуқ тизимидаги ҳуқуқий нормалар, қонунларнинг қуйидаги қонунчилиги тизими ҳуқуқига оид ҳуқуқ соҳаларини келтирамиз:

1. Мол-мулк, мерос ҳуқуқи.

¹ Убайдуллоҳ ибн Маъсуд. Мухтасар (ул-виқоя). – Т. «Чўлпон», 1994. – Б. 300.

2. Фуқаролик (райят) ҳуқуқи.

3. Маъмурий ҳуқуқ.

4. Жиноят ва жазо ҳуқуқлари.

5. Диний муассаса ва шахс эътиқоди билан боғлиқ (мактаб, мадраса, масжид, вақф мулкчилиги, бошқа диний жамоалар билан бўладиган ҳуқуқий муносабатларга оид) ҳуқуқий нормалар, келишувлар, қонунлар.

6. Шаҳар, туман, қасаба, работ, қалъалар қонунчилиги ва ҳуқуқлари.

7. Ҳарбий ташкилот тизими билан боғлиқ қонунчилик.

Юқоридаги қонунчилик, ҳуқуқ соҳалари ҳозирги замон ҳуқуқшунослик фанлари тизимида қабул қилинган кодекслаштириш тамойили асосида қайтадан тиклаганимизда шундай кўринади. Хоразмшоҳлар давлатида реал мавжуд бўлган шариат манбалари ва шарҳлари ичида фақат сунний – ҳанафий ҳуқуқий мазҳаби имомлари «Мухтасар-ул-Қудурий», «Шамс-ул-аймма» фахрли унвони соҳиби Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Саҳл Аҳмад ас-Сарахсий (1009–1090)нинг «Ал-Мабсут», «Шарҳ-ус-Сиййар-ул-Кабир», «Усули Сарахсий», ал-Журжоний «Хизанат ул-Ақмал», Абул-Мафохир Кардорий фикҳ бўйича ёзган 5 та катта шарҳи, Марғиноний (1196)нинг «Ал-Ҳидоя», Фаҳриддин Қозихон Ўзгандий (1197)нинг Фатовойи Хоний» ва ниҳоят, ат-Темуртоший Хоразмий Муҳаммад аш-Шайбонийнинг «Ал-Жомеъ-ус-сағир» асарига ёзган «Шарҳи «Жомеъ-ус-сағир»», «Фатовойи Темуртоший», «Ал-Фароиз-ут-Темуртоший» ва яна бошқа ўнлаб фикҳ «Фатовойи китоблари асосида ҳанафийа қозилари, қози-ул-қуззот, қози-аскар, қози аҳқослар, Хоразмшоҳларнинг ўзлари ҳукм чиқарганлар.

Биз юқорида санаб ўтган қонунчилик, ҳуқуқ соҳалари кўринишини олган ҳуқуқий норма, қоида, қонунлар мазкур ҳанафийа, шофеъийа мазҳаблари мужтаҳид имом фатволари қуйидаги китоблар номларида яққол кўзга ташланади: «Закот китоби», «Жиноят китоби», «Васийлик китоби», «Никоҳ китоби», «Талок китоби», «Нафақа китоби», «Қулни озод қилиш китоби», «Қасам китоби», «Мукотиба китоби», «Савдо-сотик китоби», «Тақси-

мот китоби», «Ижара китоби», «Касб китоби», «Кафолат китоби», «Ҳавола китоби», «Ваколат китоби», «Ширкат китоби», «Музораа китоби», «Мусокат китоби», «Кўриқ ерни очиш китоби», «Вақф китоби», «Ов китоби», «Ҳуқм қилиш китоби», «Гувоҳлик китоби», «Иқрор китоби», «Даъво китоби», «Сулҳ китоби», «Жазолар китоби», «Ўғрилиқ китоби», «Жиход китоби», «Ўлжа, жузья ва хирож китоби», «Боғий (яъни осийлар) китоби», «Дийа китоби», «Васий ҳақидаги китоб»¹ кабилар. Мана шу юқорида санаб ўтилган фикҳ, шариат китобларининг ичида муайян соҳа бўйича китоб деб алоҳида ном берилган қисмлари юқорида санаб ўтилган шариат, фикҳ қонунчилиги, ҳуқуқи соҳаларининг ҳозирги кунда ва «Қонун ости ҳужжатлар» атамалари билан аталадиган кўриниш шакллари, механизмларининг вужудга келишида манба вазифасини ўтаган.

Хоразмшоҳлар давлати қозилари бошқа мусулмон ўлкалари, давлатларидаги ҳамкасблари сингари ҳозир биз, замонавий ҳуқуқшунослик амалиётидан келиб чиқиб, «Қонун чиқариш ташаббуси» билан чиқиш, у ёки бу қонунни ишлаб чиқиш ва уни қабул қилишни ўзлари, ҳар бирлари ўз ташаббуслари билан, мустақил тарзда қонун чиқаришга уринишлари мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган ҳолат ҳисобланар эди. Зеро, шариат қонунчилиги, ҳуқуқшунослиги тараққиётининг, айниқса, XII–XIII асрлардаги даврига келиб «Ижтиҳод қилиш дарвозалари беркилган эди».

Фақат 3-даражали мужтаҳид шариат имомларигина, масалан, Марғиноний, Қозихон, Сарахсий, Кардорий ва бошқалар ўзларидан аввал ўтган, шариат асослари, усул ва фурурларини яратиб кетган Имом Абу Ҳанифа, Шофейй, Қози Абу Юсуф, Имом Ҳасан аш-Шайбоний, Қудурий каби буюк мужтаҳид фикҳлар назарий жиҳатдан ишлаб чиққан, кодификация қилиб берган ҳуқуқнинг аниқ соҳалари, муаммолари бўйича янги

¹ Бу ҳақда муфассалроқ *Убайдуллоҳ ибн Маъсуд*. Мухтасар (ул-виқоя). – Т.: «Чўлпон», 1994. – Б. 336.

ҳукм ёки қонунларни эмас, ана шу тайёр ҳукм, қонунлар неги-зида амалий мазмундаги фатволар бера олардилар, холос.

Хоразмшоҳлар даврида ҳам, улардан олдинги сулолалар – қорахонийлар, ғазнавийлари, сомонийлар, салжуқийлар давлатларида бўлганидек, оддий қозилардан тортиб, туман, шаҳар, вилоят ва давлат бош қози калонлари, қози-ул-қуззотлар-гача, сунний ислом ҳуқуқий мактаблари ҳисобланган ханафийа, шофеъийа, ханбалийа, моликийа шарият мазҳаблари орасида ханафийа ва шофеъийа асосий ва нуфузли деб қара-либ, ана шу мазҳаб мужтаҳид фикрлари Имоми Аъзам, Имом Шофеий, Абу Юсуф Ҳасан, Зуфар аш-Шайбоний, Қудурий, айниқса, Сарахсийнинг «Мабсут», Қозихон Фатовий Ўзган-дийнинг «Фатвойи Хоний» шарият китоблари, уларга ёзилган шарҳлар асосидагина ҳукм чиқариш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Бундай ҳолатда Марғинонийнинг «Ҳидоя» китобида кел-тирилган қонунлардан, топиб олинган хазина (кўмилган кўза, хум, сандикдан чиққан тилла, кумуш, мис, турли жавоҳирлар, нодир тошлар)дан закот олиш мумкин ёки мумкин эмаслиги борасидаги ўта юксак даражада ҳуқуқий асослаб бериладиган мураккаб муаммолар бўйича баҳс-мунозаралар таҳлили мисо-лида кўриб, амин бўлиш мумкин.

Агар маъдан қон ёки хазина, хирож ёки ушр солиғи оли-надиган мулклардан топилса, уларнинг миқдорига муносиб тарзда, дейди Марғиноний, – «Бизнинг олимларимиз ҳулоса-сига кўра, бешдан бир ҳисобда закот солиғи олиниши лозим. Бундай закот «хумс»дир. Имом Шофеий эса, бундай топилма (қон очиш ёки хазина топиб олиш) ўз-ўзича, ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган ҳолда топилганлиги учун ўша топиб олганнинг мулк-ки ҳисобланади: Демак, ундан бирон-бир тарзда закот олини-ши мумкин эмас»¹. Бу ҳуқуқий норма, қоида Қуръонда, ҳадис-ларда берилганлиги учун уларни ханафийлар ҳам бузишлари мумкин эмас эди. Бироқ Имом Аъзам, Абу Ҳанифа ва унинг

¹ *Марғинани. Ҳидоя. Коментарии мусульманского права. – Т.: «Ўзбекистан», 1994. I том. – С. 95.*

ҳанафий издошлари бир томондан ақл (Раъ) ва мантиқ далилларини, бошқа томондан эса, истисно, ижмоъ талабларига кўра, маҳаллий халқлар урф-одатлари, анъаналарини ҳам ҳисобга олиш йўлини тутганликлари ва бу масалани ижмоъ даражасида қонунлаштира олганликлари учун мазкур хирож, ушр ер-мулкларидан топилган кон, маъдан, хазиналардан ҳам закот солиғини қуйидагича олиш мумкин, деб ҳисоблаганлар. «Зеро, – деб давом этган эди Марғиноний, – мазкур кон, ўша металлни (яъни тилло, кумуш, мисни) ишлаб чиқаришга олиб келар экан, унинг «Ҳавлони-Ҳавлони» қондасига кўра, яъни муайян муддат ўтиб, ўша топиб олган шахс мулкига айланишидан қатъи назар, ундан закот олинishi лозим»¹.

Ёки бўлмаса, жазони енгиллаштирувчи ҳукмларда ҳам ҳанафий ва шофеийа фикҳи ҳукмлари бир-бири билан алоқадорликда, ҳар иккаласини ҳам ҳисобга олган ҳолда ҳукм чиқарилганлик ҳолатларини кўриш мумкин.

Қорахонийлар, сомонийлар, хоразмшоҳлар қозилари ҳукм чиқарганларида асосланган Ас-Сарахсийнинг «Мабсут» шариат китобида юқоридагидек жинойт ҳодисаси, андозаси келтириб ўтилган. «Агар бир киши бир чопонни ўғирласа ва ушбу чопон 10 дирҳам турмасаю, лекин унинг чўнтагидан 10 дирҳамдан зиёд пул топилса, бу ҳолатда агар ўғри чўнтагида пул борлигини билмаган бўлса, қўли кесилмайди»².

Биринчи мисолда озод болани ўғирлагани учун белгиланадиган ҳукм жазосини чиқаришда жинойт объекти бўлиб қолган озод боланинг ёшлиги билан, унинг устидаги кийими билан боғлиқ шароитнинг ўзгарувчанлигини аниқ ҳисобга олиб, аниқ ҳукм чиқариш талаб қилинмоқда.

Жалолиддин Хоразмий Карлоний туб аҳоли, яъни маҳаллий халқнинг бир ҳовлида кўплаб уйлар қурилиб, ота-она, ака-укалар оиласи, бола-чақалари биргаликда яшаши билан боғлиқ

¹ Ўша жойда.

² *Исҳоқов М. Бурхонидин Марғиноний ва фикҳ илми. –Т.: «Адолат», 2000. – Б. 123.*

Ўзига хосликни ҳисобга олиб, қуйидаги ўзига хос вазият юридик ҳолат, яъни ҳозирги Ўзбекистондаги кўп оилали хонадонлар яшайдиган ҳовлилардаги маиший-ҳуқуқий ҳолатга тўғри келадиган вазиятни таърифлаб, яна бир қатъий янги жазо ҳукми муқобилини таклиф этган: «Агар ҳовлида уйлар кўп бўлиб, ҳар қайси уйнинг бир ҳовлиси бўлса (яъни ҳовли катта бўлиб, ўғил ёки жиянлар оиласи учун яна кичик бўлақларга ажратилиб, номига бўлсада ҳовлича қилиб берилган бўлса) ва уй эгалари ҳовлилардан ички ва ташқи ҳовли сифатида фойдаланадиган бўлишса, у ҳолатда ўғри (яъни юқорида келтирилган ўғирлик молни ҳовлига олиб чиқиб, лекин ташқарига олиб кетолмаган бўлса ҳам) гарчи буюмларни ҳовлидан олиб чиқиб кетолмаган бўлса ҳам, унинг қўли кесилади» деган ҳукм чиқарган.

Яна бир гипотетик жиноят бўйича ҳукм чиқаришда ҳам Жалолиддин Хоразмий Карлоний бошқа Ҳанафий фикихлар таклиф этган ҳукм шакллари рад этиб, ўзининг оригинал, айни пайтда қатъий ҳукм чиқариш имконини берадиган фикхий-шаръий ҳукмни таклиф этган. Бу ечим жиноят таркиби – жиноят ҳодисасига эмас, жиноятнинг содир бўлиш тартибини ҳисобга олишга асосланган.

Қозилик маҳкамаларида муайян ишни кўриб чиқиш, ҳукм чиқариш давлат тузумининг марказий ҳукумат, тобе вилоятлар, улуслар, мухтор вилоятлар, шаҳарлар, туманлар қози маҳкамаларида бўғин, даража босқичларининг ҳар бирида қуйидан, яъни даъвогардан ўрта ва марказий адлия идорасигача, ҳатто Султоннинг ўзи тафтиш ва ҳукм чиқаришда иштирок этиши мумкин бўлган олий қозилик маҳкамасигача бўлган – қуйидан юқorigа йўналишда, то адолатли ҳукм чиқарилмагунча тартибда амалга оширилган.

Қонунни муҳофаза қилувчи асосий муассаса – давлат ҳокимиятининг муҳим таркибий тармоғи бўлган қозилик судига ошириш ва ҳукм чиқариш процедураси Хоразмшоҳлар давлатида ҳам бутун араб-мусулмон дунёси учун умумдавлат

андозаси кўринишини олган таркиб, тартибот ва функцияларда амалга оширилган, деб хулоса чиқариш мумкин.

Баъзи бир ўзига хосликлар туркий-мусулмон ўлкаларда сулола вакиллари ёки ҳарбий соҳада қилинган жиноятлар, айрим махсус масалалар юзасидан қилинган жиноятлар қадимги туркий тўра-тузук, ясо-юсун таркиби, тартиботи ва функцияларда амалга оширилган. Жиноят, айниқса, юқори даражадаги, нуфузли уруғ-қабилла бошлиқлари содир этган давлат жиноятлари, сулола ҳокимиятига хиёнат ва шу қабиларга бериладиган ўлим, қатл, сургун, от думига боғлаб қўйиб юбориш, икки дарахт шоҳига боғлаб қўйиб юбориш, қовоқ ари тўлдирилган қопга солиб ўлдириш, итга талатиш, камон ипи билан бўғиб ўлдириш ёки бутун уруғ-жамоанинг жиноятчидан юз ўтириши ва шу каби махсус жазо, таъзир, изза қилиш, уялтириш ва ҳ. к.лар қўлланилган.

Албатта, бундай жиноятлар умумий раият қозилик маҳкамаларида эмас, ҳатто умумий ҳарбий-дала қозилик судларида эмас, балки улуғ ҳукмдор – Хоразмшоҳларнинг ўзлари бевосита иштирок этадиган ва ўзи сўнги қатъий ҳукми чиқарадиган олий ҳарбий-дала судида кўриб чиқилган, ҳукм чиқарилган ва ижро этилган.

Кўпгина жинойи ишлар конфессионал судлар томонидан амалга оширилган. Уларнинг жиноятни кўриб чиқиш таркиби, тартиби, ҳукм чиқариш усуллари, жазо ва рағбатлантириш тизимлари, шубҳасиз, шариятдагидан бошқача бўлган. Фақат уларга мусулмон давлати қўядиган шарт-мазкур миллий-конфессионал судлар ислом давлати, мусулмон жамияти асосларига зиён етказадиган, обрўсини туширадиган ёки душманларга қўл келадиган, уларга ёрдам берадиган ҳукм-жазога йўл қўйишлари мумкин бўлмаган.

Яна бир ўзига хослик бу Хоразмшоҳлар феодал монархия давлати, жамияти қонунчилик, ҳуқуқ тизимларининг асосий йўналишларига оиддир.

Исломиё, шаръий қонунчилик, ҳуқуқ тизими, усуллари ҳам ҳукмрон тизим, ўта юксак манбаий, назарий, усулий дара-

жасидаги тизим ҳолига келтирилган таснифланган ва амлий синовдан ўтказилиб, муҳрланган энг майда-чуйда муаммолардан тортиб, ўта юксак мураккабликка эга ёндашишни талаб қиладиган муаммоларгача мунтазам келтириб асослаб берилган ва изчил прокуратура тартибини касб этган.

Қадимги туркий давлатчилик, ҳуқуқчилик анаънасида давом этиб келаётган тўра-тузук, ясо-юсун, қонунчилик, ҳуқуқ тизими буюк Хоразмшоҳлар давлатида шариат қонунчилигидан кам бўлмаган мавқеида бўлганлигига қарамай, кейинчалик Ғарбий Европа феодал қонунчилик, ҳуқуқ тизимида содир бўлганидек, у қадар юқори даражадаги тизим ҳолига келтирилмаган, юксак кодификациялар кўринишини олмаган, таснифланмаган, тизим ҳолига келтирилмаган. Кўпроқ давлат бошлиғи кўрсатиб ўтган, умумий таърифлаб берган принциплар шаклида бўлганлигини қайд этиб ўтишга тўғри келади. Буларда энг умумий йўналиш, муаммо, ҳуқуқий нормалар аниқлаб берилган манбалари асосан, қадимги ва давомли анъанага, урф-одатларга таянган.

Ҳар бир янги давлат бошлиғи ўзининг тўра-тузуқлари, ясо-юсунларини таъсис этиши анъана бўлиб, мажбурий ва мунтазам, профессионал қонунлар ишлаб чиқиш, муомалага киритиш механизми тартиботга эга бўлмаган эди¹.

Яҳудий, насроний, зардуштий, буддавий диний-конфессионал жамоат қонунчилиги, ҳуқуқ тизими ўта чекланган, фақат ўз жамоалари вакилларига тааллуқли бўлган. Албатта, бу тор миллий-конфессионал судлар шоҳларнинг махсус ваколат берилган хос ҳожиблари, ҳожиби кабирлари назоратига бўйсундирилган эди².

¹ Тошев Н. Чингизхон Ясоғи//«Фан ва турмуш», – 1997. № 2. – Б. 20–21.

² Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангу-берди ҳаёти тафсилоти. – Т.: «Ўзбекистон», 1999. – Б. 129–130.

Умуман олганда, феодал монархия давлатлари қонунчилик, ҳуқуқ тизимларининг келиб чиқиши, тадрижий тараққиёти ўзига хос қўидаги қонуниятда кўзга ташланади:

Агар қонунчилик, ҳуқуққа оид муносабатларни тартибга тушириш, тавсифлашга ва бошқаришга оид қоидалар, талаблар «бирмунча узоқ давр мавжуд бўлиб келган бўлса, аввал муайян урф-одат, анъана сифатида қарор топади ва ҳақиқий маънодаги қонунлар кўринишида қонунлаштириб қўйилди»¹. Ана шу маънода, баъзи тадқиқотчилар исломий, шариат қонунчилиги, ҳуқуқ тизимини бошқа ҳар қандай қонунчилик, ҳуқуқ тизимлари деярли тенг, бир хил маънода талқин қилсалар-да, аммо қадимги тўра-тузук, ясо-юсунларни қонунчилик, ҳуқуқ тизими сифатида эмас, балки таққ ва рағбатлантириш, аңъаналар, урф-одатлар билан бир хил мақомда нотўғри талқин қилишга йўл қўймоқдалар.

Бизнингча, масалага бундай зиддиятли, юзаки ёндашиш унчалик тўғри эмас. Чунки, қадимги туркий тўра-тузук, ясо-юсун қонунчилиги, ҳуқуқ тизими кодификациялаштирилган қонунчилик, ҳуқуқ тизими сифатида энг аввал, олий ҳукмдорлар томонидан қонун-қоидалар тузилиб уларга тартиб, расман сиёсий-ҳуқуқий тус берилиб, давлат куч-қудрати билан ҳимоя қилиниб, кафолатланган, энг асосийси, йирик уруғ-қабила жамоалари, аслзода зодагонлар табақаси орасида муқаддас қонунлар тизими матни сифатида ворисий сақланиб келинган. Кенг халқ оммаси эса уларни ҳар қандай қонунчиликда бўлгани сингари анъана кучи билан ёдда сақлаб, ҳуқуқий муаммоларни ҳал этишда улардан оғишмай фойдаланиб келган.

Тўра-тузуклар, ясо-юсунлар муайян бир даврларда, муайян давлат бошлиғи томонидан янгидан ёзилавермасдан, аввал, қадимги, анъанавий қонун тусини олган, муқаддаслаштирилган тўра-тузуклар, ясо-юсунлардан фойдаланилиб қонунчилик, ҳуқуқ муаммолари тартибга солиниб, идора ва бошқарув

¹ Теория государства и права. – М.: МГУ, 1972. – С. 176.

усуллари амалга оширилаверган. Биз Буюк Турк хоконлиги (VI–VIII асрлар), қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, айниқса, Хоразмшоҳлар давлатлари қонунчилик, ҳуқуқ амалиётида янги бир тўра-тузук, ясо-юсун таъсис этилганлиги ёки таъсис этилмаганлиги тўғрисида ишончли манбавий маълумотларга эга эмасмиз. Лекин мазкур буюк турк давлатларида қадимги тўра-тузук, ясо-юсунлар қонунчилиги, ҳуқуқ тизими амал қилганлиги манбалардан маълумдир.

Хусусан, биз юқорида Хоразмшоҳлар давлат тизими, идора ва бошқарув усулларида тахтга ўтқазил, валиаҳд тайинлаш, «шерик ҳукмдор» тайинлашда ҳарбий ташкилот, солиқ тизимида, суд-маҳкама тизимида, ҳатто ташқи сиёсат-дипломатия соҳаларида қадимги туркий тўра-тузук, ясо-юсунларнинг қандай ҳал қилувчи рол ўйнаганлигини кўриб чиқдик.

Бизнинг фикримизча, қадимги туркий давлатчилик, қонунчилик, ҳуқуқ тизимининг энг қадимги намунаси бўлган Чингизхон «ясо-юсун»лари, Амир Темур «Тузуклар»и, Бобуршоҳнинг «Тузукот тутуклари» кўринишида тузилиб, сўнгра таъсис этилган, кодификация мажмуи кўринишини олган, давлат куч-қудрати билан ҳимоя қилинган, амалиётга татбиқ этилган ва қафолатланган қонунчилик, ҳуқуқ тизимимизга собиқ европапараст, улуғ давлатчилик нуқтаи назаридан беписанд муносабатда бўлиш, муносиб баҳолай олмаслик муносабатини тубдан ўзгартириш, мазкур тўра-тузук, ясо-юсун қонунчилик, ҳуқуқ тизимимизга ҳолис, илмий ёндашишда муносиб баҳолаш вақти келди деб ҳисоблаймиз.

Шу маънода, эндиликда қадимги туркий давлатчилигимиз, қонунчилик, ҳуқуқ тизимимизнинг манбаи, асоси ва ҳужжатлари бўлган тўра-тузуклар, ясо-юсунларни бошқача нигоҳ билан кўздан кечиришимиз, уларга тўғри, ҳолис ёндашишимиз айтилиши мумкин бўлар эди.

Ҳар қандай ўрта аср феодал жамиятлари, монархияларида бўлганидек, Шарқ, шу жумладан, Буюк Хоразмшоҳлар давлати қонунчилик, ҳуқуқ тизимида мукамал тузилган қонунлар билан бир қаторда, урф-одат нормалари, турли корпорациялар

кўпинча қосиб-хунармандлар, савдо-тижорат аҳли, саррофларнинг ўз низомлари ёзилмаган, лекин қатъий амал қилинадиган қоида, талаблар меъёрлари, шартномалар, ёрликлар, нишонномалар, васиқалар, вақф ҳужжатлари ҳам катта қонунчилик ҳужжатлари мақомида амал қилган. Улар ёрдамида ҳуқуқий муносабатлари тартибга солинган ва ҳал қилинган.

Тафтиш, суриштирув, назорат ишлари хос ҳожиб, ҳожиби кабир, шихна, мушрифлар томонидан, қуйи маҳаллий даражада эса мухтасиб, миршаблар томонидан, энг олий даражада эса, фақат фавқуллода ҳолларда ҳатто Султоннинг ўзи томонидан ўтказилиб, олиб борилганлигини Жувайний, Насавийнинг шоҳлар давлатига оид маълумотларидан билишимиз мумкин бўлади.

Хоразмшоҳлар давлати қози-ул-қуззоти, адлия девони вазирларидан юқорида олий ҳукм чиқарувчи – Султоннинг ўзи бўлар эди. У энг охири босқичдаги авф сўрашларни ҳам кўриб чиққани, ўзининг махсус тафтиши, суриштируви ва айбини тан олдириши ёки айбсиз эканлигини исботлаганидан сўнг суд ҳукмини чиқариш ҳуқуқига эга эди. Зеро, ўрта аср араб-мусулмон жамияти давлат ва ҳуқуқ назариясининг асосчиларидан бири Имом ал-Мовардий ўзининг шоҳ асари «Ал-аҳком-ус-султонийа ва-л-валоёт-уд-динийа» («Султонлик ва диний раҳнамолик қонунлари»)да давлат бошлиғи, ҳукмдор эга бўлиши шарт бўлган 10 сифатнинг ҳар бирида ҳукмдор дин ва дунё ишларини идора қилиш ва бошқаришда шарият асослари, манбалари, усул ва фуруларини чуқур ҳамда мукаммал билиш билан чекланмай, ҳар бир ҳуқуқий ҳодиса бўйича энг тўғри ҳукм чиқариш салоҳиятига, шунингдек, қатъий ҳукм чиқара олиш иродасига эга бўлиши кераклиги алоҳида таъкидланган¹.

Шунга кўра, мусулмон давлатининг шаръий ҳукмдори, шу жумладан, буюк шоҳлар ҳукмдорлари энг олий суд – ша-

Ebul Hasan Habib el-Maverdi. El -Ahkam us - Sultaniye. Istanbul: Bedir yayin evi», 1994. S. 52-54-sayifalari.

рият маҳкамасида ҳукм чиқариш ваколатига эга бўлганлар. Хусусан, Жалолиддин Мангуберди хали отаси Алоуддин Муҳаммад тирик бўлганда, стратегик форпост – қалъа-шаҳар Жанд волийси устидан, бутун аҳоли талаб қилгани боис тафтиш, суриштирув ва исботларга эришганидан сўнг уни шаҳар майдонида ёғоч устунга боғлаб ёқиб юбориш ҳақида ҳукм чиқарган¹.

1-босқич. Султон Жалолиддин Араб ва Эрон-Ироқ, Кавказлар ҳукмдори бўлиб турганида ўтказган олий қозилик маҳкамаси (олий суд) ҳукмини чиқарган². Султон Жалолиддиннинг олий суд ҳукмини чиқариш бўйича фаолияти 2 йўналишда амал қилган:

1. Фуқаровий, маъмурий, ҳуқуқий муаммолар бўйича олий ҳукм чиқариш, ҳукми эълон қилиш ва ижросини таъминлаш.

2. Ҳарбий, давлат сиёсий жиноятлари бўйича олий ҳарбий-дала суди ҳукмини чиқариш, ҳукми эълон қилиш ва ижросини таъминлаш.

2-босқич. Олий қозилик маҳкамалари қуйидагича иш тутган:

1) адлия девони, қози ул-қуззот кўриб чиқиб, ҳукм чиқариши;

2) умумий ҳарбий-дала судлари бўйича ҳарбий девон, қози аскар, қози-аҳослари биргаликда кўриб чиқиб, ҳукм чиқариши.

Ҳар икки қозилик маҳкамаси жиноятнинг оғирлиги, турига қараб қозилик судини ўзлари ўтказишлари, ҳукм чиқаришлари ё бўлмаса олий суд (султон) ҳукмига ошириш ҳуқуқига эга бўлганлар.

3-босқич. Тобе улус, вилоятлар «Дор-ус-салтанат»лари қошидаги қозикалонлар маҳкамаси. Бу босқич қозилик маҳка-

¹ Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. – Т.: «Ўзбекистон», 1999. – Б. 85.

² Юқоридаги асар. – Б. 131–132; 315.

маси таркибида ҳам бир томондан сунний шариат қозилик маҳкамалари, бошқа томондан Озарбайжон, Эрон, Ироқ, Ҳиндистон ҳудудларидаги шия ҳамда бидъат мазҳаб ҳисобланган 12 имом Исмоилийлари қозилик маҳкамалари иш олиб борганлар. Айни пайтда, алоҳида суд маҳкамаси сифатида зиммийлар жамоалари қозилик маҳкамалари Султон ваколат берган хос ҳожиб, ҳожибӣ кабирлар назорати, кузатуви остида иш юритганлар.

4-босқич. Катта шаҳарлар, туман волийлари, ноиблари ҳузуридаги қозилик маҳкамалари иш олиб бориб, уларда қозикалонлар, қозилар ўзлари ҳукм чиқарганлар ёки ўзларидан юқори босқичга узил-кесил ҳукм чиқариш учун тақдим этиш ваколатларига эга бўлганлар.

5-босқич. Катта қишлоқ, касаба, қария оксоқоллари, раислари иштирокида ўтказилиб, ҳукм чиқарувчи қозилик маҳкамаси.

6-босқич. Мухтасиблар бевосита назорат қиладиган, тафтиш қиладиган бозорлардаги нарх-наво, молларнинг ҳалол, сифатли сотилиши, маҳалла, гузар, кўча, хиёбон, майдонлар, жамоат жойларида, оилада, шахсий ҳаётда мусулмончилиكنинг энг бирламчи фарзларининг бажарилиши, жамоат жойлари, мактаб, мадраса, хонақоҳлар, турли маросимларда қонунчиликка риоя этиш, қонунни муҳофаза қилиш бевосита амалга оширилган.

Араб-мусулмон давлатлари энди ташкил этилган илк даврларда бу ҳарбий-дала қозилик тизими «Шўрта», унинг масъули эса «Соҳиб-аш-Шўрта» номлари билан аталган.

Бу тизимда, айниқса, умумий шариат тизимида қўлланилмайдиган тергов, тафтиш, назорат усуллари, айниқса, жазо, қийноқ воситалари, усуллари қўлланилган – «Шихна» тизими ҳам бўлган. Буюк Шоҳлар давлати даврига келиб, шўрта тизими функциясини шихна, доруға тизимлари бажарган. Бу идора, тизим тепасида Султон махсус тайинлайдиган мушрифлар, соҳиб-уш-шихналар, доруғалар турган. Бевосита тафтиш, тергов, иқрор ва ҳукмни ижро қилиш жараёнлари мушриф,

шихна, доруғалар томонидан, Султон тайинлайдиган хос-хожиблар, ҳожиби кабирлар иштирокида ўтказилган.

Соҳиб уш-шихна, доруға нафақат фавқулодда фуқаролик, жиной ва ҳарбий жиноятларни, шунингдек, сиёсий ишларни ҳам олиб борган, тафтиш ва назорат қилган, қандай ҳукм чиқарилиб, қандай амалга оширилишини ҳам таъминлаган. Мушриф, шихна, доруғалар тафтиш, тергов, назорат ва суд жараёнини назорат қилиб, бошқариб қолмасдан ё ўзлари тўғридан-тўғри ўлим жазосигача ҳукм чиқара олганлар ва ижро этганлар, баъзи истисно ҳолларда, ўзларидан юқори олий ҳарбий-дала суди, ҳатто Султон ҳукмига ҳавола қилишга ҳақли бўлганлар.

Мушриф, шихналар, доруғаларнинг фавқулодда ҳарбий-дала тафтиши, терговни олиб бориш ва тугатиш, жазо бериш, узил-кесил ҳукм чиқариш учун Султон Жалолиддинга оширишлари мисолларини (III боб, 3-§ да) қуйида Султон Жалолиддиннинг улуг вазири – Низом ул-мулк, устозлари Жалолиддин аз-Заррод (1223), Шараф ул-мулк (1229) устидан ўтказилган олий ҳарбий-дала судлари мисолида, Насавий маълумотлари асосида бирмунча муфассалроқ кўриб чиқамиз.

ИЖТИМОЙ МУАММОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ – ҲУҚУҚ ТАРТИБОТНИ АМАЛГА ОШИРИШ ТИЗИМЛАРИНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

Азал-азалдан Шарқда давлатнинг ички ва ташқи функциялари¹ – 1) солиқ йиғиш, жамоа хавфсизлиги тартибини таъминлаш, уни чет тажовуздан ҳимоя этиш, идора қилиш ва бошқариш; ҳашар йўли билан каналлар, сув омборлари, тўғонлар, йўллар, карвон саройлар, работлар қуриш; 2) ташқи давлатлар билан турли муносабатларни олиб бориш, элчи айирбошлаш, уруш эълон қилиш ёки сулҳ тузиш, ўз ҳудудини кенгайтириш вазифалари жамиятда қандай ижтимоий тартиб бошқарув усуллариининг бўлиши, фаолият кўрсатиши, ҳаётнинг қандай кечиши, ижтимоий сиёсат, ижтимоий муаммолар қандай кўринишда бўлиши, ҳал этиш усуллари, қонунчилик асослари ва воситаларини белгилаб келган. Айниқса, ижтимоий сиёсатни олиб бориш, ижтимоий масалаларни ҳал этишда ижтимоий бойлик, неъматларни ижтимоий адолатли тақсимлаш, иш билан таъминлаш, ногиронлар, болалар, кўп болалик оилалар, ишсизларга нафақа, маош, имтиёзларни кафолатлаб бериш, тиббий хизмат, таълим-тарбия, йўл, улов, уй-жой билан таъминлаш, халқ, жамият барча табақаларни жипслаштириб, уюштириб, ижтимоий норозиликларнинг олдини олиш, ҳал этиш катта ва ўта муҳим вазифалар муайян даражада уйғун, ўз вақтида ҳал этилсагина давлат, жамият ҳаёти барқарорлашади, гуллаб-яшнайдиги².

¹ Теория государства и права. – М.: МГУ, 1972. – С. 170–172.

² Саидов А. Х., Тожиқонов У., Одилқориев Х.. Давлат ва ҳуқуқ асослари. – Т.: «Шарқ», 2002. – Б. 12–13.

Шу жиҳатдан олиб қаралса, илк Маъмуний Хоразмшоҳлар давридаёқ, умуман, ўрта аср араб-мусулмон жамиятига хос жуда катта иқтисодий, ҳуқуқий кафолатлар, ижтимоий муаммоларни муайян даражада самарали ҳал қилиш тизими вужудга келган, фаолият кўрсатганлигини кўриш мумкин бўлади. Давлат, жамият, шариат қонунчилиги кафолатлаб берган хайр-садақа, ёрдам бериш, шифохоналар қуриш, камбағал ёки хорижлик талабаларга нафақа, таъминот, маошлардан ташқари закот, фитр, вақфга ўтқозиш, хусусий сармоялар ҳисобидан бирон муассаса, диний, илмий ёки санъат-маданият ташкилоти, масалан, Хоразмшоҳлар «Маъмун академияси» талаб қилган жуда катта сарф-харажатлар ўнлаб олимларга маош, талабаларга стипендия, рағбатлантирувчи мукофотлар, шу жумладан, вабо касали ёппасига тарқалганда аввал, карантин тизими сарф-харажатлари, сўнгра аҳолини даволаш, атроф-муҳитни, сув-ҳавони соғломлаштириш, тозалашга ва бошқа сарф-харажатлар Садри Аъзам Вазир Абу Саҳл (Сухайли) шахсий, хусусий маблағлари ҳисобидан тўланганлигини тадқиқотчилар аниқлашган. Шу жумладан, Шайх-ур-раис Ибн Сино Бухородан кўчиб келиб, халқни вабо эпидемиясидан даволаш, тажрибалар, клиник кузатишлар, вабога қарши дорилар тайёрлаш, эмлаш билан шуғулланган. Бунга кетган катта молиявий сарф-харажатлар эса ас-Саҳлий шахсий маблағидан тўланган, Ибн Синога ҳам тирикчилигига етарли маблағ тайинланган¹.

Ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг бундай мусулмон жамияти учун қатъий анъана кўринишини олган ўзига хос ижтимоий сиёсат, табиийки, Буюк Хоразмшоҳлар давлатида ҳам сақланиб қолган, ижтимоий сиёсат давом эттирилганлигининг қуйидаги манбавий далилларини академик Зиё Бунёдов аниқлаб берган.

¹ Абу Али Ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳоли – «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» китоби. Акад. И. М. Мўминов таҳрири остида. – Т.: ЎзФА, 1959. – Б. 101–102.

Ануштегин-Хоразмшоҳларнинг бош вазири (Садр, Дастур, Хожайи бузург ва бошқа улуғловчи, фахрли номлар билан аталган)га кўплаб, муҳим давлат вазифалари қаторида, оддий халқ, фуқаролар билан Хоразмшоҳлар ўртасида воситачи, умумий тинчлик, хавфсизлик ва жамоат тартиботи учун масъул, маош, нафақа (маважжиб), пенсия (ризқ, арзоқ)ларнинг кифояли, кафолатланган тўловларини таъминлаш, давлат хазинасига солиқлар, бошқа тушумларнинг тўхтовсиз, бир маъромда, режалаштирилган миқдорда тушишини таъминлаш каби социал сиёсатни олиб бориш, ижтимоий муаммоларни ҳал этиш вазифаси ҳам юкланган¹.

Такаш ҳукмдорлик қилган йилларда шоҳнинг шахсий котиби – муншийси бўлиб хизмат қилган Муҳаммад ал-Бағдодий тузган «Ат-тавассул ила тарассул» (яъни давлатлараро, элчилик ёзишмалари, расмий ахборотлар айирбошлаш билан боғлиқ ёзишмаларни тузиш бўйича қўлланма) тўпламига кирган номалар орасида Такашнинг Жанд волийсига юборган хат-кўрсатмасида аҳолининг барча табақа, тоифалари билан тўғри муносабатларни қандай ташкил қилиш ҳақида буюрар экан, айни шунинг ўзи билан XIII аср арафасида шоҳлар давлати ижтимоий сиёсати қандай йўналишларда олиб борилганлиги, қандай сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ёки маънавий-ахлоқий, диний усуллар, воситалар билан ҳал қилинганлигини яққол тасаввур қилиш имконини берадиган маълумотлар, хулоса, андозалар тилга олинган эди.

Пайгамбар авлодлари саналувчи сайидлар «уларнинг манфаатларини ҳам адолат юзасидан, ҳам уларнинг муқаддаслик даражаси юзасидан ўрнига қўйишни у (яъни волий) ўзи учун буюк неъмат деб тан олган, ... ва уларни бирон-бир нарсага муҳтож бўлмайдиган қилсин».

¹ Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов (1097–1231). – М.: «Наука». ГРВЛ, 1986. – С. 93.; Бунёдов Зиё. Ануштегин – Хоразмшоҳлар давлати (1097–1231). – Т.: «Адабиёт ва санъат», 1998. – Б. 124.

Имомлар ва олимларни фатво, қонунлар асосида давлат ишларини олиб боришда уларга таяниб, «уларга совғалар ва бошқа яхшиликлар кўрсатиб бахтли-саодатли қилсин».

Қозилар ва ҳокимлардан адолатли ҳукм чиқаришларини талаб қилиш лозим, «бирок ўз-ўзидан тушунарлики, юқоридаги талаблар қозилар нуфузи, мақоми, шон-шавкатини пасайтиришга олиб келмасин».

Сўфийлар ва улар аҳлидан бўлганларга «улар бизнинг зафарпаноҳ давлатимизни қалблари хотиржам тарзда ҳайрли, ҳазоратли дуои-саловатлари билан қўллаб тура олишлари учун» ҳайру-саховат билан сийлаб турсинлар.

Катта обрўга эга нуфузли оқсоқолларга доимо ҳомийлик ғамхўрлигини кўрсатсин.

Волийга тобе маъмурлар ва ҳарбий кишиларни, «уларнинг ўзаро даҳанаки низо-жанжалларида, қиргинбарот ва ур-йиқитларида» иштирок этмай бошқариш, «уларнинг аҳолидан таъмагирлик қилиб, нарса ундиришга муҳтож бўлиб қолмасликлари учун» уларга ойлик маошларини ўз вақтида тўланишини назорат қилсин.

Ғозийларга – ислом учун жиҳод қилиб, қаҳрамонлик, фидойилик кўрсатганларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, аҳолининг кайфияти, аҳволи устидан кузатиш, тўғри йўлга солиш ишини улар зиммасига топширсин¹.

Мазкур ҳужжатда деҳқонлар, ер-сув мулклари эгалари, ҳунармандлар, косиблар, «бозор аҳллари» тўғрисида ҳам кўрсатмалар бериш билан бирга, «уларнинг меҳнати билан давлат ва лашкар асбоб-анжоми таъминланиши»ни, яъни давлат ва армиянинг куч-қудрати мустаҳкамланиши, ижтимоий-сиёсий барқарорлик таъминланишини ҳисобга олиб, мазкур табақаларга алоҳида диққат-эътибор билан қараш зарурлиги тавсия

¹ Семенов А. А. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи Хорезмшахов в XII вв. н. э. (По актам того времени) // Известия Отделения общественных наук АН Тадж. ССР, Вып. 2. – С. 17–26.

этилади. Шунингдек, аҳли тижорат, савдогарларга ҳам ҳомийлик кўрсатиш зарурлиги уқтирилади, «зеро, улар Олампаноҳнинг беминнат хушхабарчилари ва шон-шавкати улуғловчилардир».

Мазкур ёзишмалар тўпламида турли халқ, элатларни, диний жамоаларга адолат-инсоф билан муносабатда бўлиш, айниқса, турклар ва тожикларни бир хилда тенг кўриш зарурлиги алоҳида таъкидланган. Мазкур нома хотимасида халқ оммасининг ўз волийсини хурсандчилик, очик юз билан кутиб олишга даъват этилади. «Унга (яъни волийга) келгуси йилда йиғиладиган ҳосилнинг учдан бири солиқ сифатида тўлиқ йиғиб берилсин, унга асоссиз, бўлар-бўлмас даъво, арз қилмасин ва гўё арз-дод қилганларга зулм қилинаётгандек бўлиб чиқмасин, бизнинг фармони олийларимиз ва унинг (волийнинг) буйруқларига доимо фармонбардорлик кўрсатсинлар»¹.

Тақаш томонидан Наса вилоятини Туғоншоҳ ўзига иқтоъ қилиб берилиши ҳақидаги ёрликда ҳам ижтимоий ҳимоя, таъминот ва кафолатлар берилиши зарур бўлган руҳонийлар, қозийлар, уламолар, давлатмандлар, ҳокимлар, саркардалар, заминдорлар табақалари санаб, таърифланган. Туғоншоҳ ўзи ҳам волий, ҳам шихна, яъни қишлоқ ва музофот ҳокими сифатида унинг ихтиёридаги молия ва хирож ишлари мутасаррифи, маъмур ва омиллар – хирож йиғувчилар, мироблар – сув тақсимооти маъмури, карвонсарой, етимхона, ҳастахона, работлар, йўллар хавфсизлигини таъминловчи доруға ёки қутволларга оид мажбурият, кафолатлар баён этилган. Айниқса, барзгар деҳқондан ортиқча солиқ, хирож олиш холиқ ва халқ

¹ Семенов А. А. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи Хорезмшахов в XII вв. н. э. (По актам того времени) // Известия Отделения общественных наук АН Тадж. ССР, Вып. 2. – С. 25–26.; Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Т. I–II., Т. 2. Душанбе: «Ирфон», 1989. – С. 131–132.; Сагдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: «Академия», 2000. – Б.108–109.

олдида номақбул ҳисобланиб, ўша музофот, ноҳия аҳли ному-си, мол-мулки ва аҳолиси ҳаёти муҳофазасининг таъминлани-ши энг муҳим давлат иши, сиёсати эканлиги таъкидланган¹.

Ғиёсиддин Пиршоҳ 1224 йилда Озарбайжонни босиб олиб, Отабек Ўзбек мулкларини, шу жумладан, Нахичеванни эгал-лаганда, бу чегара ҳудудларнинг мухтор вазири этиб тайин-ланганда, маншур (фармойиш) матнида ижтимоий муаммо-ларни ҳал этишнинг Шоҳлар давлатига хос усул, йўл, восита-лари қуйидагича ўз ифодасини топган: Нахичеван вазири Абул-Баракат ал-Усманий «бизга кофирлар ҳукмронлиги дав-рида етказилган зарарни қоплаши, инсофни тиклаши, мусул-монлар ва мушрикларнинг аҳволларини яхшилаши, ҳар бирига нима лойиқ бўлса, ўшани бериши, қадимги вақтларда белги-ланган мусулмонлардан хирожни ва зиммийлардан жузья со-лиқларинигина ўндириб олиши зарур.

Садриддин (Абул-Баракат ал-Усмон) йўлларни қаттиқ, ку-чайтирилган режимда қўриқлашни таъминласин, бироқ бир аҳли зиммий исломий ҳудудни тарқ этмасин ва кофирлар та-рафига ўтиб кетмасин. Бирон-бир савдогар кофир ерига ўз қу-роллари, қуллари ва қорамоллари билан жўнамаслиги лозим. Борди-ю кимдир Дор-ул-исломга келишни истаса, уни Сад-риддин қатта ҳурмат ва тавозе билан кутиб олсин. Лекин шу шарт биланки, кўчиб келувчилар керагидан ортиқ бўлмасин»².

Ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш, раийят, фуқаролар-нинг тинч, беҳавотир, хавфсиз яшаши, фаровонликда кун кў-риши, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимлари ҳимоясида ҳаёт ке-чириши, кишилар ўртасида, айниқса, давлат маъмурлари, ма-ҳаллий амалдорлар орасида ўз вазифаларини суиистеъмол қилиш, порахўрлик, таъмагирлик ҳолларини бартараф этиш,

¹ Сағдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: «Академия», 2000. – Б. 109.

² Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов–Ануштегинидов (1097–1231). – М.: «Наука». ГРВЛ, 1986. – С. 97.; Бунёдов Зиё. Ануштегин–Хоразмшоҳлар давлати (1097–1231). – Т.: «Адабиёт ва санъат», 1998. – С. 129–130.

тафтиш олиб бориш, молиявий ёки маъмурий назоратни амалга ошириш масалалари ҳам Хоразмшоҳлар давлати ижтимоий сиёсати, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимлари ўртасидаги муносабатларда асосий ўрин тутган.

Алоуддин Муҳаммад Хоразм Шохнинг ҳожиби Эрбоз ибн Саъдиддин Саҳм ал-Хашам Вазир Низом-ул-мулк қилаётган сунистеъмолчиликларни аниқлаш ва чек қўйишга юборилганда, унинг зиммасига «вазирлик девони қайд дафтарларини, уларни санаб, тавсифлаб рўйхатдан ўтказиш тизимини, молиявий ишларни олиб боровчи маъмурлар ва котиблар хатти-ҳаракатларини текшириш»¹, тафтиш қилиш ва умумлаштириб, узил-кесил баҳо бериш ваколатлари юкланган эди.

Улуғ ҳожиблардан ташқари, устоздор номи билан аталган Жамолиддин аз-Зарродни 1223 йили Султон Жалолиддин Мангуберди ўзининг устоздори этиб тайинлар экан, унинг мақоми, ваколатларини қуйидагича кўрсатган эди: «Шоҳлар давлатида устоздорлар хизмат талаби билан мамлакат бойликлари ва хазинага кирим қилинадиган маблағларнинг маълум қисмидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эдилар. Кейин у бу маблағларни новвойхона, ошхона, отхона, сарой заруратлари учун ишлатар, эвазига қанча пул ишлатгани ҳақида улардан муҳр босилган тилхат ёздириб оларди. У бундай муҳим тилхатларни вазирдан, мустафийдан, мушриф, нозир ва уларнинг ноибларидан ҳам олар эди. Насавийнинг кўрсатишича, аз-Заррод табиатан порахўрлиги учун эмас, мутлақо масъулиятсиз тарзда, совға-салом, тортиқ ва ҳадялар қилиб юбориши туфайли шундай катта камомадга йўл қўйган эди. «Унинг бундай ишлари кўп эди. У тентаклиги туфайли бошқалар пулини аямай сарфлаганди. Унга дўқ-пўписа билан камомад пулни қайтаришни талаб қилишди. Шунда у томоғига пичоқни

¹ Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов—Ануштегинидов (1097—1231). — М.: «Наука». ГРВЛ, 1986. — С. 98.; Бунёдов Зиё. Ануштегин — Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231). — Т.: «Адабиёт ва санъат», 1998. — Б. 131—132.

қўйиб ўзини ўлдиришига сал қолди. Агар кузатувчи бўлмаганида ўзини ўлдирган бўларди. Бу ҳақда Султонга хабар беришди. У уни бандиликдан халос этди, зиммасидаги пулдан ҳам воз кечди ва бундай деди: «У тентак экан! Хизмат қилишга ярамайди!».

Кўриниб турибдики, Султон Жалолиддин аз-Заррод қилган жиноят катта миқдорда давлатга етказилган иктисодий зарардан кўз юммаган ҳолда, муфассал далилланган тарзда иботини олиш билан чекланмаган ҳолда, ўша улуг ҳожиб-амирнинг катта давлат ишларини олиб боришда мутлақо масъулиятсиз бетайин одам эканлигини, бунинг устига шу соҳа бўйича ишга ярамаслиги, ҳозирги тилда айтганда, лаёқатли эмаслигига урғу қилган ва хизматда қолдириб бўлмаслиги ҳақида узил-кесил ҳукм чиқарган.

Шу ўринда Президент И. А. Каримовнинг 2005 йил 7 февралда Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби билан ўтказган йиғинда катта мансабдор шахслар, амалдорларнинг юксак масъулиятни тушуниб етишлари, ўз соҳалари бўйича билим ва малакада ўта лаёқатли бўлишлари лозимлиги ҳақидаги хулоса ва кўрсатмалари миллий давлатчилигимиз, қонунчилигимизнинг тарихий, анъанавий тажрибаси, хусусан, Султон Жалолиддин Мангубердининг давлатни идора этиш, бошқариш, ижтимоий адолатни қарор топтириш, қонунчилик, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимидаги талаб, меъёрлар билан уйғунлигини таъкидлаш, бизнингча, ўринли бўларди.

Ўзбекистоннинг ҳозирги кунда барқарор тараққиёти, фаровонликни таъминлайдиган ижтимоий адолатли сиёсати, демократлаштириш, эркинлаштириш, янгилаш, модернизация жараёнларини янада чуқурлаштириш, такомиллаштириш соҳасидаги асосий вазифа ва йўналишларни, уларнинг устувор жиҳатларини янги ҳукумат, унинг таркибида иш бошлаётган ҳар қайси вазир, Вазирлар Маҳкамасининг комплексларини бошқарадиган Бош вазир ўринбосарлари ва уларнинг барчасига раҳбарлик қилиб, бошини қовуштириб турадиган Бош вазирнинг ўзи қандай тушунади ва уларни қандай бажармоқчи,

ишни нимадан бошламоқчи, «мана шу ерда ўтирган ҳукумат аъзоларининг ҳиссаси ва улуши қандай бўлади» деган саволга, афсуски ижобий жавоб бериб бўлмайди¹.

Уларнинг барчасида, – деб хулосалайди И. А. Каримов, – мавжуд муаммоларни ечиш учун, очик тан олиш керак, кўпчилик раҳбарларда масъулият, қатъият ва азму-шижоат етишмаслигини пайқаш қийин эмас ... иккита нарсани талаб қилиш керак. Биринчи талаб – ҳар бир мутасадди раҳбарнинг ўз ишига бўлган масъулиятини тубдан ўзгартириш, шахсий жавобгарлигини ошириш керак. Бизда баъзи вазирлар борки, йил давомида бирон нарса сўрамасангиз, ўзича ҳеч қандай таклиф ва ташаббус билан чиқмайди. Уларнинг ҳаёлида бир гап: ҳеч ким менга тегмаса бас, тинчгина куним ўтса бўлди. Бу энг номаъқул, керак бўлса, энг зарарли ёндашувдир. Иккинчи масала – ҳукумат аъзоси сифатида сизларга катта ишонч, катта вазифа юклатилган. Лекин шу ишонч, шу вазифага муносиб бўлиш учун ҳар қайсингиз тегишли билим ва тажриба, юқори малакага эга бўлишингиз шарт. Рус тилида буни «компетентность» дейди. Яъни, ўз соҳасида компетентли бўлиш – бу замон талаби ... Биз ҳар бир раҳбарнинг фаолиятига мана шу иккита талабга қай даражада жавоб беришига қараб баҳо берамиз ва хулоса чиқарамиз. Мен бу икки талабдан, биринчисига, яъни масъулият масаласига кўпроқ эътибор бераман. Майли, раҳбарнинг билими етишмасин, уни ўрганса бўлади. Лекин у масъулият ва жавобгарликни унутса, ишда ҳеч қандай силжиш ва ўзгариш бўлмайди»².

Дарҳақиқат, Султон Жалололдиннинг катта давлат мансабдори, устоздорининг ўз вазифаларини сунистеъмом қилиш, қилган иқтисодий жиноятининг кўлами ижтимоий адолатни бузишга олиб боровчи оқибатларини шундай аниқлаб, исботлашга эришганки, аз-Заррод буни сўзсиз тан олган, бунинг

¹ Каримов И. Ўзбек халқи ҳеч қочан, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: «Ўзбекистон», 2005. – Б. 229.

² Ўша асар. – Б. 230.

учун ўлимга ҳам рози бўлган. Лекин Султоннинг мақсади қонуннинг барча учун бирлиги, ҳуқуқни бузишга ҳеч кимга ҳуқуқ берилмаганлиги тамойилларидан келиб чиқиб, мазкур жиноятни адолатли, холис ва ўта аниқ тафтиш қилдириб, адолатли ҳукм чиқариш эди. «Қуюшқондан чиқиб кетган» қонун, ҳуқуқни оёқ ости қилиб, босар-тусарини билмай қолган, бунинг устига ўзи шуғулланган соҳа-вазифа бўйича лаёқатли бўлмаган маъмур-мансабдорни, ҳам инсонийлик юзасидан муқаррар ўлим жазосидан озод қилиб, камомадини кечиб юборди. Айни пайтда, қонуний жавобгарлик – жазо муқаррарлиги принциpidан келиб чиқиб, уни эгаллаб турган вазифасига нолайиклиги туфайли хизматидан озод қилди. Унинг ўрнига «Устоздор қилиб Шиобиддин Маъсуд ибн Низом-ул-мулк Муҳаммад ибн Солиҳни тайинлади. Бу одам шу лавозимга муносиб эди. У икки юзламачилик қилмас, намойишкорона сахийликдан ўзини тия оладиган қаттиққўл одам эди. У шу лавозимда Султон давлати қулагунча турди»¹.

Умуман олганда, Насавийнинг Султон Жалолиддин ҳаёти ҳақидаги асарида ижтимоий адолатни қарор топтириш, қонунни муҳофаза қилиш, ҳуқуқ-тартибот, суд тизимлари ўртасидаги мураккаб муносабатларни тушуниб олишда фавқулодда муҳим маълумотлар жуда кўплаб учрайди. Уларнинг энг кўпи Султоннинг Озарбайжон, Кавказ ва Эрон-Ироқдаги волиёси – буюк вазири Шараф-ул-мулк фаолиятидан келтирилади. Унда аз-Зарроддан ҳам кўп қонунбузарлик, мансаб вазифаларини суиистеъмол қилиш, ҳатто давлатга хиёнат ҳолатлари содир этилган. Султон унга жуда кўп бора тузалишга, ўз хатотарини тўғрилашга имкон, вақт берган, сабр-тоқат билан «арқонни узун ташлаб», ўз ҳукмини кечиктирган.

«Шараф-ул-мулк олийҳиммат ва сахий одам эди. Унинг учун пул қадрсиз бир нарса ҳисобланарди. У пулни олиш имкони бўлмаган жойдан олиб, сарфлаш лозим бўлмаган жойлар-

Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангудерди ҳаёти тафсилоти. – Т.: «Ўзбекистон», 1999. – Б. 315.

га сарфларди. У олимларни ва дарвешларни ҳурмат қиларди, улардан ҳеч нарсасини аямасди, уларга нафақалар белгилар, совға-саломлар улашарди. У кўнгли юмшоқ, Қуръонни ўқиса ёки бирор диний ваъз эшитса, хўнграб йиғлашдан ўзини тия олмасди. Унинг вазирлиги даврида нафақалар миқдори доимий кўпайиб борди. Агар Султон уни бу лавозимдан четлаштирмаганда, девоннинг барча даромадларини нафақалар учун сарфлаган бўлар эди.

Товон пуллари нафақалар тўлашда Хоразмшоҳлар даврида бир одат бор эди: улар ўзлари белгилаган нафақалардан ташқари қадим замонлардаги ҳукмдорлар томонидан жорий этилган нафақаларни ҳам тўлар эдилар. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳлар кўли остидаги мамлакатларда Салжуқий султонлар, ҳатто ундан олдин ҳукмдор бўлган Маҳмуд ибн Сабуктегин даврида белгиланган нафақалар ҳам ҳисобга олинарди. Улар белгиланган нафақани тўламаслик мамлакат учун ёмон иш, ҳукмдор учун уят деб ҳисобланарди»¹.

Бир гал буюк вазир Шараф-ул-мулк ҳузурига Зайниддин Қазвиний деган фикҳ шайх келиб, хотини Ироқдаги энг машҳур Рафъоний фикҳлардан, «Шарх-ул-важиз»ни яратган Имодиннинг қизи эканлиги, уч қиз, икки ўғли бор эканлигини, улар шу даврда балоғатга етиб, уларни таъминлашга маблағи йўқлигини айтганда, вазир ўғилларнинг ҳар бири учун икки юз, қизларининг ҳар бири учун юз динар ойлик нафақа белгилаган. Бу ҳақда ёрлик берган. Улар бу пулни ҳар йили нафақа пули сифатида оладиган бўлди. Шайх унинг кўли очик ва сажий эканлигини кўргач, кўшимча қилди: «Биз кексалар – отонанинг айбимиз нима эканки, бундай мурувватдан четда қолсак?!» Вазир уларга ҳам йилига юз динардан йиллик нафақа тайинлади». Насавий давлат арбоби, маъмурнинг масъулияти, лаёқатлилиги, унга қандай жавобгарлик юклашини яхши билган, билимдон, қаттиқ интизомли одам сифатида ёзади: «Ҳа,

¹ Ўша асар. – Б. 401.

аҳвол ана шундай эди. Бу девон маблағларини аёвсиз сарфлаш эди, у узоқ келажакни кўра олмасди, шу кун талаби билан яшарди. Аслида, унга мамлакатдаги амирларни бошқариш вазифаси юклатилганди. Лекин у саховатлилиги билан ном чиқарган, бу борада кўп ишларни қилиб улгурганди. У ҳужжатларни тайёрлашни билмасди, ахлоқий жиҳатдан ҳам етарли тарбия топган деб бўлмасди. Ҳисоб-китоб ишларига умуман ақли етмасди. Аслида, бу вазирлар ва котиблар учун энг керакли соҳа ҳисобланарди. Агар у форсийда бир қатор гап ёзса, ўнлаб хатоларга йўл қўярди. Унинг кайфияти тез-тез ўзгариб турарди: дўстига ҳам, душманга ҳам муносабатда қатъий эмасди, гоҳ дўстга душманлик қилса, гоҳ душмани билан дўст бўлиб кетаверарди. Туркийларга нисбатан ҳурмати юксак эди ва туркийда ниҳоятда яхши гапирарди. У бировга таъна қилмас эди». Кўриниб турибдики, ҳатто Ватанимизда давлатчилигимиз, қонунчилигимиз ривожланган ўша вақтларда ҳам қонун олдидаги масъулият, бурч, унинг устуворлиги, жазонинг муқаррарлиги давлат арбобларининг билими, салоҳияти, билимдонлик даражаси уйғунликда олиб қаралган. Бу миллий қонунчилик, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, қонуннинг устуворлигини таъминлаш ва миллий давлатчилигимизнинг энг ёрқин намунаси сифатида олиб қаралиши мумкин.

БУХОРО АМИРЛИГИ ТАШКИЛ ТОПИШИНING ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Бухоро амирлиги ташкил топиши давридаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар

Истиқлол йилларида миллий давлатчилик пойдеворини барпо этиш, уни янада мустақкамлаш соҳасида пухта ва жиддий иш олиб борилмоқда. Бутунлай янги шароитларда сиёсий-иқтисодий ва маънавий ислоҳотлар, кенг қамровли янгиланишларнинг амалга оширилиши мамлакатимиз ижтимоий воқелигида йирик тарихий ва ижтимоий ҳодиса сифатида намоён бўлмоқда.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлганидек, ижтимоий-ҳуқуқий ва маънавий йўналишларда ҳам миллий ўзлигимизни англаш, давлатчилигимиз тарихининг номаълум саҳифаларини қайтадан ўрганиш, асоссиз равишда унутилган давлат арбобларимиз ҳамда мутафаккирларимизнинг бой илмий-ижодий ҳаётини ёритиш билан боғлиқ изланишларга ҳам кенг йўл очилди. Шу жиҳатдан олганда, миллий давлатчилигимиз силсиласида алоҳида ўрин тутадиган Бухоро амирлиги даврини ҳолисона ва объектив тарзда ўрганиш борасида ҳам муайян тадқиқотлар амалга оширилмоқда¹.

¹ *Азизхўжаев А. А.* Давлатчилик ва маънавият. – Т.: «Шарқ», 1997; *Бобоев Ҳ. Б., Норматов К.* Миллий давлатчилик ҳақида. – Т.: 1999; *Зиё А.* Ўзбек давлатчилиги тарихи: (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) – Т.: «Шарқ», 2001; *Муқимов З. Ю.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Адолат», 2004; *Ўзбекистон миллий давлатчилик назариясининг ҳуқуқий асослари. Иккинчи китоб/ М. М. Файзиев, З. Муқимов, Х. Т. Одилқориев ва бошқ; Бош муҳаррир Р. Рўзиев.* – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2005; *Саидов А. Х., Тошқулов Ж.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Академия», 1995; *Тошқулов Ж.* Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан (XVII–XIX асрлар). – Т.: «Ўзбекистон», 1996; *Сағдуллаев А., ва б.* Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: «Академия», 2000; *Ҳамидова М.А.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: ТДҶОИ, 2004; *Мухитдинова Ф. А., Шарипов Р. Х.* Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи. – Т.: ТДҶОИ, 2004.

Тарихий тараққиётнинг муайян босқичида ҳокимият тепа-сига объектив ва субъектив шарт-шароитлар натижасида тур-ли кучларнинг келиши, ўз навбатида, жамият ҳаётида кескин ўзгаришларнинг рўй беришига ҳамда муайян ислоҳотларни амалга ошишига олиб келади. Бинобарин, Бухоро давлатида ҳам ҳокимиятнинг аштархонийлар сулоласидан манғитлар ва-киллари кўлига ўтиши маълум бир омилларнинг таъсири ос-тида рўй берган. Бухоро давлатчилиги тарихида содир бўлган ушбу жараёнларнинг мазмун ва моҳиятини ўрганишда илмий жамоатчилик ўртасида турли хил ёндашувлар илгари сурила-ди. Тарихий манбалардан маълумки, аштархонийлар сулоласи ҳукм сурган даврда, айниқса, унинг охириги вакилларидан би-ри Абулфайзхон ҳукмронлиги йилларида (1711–1747) давлат-да ўзбошимчалик, бошбошдоқлик, ўзбек қабила-уруғлари ўр-тасида ҳокимият учун кураш, айрим ҳудудларнинг мустақил-ликка бўлган интилишларининг кучайиши билан боғлиқ ҳо-латлар Бухоро давлатини ҳам ички, ҳам ташқи сиёсатда тўла таназзул ёқасига олиб келган эди. Жамият ҳаётида бундай муаммоларнинг юзага келишига асосий сабабларидан бири — аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон-нинг давлатни бошқаришдаги ролининг пасайганлиги ва унинг етарли бошқарув қобилиятига эга эмаслигида эди.

Ўша давр давлатчилиги тарихидан маълумот берувчи ман-баларга эътибор қаратадиган бўлсак, аштархонийларнинг сўнгги вакиллари давлатни бошқариш, уни мустахкамлаш ва давлатнинг ички ҳамда ташқи хавфсизлиги масалаларига жиддий эътибор қаратмаганлар¹. Бунинг оқибатида жойлар-даги ички сиёсий низоларни ҳал этиш ва Эрон давлати томо-нидан бўлган ташқи хавф олдида мамлакат ожиз бўлиб қолган эди.

¹ *Муҳаммад Шариф*. Тож-ут-таворих: Кўлёзма Ўз ФА ШИ, 83 б–85 а варақлар. Мирзо Содик Мунший. Даҳмаи шоҳон: Кўлёзма Ўз ФА ШИ, 10 б–14 а варақлар.

Шу билан бирга, мамлакатда бундай хавфли вазиятнинг юзага келишига объектив сабаблар билан бир қаторда, бизнинг фикримизча, қуйидаги учта субъектив омил ва воқеалар ҳам муайян даражада ўзининг таъсирини ўтказганди:

Биринчидан, хонликнинг муҳим худудий марказларидан бири ҳисобланган ҳамда мамлакатнинг асосий иқтисодий, маърифий ва ҳарбий ресурслари жойлашган Самарқанд беклигининг хоннинг асосий рақибларидан бири бўлган Ражаб Султон бошқарувига ўтиши.

Иккинчидан, номусулмон бўлган жунғорлар қувғинидан қочган қозоқ уламоларига нисбатан хон ҳокимияти томонидан етарли эътибор бўлмаганлиги ва бунинг оқибатида мусулмонлар ўртасида катта обрўга эга бўлган ушбу уламоларнинг етти йил давомида сарсон-саргардончиликда бўлишлари аҳолининг хонга бўлган ҳурмат, эътиборининг йўқолишига олиб келган.

Учинчидан, хоннинг бевосита йўл қўйиб бериши натижасида Ибодулло Хитой ва унинг тарафдорлари томонидан муқаддас қадамжо ҳисобланадиган Хўжа Баҳоуддин хонақосининг вайрон этилиши Бухоро аҳлининг кучли норозилигининг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Бинобарин, ўша давр тарихчилари томонидан 1721–1722 йилларда Самарқанднинг Ражаб Султон бошқарувига ўтиши нафақат Бухоро хонлигига қарши қаратилган ғалаён сифатида, балки мамлакат заифлашувининг асосий сабабларидан бири сифатида баҳоланади¹. Қозоқ ва қорақалпоқларнинг 1723 йилдан 1730 йилгача давом этган исёнининг асосий сабабчиларидан бири ҳам Ражаб Султоннинг яқин кишиси, Шаҳрисабз ҳокими Иброҳимбий Кенагас эди. Бунинг оқибатида Абулфайзхон ва унинг ҳарбий кўшини исёнчи кучлар олдида ёрдамсиз, ҳимоясиз қолган эди. Мамлакатда тинимсиз давом этаётган ғалаёнлар натижаси ўлароқ ҳамда ўша даврда рўй

¹ *Муҳаммад Шариф*. Тож-ут-таворих: Қўлёзма Ўз ФА ШИ, 134 а – 135 б варақлар.

берган табиий офатлар (сурункасига узок муддат ёмгир ёғиши) сабабли ҳайдаладиган ерларнинг деҳқончилик учун яроқсиз аҳволга келиши ва ўз навбатида аҳолининг катта қисмини Самарқанд ва Миёнқол ҳудудларини тарк этишга мажбур этган. Тарихий манбаларга кўра, ўша даврда оталик лавозимида фаолият юритган Муҳаммад Ҳакимбий (Муҳаммад Раҳимнинг отаси) исёнчилар ва ички душманлар билан тинчлик йўлида музокаралар олиб бориши натижасида муайян муддат давомида тинчликни сақлашга муваффақ бўлган¹. Бироқ унинг ўлиmidан сўнг мамлакатда бошбошдоқлик янада авж олиб кетган.

Шу билан бирга, юқорида номи тилга олинган Ибодулло хитой ўз тарафдорлари ва бошқа хитой-кипчоқ уруғига мансуб аҳоли билан биргаликда Миёнқолда давлат ҳокимиятига қарши кўзғолон кўтарган ва бунинг оқибатида бир қатор шаҳарлар вайрона ҳолатга тушиб қолган. Бундай вазиятда Абулфайзхон Ибодулло хитойнинг қилмишларига яраша жазо бериш ўрнига, аксинча, уни девонбеги («девоhxона бошлиғи») лавозимига тайинлагани халқнинг ҳақли равишда Абулфайзхон ҳокимиятига нисбатан норозилигини ва унга қарши руҳиятини келтириб чиқарган.

Мамлакатдаги барқарорликни таъминлашга ожизлиги туфайли Абулфайзхон ёрдам сўраб Эрон шоҳи Нодиршоҳга мурожаат этган. Абулфайзхон Нодиршоҳ ҳузурига ўзининг вақили сифатида манғит уруғига мансуб Муҳаммад Раҳимни юборади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Муҳаммад Раҳим Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида давлат ҳокимиятига қарши чиққан кўзғолончиларга қарши курашда бир қатор муваффақиятларга эришган. Бундан ижобий тарзда фойдаланган Муҳаммад Раҳим давлат ҳокимиятини эгаллашга қаратилган фаолиятини мустаҳкамлай борган.

¹ Ўша манба. 1406–1426 варақлар.

Ҳокимиятнинг аштархонийлар кўлидан манғитлар кўлига ўтишида яна бир асосий ва муҳим омил, бу ташқи сиёсий вазият ҳисобланади. Хусусан, суннийлик мазҳабида бўлган Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг ўша даврда ташқи сиёсий фаолияти, асосан, Бухоро хонлигини ўз таъсир доирасига олишга қаратилганлиги, ўз навбатида, хонликда давлат ҳокимиятининг тубдан ўзгаришига сабаб бўлган.

Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқулий 1737–1738 йилларда аштархонийлар кўшини билан Қарши беклигида ва Шуллук воҳасида тўқнашиб, ўзбек кўшинларини мағлубиятга учратади. Бунда аштархонийлар кўшини Нодиршоҳ кўшинига нисбатан кўпчилиқни ташкил қилсада, лекин ушбу тўқнашув Ризоқулий кўшинининг ғалабаси билан яқунланади.

Шу билан бирга, узоқ мақсадларни кўзлаган Нодиршоҳ асирга олинган ўзбек кўшинларига нисбатан ғамхўрлик кўрсатади ва оталиқ Муҳаммад Дониёлбийни асирликдан озод этади. Юқоридагилар билан чекланмасдан, «Нодиршоҳ ўғли Ризоқулийнинг номақбул ҳаракатлари учун Абулфайзхондан узр сўраб, унга анъанага кўра сулҳ масаласини таклиф қилади»¹.

Икки давлат ҳукмдорлари Амударё қирғоқларида учрашиб, Эрон ва Турон мамлакатлари ўртасида барқарор иттифокни мустаҳкамлашга келишиб оладилар. Мазкур учрашувда Муҳаммад Ҳакимбий ва унинг ўғлини озод этилиши икки давлат ўртасидаги барқарор тинчликни ўрнатишда муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Икки давлат ўртасида тинчлик музокараларини ўтказишда Муҳаммад Ҳакимбий ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳимларнинг хизмати катта бўлган.

Бундай вазиятдан унумли фойдаланган Муҳаммад Раҳим ҳокимиятни эгаллаш учун Нодиршоҳ билан самимий муносабатда бўлишга интилади. Чунки, фақат унинг амалий

¹ Қаранг: *Муҳаммад Шариф*. Тож-ут-таворих: Кўлэзма Ўз ФА ШИ, 188 б–189 а варақлар.

кўмаги билангина ҳокимиятни аштархонийлар кўлидан тортиб олиш мумкин эди.

Ўша даврга оид манбаларнинг аксариятида Муҳаммад Раҳим ва Нодиршоҳ ўртасидаги муносабатга ижобий баҳо берилган. Ҳатто сарой тарихнависи Хумулий уларнинг ўзаро муносабатини изоҳлаб, Муҳаммад Раҳимни Нодиршоҳнинг «янги вориси» дея баҳолайди. Шу ўринда мисол тариқасида Хумулийнинг асаридан бир парча келтириб ўтиш жоиздир: «Каркидаги дастлабки учрашувданок Нодиршоҳ ўзининг зийраклиги билан Муҳаммад Раҳимдаги давлат ва иқбол белгисини кўра билди. У Муҳаммад Раҳимнинг ушбу белгиларига эътибор қаратди ва уни бахтли айлаш учун ўзининг тарбияси остига олди. Худо ҳеч кимга давлатни янглишиб бермайди. Нодиршоҳ уни кундан-кун тарбиялаб борди ва унга бошқарув қоидаларини (одоби салтанат) ҳамда жаҳонда ҳукмронлик қилиш санъатини (асбоби жаҳондори) ўргатди. У кўп марта кишилар орасида ва ёлғизликда шундай дер эди: «Менинг бошқарув муддатим тутаганидан сўнг жаҳонга ҳукмронлик қилиш Муҳаммад Раҳим Ўзбек ва Аҳмад Афғон (Аҳмад Шоҳ Дурроний) ихтиёрига ўтади». Дарҳақиқат, тарихий воқеаларнинг ривожланишида унинг ушбу сўзлари албатта, рўёбга чиқди: бири Мовароуннаҳр подшоҳи, иккинчиси эса – Ҳиндистонни бошқарди¹.

Нодиршоҳ Муҳаммад Раҳимнинг ҳокимиятни бошқаришга бўлган қобилиятини кўриб, унга ўз ўғли каби ёндашади ҳамда ҳокимиятни эгаллашда амалий ёрдам кўрсатади. Хусусан, Нодиршоҳ Муҳаммад Раҳимга ўз ҳарбий кучини мустаҳкамлаши учун аскарлар сонини 6000 дан 18000 гача кўпайтиришига ҳамда Муҳаммад Ҳакимбийнинг вафотидан сўнг уни оталиқ лавозимини эгаллашига имкониёт туғдириб беради.

Шу билан бирга, Нодиршоҳ Абулфайзхон давлатидаги ички ғалаёнларга ўз муносабатини билдириб, уларни олдини олиш ва қарши курашиш лозимлигига алоҳида эътибор қара-

¹ Хумулий. Тарихи Хумулий: Кўлёзма Ўз ФА ШИ, 185 б варақ.

тади ҳамда давлат бошлиғи ушбу жараёнларга бефарқ бўлмасликка чақиради. Хусусан, Нодиршоҳ ушбу масалада хонга ёзма равишда мурожаат этиб, Абулфайзхоннинг сиёсатини қаттиқ танқид қилади. Айрим манбаларда, аксинча, Нодиршоҳнинг хонга нисбатан хайрихоҳ эканлиги, ҳатто унга эҳтиром кўрсатиб, уни ўз хизматига олишлик истаги борлигини билдирганлиги тўғрисида гап боради. Шу мақсадда Нодиршоҳ икки асосий ҳуқуқий ҳужжат – фармон(ёрлик)ни қабул қилади. Биринчиси, Абулфайзхонни ўз лавозимидан озод этиш ва унинг ўрнига ўғли Абдулмўминни хон этиб тайинлаш ҳақида, иккинчиси, Муҳаммад Раҳимни Мовароуннаҳр султони (амир ул-умаро) этиб тайинлаш ҳақида эди¹. Бироқ Абулфайзхон Нодиршоҳ хизматида фаолият юритишини қабул қилмайди.

Мавжуд тарихий манбаларда Нодиршоҳнинг Муҳаммад Раҳимга нисбатан бўлган муносабати турлича изоҳланади. Хусусан, Муҳаммад Раҳим Нодиршоҳнинг шогирди деб эътироф этилса, баъзан уни ҳокимиятни қонунга хилоф равишда тортиб олган шахс сифатида баҳолашади. Ҳар қандай вазиятда ҳам Абулфайзхон ҳокимиятининг инқирозга юз тутишига Муҳаммад Раҳим сабабчи деб топилади.

1743 йилнинг декабрь ойида Нодиршоҳ ўн иккита шиа мазҳабига мансуб бўлган имомлар ва суннийлик мазҳабига мансуб бўлган эрон, афғон ва Мовароуннаҳр уламоларини эътиқоднинг ҳар қандай вазиятида «келишув»га эришиш мумкинлигига ундаш мақсадида тўплайди. Учрашувда Бағдод шаҳрининг қозиси Абдулло ас-Сувайдий йиғилиш баёнини олиб бориш учун ҳакам сифатида тайинланади. Учрашувга етмишта эрон, еттита афғон ва еттита Мовароуннаҳр муфтийлари, қозилари ва имомлари ташриф буюрган. Суннийлар тарафидан вакил сифатида машҳур Бухоро қозиси ҳамда Кўкалдош мадрасасининг мударриси Ходи Хўжа ибн Алоуддин; шиалар

¹ *Муҳаммад Шариф*. Тож-ут-таворих: Кўлёзма Ўз ФА ШИ, 249 а,б варақлар.

тарафидан эса Нодиршоҳнинг диний ва ҳуқуқий масалалар юзасидан муаллими, муллабоши Али Акбар сўзга чиққанлар¹.

Мазкур учрашувда ҳар доимгидек суннийларнинг шиалик ақидасига қаратилган даъволари устунлик қилиб турган. Мунозара давомида шиа мазҳабининг вакиллари Али Акбар ва унинг сафдошлари дастлабки икки ҳалифа Абу Бакр ва Умар сафдошларини камситишни, вақтинчалик никоҳ масаласини ҳамда Ҳазрат Али Муҳаммад Пайғамбарнинг ёлғиз вориси эканлигини тан олишни рад этиш тўғрисидаги келишувга рози бўлганлар. Суннийлик вакиллари ўз навбатида шиалик таълимотини, яъни тўрт асосий ҳуқуқ мактаблари қаторида жафария мазҳабини тан олишга тайёр эканликларини билдирганлар. Йиғилишнинг якунловчи қисмида иштирок этган уламолар ягона «келишувга» имзо қўйганлар.

Шу билан бирга, мазкур келишув ғоявий жиҳатдан уламолар ўртасидаги муайян барқарорликни қарор топтирган бўлсада, амалда диний оқимлар ўртасидаги келишмовчиликлар кейинчалик ҳам давом этган.

Юқоридаги таҳлиллардан ҳам кўриниб турибдики, ҳокимиятнинг сўнгги аштархоний Абулфайзхон қўлидан кетишида муайян даражада ташқи-сиёсий омилнинг ўрни ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Мавжуд адабиётларда Бухоро давлатида аштархонийлар сулоласининг инқирозга учраши ва ҳокимият тепасига манғитлар сулоласи вакилларининг келиши тўғрисида турли хил ёндашувлар илгари сурилган. Хусусан, Крауссет, Энкаузе ва Беккер каби хорижлик олимлар охириги жонийлар ёки аштархонийлар 1758 йилгача ҳукмронлик қилганликлари ва охириги аштархоний Абулғозихон эканлиги тўғрисида фикр билдирадилар. Шундан келиб чиқиб, манғитлар ҳокимият тепасига

¹ *Фон Кюгельген Анке. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.) – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – С. 241.*

1758 йилда келганликлари ва унинг биринчи ҳукмдори Шохмурод эканлиги тўғрисида маълумот берадилар.

Айрим олимлар, шу жумладан, Э. Олворт, Ю. Брегеллар эса манғитларнинг биринчи ҳукмдори сифатида Муҳаммад Раҳимни кўрсатишади.

Маҳаллий адабиётларда ҳам ушбу масалага турлича ёндашилади. Хусусан, икки жилдлик Ўзбекистон халқлари тарихи китобида шайбонийларга қариндош бўлган аштархонийлар сулоласи (жонийлар) ҳокимиятни 1601 йилдан 1753 йилга қадар бошқарганлиги ҳақида сўз юритилиб, биз тадқиқ этаётган масала юзасидан жумладан, шундай дейилади: «жонийларнинг сўнгги вакили Абулғози қатъиятли эмас эди. У Шохмуродга оталиқ лавозимини эгаллаш ва амалдаги ҳоким бўлишга розилик беришини сўраб бир неча марта мурожаат қилди. У кўп марта рад жавобини бергач, ниҳоят рози бўлди, вазирлик (1785–1800) лавозимини эгаллаб, кўзғолонларни тинчитди ва давлатда тартиб ўрнатди. Сўнг Абулғозини тахтдан ағдариб 1785 йилда ўзи тахтга ўтирди»¹.

Мазкур маълумотдан аштархонийлар сулоласи 1785 йилгача ҳукмронлик қилган, деган хулосага келиш мумкин. Муҳаммад Раҳимбий вафотидан кейин 1758 йилда унинг ёш невараси Фозил Тўра тахтга ўтиради, унга Муҳаммад Раҳимнинг катта амакиси Дониёлбий оталиқ этиб тайинланади. Муҳаммад Раҳимнинг ўлими ҳақидаги хабар вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга қарши ҳаракатларини кучайтириб юборади. Бухорога юришлар бошланган бир вазиятда Дониёлбий уларга қарши қўшин тортишга мажбур бўлади ва узоқ давом этган музокаралардан кейин вилоят ҳокимлари билан Фозил Тўрани тахтдан четлатиш ҳақида келишиб олинади.

Тахтга номигагина аштархонийлардан Абулғози (1753–1785) ўтказилади, лекин оталиқ Дониёлбийнинг ўзи (1758–85) амалда ҳақиқий ҳоким бўлиб қолаверди. Аштархоний Абулғози амалда ҳокимият эгаси бўлмаса ҳам расман хон сифатида

¹ Юқоридаги асар. – Б. 46.

тан олингани учун ушбу сулоланинг 1785 йилгача ҳукм сурганлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Лекин шунга қарамасдан, мазкур хон ўттиз йилдан ортиқ ҳукм сурган бўлса ҳам 1992 йилда Қомуслар Бош таҳририяти томонидан чоп этилган «Мустақил Ўзбекистон тарих силсилаларида» номли маълумотномада берилган Бухоро давлати ҳукмдорлари рўйхатида Абулғози кўрсатиб ўтилмаган¹.

Ушбу жараёнлар ҳақида тадқиқот олиб борган тарихчи олим Ш.Воҳидовнинг ёзишича, Бухоро давлатида XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб манғит сулоласининг намоёндалари ҳукмронлик қилган. Ушбу сулоланинг асосчиси Раҳимбий ибн Ҳақимбий Худоёр бўлади. Раҳимбий Абулфайзхон ўлимидан сўнг унинг ўғиллари Абдулло ва Абдулмўминга оталиқлик қилади (1747), кейин 1756 йили сайидлар, хўжалар ва руҳонийлар тарафидан Бухорода хон қилиб кўтарилган бўлса ҳам, у ўзини «ноиб-ул-ҳукумат» – ҳоким ўринбосари, деб билган. Раҳимбий Абулфайзхон қизига уйланган эди. 1758 йили Муҳаммад Раҳимбий ўлгандан сўнг ўрнига амакиси Дониёлбий оталиқ ҳукуматини қўлга олади. У хонликка даъво қилмай, аввал Фозил Тўрани, кейин Абулғозий деган кимсани хон қилиб, ўзини уларга ноиб деб эълон қилади. Унинг ўғли Шохмурод 1785 йили Бухорода амир-ул-мўминини номи билан тахтга кўтарилади. У амакисининг хотини, Абулфайзхон қизига уйланиб, кейин чингизийларга қўшилади. Амир Шохмурод вафотидан кейин амир Ҳайдар, амир Хусайн, амир Умар, амир Насрулло, амир Музаффар, амир Абдулаҳад, амир Олимхонлар Бухоро амирлигида ҳукмронлик қилганлар².

¹ Мустақил Ўзбекистон тарих силсилаларида.//Маълумотнома. Қомуслар Бош таҳририяти. 1992. – Б. 16.

² Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Т.: «Фан», 1996. – Б. 22.

Мазкур масалалар бўйича мамлакатимиз ҳуқуқшунос олимлари етарли изланишлар олиб бормаганлар. Давлат ва ҳуқуқ тарихи масалалари билан шуғулланувчи олимлар Бухоро давлатчилиги шаклланишида ўзига хос ўрин тутадиган ушбу давр тўғрисида қисман тўхталиб ўтадилар, холос. Шу жиҳатдан олганда, мамлакатимизда амалга оширилган тарихий-ҳуқуқий тадқиқотларда давлат бошқарувининг аштархонийлар кўлидан манғитлар бошқарувига ўтиши тарихий-ҳуқуқий жиҳатдан асосланмаган. Масалан, М. А. Ҳамидова ўзининг «Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи» номли ўқув қўлланмасида «давлат бошқаруви Абулфайзхон ўлимидан сўнг манғитлар кўлига ўтган» деган жумла билан кифояланган¹.

Профессор З. Ю. Муқимов давлат бошқарувининг аштархонийлар кўлидан манғитлар кўлига ўтишининг асосий сабаби сифатида Муҳаммад Ҳаким оталиқнинг ҳокимиятни ўз кўлига олиши ва Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг ўзбек хонликлари ерларига бостириб киришини кўрсатади².

Миллий давлатчилик тарихи масалалари билан шуғулланган Азамат Зиёнинг «Ўзбек давлатчилиги тарихи» асарида аштархонийлар ҳокимиятининг заифлашуви ҳамда манғит ҳукмдорлари бошқарувига ўтишига сабаб бўлган омиллар хусусида тўхталиб ўтилмасдан, кўпроқ Муҳаммад Раҳимнинг давлатни бошқариш фаолияти ҳақида сўз юритилади³.

Профессор Д. А. Алимова ва академик Э. В. Ртвеладзелар Нодиршоҳнинг Ўрта Осиёга бостириб кириши ва Муҳаммад Ҳакимбий билан шартнома тузганлиги хусусида маълумот⁴,

¹ Ҳамидова М. А. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: ТДҶОИ, 2004. – Б. 125.

² Муқимов З. Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Самарқанд: «Зарафшон», 1998. – Б. 226; Муқимов З. Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Адолат», 2004. – Б. 205.

³ Зиё Азамат. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: «Шарқ», 2000. – Б. 280–281.

⁴ Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) / Масъул муҳаррирлар: Д. А. Алимова, Э. В. Ртвеладзе. – Т.: «Шарқ», 2001. – Б. 107–108.

А. Сагдуллаев ва Ў. Мавлоновларнинг тадқиқотларида Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида манғит уруғи вакилларининг ҳокимиятга интилиши кучайганлиги ҳамда Муҳаммад Ҳакимнинг Нодиршоҳ хизматига кириб, ўз авлодларига ҳокимиятни эгаллаш учун ёрдам берганлиги тўғрисида фикрлар ўз ифодасини топган¹.

Академик А. А. Аскарлов бош муҳаррирлигида чоп этилган «История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века)» номли тадқиқот ишида ҳам Нодиршоҳ кўшинининг Бухоро давлатига бостириб кириши каби омиллар асос қилиб кўрсатилади².

Юқорида кўрсатиб ўтилган олимларнинг асарларини таҳлил қилиш ва мавзуга оид бошқа бир қатор тадқиқотларни ўрганиш асосида хулоса қилиш мумкинки, давлат ҳокимиятини аштархонийлар кўлидан манғитлар бошқарувига ўтишига сабаб бўлган омиллар уларда атрофлича таҳлил этилмаган. Ушбу давр тўғрисида бирмунча ҳаққоний ва кенг маълумот бериши мумкин бўлган тарихий манбалар етарли бўлишига қарамасдан Бухоро давлатчилиги тараққиётида муҳим ўрин тутадиган мазкур давр тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган. Биз томонимиздан дастлабки манбаларни ўрганиш ва таҳлил этиш асосида ҳокимиятнинг аштархонийлар сулоласидан манғитлар сулоласига ўтишига сабаб бўлган омиллар сифатида ташқи сиёсий вазият, Абулфайзхон ҳукмронлиги йилларида давлатда ўзбошимчалик, бошбошдоқлик сингари иллатларнинг кучайиб кетиши кўрсатилди. Шунга алоҳида урғу қаратилди.

¹ Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Т.: «Академия», 2006. – Б. 113.

² Қаранг: История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века) Том III / А. А. Аскарлов, Б. А. Ахмедов, С. К. Камалов и др.; Отв. ред. Р. Г. Мукминова. – Т.: «Фан», 1993. – С. 149.

БУХОРО АМИРЛИГИ ДАВЛАТЧИЛИГИ ШАКЛЛАНИШИДА СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ВА ҒОЯВИЙ ОМИЛЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистонда демократик, ҳуқуқий давлат куриш жараёнида ўтмишнинг тарихий тажрибаси, ўзбек халқининг қадимий давлатчилик анъаналари беқиёс аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

Шаклланаётган миллий истиқлол мафқураси миллатимизнинг асрий анъана ва урф-одатларини, ўзлигимизнинг асосий хусусиятларини мужассамлаштириб, жамиятимиз, мамлакатимиз ўз олдига қўйган эзгу муддао ва вазифаларни аниқравшан акс эттирмоғи зарур. Токи ҳар бир ватандошимиз биз қандай жамият; қандай давлат, қандай тузум барпо этмоқдамиз, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳамда маънавий асослари нималардан иборат, деган саволларга жавоб топа олсин.

Фуқаролик жамиятининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири ва унинг етуклик даражасини белгиловчи омил-бу аждодлардан келаётган ғоявий мерос ҳисобланади. Шундай экан, бозор иқтисодиётига ўтар эканмиз, миллий-тарихий турмуш тарзимизни, халқимиз урф-одатларини, анъаналаримизни, кишиларнинг фикрлаш тарзини ҳисобга оламиз¹. Аждодларимизнинг ғоявий меросини ўрганиш ва бу борада фуқаролар онгини шакллантириш масалаларига айнан мустақил Ўзбекистонда алоҳида эътибор берилди. Бинобарин, фуқаролар дунёқарашини кенгайтириш ва миллий гурурини ўсти-

¹ Қаранг: Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 11.

ришда тарихий шарт-шароитларни ўрганиш муҳим амалий аҳамият касб этади. Зеро, Президент И. А. Каримов айтганларидек, «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади»¹.

Шу жиҳатдан олганда, мазкур масалаларга давлатимиз томонидан бўлаётган эътибор ўз навбатида, Бухоро амирлиги давлатчилиги тарихини ҳам янада изчил, илмий, холисона, ҳозирги давр нуқтаи назаридан, миллий давлатчилигимиз тараққиётидан келиб чиққан ҳолда ўрганишга ундайди.

Бухоро Шарқда қадимдан илм-маърифат марказларидан бири сифатида маълум ва машҳурдир. Қадимда бу ерда диний ва дунёвий билимлар ривожланган, кўплаб файласуфлар, шоирлар, тарихчилар ҳамда фикихлар яшаб ижод қилган. Дарҳақиқат, Бухоро ўзининг маърифатпарвар мутафаккирлари билан оламга машҳур заминдир.

Бухоро амирлигида яшаб ижод этган мутафаккирлар орасида ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, билимлари билан ўз замонасининг илғор кишиларидан саналган маърифатпарвар, ватанпарвар, халқпарвар олиму уламолар талайгина. Муҳаммад Вафо Карминагий («Тухфайи хоний»), Мирза Салимбек («Тарихи Салимий»), Муҳаммад Шариф («Тож ут-таворих»), Муҳаммад Мир Олим Бухорий («Фатҳномаи султоний»), Мирзо Абдулазим Сомий («Манғит хонлари тарихи»), Муҳаммад Нақий («Тож ут-таворих»), Саййид Муҳаммад Носир Бухорий («Тухфат аз-зоирин»), Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммад Шариф («Тарихи амири Ҳайдар»), Муҳаммад Ёқуб («Гулшан ул-мулук»), Садриддин Айний («Тарихи инқилоби Бухоро»), Очилди Мурод Мирий («Маҳазин ат-таква»), Мирзо Содик Мунший («Тарихи манзум»), Мирзо Сирож («Тухфайи аҳли Бухоро»), Аҳмад Дониш («Таржимаи аҳволи амирони Бухоро»), Мулла Икром («Ифоз ал ноимин ва эълум ал-жоҳилин»), Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев каби маърифатпарвар, адолат тарафдо-

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – Б.125.

ри бўлган намоёндалар ўша даврда эркинлик, тенглик, адолат, давлат бошлиғи, давлатни бошқариш, ҳокимият масаласида ҳам ўзларининг илғор сиёсий-ҳуқуқий қарашларига эга бўлган алломалар ҳисобланган. Шу билан бирга, юқорида номи келтирилган кўпчилик мутафаккирларнинг илмий мероси собиқ шўро тузуми даврида асоссиз равишда унутилган ва деярли ўрганилмаган. Ҳолбуки, мазкур мутафаккирлар ўз даврида халқимизнинг сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурини бойитишга бекиёс ҳисса қўшганлар.

«XX аср бошидаги маърифатчилик ҳаракати ҳақида гапиргандим, – деган эди Президентимиз И. А. Каримов. – Ўша ҳаракатнинг намоёндалари бойлик учун, шон-шухрат учун майдонга чиқишдими? Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Таваллоларга мактаб очганлари, халқни ўз ҳақ-ҳуқуқларини танишга даъват этганлари учун биров маош тўлаганми? Биров уларга ойлик берганми? Албатта, йўқ! Улар ўт билан ўйнашаётганини, истибдодга қарши курашаётганликлари учун аёвсиз жазоланишларини олдиндан яхши билишган. Билатуриб онгли равишда мана шу йўлдан борганлар. Чунки, виждонлари, иймонлари шунга даъват этган»¹.

Худди ана шундай тарихнавис, сиёсатдон олимлардан бири, манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган Муҳаммад Вафо Карминагийдир. У халқ орасида «Қози Вафо» номи билан машҳур бўлиб, қозилик лавозимида янги сулола – манғитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳимхон замонида эришган. Муҳаммад Вафо Карминагий томонидан «Тухфат ул-хоний» («Хоннинг тухфаси») номли сиёсий-тарихий асар ёзиб қолдирилган.

Тарихнавис олим ўз асари орқали мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий тангликни, яъни феодал тарқокликнинг кучайиши, бунинг натижасида марказий давлат апаратининг заифлашуви, манғит ҳукмдорларининг улуслар ва қабилаларни

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 7. – Т.: «Ўзбекистон», 1999. – Б. 136.

буйсундириш мақсадида олиб борган тинимсиз урушлари, бунинг оқибатида кўплаб шаҳарлар ҳамда қишлоқларнинг вайрон этилиши, меҳнаткаш халқ турмушининг оғирлашиб бориши ҳамда унинг асосий сабабларини аниқлашга ёрдам бериши мумкин бўлган маълумотларга батафсил тўхталиб, танқидий баҳо беради.

«Тухфат ул-хоний»да бундан ташқари ўзбек қабилалари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрни; аштархонийлар, манғитлар ҳукмронлиги даврида ўзбек кўшини ва давлатининг тузилиши; 1722–1782 йилларда Бухоро билан Эрон, Афғонистон, Қозоқ, ва Қўқон хонликлари ҳамда Қошғар билан бўлган сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлар ҳақида ҳам маълумот берилади.

Муҳаммад Вафо Карминагийнинг фикрича, «мамлакатдаги сиёсий танглик ва феодал тарқоқликнинг кучайишини олдини олиш ҳамда мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини ошириш мақсадида мамлакатда, аввало, тинчликни ўрнатмоқ зарур, солиқлар ва бошқа тўловларнинг барча аҳоли қатлами учун бир хилда эълон қилиш ҳамда кўшни давлатлар билан ташқи сиёсий, савдо ва дипломатик алоқаларни кенгайтириш лозим»¹.

Олим Бухоро амирлигида доимий юзага келиб турадиган халқ низоларининг олдини олишда мамлакатда яшовчи турли миллат вакиллари, яъни яҳудийлар, эронийлар, тожиклар, қозоқлар, туркманлар, қорақалпоқлар ва бошқаларга ҳам маҳаллий аҳолига берилган барча имкониятлар яратиб берилиши билан бирга, ўзга миллат вакилларига барча эркинликлар амалда бўлиши лозим деб ҳисоблайди².

Ўша даврда яшаган маҳаллий тарихнавислардан яна бири Мирза Салимбекдир. У Бухоройи шарифда бадавлат ва нуфузли оилада дунёга келган. Мирза Салимбекнинг бизгача

¹ *Муҳаммад Вафо Карминагий. Тухфат ул-хоний: Қўлёзма Ўз ФА ШИ, инв. № 16.*

² Ўша манба.

нодир ва қимматли маълумотларга эга бўлган «Тарихи Салимий» асари етиб келган. Мутафаккир давлат вакили, закотчи, миршаб, тўқсабо ва ҳокимлик лавозимларида фаолият юритган.

«Тарихи Салимий» асари тадқиқотчилар томонидан тарихий нуқтаи назардан тадқиқ этилган бўлсада¹, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи нуқтаи назаридан деярли ўрганилмаган. Мирза Салимбек мазкур асарида ўзи фаолият юритган барча даврларни таҳлил этиб, давлат, уни бошқариш, ҳукмдорнинг вазифалари хусусида илғор сиёсий-ҳуқуқий фикрларни илғари сурган.

Мирза Салимбекнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг асарларида давлатни мустаҳкам идора этишнинг энг асосий йўли бу – Бухоро амирлиги билан қўшни давлатлар ўртасида ўзаро сиёсий, маданий, савдо-сотик алоқаларини янада ривожлантириш ҳамда ўзаро дипломатик муносабатларни янада тиклаш зарурлиги ғояси ётганининг гувоҳи бўламиз. Унинг фикрича, амир ташқи сиёсатни амалга оширишда якка ўзи эмас, балки давлатдаги хизматчилардан маслаҳат олган ҳолда фаолият юритиши лозим².

Бухоро амирлигида ўзининг илғор ғоялари билан нафақат сиёсий-ҳуқуқий тафаккурни ривожлантиришга, балки улардан давлат фаолиятида муайян даражада фойдаланишга эришган алломалардан яна бири Аҳмад Донишдир.

У ўз асарларида давлатдаги мавжуд тузумни қаттиқ танқид остига олади, унинг фикрича, мавжуд тузумни тубдан ўзгартириш – бу ижтимоий тараққиёт сари қилинган энг ззгу ҳаракат саналади. Аҳмад Дониш давлат хизматининг кўпчилик тармоқлари адолатсиз раҳбарлар томонидан бошқарилаётгани, давлатни идора этувчи шахсларнинг халқ манфаатини кўз-

¹ Норкулов Н. К. «Тарихи Салими» – ценный источник по истории Бухарского эмирата (1860–1920). Автореф. Дисс....канд. ист. наук. Ташкент. 1968.

² Қаранг: Мирза Салимбек. Тарихи Салимий: Қўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв № 2016.

лаб эмас, балки шахсий манфаатларини кўзлаб амалга ошираётганликларини аёвсиз фош этади. Унинг фикрича, мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий қолоқликни амирлик давлат тузумини тубдан ислоҳ қилиш орқали бартараф этиш мумкин¹.

Аҳмад Дониш давлатда амалга оширилиши зарур бўлган ислохотлар лойиҳасини ишлаб чиқади ва уни Бухоро амирига тавсия этади. Мутафаккирнинг лойиҳасига асосан давлат бир гуруҳ кишилар эҳтиёжларини қондириш сари эмас, балки умумхалқ эҳтиёжларини қондириш учун, халқ манфаатларига хизмат қилиш учун, мамлакатда тўкин-сочинликни таъминлаш учун, энг аввало, мамлакатни обод этиш, аҳолига барча имкониятларни яратиб бериш учун хизмат қилмоғи даркор бўлади.

Аҳмад Дониш давлатни вужудга келиши масаласини маърифатпарварлар орасидан биринчи бўлиб мулк билан боғлаган. Унинг фикрича, «давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши мулк ҳуқуқининг вужудга келиши билан боғлиқ. Дастлаб ерга нисбатан умумий эгалик қилиш ҳуқуқи мавжуд бўлган, сўнгра эса турли халқлар томонидан ерларнинг босиб олиниши натижасида ерга нисбатан шахсларнинг мулки вужудга келган»².

Аҳмад Донишнинг фикрича, қонунчилик ва қонунийлик масалаларида таъсис этилган қонун-қоидалар ижроси таъминланиши орқалигина, мамлакатда мустақкам тартиб ўрнатиш мумкин. Бунинг учун ўз навбатида қонунларнинг ижросини самарали таъминлаш мақсадида кучли назорат механизмини жорий этиш ва ушбу вазифани бевосита давлат бошлиғи зиммасига топшириш лозим³.

Мирзо Абдулазим Сомий – тахминан 1838–1839 йилда таваллуд топган, ёшлигидан манғит амирларининг хизматида

¹ Қаранг: *Бобоев Ҳ. Б.* Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи - Т.: ТДЮИ, 2003. – Б. 154.

² *Дониш А.* Наводирул вақое. – Т.: «Фан», 1964. – Б. 196.

³ Қаранг: *Тошқулов Ж.* Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 109.

фаолият юритган уламолардан бўлган. Унинг бизгача 1906-1907 йилларда ёзилган «Тарихи салотини манғития» номли асари сақланиб қолган. Ушбу асар шарқшунос олима Л. М. Епифанова томонидан 1962 йилда таржима қилинган¹ Лекин, асар ҳуқуқшунослар томонидан сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар нуқтаи назаридан тадқиқ этилмаган.

Асар охирги аштархоний Абулфайзхон давридан то 1906 йилгача бўлган даврнинг сиёсий тарихи ҳақида маълумот беради. Асарда муаллиф давлатни бошқаришнинг икки усули ҳақида тўхталиб ўтган. Биринчиси, салбий жиҳатларга – бошбошдоқлик, ўзбошимчалик, зўравонлик ва маслаҳатсиз иш тутишга асосланган бошқарув усули; иккинчиси, ижобий жиҳатларга – адолат ва яхшилик, ҳаққонийлик, давлат бошлигининг мурувват ва саховат кўрсатиши ҳамда уламо маслаҳатига биноан иш тутишга асосланган бошқарув усули. Бу давлатда барча фуқаролар бир-бирларига зарар етказмасдан тинч ва осойишта яшайдилар. Барча мулкий масалалар шариат йўли билан ҳал этилади. Яхшилик қилган инсон тинч ва осойишталикда яшайди, ёмонлик қилган инсон эса таъқиб остига олиниб, тарбия қилинади.

Сомий салбий усулда бошқариладиган давлат тузуми сифатида амир Насрулло давридаги бошқарув усулини мисол қилиб келтиради. Шу билан бирга, ижобий белгиларга эга бўлган давлатга амир Дониёл, амир Ҳайдар ва амир Шоҳмурод бошқарув усулини кўрсатиб ўтади.

Мулла Икром (Муҳаммад Икром ибн Абдусалом) – 1847 йилда Бухорода хизматчи оиласида туғилган, Аҳмад Дониш сиёсий-ҳуқуқий йўналишининг намоёндаси ва тарғиботчиси сифатида Икромча домла номи билан машҳур бўлиб, ўзининг

¹ *Мирза Абдал Азим Сами. История мангытских государей. / Пер. Л. М. Епифановой. – М.: «Изд. Вост. Лит.,», 1962. – С. 266.*

сиёсий ва ҳуқуқий фикрларини 1912 йилда ёзилган «Ифоз ал ноимин ва эълум ал жоҳилин» номли асарида баён этган¹.

Мулла Икром ўзининг сиёсий фаолиятини Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари сафарларидан сўнг бошлаган. Аниқроғи, унинг маданий-маърифий фаолияти таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган эди. «У диний таълим тизимини қаттиқ танқид қилиб, унинг негизида ақидапарастлик ва ахлоқсизлик аломатлари мавжудлигини таъкидлаб ўтади»².

Мулла Икромнинг фикрича, давлатни бошқаришда ҳукмдор нафақат диний, балки дунёвий (мантик, риёзиёт, фалсафа) билимларни биладиган кишилардан маслаҳат олмоғи даркор. Шу билан бирга, аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли эканлигини эътироф этиб, «аёлларни паранжида юришларини фақат диний назардан фаҳмламай, балки ҳадис ва бошқа ахлоқ нормаларига тўғри келишини мантикий асосларга таяниб қийиб юришларини тақлиф этади»³.

Мулла Икром маҳаллий диний уламолар билан нафақат таълим тизими масаласида, балки мусулмон ҳуқуқининг қўлланилиши масаласида ҳам турли хил учрашувларни ташкил этар, унга Тошкент, Самарқанд, Қўқондан уламолар ташриф буюрар эди.

Бухоро амирлиги давлат бошқаруви идораларида масъул вазифаларда фаолият юритган, маърифатпарварлик ҳаракатига салмоқли ҳисса қўшган шоир Шамсиддин Шоҳин ўша даврда давлат бошлиғи, унинг асосий вазифалари–адолатли бўлиш, халқни бахт-саодатга эриштириш йўллари эканлиги хусусида ўз ижодида батафсил тўхталиб ўтади.

Шоҳиннинг фикрича, ҳокимият шоҳга худо томонидан берилган. Ҳокимиятдан у халқни эзиш, талаш, жабр-зулм

¹ Қаранг: *Мулло Икром муфти*. Ифоз ал ноимин ва эълум ал жоҳилин. – Бухоро. 1330 х. – Б. 98.

² *Айни С.* Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе: «Адиб», 1987. – Б. 199.

³ *Мулло Икром муфти*. Ифоз ал ноимин ва эълум ал жоҳилин. Бухоро. 1330 х. – Б. 98.

Ўтказиш воситаси сифатида эмас, балки адолат тантанасини таъминлаш ва халқни бахт-саодатга эриштириш курали сифатида фойдаланиши лозим¹. Шу билан бирга, шоир шахсларнинг тенг ҳуқуқлилиги, сўз эркинлиги, фикрлаш эркинлиги, аёл ва эркакнинг тенг ҳуқуқларга эга эканлигининг тарафдори эканлигини уқтириб ўтади.

Бухоро амирлигида яшаб, ижод этган маърифатпарвар жамоат арбобларидан бири – Садриддин Айний эди. Айнийнинг давлатчиликнинг муҳим қирраларини ўрганишга имкон берувчи халқнинг урф-одати, хулқ-атвори, ижтимоий муносабатлар тўқнашуви, кишиларнинг адолат учун курашганликларини ҳаққоний ёритиб берган бадиий асарлари бизгача улкан мерос тариқасида етиб келган.

Садриддин Айний амир Абдулаҳад ва амир Саид Олимхон ҳукмронлик қилган йилларнинг шоҳиди бўлганлиги учун ҳам унинг асарлари давлатчилик тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Айний давлатдаги сиёсий тарқоқликнинг асосий сабаби – бу давлатни бошқараётган мансабдор шахсларнинг маърифатдан йироқлашиб бораётганлигидан деб билади. Бундай тартибсизликлардан фақатгина оддий халқ жабр кўришини ҳамда бунинг олдини олиш учун барчани илм-маърифатга чорлайди.

Шунинг учун бўлса керак, мутафаккир Бухорода рўй берган 1920 йилги инқилоб «мактабларни ислоҳ қилишдан бошланди ҳамда унинг негизида (илм инқилоби) юзага келди»², – деб таъриф берган.

Айний мамлакат аҳолисининг асосий қисми қишлоқ хўжалигида меҳнат қилишини ҳамда давлат легитим ҳукмдор (подшоҳи машру) томонидан бошқарилмаётганлигини инobatга олиб, давлатда сиёсий тарқоқликлар ва иқтисодий та-

¹ Қаранг: Тошқулов Ж. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. – Т.: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 110.

² Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Т.: 1926. – Б. 25.

наззуллар, ўз навбатида ички бошбошдокликлар кучайиб кетаётганлигини, натижада, халққа нисбатан турли тажовузлар кучаётганлигини асослаб ўтади.

Айний манғит ҳукмдорлари орасидан фақатгина Шохмуродни легитим ҳукмдор сифатида тан олади ва уни манғитлар сулоласининг асосчиси деб эътироф этади¹. Амир Шохмуроднинг қонунларни ҳурмат қилиши, уларга итоат этиши ҳамда илму-маърифат тарафдори каби хислатларини инобатга олиб, унга маърифатли ҳукмдор дея таъриф беради. Шу ўринда у давлат бошлиғи ҳақида куйидаги фикрларини билдириб ўтади: «Ҳукмдор билан халқ ўзаро бир-бирига таяниши лозим. Ўз навбатида икки томон муносабатини ўзаро бир-бирига ишонч ташкил этиши керак. Шу билан бирга, ҳукмдор ўз халқини ўзининг фарзандлари каби яхши кўриши ва унга нисбатан мурувват кўрсатиши лозим»².

Аҳмад Дониш қарашларига ҳамоҳанг сиёсий-ҳуқуқий фикрларни илгари сурганлардан яна бири Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. Беҳбудий Европа давлат тузумларини ўрганиб, таҳлил этган мутафаккирлардан эди. У маърифатпарвар, илмли ва ўз ҳақ-ҳуқуқларини билладиган халқни жамиятнинг асосий кучи ва ҳокимият манбаи деб ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам у давлат бошлиғи саналмиш – амирга халқнинг маърифатли, ватанпарвар, билимли кишилари билан бойитиш зарурлигини таъкидлайди ва уни давлатни уларнинг вакиллари билан кенгашган, маслаҳатлашган ҳолда бошқаришга чақиради.

Беҳбудий ўзининг давлатчиликни шакллантиришга қаратилган фикрлари билан Бухоро амирлиги давлатчилиги ривожига ўлкан ҳисса қўшган. «У 1907 йилда Россия 3-Давлат Думаси йиғилишида кўриб чиқиш учун «Туркистон маданий

¹ Юқоридаги манба. – Б. 13–15.

² Ўша асар. – Б. 13–16.

мухторияти лойиҳаси”ни тайёрлаган ва бу «Лойиҳа»ни Давлат Думасининг ислом фракциясига топширган»¹.

Маҳмудхўжа Бехбудий қозилар, уларнинг фаолияти, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, қозилик судлари ва вазифалари тўғрисида ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини илгари суриб, ўз ўрнида ҳуқуқ соҳасида ислоҳотлар ўтказиш лозимлигини алоҳида таъкидлайди.

«Бехбудий мамлакатдаги муҳим ҳуқуқий масалаларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш қозилар ва бошқа мансабдор шахслар ихтиёрига батамом топшириб қўйилганлиги, улар фаолияти устидан қатъий ва қонуний назорат олиб борилмаётганлигини кўрсатиб беради. У айрим қозилар диний, шаръий ва ҳаттоки маиший масалаларни ҳам таъмагирлик асосида кўриб чиқаётганликларига қаттиқ норозилик билдириб, қозиларнинг ноқонуний ҳаракатларини танқид остига олади»².

Бехбудий суд тизимини ислоҳ қилиш масаласида қуйидаги таклифларни ишлаб чиқади: **биринчидан**, қозилик суди ўрнига давлат апелляция судини ташкил этиш; **иккинчидан**, раис, ўринбосар ва урта суд аъзосидан иборат бўлган округ судлари фаолиятини назорат қилувчи Олий суд палатасини тузиш³.

Атоқли давлат ва жамоат арбоби, халқпарвар ва жадид **Абдурауф Фитрат** ҳам қонунлар ва уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва зарурати хусусида ўзининг илғор сиёсий-ҳуқуқий фикрларини «Раҳбари нажот» асарида баён этади.

Мавжуд сиёсий тузум гувоҳи бўлмиш Фитрат мамлакат тарихида машъум давр – мустамлака даври бошланганлиги, халқнинг ночор аҳволи, уларнинг икки томонлама – ҳам мустамлакачи маъмурлар, ҳам маҳаллий амалдорларнинг зулми

¹ Шарипов Р. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг давлатчиликни шакллантиришга доир фикрлари // «Давлат ва ҳуқуқ». – 2003. – № 4. – Б. 69.

² Эргашева М. Маҳмудхўжа Бехбудий судлар тўғрисида // «Қонун ҳимоясида». – 2005. – № 9. – Б. 34.

³ Қаранг: Бехбудий М. Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа. // «Ойна». – 1973. – № 5. – Б. 106–107.

остида беҳад эзилиб келаётганлиги унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг шаклланишига катта таъсир ўтказган. Шу билан бирга, у етук ислоҳотчи сифатида Бухоро амирлигидаги мавжуд бошқарув тизимини қаттиқ танқид қилган, ундаги камчиликларни аямай кўрсатган, амирликнинг нотўғри ва ноқонуний ташкил этилган бошқарув усулини фош этиш орқали ўзининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотини мустаҳкамлай борган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Фитратнинг давлатчиликни ривожланишидаги муҳим ўрни бу – унинг таҳрири остида тенглик ва адолат тамойилига асосланган БХШЖ Конституциясининг қабул қилинганлиги бўлди¹.

Мутафаккир қонунлар тўғрисида ҳам ўзининг қимматли фикрларини айтиб ўтган. Унинг фикрича, «инсонлар шаҳарларда жамоат бўлиб яшаганларидан сўнг, қавмларга бўлиниб кетдилар. Бу қавмларнинг аъзолари бир-бирлари билан муайян муносабатда бўладилар. Бу муносабат мобайнида инсонлар орасида ўзаро келишмовчилик, зиддиятлар келиб чиқиб, ҳатто бир-бирларига нисбатан куч ишлатишлари ёки ўлдиришлари ҳам мумкин. Шундай экан инсонлар ўртасидаги муносабат ва муомалаларни тартибга соладиган қонунлар зарур»².

Бухоро маърифатпарварларининг ғояларини ривожлантирган ва уларни амалиёт билан боғлаган давлат арбоби – **Файзулла Хўжаев** Бухоро амирлигида давлатчиликни шаклланиши ва ривожланишида алоҳида ўрин эгаллайди. Файзулла Хўжаевнинг миллий давлатчилик тарихи ва халқ олдидаги буюк хизмати шундан иборатки, «у чигал ва зиддиятли вазиятда ўз йўлини аниқ топиб олди, тез ўзгарувчан воқелик олдида чўчимасдан ўз халқи, миллати, юрти равнақи учун охиригача кураш олиб борди»³. Файзулла Хўжаевнинг давлат

¹ Қаранг: *Эргашева М. З.* Абдурауф Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари: Юрид. фанлари номзоди...дис. автореф. – Тошкент, 2002. – Б. 11–12.

² *Фитрат А.* Раҳбари нажот. – Т.: «Шарқ», 2002. – Б.47–48.

³ *Қосимов Ф.* Халқ дарди билан яшар эди...// «Бухоро Мавжлари». – 2006. – № 2. – Б.13.

ва ҳуқуқ масаласига оид асосий фаолиятини унинг биринчилардан бўлиб Бухоро давлатининг суверенитетини ёқлаб чиққани бўлди. У ислохотларни амалга оширишда сиёсий кучларни, ҳаракатларнинг роли катта эканлигини тушуниб етди.

Файзулла Хўжаев олдин жадиждчилик, кейинчалик «Ёш бухороликлар» ҳаракатида фаолият кўрсатиб, воқеа-ҳодисаларга мавжуд турмуш тарзидан келиб чиқиб фикр юритган. У амалда бўлган давлат тузумининг ўрнига демократик талабларга жавоб берадиган давлат бошқарувини ташкил қилиш учун кураш олиб боради¹.

Бухоро амирлиги давлатчилиги ривожланиши ва тараққий этишига ўлкан ҳисса қўшган «Ёш бухороликлар» томонидан мамлакатда мавжуд ижтимоий-сиёсий воқеликлар, давлат тузуми ҳақидаги қарашларни ўзида аниқ акс эттирган муҳим ва расмий жиҳатдан шаклланиши лозим бўлган ҳужжатга эҳтиёж юзага келади. Натижада, «Ёш бухороликлар» ҳаракати томонидан расмий равишда эълон қилинган сиёсий дастур – «Бухорода ислохот лойиҳаси» эълон қилинади. Файзулла Хўжаев ана шу ҳаракатнинг асосий етакчиларидан бири эди. Унинг фикрича, «Ислохот лойиҳаси жадиждларнинг турли-туман қарашларга эгаллиги учун оғир йўлни босишга мажбур бўлди»².

«Ёш бухороликлар»нинг «Бухорода ислохот лойиҳаси»да Бухоро амирлигида чекланган (конституциявий) монархия шароитида бошқариш тизимини тубдан ўзгартириш масаласи кўндаланг қўйилади. У мамлакат ҳаётида ўша пайтгача амалда бўлмаган янгиликларни жорий этишга мўлжалланган³.

Ушбу лойиҳа бўйича мамлакатда дастлаб қишлоқ хўжалиги соҳасида ислохотлар ўтказиш лозим. Сўнгра Бухоро амирлиги давлатини бошқариш саккизта асосий давлат орган-

¹ Қаранг: *Ражабов. Қ. Ўчиб, сўниб... яна ёниш бор..* // «Жамият ва бошқарув». – 1997. – № 2. – Б. 38.

² *Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре.* – Т.: 1926. – С.4.

³ Қаранг: *Маннонов Б. ва бошқалар. Бухорода ислохот лойиҳаси (1918 йил).* – Т.: «Ўз.Р. ФААК», 2005. – Б. 6.

лари ёрдамида амалга оширилиши ҳамда ушбу таклифлардан кутилаётган натижалар хусусида фикр юритилади. Жаидлар фикрича, мазкур давлат органлари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

– **зироат ишлари** – давлатнинг қишлоқ ва сув хўжалиги масалалари, ободонлаштириш, сув чиқариш, ариқ ва каналлар қозиш ишлари билан бевосита шуғулланувчи давлат идораси. Ушбу маҳкама «зироат вазири» томонидан бошқарилади;

– **вақф ерлари** – вақф ерлари, мол-мулкларни бошқарувчи ва назорат қилувчи идора. Бухорода вақфлар вазирлигини ташкил этиш ҳамда ушбу вазирлик барча вақф мол-мулклари, яъни мактаб, масжид ва мадрасаларни қайта таъмирлаб, ўз навбатида янги кутубхоналар, мактаблар, етимхоналар, бевабечоралар учун касалхоналар, ошхоналар очиш мақсад қилиб қўйилади;

– **аскарлик** – давлатнинг мудофаа ва ҳарбий масалаларини бошқарувчи орган. Лойиҳа бўйича ҳарбий хизматга йигир-ма икки ёшга тўлган, жисмоний бақувват ва соғлом бўлган йигитлар шифокорлар томонидан кўриқдан ўтказилиб, аскарликка чақирилиши лозим. Ҳарбий хизмат муддати эса икки йил бўлиб, хизмат давомида аскарларга ҳарбий хизматнинг сирлари ўргатилиши назарда тутилади. Ўз навбатида, мазкур лойиҳада Бухорода ҳарбий аскарларни тайёрлайдиган билим юрти очиш зарурлиги ҳам эътибордан четда қолмаган;

– **молия ишлари** – мамлакатнинг қирим-чиқими, солиқлар ва бошқа ҳаражатларни тартибга солувчи вазирлик. Лойиҳада ушбу вазирликка молия вазири бошчилик қилиши, унга барча закот, солиқ ва бошқа тўловларни ҳисоб-китобини назорат қилиш вазифаси юклатилиши ҳамда молия вазири томонидан мамлакат ҳаражати ва даромадини халққа билдирилиши каби масалалар кўзда тутилган;

– **дохилий ишлар** – мамлакатни маъмурий жиҳатдан тақсимлаш давлат идораси. Дохилий ишларни юритиш “дохилия вазири” томонидан амалга оширилиб, амирлик ўн кўрғонга, ҳар кўрғон ўн элбегиликка, ҳар элбегилик уч туманга

бўлинишлиги ҳамда бу ҳудудлар бошқарувини дохилия вазирининг такдимига асосан амир томонидан тайинланиши назарда тутилади;

– шаръий маҳкамалар – Бухорода фақия – шаръий қонунларни билатурғон бир кимса вазир мақоми билан қози калон бўлсун. Қози калоннинг расмий оти “адлия вазири” бўлсун. Бухоро шаҳрига икки ё уч қози бўлсун, ҳар қозининг ёнида икки муфтидан иборат бир маҳкамаи шаръийя бўлсун. Халқнинг бутун даъво жанжаллари шул маҳкамада сўралсун¹;

– забтия ишлари – ҳарбий бошқарма бўлиб, шаҳарга тинчликни ва хавфсизликни сақламоқ учун ташкил этилиши мўлжалланган вазирлик;

– йўллар ва маъданлар – мамлакатда йўллар ва темир йўлларни қуриш, таъмирлаш ҳамда ноёб қазилма бойликларни қазиб олиш, қайта ишлаш мақсадида ташкил этилиши мўлжалланган давлат идораси;

– хорижий ишлар – Русия давлати ва бошқа давлатлар билан бўлатурғон муносабот ва ишларимизни кўрмак учун “хорижия” вазири бўлсун. Шул хорижия вазири бутун вазирларнинг буюғи, раиси бўлсун². (Бу ерда лойиҳа муаллифлари томонидан Бош вазир лавозими назарда тутилмоқда.);

– маориф ишлари – халқни саводли қилиш мақсадида бошланғич ва олий мактабларни очиб, ушбу ишлар бўйича умумий бошқарувни маориф вазири амалга ошириши лозим эди;

– вазирлик мажлиси – юқорида санаб ўтилган вазирликлар: зироат вазири, вақфлар вазири, қўшин вазири, молия вазири, дохилия вазири, адлия вазири, забтия вазири, йўллар ва маъданлар вазири, маориф вазири ва хорижия вазиридан иборат таркибда йиғиладиган “вазирлар йиғини” шаклланиши ҳамда улар томонидан ўз соҳасининг ишлари бўйича кенгашиб қарор қабул қилиниши назарда тутилган. Бош вазир то-

¹ Юқоридаги манба. – Б. 18.

² Ўша асар. – Б. 19.

монидан вазир лавозимига тайинлаш учун номзодларни амир-га тақдим этиш ҳуқуқи белгиланади;

– **баладий мажлислари** – шаҳарларнинг кўчалари, йўллари ва нарх-наволарини назорат қилиш учун халқ томонидан сайланадиган вакиллар йиғини;

– **тергов этмак ишлари** – юқорида санаб ўтилган вазирлик ва идораларни хато йўллардан сақлаш, хиёнатдан маън этиш ва фаолияти устидан назорат олиб бориш учун икки бўғинли фаолият тури. **Биринчиси** – хусусий деб аталиб, йигирма кишидан иборат бўлган тергов мажлиси. Ушбу тергов мажлиси вазирликлар фаолияти устидан ҳисобот асосида текширувлар олиб бориши керак эди. **Иккинчиси эса** – умумий деб аталиб, бу ерда матбуот, газеталарда чиқиш орқали халқнинг вазирликлар томонидан йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этишга кўмаклашувчи жамоатчилик назоратининг бир кўриниши назарда тутилади.

«Ёш бухороликлар» томонидан илгари сурилган мазкур ислоҳот лойиҳаси ўзининг сиёсий-ҳуқуқий таъсири билан нафақат Ўрта Осиёда, балки хорижий мамлакатларда ҳам шуҳрат қозонган. Ушбу дастур жадидлар ҳаракатининг асосий ҳужжатларидан бири сифатида маълум тарзда давлат ва жамият масалаларини ислоҳ қилишда муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Ушбу дастур ўзининг сиёсий-ҳуқуқий ҳамда ғоявий талаблари билан нафақат Бухоро амирлигида, балки Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига ҳам хос бўлган асосий сиёсий-ҳуқуқий муаммоларни ўзида акс эттирди. Унда ўша даврда мавжуд бўлган муаммо ва ечимларни ҳал этишга қаратилган ғоялар, фикрлар ва таклифлар олдинга ташланди. «Ёш бухороликлар» жуда оғир шароитда бундай сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатни тайёрлай олдилар ва уни халққа етказдилар. Мазкур дастур ўша даврда Бухорода ҳуқуқ асосига қурилган давлатчиликни жорий қилиш, давлат ва ҳуқуқни ислоҳ қилиш йўлида қўйилган муҳим қадам эди.

Таъкидлаш жоизки, манғитлар ҳукмронлиги даврида Бухоро амирлигида муяйян даражада ҳуқуқий ислоҳотлар амалга оширилган. Бундай ислоҳотлар сифатида ер-ҳуқуқий, молия, маъмурий, солиқ, суд ва ҳарбий соҳалардаги айрим уринишларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бухоро амирлигида ер-ҳуқуқий ислоҳотлари асосан, манғит ҳукмронларидан амир Шохмурод, амир Ҳайдар, амир Музаффар ҳукмронлик қилган даврларда амалга оширилди. Ушбу ислоҳотлар ерга оид турли низоларни суд йўли билан ҳал этиш, ер солиқларини эркинлаштириш, яъни халқни айрим ер солиқларидан озод этиш, ерларни ижарага бериш каби масалаларни кўзда тутган. Ушбу ислоҳотларнинг ҳуқуқий асоси сифатида амир фармойишлари (муборакнома), фармонлари (ҳукмнома), хабарномалар (ариза) ҳамда ерга оид ҳуқуқий ҳужжатлар рўйхатлари (реестр)ни кўрсатиб ўтиш мумкин¹.

Бинобарин, тегишли архивларда Бухоро амирлигида ер-ҳуқуқий ислоҳотларни амалга оширилганлигини тасдиқ этувчи юқоридаги ҳуқуқий ҳужжатларнинг намуналари сақланмоқда. Масалан, 1790 йил 30 август – 1791 йил 19 август амир Шохмурод томонидан тўқсоба Мирзо Умид ва қози Мулло Олимҳожиларга Гулаёғусти аҳолисига хусусий ерлар учун ариқ қазиш ва уни ер эгалари томонидан адолатли равишда ҳақ тўланишини амалга ошириш мақсадида фармойиш (муборакнома) эълон қилинади. Ушбу фармойиш (муборакнома)да қуйидаги матнлар баён этилган:

«Ҳурматли Мирзо Умид тўқсоба ва қози мулло Олимҳожии!»

Сизларга Аллоҳнинг раҳм ва шафқати келсин. Сизларга ёборилаётган хабарноманинг мазмуни шундай: «Ушбу низо бизнинг томондан тўлиқ суриштирилиб, ўрганиб чиқилди. Гулаёғусти маҳалласида тахминан 2000 (7) таноб султонликнинг «ўлик ерлари» мавжуд бўлиб, ушбу ерлардан ҳеч ким фойдаланмайди. Тахминан 8000 қадам ушбу ерларни обод қилиш

¹ Қаранг: *Чехович О. Д.* Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вып. 1. – Т.: «Фан», 1954. – С. 168–193.

мақсадида бир неча киши ариқ қазиган. Ариқни чиқаришга оз қолган, лекин саккиз киши томонидан сотиб олиниши керак бўлган ерларнинг нархига томонлар ўзаро келиша олмаяпти. Агар ариқни қазиш охирига етказилса, аҳолига жуда катта фойда олиб келган бўлур эди.

Қонунга асосланган ҳолда, унинг ҳаққоний нархини чиқаринг. Бу ишда шарт этиб, ариқни қазишни тугалланг»¹.

Ундан ташқари 1870 йил 22 март 1871 йил 10 март Амир Музаффар томонидан Бош Қушбеги Муҳаммадшоҳга 12 таноб давлатга тегишли бўлган ерларни Фарахт аҳолисига сотиш бўйича фармойиш (муборакнома) эълон қилинади. Ушбу фармойишда Бош Қушбеги Муҳаммад Шохбий томонидан юборилган хабарнома (ариза) тўлиқ ўрганилганлиги, унинг мазмун-моҳияти тушунилганлиги, Бош Қушбеги томонидан келтирилган тақдимномалар тўғри ва адолатли эканлиги, ойлик низолар бўйича келтирилган тақдимномага фахрий ёрлик берилганлиги қайд этилган. Ушбу Бош Қушбеги тақдимномасида «ўн икки таноб султонлик ерларининг Фарахт аҳолиси билан савдолашилганлиги, унинг нархи 13 тилло этиб белгиланганлиги ва сотилиши масалалари» ўз аксини топган.

Бухоро амирлигида ер-ҳуқуқий ислоҳотларни амалга оширишда аҳолининг ерлардан унумли фойдаланган ва ер солиқларини ўз вақтида тўлаб борган фуқароларига нисбатан айрим имтиёзлар белгиланган эди. Бухоро амирлигида бундай ислоҳотлар орқали мамлакат хазинасига келиб тушадиган ер солиқларининг мунтазам амалга оширилишига катта имконият яратиларди. Чунки, бундай имтиёзлар ўз вақтида ерлардан унумли фойдаланиш, деҳқонларга кўшимча ерлар беришни кучайтирар эди. Амирлик томонидан эса қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан унумли фойдаланиш учун аҳолига қулай бўлган имкониятлар яратиб беришга ҳуқуқий асос туғилар эди. Ушбу ислоҳотлар биринчи навбатда аҳолининг турмуш даражасини ва ерларнинг ҳолатини яхшилашга ҳамда

¹ Чехович О. Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вып. 1. - Т.: «Фан», 1954. - С. 182.

мамлакатда тинчликни сақлашнинг муҳим воситаси сифатида амалга оширилган.

Қуйида ерга нисбатан чекловларнинг олиб ташланиши ҳақида чиқарилган амир фармонинининг мазмунини келтириб ўтамиз: хусусан, 1827 йил 14 июлда амир Насрулло томонидан Қоракўл вилоятида Мирзо Абдурахимга тегишли бўлган 100 таноб ерга нисбатан чекловларнинг олиб ташланиши ҳақида фармон қабул қилинган. Ушбу фармонда Қоракўл вилоятида Зиёрат канали атрофида жойлашган тахминан 100 таноб ернинг Мирзо Абдурахимга тегишли эканлиги, унинг томонидан ушбу ерлардан унумли ва мақсадли фойдаланилаётганлигини инобатга олган ҳолда барча чекловларни олиб ташланиши, ушбу фармонга амал қилинишлиги, Мирзо Абдурахим томонидан фойдаланилаётган ерлар унумдор ерлар тоифасига киритилиши, ундан ташқари ушбу ерлардан янада самаралироқ фойдаланиш мақсадида Мирзо Абдурахимга барча имкониятлар яратиб берилишлиги кўрсатиб ўтилган¹.

Шу билан бирга, Бухоро амирлигида амалга оширилган ер-ҳуқуқий ислоҳотларга тааллуқли бўлган ҳуқуқий ҳужжатларни давлат рўйхатидан ўтказилганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Албатта, давлатчилик тарихининг ўзи, амалга оширилган ислоҳотларнинг ҳуқуқий асосга эга эканлигини, ушбу ҳаракатларнинг расмий жиҳатдан тўлиқ амалга оширилганлигини назарда тутди. Бундай ҳаракатларни амалга ошириш учун ҳуқуқий ҳужжат саналган хабарномалар (аризалар) орқали барча бажарилган ишларнинг расмий ҳужжати, шу жумладан, ерга оид ҳуқуқий ҳужжатлар рўйхатларида (реестр)да ёзиб қолдириш орқали ўз ифодасини топган. Қуйида бунга аниқ бир мисолни келтириб ўтмоқчимиз:

XIX асрнинг иккинчи ярмида қози Мулло Мирзо Ҳикматулло томонидан давлат бошлиғи амирга Сомичан тумани ҳудудидаги ерларни аҳолига сотилганлиги ва сотилган ерларнинг ҳуқуқий ҳужжатларини давлат реестрига киритиш ҳақи-

¹ Юқоридаги асар. – Б. 183.

да хабарнома (ариза) келтирилган. Ушбу хабарномада (аризада) қози Мулло Мирзо Ҳикматулло томонидан Сомичан тумани Мусича ҳудудига кирадиган ерларнинг давлатга тегишли эканлиги, ушбу ерлар давлат хазинаси ҳисобида турганлиги, 25 таноб эгасиз ётган ерларни ҳар бир танобини бир тиллодан сотганлигини, йиғилган пулларни давлат хазинасига топширганлигини ва ўз навбатида ушбу сотилган ерларнинг ҳуқуқий ҳужжатларини, яъни шартномаларини давлат реестридан ўтказишни сўраганлиги акс эттирилган.

Юқоридагилар билан бирга, Бухоро амирлигида ер-ҳуқуқий ислоҳотларга тааллуқли бўлган бошқа кўплаб ҳуқуқий ҳужжатларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ер олди-сотди шартномалари (далолатнома), ерларни вақтинча ва мақсадли фойдаланиш учун бериш, яъни ижара шартномалари шулар жумласидандир.

Бухоро амирлигида қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатларнинг ижросини назорат қилиш юзасидан маҳаллий вакиллар белгиланган бўлиб, улар бевосита ҳукуматга жойларда олиб борилаётган ишларнинг самарадорлиги, хато ва камчиликлар юзасидан маълумотлар бериб турар эдилар. Улар томонидан амир номига шикоят хатлари, хабарномалар (аризалар) келтирилар эди.

Ушбу ҳужжатларни таҳлил қилиш орқали Бухоро амирлигида юқорида номи кўрсатиб ўтилган ҳукмдорлар даврида деҳқонларнинг қисман бўлсада манфаатларини таъминлашга қаратилган муайян ер-ҳуқуқий ислоҳотлари ўтказилганлиги тўғрисида хулосага келиш мумкин. Ушбу ислоҳотлар ўз навбатида, давлатда барқарорликни таъминлашга ва иқтисодий таназзулдан чиқиб кетишга имкон туғдирган. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, манғитлар ҳукмронлиги даврида муайян даражада давлат ва ҳуқуқ соҳасини такомиллаштириш юзасидан ислоҳотлар амалга оширилган.

Собиқ шўро даврида тадқиқотчилар ушбу даврга ҳукмрон мафкура нуқтаи назаридан ёндашиб, Марказий Осиё давлатларида мавжуд бўлган давлат тузуми қолоқ ва ёввойи шаклда бўлган, деган ғояларни илгари сурганлар. Уларнинг асарлари билан танишар эканмиз, бунда «Бухоро ҳуқуқсизлар мамлакати. Бу ерда давлат ҳам, ҳуқуқ ҳам бўлмаган» деган ноҳолис фикрларга дуч келамиз¹. Ҳолбуки, уч минг йиллик давлатчилигимиз тарихидан гувоҳлик берувчи ноёб қўлёзма манбалар шўро тузуми даврида деярли ўрганилмаган. Чунки, уларни ўрганиш собиқ шўро тузуми манфаатларига тўғри келмас эди.

Бинобарин, бугунги кунда ўзбек давлатчилиги тарихини тадқиқ этиш ва шу орқали давлатчилик ва ҳуқуқий меросимизнинг илғор ғояларидан мустақил Ўзбекистон давлат қурилиши ва бошқарувини янада такомиллаштиришда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, Бухоро амирлигида давлатчиликнинг шаклланишида рол ўйнаган сиёсий-ҳуқуқий омилларни ва мазкур даврда яшаб, ижод этган мутафаккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини ўрганиш ва таҳлил этиш бугунги кунда олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

¹ Қаранг: *Логофет Д. И.* Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб.: 1909. – С. 340; *Искандеров Б. И.* Из истории Бухарского эмирата. – М.: «Изд. Вос.Лит», 1958. – С. 27–31; *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: «Наука», 1975. – С. 131–141; *Тухтаматов Т. Г.* Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе.: «Ирфон», 1977. – С. 14–19 ва бошқ.

БУХОРО АМИРЛИГИ ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСКИЧЛАРИ

Ўзбек миллий давлатчилиги тарихида Бухоро амирлиги ўзига хос ўрин тутади. Шунинг таъкидлаш жоизки, 167 йил давом этган манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида кечган ижтимоий-сиёсий воқелик муайян даражада олимларнинг тадқиқот объекти бўлиб келган¹. Шу билан бирга, ушбу тадқиқотчилар томонидан амирлик ҳаётининг турли хил жиҳатлари муайян фанлар доирасида кўриб чиқилган. Бинобарин, манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида амалга оширилган сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий ҳамда ижтимоий ислоҳотлар,

¹ Қаранг: *Искандаров Б. И.* Из истории Бухарского эмирата. – М.: «Наука», 1958; *Андреев Г.* На бухарский границе // Туркестанские ведомости. 1915, № 264; *Ахунова М. А., Лунин Б. В.* История исторической науки в Узбекистане. – Т.: «Фан», 1970; *Белинский А.* Финал Бухарский событий // Туркестанский курьер. 1910. № 28; *Вяткин В. Л.* О восшествии на бухарский престол эмира Музаффера и об обряде поднятия на кошме // Туркестанские ведомости. 1907. № 159; *Юшков С. В.* История государства и права СССР. Ч. I. – М.: 1940; *Фон Кюгельген Анке.* Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.) – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004; *Муқимов З. Ю.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Адолат», 2004; Ўзбекистон миллий давлатчилик назариясининг ҳуқуқий асослари. Иккинчи китоб / *М. М. Файзиев, З. Муқимов, Х. Т. Одилқориев* ва бошқ; *Бош муҳаррир Р. Рўзиев.* – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2005; *Саидов А. Х., Тошқулов Ж.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Академия», 1995; *Тошқулов Ж.* Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан (XVII–XIX асрлар) – Т.: «Ўзбекистон», 1996; *Сағдуллаев А. ва б.* Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: «Академия», 2000.

ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқалар ҳамда манғит амирларининг фаолияти жамият ҳаётига салбий ёки ижобий маънода таъсир этиш нуқтаи назаридан алоҳида ўрганилмаган.

Собиқ шўро тузуми даврида манғитлар сулоласи вакилларига бир томонлама ёндашилиб, улар даврида ҳеч қандай ислоҳотлар амалга оширилмаган, ушбу ҳукмронлар асосан, маишатбозлик ва жангу-жадаллар билан овора бўлиб, мамлакат ҳаётида жиддий ўзгаришлар қилишга уринмаганлар деган қарашлар ҳукмрон эди. Манғитлар даври тарихнавислари маълумотлари, тарихий ҳужжатлар, дастлабки манбалар ва саёҳатчиларнинг йўл хотираларини ўрганиш ва таҳлил қилиш ўз навбатида, ушбу фикрларнинг асоссиз эканлигини кўрсатади.

Ўрганилган тарихий манбалар манғитлар сулоласи вакилларининг барчасини ҳам фаолияти юқоридаги ёндашувлар асосида баҳолашга лойиқ эмаслигидан далолат беради. Шу жиҳатдан олганда, таҳлил этилган манбаларга асосланиб, албатта, бунда жамият ривожланишига таъсир этган объектив ва субъектив омилларни ҳисобга олган ҳолда, Бухоро амирлиги давлатчилигининг шаклланиш ва ривожланишини муайян босқичларга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Биз бунда манғитлар сулоласининг дастлабки вакиллари томонидан амалга оширилган ислоҳотлар ўз навбатида мамлакатни бирлаштириш ва аҳоли турмуш тарзини енгиллаштиришда муайян даражада ижобий аҳамият касб этганлигини даврлаштириш учун мезон сифатида белгилашга ҳаракат қилдик.

Агар Бухоро амирлиги давлатчилиги тараққиётини ушбу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, уни қуйидаги икки босқич доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

Биринчи босқич – дастлабки тўрт манғит ҳукмдорлари (Мухаммад Раҳим, Мухаммад Дониёлбий, амир Шохмурод, амир Ҳайдар)нинг давлатни шакллантириш ва ривожлантириш борасидаги сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий ҳамда маданий-маърифий соҳадаги фаолиятлари даврини ўз ичига олади. Бухоро амирлиги тараққиётининг ушбу босқичини

сиёсий-ҳукукий, диний, маданий ҳаёт, ташқи дипломатия ва ташқи савдо масалаларида ижобий натижаларга эришилган давр сифатида эътироф этиш мумкин.

Мангитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳим (1747–1759) ўз ҳукмронлигини дастлаб мамлакатни мустаҳкамлаш ҳамда давлат учун муҳим бўлган мустақил ёки ярим мустақил ҳолатга келиб қолган маъмурий-худудий бирликларни қайта бирлаштиришга ҳаракат қилишдан бошлаган.

Ўз навбатида, Муҳаммад Раҳим давлатни мустаҳкамлаш ва маъмурий-худудий бирликларни бирлаштириш йўлида ташқи сиёсий тўсиқларга дуч келган. Маҳаллий тарихнавислар Муҳаммад Шариф ва Хумулийларнинг гувоҳлик беришича, афғон саркардаси Аҳмадшоҳ Дурроний Бургут ва Миёнқол худудларида кечган сиёсий ғалаёнларнинг юзага келишига сабабчи бўлган ва маҳаллий аҳолини Муҳаммад Раҳим кўшинига қарши курашда четдан туриб қўллаб-қувватлаб турган. Муҳаммад Раҳим Бухоро амирлари орасида мамлакатнинг барча худудида муайян даражада тинчликни сақлай олган, давлатнинг чегараларини мустаҳкамлаган ҳамда ташқи душманлардан ҳимоя қилган ягона давлат бошлиғидир. Давлатни қаттиққўллик асосида бошқариш, унга исёнчилар билан бўлган тўқнашувда ғалабага эришиш ҳамда Ҳисор ва Шаҳрисабз бекликларини амирлик тасарруфига тўлиқ ўтказиш имконини туғдиради. Ўз навбатида, у мамлакатни бирлаштиришда муайян даражада тўсиқ бўлиб турган Афғонистон давлати билан сулҳ шартномасини (1750 йил) имзолашга эришади¹.

Қози Вафо Карминагийннинг маълумот беришича, Муҳаммад Раҳим давлатни бошқариш борасида муайян фикрларни илгари сурган. Хусусан, у аштархонийларнинг давлатни бошқариш борасида жиддий камчиликларга йўл қўйганликлари мамлакатни ҳалокат ёқасига олиб келганлигини таъкидлаган.

¹ Қаранг: *Муҳаммад Шариф*. Тож ут-таворих: Қўлёзма Ўз ФА ШИ, инв. № 9265.

Муҳаммад Раҳим давлатни бошқаришнинг энг мақбул усули сифатида ўзи томонидан шакллантирилган «янги давлат» (сулола, давлат, ҳукумат, ҳокимият, тақдирдаги бахтли бурилиш)ни кўрсатади. Тарихнавис Хумулийнинг маълумотига қараганда, Муҳаммад Раҳимнинг «янги давлати» давлат тепасига янги сулола – манғит сулоласининг келиши билан боғлиқ эди¹. Шу билан бирга, тегишли манбаларни чуқур таҳлил этиш, Муҳаммад Раҳим даврида давлатни ташкил этиш борасида жиддий ўзгаришлар рўй бермаганлиги тўғрисида хулоса чиқаришга имкон туғдиради. Бунда Муҳаммад Раҳимнинг унвонлар бериш ва давлат мансаблари тизимига қисман ўзгартириш киритиш билан чекланганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин, холос². Шу билан бирга, Муҳаммад Раҳим ашгархонийлар давридан мерос бўлиб қолган салбий оқибатлар, яъни қўшни давлатлар билан доимий урушлар олиб боришга қисман чек қўйган ва мамлакатда муайян даражада тартиб ўрнатишга эришган. Бу эса ўз навбатида амирликда савдо-сотик ва деҳқончилик ишларининг ривожланишига туртки бўлган. Шу жиҳатдан олганда, Хумулийнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш ўринли деб ҳисоблаймиз: «Муҳаммад Раҳим мамлакатни ривожлантирди ва мамлакатда яшовчиларни бахтиёр айлади. У давлатни бошқариш билан бирга ўзини бошқаришни ва фуқароларни ҳурмат қилишни ҳамда уларнинг дарди билан яшашни унутмади»³. Садриддин Айний ҳам Муҳаммад Раҳимни давлат бошлиғи сифатида қатъий ҳамда ҳал қилувчи қарори билан кўзғолончилар орасида ҳурмат қозонган ҳамда шу асосда давлат тепасига келган ҳукмдор сифатида тан олади⁴.

¹ Хумулий. Тарихи Хумулий: Кўлэзма Ўз ФА ШИ, инв. № 37/VI.

² Қаранг: Муҳаммад Шариф. Тож ут-таворих: Кўлэзма Ўз ФА ШИ, инв. № 9265.

³ Хумулий. Тарихи Хумулий: Кўлэзма Ўз ФА ШИ, инв. № 37/VI.

⁴ Қаранг: Айни С. Тарихи амирони манғити Бухоро. – Душанбе: “Ирфон”, 1966. – Б. 10.

Манғитлар сулоласининг кейинги вакили **Муҳаммад Дониёлбий (1759–1785)** Муҳаммад Раҳим даврида унинг сиёсий ва иқтисодий масалалар бўйича ёрдамчиси ва маслаҳатчиси лавозимида фаолият юритган. У давлат тепасига келиши билан олдиндан манғитларга қарши бўлиб келган ўзга уруғлар томонидан турли ғалаёнлар келиб чиққан. Ғалаёнчилар Муҳаммад Дониёлбийнинг ҳукмдорлиги легитим (қонуний) эмаслигини рўқач қилиб, ҳокимият тепасига чингизий(аштархонийлар)лар келишини талаб қиладилар. Амирликка қарашли бўлган Шаҳрисабз, Миёнқол ва Қарши бекликларида яна мустақиллик учун кураш авж олиб кетади.

Бундай шароитда Муҳаммад Дониёлбий ўғли Шохмуроднинг маслаҳати билан давлатда назоратни кучайтириш орқали ғалаёнларни бостиришга эришган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Муҳаммад Дониёлбий Муҳаммад Раҳим вафотидан кейин мамлакатда энг юқори унвон ҳамда лавозимга эга шахс эди. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Дониёлбий барча олиму-фузалолар, дин пешволарининг танлови асосида давлатни бошқара бошлади.

Муҳаммад Дониёлбий биринчи навбатда давлатда тартибсизликларни бартараф этишга ва ҳуқуқбузарликларни олдини олишга эътибор қаратган. Иккинчи ўринда у нафақат Бухоро шахри балки амирлик таркибига кирувчи барча бекликларда савдо-сотик, ҳунармадчиликни ривожлантиришга ҳамда фуқароларга тинчлик ва хавфсизликни таъминлаб беришга муяссар бўлган. Муҳаммад Дониёлбий ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий асосларда тартибга солишнинг тарафдори бўлган. Шунинг учун у фикр илми уламоларини ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаган. Бу борада тегишли манбаларда қуйидаги маълумот келтирилади: «Муҳаммад Дониёлбий барча ҳуқуқий масалаларда ислом ҳуқуқшуносларидан маслаҳат олган»¹.

¹ Қаранг: *Хумулий. Тарихи Хумулий. Қўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв. № 37/VI.*

Муҳаммад Дониёлбийнинг давлатни бошқариш ва уни мустаҳкамлаш йўлида олиб борган фаолияти учун замондошлари томонидан унга «Амири калон», «Амири камийб» («омадли амир») каби фахрли унвонлар билан бирга ҳақиқатпарвар ҳукмдор сифатида тавсиф берилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, Муҳаммад Дониёлбий сўфизм таълимотига алоҳида эътибор қаратган. Хусусан, у Муҳаммад Раҳимнинг вафотидан сўнг мамлакатда бошланиб кетган турли ғалаёнларнинг олдини олиш, халқ тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида сўфизм намоёндаларидан бири ҳисобланган Маҳдуми Аъзамдан маслаҳат олиб турган. Ўз навбатида, Маҳдуми Аъзамнинг амирга бўлган таъсири давлатни бошқариш ва мамлакатни бирлаштиришда катта аҳамиятга эга бўлган. Бинобарин, Муҳаммад Дониёлбийнинг сўфизм таълимотини ашаддий тарафдори эканлиги тўғрисида тўлиқ маълумот бўлмасда, у ўғли Шохмуродни ушбу таълимотнинг йирик намоёндаларидан бири бўлиб шаклланиши учун барча имкониятларни яратиб берган.

Муҳаммад Дониёлбий вафотидан кейин унинг ўғли Шохмурод давлатни бошқариш ваколатини қўлга киритади. У Муҳаммад Дониёлбий даврида Кармана, Қарши бекликларини бошқаради ва маълум вақт давомида давлатдаги энг олий мансаблардан бири бўлмиш кушбеги лавозимида фаолият юритади. «Бошданок у мамлакатда қаттиқ тартиб ўрнатишга киришиб, ишни сулола мавқеини расмий жиҳатдан мустаҳкамлашдан бошлайди. Яъни сохта хонлик анъанасига чек қўйиб, тахтга расман ўзи чиқади, лекин хон эмас, амир унвони билан»¹.

Шохмурод давлат бошлиғи – амир унвонини таъсис этар экан, ушбу унвоннинг ўзбек ва мўғул уруғлари анъаналари билан эмас, балки шарият қоидалари асосида юзага келганини асослаб беради.

¹ *Зиё Азамат. Ўзбек давлатчилиги тарихи.* – Т.: «Шарқ», 2000.–Б. 281.

Хуқуқшунос олим З. Муқимовнинг таъкидлашича, «Амир Шохмурод солиқлардан эзилган халқнинг норозилиги кучайган даврда тахтга ўтирганлиги учун ҳам биринчи ислохотни солиқларни тартибга солишдан бошлайди. Бутун Бухоро амирлиги аҳолисига тархон ёрлиғи бериб, ўзидан аввалги ҳукмдорлар жорий қилган, шариатга тўғри келмайдиган ёрғу, бож, тарх, тушмол, ясоқ каби солиқларни бекор қилди»¹. Амир Шохмурод томонидан амалга оширилган солиқ ислохотлари унинг солиқ солиш ва уни ундиришни тартибга келтиришга оид фармонларида акс этган. Шунинг таассуф билан эътироф этиш лозимки, ушбу фармонлар ўз ифодасини топган манбалар ҳозирги кунгача илмий изланишлар доирасига киритилмаган. Ҳолбуки, мазкур ҳужжатларда ўша даврнинг ҳуқуқ манбаси деб эътироф этиш мумкин бўлган нормалар акс этган бўлиб, бизнинг фикримизча, уларни илмий нуқтаи назардан ўрганиш тадқиқотчилар олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлиши лозим.

Амир Шохмурод томонидан ўтказилган суд-ҳуқуқ ислохотлари ўз навбатида мамлакатда суд ишларини юритишда ноҳақликларга чек қўйилишига, қозилар томонидан муайян даражада одиллик, адолат ва инсонпарварлик руҳида суд жараёнларини амалга оширишга имкон яратиб берган.

Ушбу суд-ҳуқуқ ислохотларининг яна бир муҳим жиҳати қозининг ҳукмидан норози бўлган тарафнинг қози-ул-қуззотга ёки амирга шикоят қилиш ҳуқуқини қўлга киритганлигида кўринади. Ўз навбатида, қозикалонга ёки амир номига эзилган шикоятнома ўрганиб чиқилиб, қозининг ҳукми-ни асосли равишда қози-ул-қуззот бекор қилиши ҳамда унинг қарорини фақат амир бекор қилиши мумкин бўлган.

Амир Шохмурод томонидан ўтказилган суд-ҳуқуқ ислохотлари ўз даврида нафақат Бухоро амирлиги, балки бошқа хонликлар учун ҳам прогрессив аҳамиятга эга эди. Шу билан бирга амир Шохмурод судловни ташкил этиш, хусусан, қуйи

¹ Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Адолат», 2004. – Б. 207.

суд қозиларининг тайинланиши борасида ҳам муайян ўзгаришларни амалга оширган. Бинобарин, амир Шохмуроднинг бевосита ташаббуси билан қирқ аъламдан (қонуншунослардан) иборат таркибда олий суд (қозихона) палатаси тузилган¹. Ушбу палатада қозиларнинг ҳукмидан норози бўлиб ёзилган арз ва шикоятномалар шариат нормалари билан бирга амир Шохмурод томонидан тузилган қоидалар тўплами асосида кўриб чиқилган. Суд палатасида арз ёки шикоятнома кўрилаётганда даъвогарнинг шахсан ўзи иштирок этиш имкониятига эга бўлган.

Амир Шохмурод томонидан амалга оширилган ушбу ислохотлар хориж олимлари томонидан ҳам эътироф этилган. Хусусан, инглиз олими Х. Мальколмнинг таъкидлашича, Амир Шохмурод давлат ва ҳуқуқ ислохотчиси, ислом ҳуқуқи нормаларининг ғоявий ва амалий курашчиси ҳамда давлат бошлиғи сифатида қирқ аълам суди ишларида иштирок этганда тарафларнинг ўзаро келишуви, жабрланувчи ва айбланувчи томонларнинг ўзаро ярашувининг тарафдори эди².

Шу билан бирга, амир Шохмурод томонидан ушбу соҳадаги ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилганлигини эътироф этиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, унинг шариат нормаларини тарғиб қилиш ва ислохотларни амалга ошириш борасидаги фаолияти ислом дини қоидалари доирасидан четга чиқмаган. Бинобарин, амир Шохмурод манғит ҳукмдорлари ичида чингиз-мўғул нормалари ва тартибларига бўйсунмаган ҳамда унга қарши курашган ҳукмдорлиги билан ажралиб туради.

Амир Шохмурод шариат нормаларига мутлақо зид бўлган ва унинг талабларига жавоб бермайдиган барча нормаларнинг амал қилишини бекор қилган. Тарихнавислар Мирий, Мирзо Содик Мунший ҳамда Муинларнинг маълумот беришича, бундай одатларга асосан, маст қилувчи ичимлик-

¹ Қаранг: *Ҳамидова М. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи/ Масъул муҳаррир. Х. Бобоев. – Т.: ТДЮИ, 2004. – Б. 131.*

² Қаранг: *Malcolm, History of Persia, p. 247.*

ларнинг истеъмол қилиниши, ашулабозлик, кайфу-сафо, масхарабозлик ҳамда тамаки чекиш каби ношаръий одатлар сирасига кирган. Шу билан бирга Бухородаги «кофиробод» деб ном олган мавзеда фоҳишабозлик каби иллатлар ҳам кенг тарқалган¹.

Амир Шоҳмурод ушбу жинойтларнинг олдини олиш, бартараф этиш ҳамда ношаръий одатларга қарши курашиш мақсадида шахсан қушбеги Давлатбий ҳамда қозикалон Низомиддинхўжаларни халқ олдида ҳисобдор ва масъул қилиб қўяди².

Шоҳмурод вақф мулклари ҳамда улардан тушадиган солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар ҳисобидан эски мадраса, масжид, хонақо, мактаб ва мозорларни қайта тиклайди. Мадраса мударриси, муфтий, имом, қози ва бошқа диний мансабларга номзодларни тайинлашда уларнинг шарият нормаларига амал қилиш даражаси, ҳуқуқий билимлари ва ҳуқуқий саводхонлигига эътибор қаратган. Шарият нормаларини ўша давр талаби даражасида билмаган қозилар, имомлар, муфтийлар ҳамда мадраса мударрислари амир Шоҳмуроднинг фармони билан ўз лавозимидан озод этилган.

У шарият нормаларини чуқур ўзлаштирган мадраса талабаларига солиқлар ҳисобидан қўшимча талабалик ҳақлари бериш тизимини жорий қилган. Шоҳмурод нафақат таълим жараёнида, балки бошқа фуқароларнинг ҳам ислом ҳуқуқи нормаларини билишликка даъват этиш билан бирга, уларга кенг имтиёз ва имкониятлар яратиб берган.

Бу борада Хумулийнинг таъкидлашича, амир Шоҳмурод фикҳшунос олимлар ва вилоят бекларидан амирликнинг барча ҳудудларидаги масжид ва мадрасаларда аҳолига ҳақиқий ислом ҳуқуқи нормаларига асосланган одат ва мажбуриятлар-

¹ *Мирзо Содик Мунший*. Тарихи манзум: Қўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв. № 2731/III.

² Қаранг: *Мирий*. Маҳазин ат-таква: Қўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв № 51.

ни тушунтиришни ҳамда уларнинг шаръий ҳуқуқий билимлари даражасини янада оширишни талаб қилган¹.

Амир Шохмуродни ўз навбатида ислом фикҳшунослиги мураббийси сифатида ҳам эътироф этиш мумкин. Шохмурод мадрасаларда ҳанафий мазҳаби, хусусан, Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Ал-Ҳидоя» асари, Имом Ал-Мотуридий ғоялари, Қуръони Каримни талқин қилиш ва уларни шарҳлаш бўйича Ондалусиялик машҳур Аш-Шотибий асарларидан фойдаланган ҳолда дарс машғулотларини ўтказган.

Тарихнавис Мирийнинг таъкидлашича, амир Шохмурод сўфийлик илми, ислом ҳуқуқи нормалари ва мажбуриятлари ҳақидаги илмларни Шайх Сафардан, Қуръони Карим илмини эса уч мураббийдан, яъни Ҳофиз Ашур, Нодир Боқи қори ва Ниёзқули қорилардан таҳсил олиб ўрганган².

Шу билан бирга, амир Шохмурод ҳуқуқий масалаларга оид бўлган китоблар ёзган. Хусусан, ҳанафий мазҳабига оид бўлган барча фатволар ва қоидаларни мужассамлаштирган «Фатвойи аҳли Бухоро» ва «Айн ул-Ҳикма» номли тўпламларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Шу жиҳатдан олганда амир Шохмуроднинг ушбу асарларини бугунги кунда миллий давлатчилик тарихини ўрганиш ва уни илмий таҳлил этишда нодир ва қимматли ҳуқуқ манбаси сифатида баҳолаш лозим.

Амир Шохмурод нафақат Бухоро шаҳрида балки амирликнинг турли вилоятларига бориб, улардаги масжид ва мадрасаларда шарият ҳуқуқи нормалари ва уларни татбиқ этишга оид масалалар юзасидан машғулотлар ўтказиб келган. Масжидларда имомлик қилиб, намоз тугаганидан сўнг «олий йиғин»(мажлиси олий)ни чақирган ҳамда унга илм аҳли, қозилар, ҳадисшунос олимларни тўплаган. Ушбу мажлисларда ислом ҳуқуқи нормаларига, ҳуқуқий одатларга асосланган ҳолда аҳолига уларнинг фикҳий муаммоларга оид саволларига жавоб қайтарган.

¹ Хумулий. Тарихи Хумулий: Қўлёзма Ўз.ФА.ШИ, инв. № 37/VI.

² Мирий. Маҳазин ат-таква: Қўлёзма Ўз.ФА.ШИ, инв. № 51.

Бу борада Хумулийнинг гувоҳлик беришича, Бухоро арки атрофидаги масжидлардан бирида Шоҳмурод ташаббуси билан юкоридаги масалалар бўйича «амир мажлиси» (мажлиси амир) ўтказилиб, кенг омма аҳлига шарият ҳуқуқий саводхонлигидан билимлар берилар эди¹.

Амир Шоҳмурод Бухоро амирлиги ҳудудида қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва ер унумдорлигини ошириш мақсадида ариқлар, зовурлар қаздирган, дарё ва ирмоқларни қайтадан таъмирлаган. Амалга оширилган ушбу ҳайрли ишлар ўз навбатида, давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий аҳволини янада мустаҳкамлашига олиб келган.

Рус тадқиқотчиси Соболевнинг маълумот беришича, амир Шоҳмурод буйруғи билан Чоржўй каналининг ўнг томонидаги Қорадарё ҳамда бешта бошқа каналлар (Зарафшон дарёсининг ўнг томонидан: Тайман, Қораарик, Тўғузариқ, Оқдарёнинг ўнг томонидан Ўрта-Без ва Қорадарёнинг ўнг томонидан Оллобердикора) қазилган².

Америкалик олим Г. Хембли амир Шоҳмурод шахсига, унинг давлат бошлиғи ва давлатни бошқариш санъатининг ўзига хослигига алоҳида эътибор бериб, Шоҳмуроднинг ёшлик йиллари Бухоронинг қадимий Масжиди Калонида диний ва дунёвий илмларни ўрганиш билан ўтганлигини, у дарвеш жамиятининг одатлари ва кийимларини сақлаб қолиб, ҳатто, ўз кўшинларини жангга бошлаб бораётганда ҳам оддий паст бўйли отида боришини, ҳарбий йўлбошчи сифатида ажойиб ташкилотчилик қобилиятига эга эканлигини таъкидлаб ўтади³.

Самарқанд шаҳрига таҳсил олишга келган Шоҳмурод шаҳардаги вайронагарчиликларнинг гувоҳи бўлиб, шаҳарни тез

¹ Хумулий. Тарихи Хумули: Кўлёзма Ўз ФА ШИ, инв. № 37/VI.

² Соболев Л. Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа// ЗИРГО. Отделение статистики. – Т.: 1874.

³ Қаранг: Hambly G. Central Asia. New York, 1969. – P. 181–182.

орада қайта тиклашга киришади. Шаҳарда янги каналлар қазилгани ва олдинги каналларни қайта таъмирлашни буюради. Бу масалада Хумулий шундай маълумот беради: «Самарқанд шаҳрини қайта тиклаган амир Шохмурод йигирма тўртта мавзени ташкил эттириб, ушбу мавзеларга шарқий вилоятлардан аҳолини кўчириб келтирди. Уларнинг ичида Самарқанд шаҳридаги Дахбед мавзеси бўлиб, унда Маҳдуми Аъзам ва унинг тарафдорлари яшаб ижод этганлар»¹.

Марказий Осиё тарихини ўрганган деярли барча тарихчи олимлар амир Шохмуроднинг давлат бошқаруви соҳасидаги фаолиятига юқори баҳо берадилар. Дарҳақиқат, бугунги кунга келиб тарихий фактлар ҳамда манбаларга асосланган ҳолда олиб борилаётган бир қатор илмий изланишлар натижасида амир Шохмурод томонидан амалга оширилган ислохотларнинг ўша давр учун муҳим аҳамият касб этганлиги ўзининг исботини топмоқда.

Тарихчи олим Т. Файзиев ҳам амир Шохмуродга давлат бошлиғи сифатида қуйидагича таъриф беради: «Бегуноҳ амир номини олган Шохмурод шариат ишларига кенг йўл очган, вақфларни тиклаган, масжид ва мадрасалар ишига катта эътибор берган. У зоҳидларга хос ҳаёт кечириб, мамлакатда рўй берган сиёсий-иқтисодий вазият тақозосига кўра, бир неча жангу-жадалларда бўлди. Манғитлар салтанатида бидъат ва номашру ишларни таг-томиридан узган биринчи ҳукмдор бўлган»².

Ўз навбатида Г. Хэмбли амир Шохмуроднинг сиёсий-ҳуқуқий фаолиятига қуйидагича баҳо беради: «У Афғонистоннинг Дурроний ҳукмдорларидан Балхни тортиб ололмасида, аммо Эронга қарши Амударёни йилдан-йилга муваффақиятли кесиб ўтди. Унинг асосий мақсади Эрон маданият маркази саналмиш Марвни эгаллаб олиш эди. Шунинг учун ҳам Бухоро

¹ Қаранг: Хумулий. Тарихи Хумули. Қўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв. № 37/VI.

² Файзиев Т. Мутасаввиф ҳукмдор // Шарқшунослик. – 1997. – № 8. – Б. 572.

аҳолиси амир Шохмуродни ҳарбий зафарлари туфайли шаритнинг қатъий талаблари каби ҳурмат қиларди»¹.

Собиқ Шўро даврида миллий давлатчилигимизни, хусусан, адолатли ҳукмдорларни ҳамда улар томонидан амалга оширилган кўплаб эзгу ишларни ўрганиш учун етарли тарихий манбалар мавжуд бўлишига қарамасдан, уларни ўрганишга деярли рағбат кўрсатилмаган. Шу асосда давлатчиликни ривожланишига муайян даражада ўз ҳиссасини қўшган амир Шохмуродга ўхшаган ҳукмдорлар фаолияти ҳам бир томонлама, яъни фақат салбий нуқтаи назардан ўрганилган. Ҳолбуки, ўз даврида манғит ҳукмдорларининг фаолиятини танқидий тасвирлаган Аҳмад Дониш ҳам амир Шохмуродни халифа Умар билан бир қаторга қўйиб, «амирлик гиламини камбағаллик кийими билан беади, жаҳон боғидан душманлик ва ёмонлик томирини суғуриб ташлади ва адолат ниҳолларини ўтказди»², деб унинг фаолиятини юксак баҳолаган эди.

Амир Шохмурод фаолияти юзасидан хулоса ўрнида айтиш мумкинки, манғитлар ҳукмронлиги даврида Бухоро амирлигида давлатчиликнинг тараққий этиб шаклланиши ва ривожланиши айнан у давлатни бошқарган даврга тўғри келади. Ўз ўрнида юқоридаги хислатларга эга бўлган давлат бошлиғи ҳақида Президент И. А. Каримовнинг куйидаги фикрларини келтириб ўтишни ўринли деб ҳисоблаймиз: «Одил ва оқил ҳокимият халқ кайфиятини, унинг иродасини албатта, ҳисобга олади. Халқнинг истеъдодини, ундаги барча олижаноб хислатларни ишга солади, халқ гайратини яратувчилик йўлига бошқаради»³.

Амир Шохмуроддан сўнг давлатни бошқариш унинг ўғли, Қарши беклигининг ҳокими амир Ҳайдар кўлига ўтади. Амир Ҳайдар давлатни бошқариш масаласида отаси амир Шохму-

¹ Қаранг: *Hambly G. Central Asia. New York, 1969.* – P. 182.

² Қаранг: *Дониш А. История мангитской династии / Пер. с тадж. И. А. Наджафова. – Душанбе.: «Дониш», 1967.* – С. 6.

³ *Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: «Ўзбекистон», 1993.* – Б. 14.

род сиёсатининг изчил давомчиси эди. Ушбу ҳолат айниқса, унинг уламоларга муносабати ва ташқи сиёсатни изчиллик билан давом эттиришида кўринади.

Амир Ҳайдар ўз ҳукмронлиги даврида асосан, ички душманларга қарши кураш олиб боради. Шаҳрисабз, Самарқанд, Ургут бекликларида бўлиб ўтган ғалаёнлар, Марв воҳаси учун Хива хони Муҳаммад Раҳимхон билан олиб борилган урушлар Амир Ҳайдарни давлатда ҳарбий-сиёсий ислохотлар ўтказишга мажбур қилди.

Олиб борилган тинимсиз курашлар натижасида Балх воҳаси қўлга киритилди, Маймана, Бадахшон ва Қундуз вилоятлари амирлик ҳудудига қўшиб олинди. Амир Ҳайдар давлатни бошқаришда асосан, ташқи муносабатларга эътибор қаратади. Хусусан, у афғон ҳукмдори Аҳмад Шоҳ Дурронийнинг ўғли Шўжа ал-Мулк билан икки мамлакат ўртасида ўзаро дўстлик ришталарини қайта тиклашга муваффақ бўлган¹.

Тарихчи Мирзо Салимбекнинг маълумотларига қараганда, «амир Ҳайдар марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун Самарқандга Давлат кушбегини, Жиззахга Афлотун тўқсобани, Ўратепага мулло Эрназарбийни, Марвга Ёрлақаббийни ҳоким қилиб тайинлаган»².

Бухорога қўшни давлатларнинг ҳукмдорлари Амир Ҳайдар ҳукмронлигини заифлаштириш мақсадида унинг сарой аъёнлари ва беклари, қариндош-уруғлари ва биродарларига турли ваъдалар бериб, уларнинг ўзаро тотувлигига путур етказишга интиланлар. Марказий ҳокимиятга қарши исён кўтарган Носириддин Тўра 4000 аскар билан Марвдан чиқиб, Чоржўйга келганида амир Ҳайдар унга қарши Ниёзбек парвоначини 10 000 кишилик қўшинга қўмондон қилиб жўнатган.

¹ Қаранг: *Ходжаева Б.* О взаимоотношениях Бухарского ханства с Афганистаном в первой четверти XIX в. (По письмам эмира Хайдара) // *Общественные науки в Узбекистане.* – 1990. – № 7. – С. 54.

² *Мирзо Салимбек.* Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва муттахирын. – Бухоро. «Бухоро», 2003. – Б. 292–297.

Шунингдек, кўшни давлатлар Бухоро амирлиги ичида кўтарилган турли ғалаёнлардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга уринганлар. 1821–1825 йилларда амир Ҳайдарнинг солиқ сиёсатига қарши хитой-қипчоқлар кўтарган Миёнқол кўзғолони катта қийинчилик билан бостирилган. Ушбу кўзғолонга кўшни давлатлардан кўмак кўрсатилиб, шу орқали Бухоро давлатини заифлаштиришга ҳаракат қилинган.

Амир Ҳайдар бошқа манғит ҳукмдорларидан фарқли равишда ўз кўшинидаги аскарларга мунтазам равишда яхши маош тўлаб борган. Бундан ташқари у мамлакатдаги солиқ йиғувчиларга йиллик маош ажратиш билан бирга, уларга йилига икки марта сарупо улашган. Ўз навбатида камбағаллар, етим-есирлар, қашшоқлар, дарвешлар, муҳожирлар ва муллаларга ҳар йили нафақа бериш учун катта миқдорда маблағ ажратган. Шу билан бирга, амир Ҳайдар амирликда хитой-қипчоқлар томонидан юзага келиб турадиган турли можароларнинг олдини олиш мақсадида ушбу ҳудудларга нисбатан турли тўловлар миқдорини камайтирган.

Амир Ҳайдар мамлакатда муайян даражада ҳуқуқий тизимни мустаҳкамлашга ҳам ҳаракат қилган. Бу борада тарихчи олим Қ. Ражабовнинг эътироф этишича, «Амир Саид Ҳайдар ислом фикҳининг ҳанафий мазҳабига оид “Ал-фавоид ал-алфийа” номли асар ҳам ёзган. Амир Ҳайдар давлат ҳужжатларини тизимлаштиришга алоҳида эътибор қаратган манғитлар сулоласининг дастлабки ҳукмдорларидан бири эканлиги билан ҳам диққатга сазовордир»¹.

Америкалик олим Г. Хэмбли ҳам амир Ҳайдарнинг давлатни бошқаришга оид хусусиятларини инобатга олган ҳолда, унинг фаолиятига қуйидагича таъриф беради: «амир Ҳайдар шаҳзодаларнинг ролини дарвешлик билан бир даражада муваффақиятли боғлади»². Ўз навбатида амир Ҳайдарнинг мактуб ва номаларини ўрганган олим Ш.Тилавов: «саводли ва

¹ Ражабов Қ. Амир Ҳайдар ёхуд Амири Саййид // Бухоро мавжлари. – Бухоро.: 2006, № 2. – Б. 42.

² Hambly G. Central Asia. New York, 1969. – P. 183.

илмли бўлмаган ҳукмдорнинг турли-туман мавзуларда шунчалар мактублар ёзишига ишониш қийин»¹, – деб унга юксак баҳо беради.

Бухоро амирлиги давлатчилиги ривожланишининг иккинчи босқичи 1826–1920 йилларни ўз ичига олади. Ушбу даврда давлатда манғит сулоласидан амир Насрулло, амир Музаффар, амир Абдулаҳад, амир Олимхонлар ҳукмронлик қилганлар.

Амир Насрулло ҳокимият тепасига отаси амир Ҳайдарнинг ўлиmidан олти ой ўтгандан сўнг келган. У миллий давлатчилик тарихида кучли, жасур ҳамда қаттиққўл давлат бошлиғи сифатида жой олган.

Тарихчи ва саёҳатчиларнинг маълумотларига қараганда, «амир Насрулло ҳукмдор сифатида давлатнинг ички ва ташқи душманларига ҳақиқий зарба берди»². Амир Насрулло томонидан олиб борилган ҳарбий-сиёсий ислохотлар натижасида давлатнинг ҳарбий қудрати мустаҳкамлана борди. Олиб борилган тинимсиз урушлар баробарида Қўқон (1842) ҳамда Шаҳрисабз (1856) бекликлари эгалланди³

Амир Насрулло ташқи сиёсат масаласида олдинги давлат бошлиқларидан фарқли равишда Марказий Осиёнинг иқтисодий салоҳиятига талабгор бўлган икки йирик давлатлар – Россия ва Англия билан очиқ сиёсат олиб бориш дастурини амалга оширган. XIX аср 30 йиллари бошларида Бухоро амирлигига Вест-Индия компаниясининг топшириғи билан келган лейтенант Александр Бернс билан олиб борилган музокаралар асосида Англия давлати билан қисқа муддатга бўлсада, ўзаро ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилади.

¹ Тилавов Ш. Амир Ҳайдар мактублари тарихий манба сифатида. // Шарқшунослик. – Т.: «Минҳож», № 8. – Б. 17.

² Қаранг: Бартольд. В. В. Узбекские ханства // Сочинения. Т. 2. Ч 1. М., 1963. С. 166; Ханыков Н. В. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843. – С. 228–233.

³ Қаранг: Бартольд. В. В. Узбекские ханства // Сочинения. Т. 2. Ч 1. М., 1963. – С. 166.

Шу билан бирга, айрим тарихий манбаларда амир Насрулло шафқатсиз ҳукмдор сифатида эътироф этилади¹. Лекин инглиз олими Уилер амир Насруллони: «шафқатсиз ҳамда мустабид ҳукмронлигига қарамасдан, у давлат қурилиши йўлида бир қатор ижобий ишларни ҳам амалга оширди. Ўзига содиқ ҳарбийлар билан бирга профессионал кўшин ташкил қилди, бир қанча суғориш лойиҳаларини ва маъмурий-ҳуқуқий ислоҳотларни амалга оширди»² деб, унинг давлатни бошқариш фаолиятига ижобий баҳо беради.

Амир Насруллодан кейин давлатни бошқарган манғит сулоласи вакилларида амир Музаффар, амир Абдулахад, амир Олимхонлар даври миллий давлатчилик тарихида кам ўрганилган давр бўлиб, тегишли манбаларда ушбу ҳукмдорларга нисбатан деярли ижобий баҳо берилмаган. Истиклолнинг шарофати ила миллий давлатчилик манбаларини тадқиқ этиш жараёнида юқорида номлари зикр этилган ҳукмдорлар томонидан ҳам муайян даражада ислоҳотлар амалга оширишга ҳаракат қилинганлигига гувоҳ бўламиз.

Хусусан, амир Абдулахад суд-ҳуқуқ тизимини тубдан ислоҳ қилишга ҳамда ушбу соҳани янада инсонпарварлик тамойили асосида шакллантиришга, амир Олимхон эса жамиятда порахўрликни бутунлай йўқотиш ва таълим тизимини тубдан ислоҳ этишга уринганлар.

Чор Россияси кўшинларининг 1866 йилда Тошкентни эгаллаши Бухоро амири Музаффарни Ўратепа, Жиззах ва Янгиқўрғон учун улар билан уруш олиб боришга мажбур қилди. Лекин Бухоро амирлиги ҳарбий кўшинининг мустақкам ташкил этилмаганлиги ва ҳарбий қурол-аслаҳалар билан етарли таъминланмаганлиги оқибатида 1868 йилда нафақат юқорида зикр этилган ҳудудлар, балки Самарқанд шаҳри ҳам амирлик бошқаруви доирасидан четга чиқиб қолади.

¹ История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века) / А. А. Аскаров, Б. А. Ахмедов, С. К. Камалов и др.; Отв. ред. Р. Г. Мукминова. – Т.: «Фан», 1993. – С. 157.

² Wheeler G. Modern history of Soviet Central Asia. – London. – P.42.

Бухоро давлатининг бутунлай Чор Россияси таркибига кўшиб олинишининг олдини олиш мақсадида амир Музаффар чор ҳукумати билан сулҳ шартномасини тузишга мажбур бўлган. Ушбу шартнома асосида Бухоро амирлиги ташқи ва ички сиёсий масалаларни ҳал қилишда мустақилликдан маҳрум бўлиб, Россия давлати остидаги ярим мустамлака давлатга айланади. Айниқса, чор кўшинларининг 1871–1872 йилларда Зарафшон дарёси бошқарувини назоратга олишлари Бухоронинг бундан кейинги ривожланишига салбий таъсир ўтказган.

Бухоро амирлиги билан Россия давлати ўртасида тузилган сулҳ шартномасидан келиб чиқиб, 1884 йилда Бухоро билан Каттақўрғон шаҳарлари орасида телеграф алоқаси ҳамда 1888 йилда Чоржўй, Амударё, Бухоро ва Самарқандгача, ниҳоят 1898 йилда Тошкентгача темир йўллар ётқизилади. Темир йўллар бўйида рус манзилгоҳлари пайдо бўлиб, улар сиёсий ва ҳуқуқий муносабатларда тўғридан-тўғри Туркистон генерал-губернаторлигига ҳисобдор бўлган.

Шу билан бирга, амирлик ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришлар давом этиб борган. Маориф соҳасида амалга оширилган янги ўқув усуллари – «усули жаид»ни жорий қилиш мақсадида 1893 йилда Исмоилбек Гаспиринский шахсан Бухоро амири Абдулаҳад билан музокаралар олиб борган. Жаид усулига кўра ўқувчи овозни эшитиш билан чекланиб қолмасдан, балки энди сўз маъносини берадиган бўғинларни ўқиш услубига мослашиши керак эди. Бундай янги усулдаги мактаблар дастлаб Янги Бухоро (Когон)да кўплаб ташкил қилинади.

Бухоро амирлигининг сўнгги ҳукмдори, амир Саид Олимхон тахтга ўтирганидан сўнг дастлабки фаолиятини аҳолини бир йиллик ҳирож солиғидан озод қилишдан бошлаган.

Амир Саид Олимхон мамлакатда тартиб-интизом ўрнатиш, маърифатпарварликка йўл очиш ҳамда ободончилик ишларини жонлантиришга муайян даражада ҳаракат қилган. Бу борада амир Саид Олимхон ўзининг «Бухоро халқининг ҳасрати тарихи» номли мемуар асарида қуйидагиларни ёзади: «Бухоро минорасининг паст томонида, бозорнинг ички томо-

нида ўз номимдан Дор-ул-улум – Билим уйи бўлган бир мадраса қурдирдим; ҳар хил илмдан дарс берувчи муаллимлар тайин эттирдим. Мазкур мадрасада истиқомат қиладиган талабалар сарф-харажатлари, маош ва кийим-кечаги ҳам ўз тарафимдан белгиланиб, унга бир нафар нозир тайин эттирдим; уларнинг емак-ичмак, маош ва кийим-кечакларини муайян бир вақтда етказдирардим. Бозор ва йўл ободлигига кўп ҳаракат қилдим, уч йил ичида Бухоро мамлакати анча обод бўлди, унга зеб-зийнат ва тартиб-интизом ўрнатдим»¹.

Амир Саид Олимхон томонидан давлатни бошқариш масаласида олиб борилган сиёсатнинг асосий эътиборли жиҳати шуки, Бухоро амирлиги таркибига кирувчи беклик(вилоят)лар бошлиқлари ушбу даврга келиб сайлаш усули орқали ўз ваколатини амалга оширар эдилар.

Амир Саид Олимхон ҳукмронлиги даврида «Ёш бухороликлар»нинг талаблари асосида бир қатор ислохотлар амалга оширилди. Бу эса ўз навбатида «Ёш бухороликлар» ҳаракатини, сиёсий-ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишдаги ролини янада кучайтирди. Жумладан:

- маҳаллий солиқлар 10 фоизгача қисқартирилган;
- ҳарбийлар ойлик ҳақи оширилган (пиёда хизматчиларга ойида 3-9 рублгача, отлик кўшинларга 6–20 рублгача);
- ёши улуғ бўлган ҳарбий хизматдан озод этилган кишиларга ойида 3 рублгача нафақа тайинланган;
- қозиларга суд жараёнида тарафлардан аниқ белгиланган миқдордаги бож ҳақи ундириш буюрилган;
- раис – шаҳар бошлиғининг харажатлари қисқартирилади;
- муқаддас ерлардан фойда олишга рухсат берилади;
- кенг қамровли ҳомийлик фаолиятига асос солинган².

¹ Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. - Т.: «Фан», 1991. – Б.8.

² Қаранг: Эргашев Б. Х. Из истории становления и развития общ.-полит. идей джадидизма. Идеология младобухарцев. Дисс... доктора филос. наук. – Бухара: 1993, – С. 42.

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ДАВЛАТ ТУЗУМИ

Бухоро амирлигининг марказий ва маҳаллий бошқаруви

Бухоро амирлигининг давлат бошқаруви тарихи, айниқса, марказий ва маҳаллий бошқарувида амалдорларнинг иштироки, улар фаолиятининг ҳуқуқий асослари ҳамда марказий ва маҳаллий бошқарувнинг ўзаро муносабатлари муҳим тарихий манбаларнинг мавжудлигига қарамасдан, илмий жамоатчилик томонидан етарлича ўрганилмаган. Собиқ шўро даври адабиётларида бундай масалалар бир томонлама, ҳукмрон мафкура манфаатлари ва талаблари нуқтаи назаридан ёритилган эди. Бинобарин, миллий давлатчилигимиз тарихини ўрганишга жиддий эътибор берилаётган ҳозирги кунда Бухоро амирлигининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги тарихи, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари, олий табақа амалдорлар ва қуйи маъмурий бирликлар мансабдор шахслари ҳамда ҳарбий-маъмурий ва диний амалдорларнинг давлат бошқарувидаги ўрнига доир илмий асарларга эҳтиёж каттадир.

Бухоро амирлигида етакчи ўзбек уруғлари, хусусан, манғит уруғи зодагонлари ҳукмрон табаканинг асосий таянчи бўлиб хизмат қилган. Давлатдаги энг олий ҳарбий-маъмурий амалдорлар, маҳаллий бошқарувдаги асосий мансабдорлар манғит уруғидан бўлган кишилардан тайинланган. Шу билан бирга, бу даврда манғитларга ва бошқа ўзбек уруғларига мансуб бўлмаган кишиларнинг ҳам давлат бошқарувида юқори амалларни эгаллаш ҳолати кўзга ташланади. Шу ўринда давлатда амирдан кейинги иккинчи ўринда турадиган кушбеги

мансабига форслар орасидан тайинланган кишиларнинг борлигига ҳам эътиборни қаратиш лозим бўлади.

XVIII асрнинг ўрталарида ўзбек хонликлари давлат тузумидаги ўзгаришлар – давлат ҳокимиятининг марказлашуви, муайян ижтимоий-иқтисодий омишлар ҳамда юқори ер эгалари турли гуруҳларининг ўзаро курашлари натижасида юзага келган. Ушбу даврга келиб Бухоро хонлиги тишиқ кўринишдаги марказлашган шарқий монархия шаклидаги давлатга айлана борди.

Бухоро амирлигида марказий бошқарув қуйидаги асосий идоралар орқали амалга оширилар эди: амир – давлат бошлиғи; қушбеги – бош вазир, (амир ёрдамчиси); оталиқ; молия идораси; вазири ҳарб; қозилиқ маҳкамаси.

Бухоро амири ҳокимияти чекланмаган бўлиб, у бир вақтнинг ўзида диний ва дунёвий ҳокимият бошлиғи эди. Шу билан бирга, амир – давлатнинг Олий бош кўмондони, амирлик ерларининг олий эгаси ҳисобланган.

Манғитлар сулоласининг учинчи вакили бўлмиш Шохмурод (1785–1801) амирлик унвонини қабул қилди¹. Амирлик унвони илгари асосан, кўпгина кўшин бошлиқлари ва жойлардаги турли ҳарбий вакилларга берилган бўлса, Муҳаммад Раҳим даврига келиб эса амир унвонига эга бўлган бирорта мансабдор шахс қолмаган. Таъкидлаш жоизки, Шохмурод томонидан қабул қилинган амирлик унвони тарихчи олим В. В. Бартольд маълумотларида келтирилган амир унвонидан кескин фарқ қилади². Ушбу унвон илгари амалда бўлган амирбеклик унвонидан фарқли ўлароқ ҳалифалиқ мақоми - «амир

¹ Семенов А. А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени//Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. II. Сталинабад, 1954. – С. 20.

² Форс манбаларида уруғ бошлиқлари «амир», кўчманчи халқлар эса унинг ўрнига туркий атама «бею» ёки беклар бошлиғи деб аталган. (В. В. Бартольд. Улугбек и его время//ЗРАН по историко-филологическому отд. Т. XIII, № 5 . 1918. – С.10).

–ул-мўминин» сифатида талқин этилган. Айнан ушбу даврдан Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб юритила бошланган.

Амир давлатни мансабдор шахслар, яъни амир хизматчилари орқали бошқарар эди. Ушбу мансабдор шахслар давлатнинг бошқарув аппаратини ташкил этган. Бухоро амирлари шажараларини Муҳаммад пайғамбардан бошлаганликлари сабабли уларнинг унвонларига «саид» сўзи қўшиб айтилган. Амир ёнида доимий равишда унинг шахсий ёзишмаларини олиб борувчи икки нафар котиби бўлган. Уларнинг биринчиси мунший бўлиб, у барча ишлар бўйича берилган кўрсатмалар ёзиб борган ва амирга келган ахборотлар, маълумотларга ҳамда маъмурий вакиллардан ва алоҳида шахслардан келган илтимосномаларга, шикоятларга жавоб бериш билан машғул бўлган. Иккинчи котиб – мушриф бўлиб, у сарупо бериш, қурол-яроғ ва шу кабиларни тарқатиш ҳақидаги кўрсатмаларни расмийлаштириб борган. Амир томонидан юқорида зикр этилган илтимоснома, шикоятлар ва бошқа хатларга берилган ёзма жавоб – муборакнома деб аталган.

Амир ўз навбатида, худудий тузилмалардан доимий хабарномалар олиб турган. Амирликдаги барча бекликлар беклари ва қозилари чопар навкарлар орқали амир хузурига ёзма ахборотномалар юбориб турганлар. Уларга амир номидан тегишли тартибда муборакномалар жўнатилган¹.

Марказий давлат бошқарувини бир неча идоралар йиғиндиси ташкил этиб, давлатнинг олий бошқарув органи – олий давлат мансаби ҳисобланган қушбеги томонидан бошқариладиган давлат девонхонаси (қушбеги девонхонаси) ҳисобланган². Қушбеги мансаби илгаридан мавжуд бўлган бўлсада³,

¹ Қаранг: *Чехович О. Д.* Документы к истории аграрных отношений в Бухарском Ханстве. – Т.: 1952. – С. 183.

² Қаранг: *Ханыков Н.* Описание Бухарского ханства. СПб.: 1843. – С. 188.

³ Қаранг: *Семенов А. А.* Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их средневековой Бухаре. // Советское востоковедение. Т. V. – М.: Л.: 1948. – С. 148.

XVII асрга келиб «оталиқ» унвонига нисбатан унинг аҳамияти ва ваколат доираси анча торайган.

XVIII асрнинг ўрталарига келиб қушбеги мансаби етакчи ўринга чиқиб, у давлат аппаратининг асосий бўғини сифатида барча бошқарувнинг асосий функцияларини ўз қўлида тўплай борган. Қушбеги маҳаллий беклар орқали марказий давлат бошқарувини амалга ошириш билан бир қаторда, чет мамлакатлардан келадиган мол-мулклардан олинадиган бож тўловлари устидан назоратни ҳам амалга оширган.

Қушбеги лавозимига давлатнинг тажрибали, ишбилармон, сиёсатдон кишилари тайинланган. Номзод аввал девонбеги мансабида фаолият юритган бўлиши лозим бўлган. У саройдаги энг юқори унвон эгаси сифатида давлатда амирдан сўнг турган. Турклардаги улуғ вазир ёки Европадаги давлат канцлери сингари қушбеги амирнинг энг яқин маслаҳатчиси ва ишончли кишиси бўлган. Қушбеги бир вақтнинг ўзида амирнинг шахсий муҳрини сақлаш, бошқа давлатлар билан алоқаларни назорат қилиш, шунингдек, молия ишларини бошқариш каби масъул вазифаларни ҳам амалга оширган¹.

Бухоро амирлигида савдо-сотикдан олинувчи барча божхона тўловлари бошқаруви ҳам қушбеги қўлида бўлиши билан бир қаторда, у ер солиғини йиғиш ва ер-мулкларни беришни ҳам назорат қилган. Булардан ташқари унга амир саройи хавфсизлигини назорат қилиш вазифаси ҳам юклатилган. Айнан мана шунинг учун ҳам амир шаҳардан бошқа жойга кетган пайтда у сарой дарвозахонасининг унга махсус қурилган жойида амир шаҳарга қайтгунча кутиб ўтиришга мажбур бўлган. Ҳар куни кечқурун шаҳарнинг кечаси қулфланадиган дарвозаси калити қушбегига олиб келиб берилган ва эртасига эрталаб эса калитлар яна дарвозабонлар бошлиғига қайтарилган. Шунингдек, қушбеги Бухоро шаҳар ҳокими бўлиши билан бирга, барча бекларнинг олий бошлиғи ҳам эди. Унинг маҳкамасидан марказий ҳокимиятнинг кўрсатмалари

¹ Холиқова Р. Марказий давлат бошқаруви тарихига бир назар // «Мулоқот». – 2004. – № 2. – Б. 41.

ва қарорлари чиқиб турган. Қушбеги барча ишларни бевосита амирнинг розилиги билан қилган ва ҳар куни қилинган ва қилинаётган ишлар тўғрисида амирга ёзма ёки оғзаки ахборот бериб турган.

Оталиқ – амирлик марказий бошқарувида ўзига хос ваколатга эга бўлган, мангит ҳукмдорларининг таянчи ҳисобланган ва уларнинг ҳурматига сазовор бўлган мансаб эгаси. Бинобарин, оталиқ амирга ота ўғлига қилганидек хушмуомалалик билан муносабатда бўлиши лозим эди. Унга Бухоро шаҳри ва Самарқанддан Қорақўлгача бўлган ҳудудларда сув тақсимотини назорат қилиш вазифаси юклатилган. Ўз навбатида оталиқ Шоҳруд канали мироблиги вазифасини ҳам бажарган.

Бухоро амирлигида аҳамияти бўйича учинчи поғонада молия идораси – молиявий девонхона турган. Ушбу давлат идорасини олий молиявий амаллардан бири саналмиш девонбеги бошқариб, у давлат бошқарув тизимида иккинчи мансабдор шахс ҳисобланган. Девонбеги давлат хазинаси, закот (хорижий мамлакатлардан келадиган мол-мулклардан ташқари) ҳамда солиқларга нисбатан умумий давлат бошқарувини амалга оширган. Бухоро амирлигида давлат хазинаси амир хазинасидан алоҳида бўлмаганлиги сабабли амирнинг шахсий даромад ва харажатлари алоҳида тартибда бўлинмаган эди.

Амирнинг икки хазинаси бўлиб, уни бўлиш қуйидаги таъмойлга асосан амалга ошириларди: яъни биринчи хазина асосий хазина – сарф қилинмайдиган ҳамда дахлсиз саналиб, иккинчиси хазина эса – харажатлар манбаи ҳисобланган. Амир анъанага кўра фақатгина отаси ёки бобоси томонидан қолдирилган даромадларни сарф этиб, ўзининг фойдасини сақлаб қўярди¹. Амирликда марказий идоралардан бири мудофаа ва ҳарбий масалалар билан шуғулланувчи вазирлик бўлиб, ушбу идора бевосита тўпчибошийи лашкар (ҳарбий ва-

¹ Қаранг: Семенов А. А. Очерк поземельно-податного и налогового устройство бывшего Бухарского ханства // Труды САГУ. Сер. II. Вып. I. – Т.: “Изд-во Средне-азиатского гос. универ-та», 1929. – С. 148.

зир) томонидан бошқарилган. Тўпчибошийи лашкар давлатдаги барча отлик ва пиёда аскарлардан ташкил топган қўшинни бошқарган. У маҳаллий ҳудудларни ҳарбий масалаларда амалда ёрдам берувчи махсус вакиллари орқали назорат қилган.

Ўз навбатида амирлик марказий бошқарувида бошқа бир катор мансаб ва унвонлар бўлиб, улардан тўртта асосий ва юқори даражадаги лавозим эгалари ҳукуматга алоқаси бор шахслар ҳисобланган¹. Жумладан:

Биринчиси, шайх ул-ислом – диний унвонлардан бири бўлиб, диний ишларни бошқарган ва назорат қилган. Қози аскар – ҳарбий масалалар ва ҳарбий жиноятларни кўриб ҳал қилувчи мансабдор;

Иккинчиси, аъламлар – давлатда фикҳий масалалар бўйича фатво чиқарувчи шахслар. Ҳарбий муфтийлар – ҳарбийлар учун фатво тузувчи, айниқса, давлат бошлиғининг бошқа бекликларга сафари чоғида ва ҳарбий юришлар пайтида ҳарбийлар учун фатво чиқарувчи вакил ҳисобланган;

Учинчиси, мухтасиб – бозорлар ва савдо расталарида ўлчов бирликлари, тарозиларни ҳамда ҳунармандлар маҳсулотларининг сифати ва нарҳини назорат қилувчи амалдор;

Тўртинчиси, тарбиячи-мударрислар – ушбу мансаб эгаларига амирликда катта эътибор берилган бўлиб, уларнинг асосий вазифаси талабаларга илм бериш ва уларни шарият йўли асосида тарбиялаш бўлган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бўлажак қозилар, беклар ва бошқа мансабдор шахслар уларнинг тарбияси ва илмини олиши шарт бўлган. Ундан ташқари яна тўрт мансаб мавжуд бўлганки, уларни амир бево-сита сайдлик обрў-эътиборига эга бўлган фуқароларга инъом этган. **Биринчиси, Жўйбор** ҳудудини, шаҳар деворининг ички ва ташқи томонини бошқариш масаласи юклатилган.

Иккинчиси, нақиб – ҳарбий юришлар пайтида қўшиннинг жанговар тайёргарлиги, таъминланганлиги ва тақсимо-

¹ Юқоридаги манба. – Б. 92.

тини назорат қилувчи мансабдор. Ундан ташқари у кўшининг илғор қисмини, орқа (фронт) қисмини, ўнг ва сўл қанотини ва пистирма ҳақидаги маълумотларни йиғувчи вакил вазифасини ҳам амалга оширган.

Учинчиси, бош ўроғ – шариятга асосан сайдлар кўши-нида мухтасиб вазифасини амалга оширувчи шахс.

Тўртинчи мансаб нақшбандий деб номланиб, унга амирлар дафн этиладиган қабристонни кўкаламзорлаштириш ишларини бошқариш топширилган.

Давлатда яна тўрт турдаги лавозим мавжуд бўлиб, махсус тайинлов асосида фаолият юритмасдан, балки ижтимоий мавқеидан қатъи назар ушбу мансабларга ҳар қандай шахс тайинланиши мумкин бўлган. Аниқроғи, амирга маъқул бўлган олимлар, сайдлар, хожалар, ўзбеклар ва бошқалардан бирига топширилган мир асад, файзи, садр ва судур деб номланган лавозимлар.

Агар файзи олим ёки сайд бўлса, унга муқаддас Бухоро шаҳрининг ташқи қисми мухтасиблиги топширилган. Агар мир асад олим ёки сайд бўлса, унга сайдлар ўртасида работ (кичик шаҳарча)да бир фарсанг оралиғида мухтасиблик ваколатини амалга ошириш юклатилган. Садр – Бухоро шаҳри работ ичидаги бир фарсанг масофада жойлашган вақфлар ҳисоб-китобини юритган бўлса, судур работ ташқарисидаги вақфларни бошқариш масаласи билан машғул бўлган.

Амирлик марказий бошқарувида давлат бошлиғининг ташкилий-ижрочилик ишларини олиб боровчи бўлими мавжуд бўлиб, унда қуйидаги тўрт асосий мансабдор шахс ўзига белгиланган ваколатни амалга оширган. Жумладан, девонбеги – танҳо масалаларини қайд этувчи дафтарни юритиш мудири; мушриф – ҳукмдор томонидан тақдим этилган ашёлар, кийим-кечаклар, қалқонлар, совутлар ва бошқа совғаларни ёзиб қолдириш ишлари билан шуғулланган; дафтардор – танҳо ёки суюрғолдан фойдаланиш бўйича тасдиқланган ёхуд рад этилган шахсларнинг маълумотини юритган; танобчи де-

вон – баҳор ва куз ойларида хирож ерларидан тушадиган тушумларни юритувчи лавозимда хизмат қилган¹.

Ундан ташқари амирлик марказий бошқарувида унча юқори бўлмаган мансаблар ҳам мавжуд бўлиб, улар ўзларига аниқ белгиланган вазифани амалга оширганлар. Ушбу лавозимлардан биринчиси бу – кутубхоначи бўлиб, барча илм-маърифатга оид бўлган китобларни ва олиму-фузалолар томонидан ёзиб қолдирилган асарларни тўплаб, сақлаб юрган. Бахши – ҳукуматга алоқадор бўлган қурилиш ишларининг қирим-чиқим фаолиятини бошқариб турган. Девони сайисхона – шахсан амир томонидан тайинланадиган, отларнинг ҳисоб-китоби, тантанавор безаклари, дўмбира ва бошқа ашёларини назорат қилувчи мансабдор шахс. Девони тўшакхона – амирга тегишли бўлган қимматбаҳо кийим-кечаклар, қурол-яроғлар ва бошқа нодир нарсаларнинг рўйхатини ва улардан фойдаланганлик ҳақидаги маълумотларни юритувчи мансабдор.

Давлат бошлиғи маҳкамасининг икки асосий махсус ходими бўлиб, улар амирнинг кундалик иш юргизиш масалалари билан бевосита машғул бўлган. Парвоначи – амир фармонлари, ёрликлари ва бошқа қарорларини бекларга ҳамда бошқа мансабдор шахсларга етказиш масалалари билан шуғулланган. Додҳоҳ эса – давлат бошлиғига турли масалалар бўйича келиб тушадиган ариза ва шикоятларни қабул қилиб, унга етказиш ҳамда берилган жавобларни ўз эгаларига қайтариш вазифаси юклатилган.

Ундан ташқари амирнинг доимий хизматида тўртта ишончли вакил фаолият юритиб, улар ҳам давлат бошлиғининг кундалик хизматида бевосита иштирок этганлар. Жумладан, кичик инок, улуғ меҳтар, ҳукмдор хазинаси девони ва дастурхончи. Кичик инокнинг асосий вазифаси – амир муҳри сақланадиган қутичани асраб-авайлаш бўлган. Ундан ташқари амир номига келадиган марҳаматномалар, элчиларнинг хатла-

¹ *Мирза Бади-Диван. Мажма ал-аркам.* – М.: «Наука», 1981. – С. 94.

ри ёки бошқа ҳужжатларни дастлаб кичик иноқ қабул қилган. Шундан сўнг, кичик иноқ амирнинг буйруғига асосан ҳужжатни баланд овозда ўқиб эшиттириш учун муншийга топширган.

Улуғ меҳтарнинг асосий вазифаси эса, закот ундириш билан боғлиқ масалаларни ташкиллаштириш бўлган. Амир хазинаси девони – давлат ерларининг ҳисоб китоби, амирга тегишли мол-мулклар, амир ҳарамига кетадиган харажатлар ва зарурий нарсалар масаласида амирга бевосита маълумот бериб турган. Дастурхончи эса амир дастурхонини безатиш, базмларни ташкиллаштириш ва амир маҳкамасига хизмат қилувчи ошхонада умумий бошқарувни амалга ошириш билан банд бўлган.

Давлат бошқарувида бошқа бир қатор мансаблар ҳам мавжуд бўлиб, улар асосий вазифа билан бирга қўшимча ваколатларга ҳам эга бўлган. Масалан, тўқсабо – амир мажлиси дастурхонини назорат қилиш билан бирга, Ҳарканруд туманининг ҳокимлиги ва мироблиги ҳам унинг қўлида эди. Шу билан бирга тўқсабо ҳарбий ҳаракатлар чоғида амир байроғини кўтариб юрган¹.

Эшикоғабоши эса, давлат бошлиғи ўз саройида бўлган вақтда уни кўриқлаш билан бир қаторда Шофиркон туманини бошқариш ва бу ҳудудларда сув тақсимотини назорат қилган².

Мирохур – амир отхонасида ишни ташкил этиш билан бирга Коми Абу Муслим тумани мироблиги ва ободонлаштириш масаласи билан шуғулланар эди.

Яна учта мансаб мавжуд бўлиб, ушбу мансаблар ҳарбий-маъмурий характерга эга эди. Улардан биринчиси, кўрчибоши деб аталиб, амир милтиғи ва бошқа қурол созлиги учун жавобгар бўлган. Удайчи эса ҳарбий ҳаракатлар жараёнида нақибнинг кўрсатмасига биноан навкарлар ва кўшиннинг тақсимланиши ва жойлашувини кузатиш вазифасини бажарган.

¹ Шукуриллаев Ю. Кўшин бошқаруви тарихидан // «Жамият ва бошқарув». – 2006. – № 2. – Б. 48.

² Мирза Бади-Диван. Мажма ал-аркам. –М.: «Наука», 1981. – С. 98.

Қоровулбеги – соқчилар ва қоровуллар бошлиғи саналиб, давлатнинг асосий ички ва ташқи хавфсизлиги масалаларини назорат қилиб турган.

Амирликда **шиғовул**, **мироҳўрбоши**, **миршаб** каби амаллар бўлиб, улар ҳам ўзига хос равишда тегишли вазифаларни адо этганлар. Масалан, **шиғовул** – давлат вакиллари ва элчиларни қабул қилиб, уларнинг фаолиятини назорат қилиш билан шуғулланган. **Мироҳўрбоши** – ҳукмдорга тегишли бўлган отларга ем-хашак етказиш масаласини ташкил қилиб, назорат остига олган. **Миршаб** эса шаҳарни қўриқлаш вазифани бажарган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, марказий бошқарувда ўша даврда ўзга давлатларда амалда мавжуд бўлмаган тартиб, яъни ҳарбий йиғинлар пайтида маҳаллий бошқарув вакиллари марказий бошқарувда бевосита иштирок этганлар. Чунончи, чандавул, қоровул, йўлчи ва жосуе каби.

Давлат маҳкамасида бошқа бир қатор хизматчи ходимлар бўлиб, улар фақатгина тегишли хизмат вазифаларини бажарганлар. Улар қаторига жибачи, садақкўрчи, қиличкўрчи, мўзабардор, офтобачи, рўйпокбардор, қурутбардор, таркашбардор, гулоби, муфаррих, дасторбанд, жиғобанд, тамакисоз, оташбардор, тўғбичи, шукурчи, найзабардор, жиловчи кабилар. Масалан, жибачи ҳарбийлар учун махсус кийим тикса, мўзабардор амирнинг оёқ кийимларини сақлаган. Рўйпокбардор амирнинг пардоз-андози билан, таркашбардор эса унинг ётоғини тозаллиги ва саранжомлигига шахсан жавобгар бўлган. Ундан ташқари оташбардор давлат маҳкамасини ёритиш масалаларига жавобгар бўлган бўлса, найзабардор билан жиловчи амирнинг шахсий қурол-аслаҳалари ва отаравасини ҳар қандай ҳолатда тайёр туришига жавобгар бўлган. Шу билан биргаликда сарой аҳлига доимий эҳтиёждаги мол-мулкларни харид қилиш билан шуғулланувчи мансабдор шахслар ҳам мавжуд бўлган. Улар қаторига яроқчи, бўҳчабардор, анбардор ва мевадор кабиларни киритиш мумкин.

Марказий бошқарувда ҳар бир соҳани, аниқроғи савдо-сотик, ҳунармандчилик, ишлаб чиқариш каби масалаларни бошқариб турувчи вакиллар тайинланган. Масалан, шарбатдор – амирликда турли ичимликларни тайёрлаш ва етказишни ташкил этган бўлса, заргарбоши заргарлар фаолиятини назорат қилиб турган. Меъморбоши эса шаҳарнинг бош меъмори ҳисобланиб, шаҳарни безаш ва қурилиш ишларига умумий раҳбарликни амалга оширган. Фаррошбоши шаҳарни тозалаш ва ободонлаштириш ишларини бошқарган.

Ўз ўрнида таъкидлаш лозимки, амирликда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашга доир бир қатор ишлар амалга оширилган. Жумладан, фуқароларни йўлларда ўғри, талончи, босқинчи ва турли исёнчилар ҳужумидан ҳимоя этиш мақсадида бир қатор мансаблар жорий этилган эди. Улар қаторида зиндонбанд, жилбанд, жаллод ва бандибанд¹ каби амалдорларни санаб ўтиш мумкин.

Амир ёки унинг ваколати доирасида тайинланган мансабдор шахслар, яъни амирнинг жойлардаги вакили, маҳаллий бошқарувчилар ҳамда беклар давлатнинг маҳаллий бошқарув органлари ҳисобланган. Беклар юқори табақа вакилларидан бўлиб, асосан йирик ер эгаларидан тайинланган.

Қоида бўйича мансаблар қариндошлик асосида берилган, аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, оддий фуқаро ҳам бек бўлиши ёки аксинча бек оддий фуқарога айланиб қолиши мумкинлиги ўз навбатида беклик бошқарувини масъулиятли вазифа эканлигидан далолат беради².

Маҳаллий бошқарувни амалга оширган беклар кўпгина ҳолларда бошқарув масаласида марказий бошқарув тартибини жорий этишга ҳаракат қилар эдилар. Шунинг учун амирликнинг айрим ҳудудларида вақти-вақти билан мавжуд ҳокимиятни тан олмаслик ҳолатлари кузатилади. Ҳар қайси бек ўзининг саройига, мансаб ва унвонига эга бўлган. Бекларнинг

¹ *Мирза Бади-Диван. Мажма ал-аркам. – М.: «Наука», 1981. – С. 100.*

² *Қаранг: Крестовский Л. Е. В гостях у эмира Бухарского. – СПб.: 1887. – С. 173.*

ишларни бошқариш ва ташкиллаштириш бўйича котиблари бўлиб, ҳудудлардан тушадиган солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни назорат қилган. Хўжалик ишларини дастурхончи деб номланган хазинабон бошқарган.

Бухоро амирлигида бекликлар ҳуқуқий мақоми бўйича бир-биридан фарқ қилган. Масалан, Самарқанд беклиги нуфузлилиги, Қарши беклиги кўп ҳолларда давлат бошлиғи меросхўри ҳокимлиги билан, Чорджўй беклиги эса уруғ давомчиларига, Бухоро беклиги эса қушбегининг ўзи томонидан бошқарилганлиги туфайли кенг имтиёзларга эга бўлган¹. Умуман олганда, бекликларнинг мақоми уларнинг давлат ва жамиятга келтирадиган фойдаси миқдорига боғлиқ бўлган. Беклар асосан рентадан даромад олишар, чунки, улар амирдан ҳеч қандай мойна ҳақи олмаганлар, ўз навбатида улар аҳолидан солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни йиғиш ишларига бош-қош бўлганлар. Ўз ўрнида беклар амирнинг амалдорлари саналиб, амир томонидан фармон асосида тайинланганлар ҳамда амирга ҳудудий бирликлар бўйича иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий масалалар юзасидан ҳисоб бериб турганлар. Юқоридаги хусусияти билан беклар илгариги, яъни хонлик давридаги бек-амир лавозимидан кескин фарқ қилади. Беклик мансаби Бухоро амирлиги томонидан белгилаб қўйилган «Унвонлар рўйхати» бўйича мансаблик унвони тизимида 9 (тўққиз) даражадаги унвонлар тоифасига кирган.

Бухоро амирлиги маҳаллий бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорларнинг мавқеи баланд бўлган. Амир ва унинг махфий хизмати томонидан амалга ошириб турилган назорат кўпгина амалдорларнинг ўз мансабларини суистеъмол қилишларини олдини олганлиги аҳамиятга моликдир.

Биз кўриб чиқаётган даврда амирлик маъмурий-ҳудудий жиҳатдан 29 та беклик(вилоят) ва 11 туманга бўлинган бў-

¹ Қаранг: *Ханьков Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб.: 1843. – С. 187.

либ¹, ҳар бир беклик, ўз навбатида амлокдорликларга бўлинган ва бек томонидан тайинланадиган, лавозимидан озод этиладиган амлокдор томонидан бошқарилган. Амлокдорликлар эса бир неча қишлоқлардан ташкил топган, уларни қишлоқнинг ёши улуг ва тажрибали оқсоқоллари бошқарган. Ҳар бир амлокдорлик уч асосий мансабдор, яъни мироб, закотчи ва доруғабошилар орқали бошқарилган. Мироб – ҳудуднинг суғориш тизимини кузатиш ва сувни тақсимлаш вазифасини бажарган бўлса, закотчи солиқ ва йиғимларни назорат қилиб турган.

Беклик лавозими мерос тариқасида қолмасдан, балки ҳар қандай ҳолатда амир томонидан алмаштирилиши ёки лавозимидан озод этилиши мумкин бўлган. Бек вафот этган ҳолатларда унинг барча мол-мулклари давлат хазинасига топширилиб, унинг меросхўрлари қолган меросга нисбатан ҳеч қандай эгалик ҳуқуқига эга бўлмай, балки кейинчалик марказий бошқарувда хизмат қилган. Бекликларда юзага келиб турадиган келишмовчиликларни бартараф этиш мақсадида айрим ҳудудларни бирлаштиришга ёки аксинча ажратиш ҳолларига ҳам тўғри келган. Беклик бошқаруви саройида кўплаб мансаб эгалари мавжуд бўлган. Эътиборли жиҳати шундаки, бекликдаги мансаблар ҳудуд аҳолисининг сонига қарамасдан, балки айрим иқтисодий қолоқ бекликларда ҳам маъмурий амалдорларнинг сони қисқармаган. Масалан, энг қолоқ беклик ҳисобланган Дарвозда 55.000 га яқин аҳоли истиқомат қилган бўлсада, унда маҳаллий бошқарув амалдорларининг сони нисбатан кўп бўлган.

1890 йилларга келиб Дарвоз беклиги маъмурий-ҳудудий жиҳатдан 11 та амлокдорликка бўлинган бўлиб, беклик Дарвоз асосчиси Худойназар-Оталиқнинг невараси Муҳаммад Назарбек томонидан идора этилган. У ҳар йили амирга белгиланган тартибда совға-салом қилиб туриши лозим эди. Юқо-

¹ Тоджихонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. Дарслик. 2 томли. 1-том. / Масъул муҳаррир академик Ш. З. Ўразаев. – Т.: «Ўзбекистон Республикаси, ИИВ Академияси», 1998. – Б. 183.

рида таъкидланганидек, беклик маҳаллий бошқарувида 5 бий, 5 эшикоғаси, 3 тўқсабо, мирохўрлар, қоровулбеги, жевачи, мирзабоши, чироқоғаси ва навкарлар иштирок этишган¹.

Шаркий Бухоро ҳудудидаги Ҳисор беклиги маҳаллий бошқарувида амал қилган маъмурий тузилишини таҳлил этиш баробарида Бухоро амирлигидаги маҳаллий бошқарув тизимини ўрганиб чиқадиган бўлсак, ушбу ҳудудда қоидага биноан бек лавозимини амирнинг яқин қариндошларидан бири, яъни амир Абдулаҳаднинг тоғаси Остонақулибек эгаллаган эди. Ҳисор беклиги Бухоро амирлигининг энг бой ҳудудларидан бири ва бек амирнинг яқин қариндоши саналганлиги сабабли унга ўлим жазосига маҳкум этиш ҳуқуқи берилган эди.

Остонақулибек ихтиёрида бир қатор мансабдор шахслар бўлиб, бу ҳудудда ҳам барча амалдорлар ўзга бекликлар каби маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқлар асосида яшар эди. Бек томонидан бериладиган мояна амалдорлар даромадининг маълум бир қисмини ташкил этган. Остонақулибек бекликни ўзининг қушбегиси ва катта ясовулбошиси орқали бошқарар эди. Ундан ташқари бекликда махсус девонхона бўлимч мавжуд бўлиб, ушбу бўлим етти котиб томонидан идора этилган. Шу билан бирга, маҳаллий бошқарувда турли вазифаларни бажарувчи 25 та ясовул ҳам иштирок этган².

Ҳисор беклигида бошқарувни қулай йўлга солиш мақсадида беклик амлокдорлар томонидан бошқариладиган 23 та амлокдорликка бўлинган эди. Амлокдорлар бекнинг қариндошларидан тайинлансада, лекин ҳеч қандай мояна ҳақи олмаганлар. Улар асосан, кишлоклардан йиғиладиган даромадлар ҳисобига яшар ҳамда ҳудуддаги аҳолидан жарималарни қабул қилиб олар эдилар.

Ҳар бир амлокдор 10 тадан 200 тагача навкарга эга бўлиб, улар асосан, ҳарбий хизматни ўташ, бек ва амлокдор саройини қўриқлаш ҳамда қамокқа маҳкум қилинганларни назорат қилиш билан шуғулланган эди.

¹ *Искандаров Б. И.* Из истории Бухарского эмирата. – М.: «Наука», 1958. – С. 16.

² *Ўша асар.* – Б. 18.

рат қилиб, қамоқхоналарга юбориш вазифани адо этганлар. Навкарларнинг ижтимоий таркиби турли-туман бўлиб, ҳатто, наварлик хизматига айрим йирик ер эгалари ҳам қабул қилинган. Навкарларнинг мансаб даражаси уларнинг мулкий ҳолатига қараб белгиланган. Ундан ташқари хизмат вазифасини аъло даражада бажарган наварларга бек томонидан кўшимча равишда айрим қишлоқлардан тўловларни қабул қилиб олиш ҳуқуқи берилган эди.

Амлоқдорликларда наварларнинг сони бир хил бўлмаган. Масалан, Эсонхўжа амлоқдорлигида 195 та, Бодроклида – 90, Ғозималикда – 80, Қоратоғ ва Регарда 25 тадан, Хонакида – 24, Сарижўйда – 18, Шўрконда – 13, Дашнободда – 11, Сариосиёда – 8, Ҳисорда – 7 тадан навар бўлган¹.

Кўлоб ва Қоратегин бекликларида маҳаллий бошқарувга алоқаси бўлмаган, доимий қуролланган замбарак отувчи кўшинлар мавжуд эди.

Денов ва Кўрғонтепа бекликларида эса амирнинг доимий армияси бўлмай, балки беклар бошқарувни маҳаллий ҳарбий кучларга таяниб амалга оширганлар.

Бекликларда маҳаллий бошқарув ташкил этишда диний-ҳуқуқий масалаларни ҳал этувчи қози, раис, муфтий ва миршаб каби амалдорлар иштирок этганлар.

Бекликлар қозилари тўғридан-тўғри Бухородан тайинланган ва ўз фаолиятида бекдан мустақил бўлганлар. У одатда, бекнинг ҳаракатлари ҳақида махфий равишда Бухорога хабар бериб турган. Диний амалдорлар мамлакатдаги суд ҳокимиятини, шунингдек, таълим ва тарбия масканлари бўлган мадрасалар, бошланғич мактабларни, кундалик ҳаётда катта ўрин тутган масжидлар ва бошқа шу турдаги ижтимоий муассасаларни ўз назоратлари остига олган эдилар.

Шаҳар жамоат тартибини сақлаш миршабларга топширилган. Бухоро шаҳри миршаббошисига бир вақтнинг ўзида амирликдаги бошқа барча шаҳарлар миршаблари ҳам бўйсун-

¹ Қаранг: «Туркестанские ведомости», 1908, 27 мая.

ган. Ҳукуматга тегишли вазифалар мир расас, яъни миршаб кўлида бўлиб, у шаҳар муҳофазасининг маъмури ҳисобланган. Давлатнинг маҳбуслари унинг ихтиёрида бўлиб, амирнинг шиғовуллари, ҳудайчилари (удайчилар) ўз ихтиёрлари билан бирор ишни қилмаганлар, фақат амир буйруғига бўйсунганлар.

Тарихчи Р. Ҳолиқованинг маълумотларига кўра, Бухоро шаҳри икки даҳага, даҳаларнинг ҳар бири эса олти жарибга бўлинган. Ҳар бир даҳани даҳабоши бошқарган. Жарибни эса бобо бошқарган бўлиб, унинг маҳкамаси бобохона дейилган. Унинг ихтиёрида фақат тунда ишлайдиган махсус кўрикчилар бўлиб, улар шабгардлар деб аталган. Шабгардлар (тунда кезувчи) – форс-тожик тилидан олинган бўлиб, “шаб”-кечкурун, тун ва “гард” – кезмок, кезувчи маъноларини англатади¹.

Шабгардларнинг асосий вазифаси тунда шаҳарни кезиб юриш ва барча шубҳали шахсларни аниқлаш билан бир қаторда эҳтиёжсиз равишда шаҳарда юрган шахсларни ушлаб тегишли тартибда чора кўриш бўлган. Ушланган шахсларга нисбатан дини ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, шаҳар кўчалари, ҳаммомларни тозалаш ишларига жалб қилинган.

Бухоро шаҳар миршаббошисининг асосий вазифаси тунда шаҳарни айланиб юриш, ман этилган ўйинлар ва базмлар ҳақида тўпланган маълумотлар бўйича ўз хизматчилари билан ҳуқуқбузарларни аниқлаб, уларга тегишли тартибда жарима жазосини қўллаш бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, шаҳарда тинчлик ва ҳавфсизликни таъминлаш мақсадида тўйлар, базмлар ва бошқа маросимлар белгиланган вақтда тугатилиши шарт бўлган. Ушбу масала шаҳар миршаббошисининг вакиллари томонидан назоратга олинган.

Бухоро амирлиги маҳаллий бошқаруви тизимида ўзига хос ўринни раис мансаби эгалларди. Ушбу амал ярим диний, ярим тартиботчи усулда бўлиб, раиснинг мажбуриятига, энг аввало, аҳолининг юриш-туриши ва хулқини назорат қилиш кирган.

¹ Юқоридаги манба. – Б. 42.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Бухоро амирлиги 11 тумандан ташкил топиб, барча туманлар Бухоро шаҳри атрофида жойлашган эди. Булардан икки асосий туман – Шохруд канали атрофида бўлиб, ушбу туманларнинг қолган 9 тумандан асосий фарқи шунда эдики, туманларнинг маъмурий маркази мавжуд эмас эди. Шимолийи Руд ва Жанубийи Руд туманларидан солиқ йиғиш вазифасини Бухоро шаҳар садр-раис хизматчилари амалга оширганлар. Қолган 9 та туманни маъмурий жиҳатдан туман қозилари бошқарган. Кўпгина туманлар аҳоли зич жойлашган туман марказларининг номи билан ҳам иккинчи ном сифатида юритилган. Масалан, Харкан Руд ёки Гиждувон тумани каби. Ундан ташқари маҳаллий тарихнавис Абдурахмон Тамкин Бухорийнинг маълумотларига қараганда, Камат тумани Вобканд, Сомежон тумани Рометан деб аталган¹.

Маҳаллий ҳудудларни бошқаришни амалга ошириш мақсадида ва ҳар бир туманни ташкил этиш учун 80 тадан аҳоли яшаш жойлари бирлаштирилган. Кейинчалик эса ушбу туманларнинг аҳоли яшаш жойлари сони 120 дан 340 тага ошган.

Амирликда барча бекликлар маъмурий маркази бир хил ном билан аталган. Аҳоли яшаш жойларилари сонининг кўпчилигига қараб шарқий бекликлар юқори мавқега эга бўлган. Масалан, Болжувонда 1420, Ҳисорда 1200, Қоратегинда 700, Кўлобда 635 тага яқин аҳоли яшаш жойлари мавжуд эди. Ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги бекликларда эса аҳоли яшаш жойлари сони энг кам даражада, яъни Ўстида 15, Бурдалиқда 14, Келифда эса 24 тадан аҳоли яшаш жойлари бўлган.

Бухоро амирлигида бекликлар ва туманлар маъмурий-ҳудудий жиҳатдан турли хил бўлинган. Кўпгина бекликлар бир неча қишлоқлардан иборат бўлган амлоқлардан иборат бўлган. Бир қатор туман ва бекликлар мавзеларга бўлинган. Масалан, Дехнав, Пирмаст, Хутфар, Ўсти ва бошқа ҳудудларда. Хусусан, Хутфар туманидаги мавзеларга кирувчи бир қатор қишлоқлар мавжуд бўлган. Шу билан бирга, у ёки бу ту-

¹ *Абдурахмон Тамкин*. Матла-ал фахира ва матолиб ат-тариха. Қўлёзма Ўз ФА ШИ, инв. № 8245. 207–208-варақлар.

ман ва вилоятнинг худуди амлок, мавзе, гузар ва масжид деб аталган. Ҳар бир мавзе 10 дан ортиқ масжид деб номланган худудий бирликлардан иборат бўлган.

Манбаларда мавзе билан қишлоқ ўртасидаги фарқ деярли кўрсатиб ўтилмаган. Фақатгина Хутфар тумани ва Кармана беклиги худудларида жойлашган мавзе билан қишлоқ аҳоли худудий бирлигининг фарқи белгилаб берилган. Масалан, Хутфар туманидаги мавзеларнинг ярмидан кўпи бир қишлоқдан иборат бўлган. Кармана беклигида эса, ҳар бир мавзе таркибига ўн учтагача қишлоқ кирган. Умуман олганда, мавзе қишлоқ ёки масжид каби номланган худудий бирликларга нисбатан ҳар жиҳатдан катта бирликни ташкил этган.

Карки беклиги ҳам бир неча мавзедан иборат бўлган бўлса ҳам, лекин улар бекча деб номланган худудий бирликлардан ташкил топган.

Нурота беклиги гузарларга, гузарлар эса қишлоқларга бўлинган. Шу билан бир қаторда, Қоратегин беклиги рабовларга, улар эса мавзе ва қишлоқлардан иборат бўлган. Шўғнон ва Рўшон беклиги худудлари оқсоқолликларга бўлинган. Ундан ташқари Болжувон беклигининг 60 дан ортиқ, Қоратегин беклигининг 30 дан ортиқ ва Кўлоб беклигининг 22 дан ортиқ аҳоли яшаш жойлари даҳа деб номланган худудий бирликлардан иборат бўлган.

Хорижда Бухоро амирлиги давлатчилиги масалалари билан шуғулланган олимлар амирлик марказий ва маҳаллий бошқаруви масаласида деярли бир хил фикр билдирадилар. Хусусан, Ж. Кунитс бу ҳақда «амирнинг ҳокимияти мутлак эди. Турли муассасалар бошлиқлари, ҳокимлар унинг томонидан тайинланар ва фақат унга масъул эди»¹, – деб ёзади.

Ундан ташқари муаллиф мамлакат маъмурий бирлашмалар – вилоятлар, туманлар ва қишлоқларга бўлинишини ҳамда маъмурий амалдорлар беклар, амлокдорлар, оқсоқоллар деб аталалишини ҳам таъкидлаб ўтади. Яна «Ислом одатига

¹ Қаранг: *Kunits J. Dawn of Samarqand. The rebirth of Central Asia. New York, 1935. – P. 22.*

кўра ҳар бир бекликда раислар ва унга итоат этувчилар мавжуд эди. Молиявий бўлим эса закотчилар – марказий ва маҳаллий солиқ йиғувчилар томонидан бошқариларди. Ҳар қайси беклик ўзининг суд аппаратиغا эга бўлиб, у бош қози ва унга бўйсунувчи қозилардан, шунингдек, муфтидан иборат эди. Ҳамма идоралар амир назорати остида эди»¹, – деб уқтиради.

Англиялик олим Мэри Холдсворт Бухоро амирлигининг сиёсий аҳволи, марказий ва маҳаллий бошқарув масалаларига алоҳида тўхталади. М. Холдсворт «Бухоро ва Кўқон хонлигининг маъмурий тузилиши жуда ўхшаш ва иккаласини бир хил тасвирлаш етарли, Хивада эса бошқачароқ эди. Бухоро ва Кўқонда амирлик ёки хонлик бекликлардан иборат бўлиб, улар вилоятлар деб номланган ҳамда хон ёки амир оиласи билан қариндош ҳокимлар ёки беклар томонидан бошқариларди. Вилоятлар Бухорода туманларга, Кўқонда эса бекликларга бўлиниб, ҳар қайсиси маҳаллий ҳукмдор оилаларидан чиққан беклар қўли остида эди. Булар ўз навбатида кичикроқ маъмурий бирлашмаларга бўлинарди. Оқсоқол ёки мироблар маҳаллий муҳим амалдорлар бўлиб, ижро этувчи шахслар эди. Бухоро ва унинг атрофида қушбеги қўл остида бўлган алоҳида маъмурий бирлашмалар шаклланган эди»².

Яна бир инглиз олими Ж. Уилер Бухоро амирлигида марказий ва маҳаллий бошқарув масалаларига оид қуйидаги маълумотларни беради: «Бухоро амирлигининг маъмурий тизими теурийлар ва аббосий ҳалифалик қўл остида бўлган Мовароуннахрнинг эрон-араб маъмуриятидан мерос қолган». Уилер маъмурий бошқарув масаласида бошқарув оддий ва эркин бўлиб, кўпроқ солиқ ва ўлпонлар ундиришга асосланган эди»³, деб таъкидлайди.

¹ Ўша манба. – Р. 23.

² Қаранг: *Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. A brief History of Khanates of....* – Oxford: 1959. –Р. 9.

³ Қаранг: *Wheeler G. Modern history of Soviet Central Asia.* – London: – Р. 43.

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ ВА ДИПЛОМАТИЯСИ

Миллий давлатчилик тарихидан маълумки, мамлакатимизнинг тараққиёти давомида унинг ҳудудида бир қатор йирик давлатлар таркиб топган ва кўплаб сулолалар ўз ҳукмронлигини амалга оширган. Таъкидлаш жоизки, мазкур давлатларнинг ташкил топиши, ривожланиши ва барҳам топишига бир қатор омиллар сабаб бўлган. Бинобарин, ушбу омиллар қаторида уларнинг муҳим геостратегик ҳудудда жойлашганлиги, Ўрта асрларда Ғарб билан Шарқни боғловчи муҳим қарвон йўлларининг ўтганлиги, ислом маданияти ўчоқларидан ҳисобланган Самарқанд, Бухоро ва Урганч (кейинчалик Хива) шаҳарларининг жойлашганлиги, савдо-сотиқ ва ҳунармандчиликнинг ривожланганлиги ва бошқа қатор жиҳатларни санаб ўтиш мумкин. Бироқ тадқиқот доирасида ўрганилаётган даврга келиб, яъни XVIII аср ўрталари – XX аср бошларида Марказий Осиё давлатлари, хусусан, Бухоро, Қўқон ва Хива хонликлари савдо-сотиқ, илм-фан ва бошқа соҳаларда жаҳон цивилизациясидан бирмунча ортда қолиб кетди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, юқоридаги ҳолатларнинг юзага келишига бир қатор омиллар сабаб бўлган. Биринчидан, мазкур ҳудудда ўз манфаатларига эга бўлган дунёнинг етакчи давлатларининг ўзаро низолари (Россия-Туркия, Россия-Эрон, Англия-Ҳиндистон низолари); иккинчидан, Марказий Осиё давлатларида ўзаро бирлик, ҳамжиҳатликнинг мустақкам эмаслиги; учинчидан, кўшни Эрон, Афғонистон давлатлари билан давлатлараро ҳудудий низоларга барҳам берилмаганлиги; тўртинчидан, маҳаллий уруғ-аймоғчиликнинг кучайиши натижасида юзага келган ички келишмовчиликлар

ва галаёнларнинг (хитой-қипчоқлар, шиалар) узлуксиз давом этиши ва бошқалар.

Юқоридаги омиллар билан бир қаторда, хонликларнинг йирик давлатлар ўртасидаги низолардан фойдаланган ҳолда, ҳар томонлама ўйланган ва муайян мақсадни кўзлаган ташқи сиёсат, хусусан, дипломатик муносабатларни тўғри йўлга қўймаганлигини ҳам келтириб ўтиш ўринлидир. Бинобарин, миллий манфаатларни устувор йўналиш сифатида оқилона ташқи сиёсатни амалга ошириш ўз навбатида давлатнинг ички ва ташқи мустақиллигини, хавфсизлигини, тараққиётини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, ушбу омилга нафақат хонликлар ва чор Россияси даврида, балки яқин ўтмишда шўро тузуми замонида ҳам муайян даражада эътибор берилмаган ҳамда бу борада етарли тажриба ва амалиёт мавжуд бўлмаган.

Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг бу борадаги фикрларини келтириб ўтишни ўринли деб ҳисоблаймиз. Яъни «Ўзбекистон Республикаси учун мустақил ташқи сиёсат юритиш – давлат фаолиятининг янги ва амалда қўлланилмаган йўналишларидан биридир. Яккаҳокимлиқ тизими шароитида Ўзбекистон халқаро майдонга тўғридан-тўғри ва очик чиқиш имкониятидан маҳрум этилган бўлиб, ўзининг ташқи давлат идораларига, етарлича дипломатларига ва ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги мутахассисларига эга эмас эди»¹.

Президент И. А. Каримовнинг юқорида келтирилган фикрларидан келиб чиқиб, миллий давлатчилик тарихининг муҳим масалаларидан бири бўлган ташқи сиёсат ва дипломатик муносабатлар тарихини ҳолисона ўрганиш ва ундан тегишли хулосалар чиқариш ҳамда давлат тараққиёти ва ривожланишида унинг аҳамиятини кўрсатиб бериш бугунги кунда тадқиқ этилиши долзарб бўлган мавзулардан бири ҳисобланади.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 50.

Бухоро амирлигининг ташқи сиёсат борасидаги фаолиятини тадқиқ этишда тегишли қўлёзма асарлар ва архив ҳужжатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, бизгача етиб келган тарихий манбалар мазкур даврга оид бўлган ташқи сиёсат борасидаги воқеликни тўлиқ тавсифлаш имконини бермайди. Бундай ҳолатнинг юзага келишига Бухоро амирлигида қўшни давлатлар билан мунтазам элчилик алоқалари ўрнатилмаганлиги, ташқи сиёсат борасида олиб борилган фаолиятни лозим даражада қайд этилмаганлиги, оз бўлсада, соҳага оид мавжуд манбаларда у ёки бу амирнинг бу борадаги сиёсатини ҳаққоний ва холис ёритилмаганлиги, бошқа мамлакатлар элчиликлари таркибида амирликка келган саёҳатчиларнинг асарларида ушбу масалалар қисман ва ўз мамлакатлари манфаатидан келиб чиққан ҳолда баҳоланганлиги каби қатор сабабларни келтириб ўтиш мумкин.

Лекин шунга қарамай, ушбу масалалар юзасидан бир қатор шарқшунос, ўлкашунос ва тарихчи олимлар томонидан муайян даражада илмий тадқиқотлар олиб борилганлигини эътироф этиш лозим. Улар қаторида хусусан, Е. К. Мейендорф, А. А. Семенов, П. Иванов, О. Чехович, Н. А. Халфин, Г. А. Михалева, А. Вильданова, А. Р. Муҳаммаджонов, Ҳ. Н. Бобобеков, Ш. Каримов, М. Содиков, Д. Валиева, И. Г. Низамуддинов, Б. Хўжаева, Б. Маннонов, З. Раҳмонқулова, Ҳ. Тўраев ва бошқаларнинг илмий изланишларини кўрсатиб ўтиш мумкин¹.

¹ *Ходжаева Б.* О взаимоотношениях Бухарского ханства с Афганистаном в первой четверти XIX века (по письмам амира Хайдара) // *Общественные науки в Узбекистане.* – 1990. – № 7. – С. 53–56; *Ҳ. Бобобеков, Ш. Каримов, М. Содиков, Қ. Усмонов, С. Холбоев, И. Шоймардонов.* Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. – Т.: «Фан», 2007; *Маннонов Б.* Нодиршоҳнинг зурриёдини топинг... // *Шарқшунослик.* – 1991. – № 2. – Б. 90–102; *Маннонов Б.* Ўрта Осиё ва Эрон элчилик муносабатлари тарихидан (XIX асрнинг биринчи чораги) // *Эрон. Мақолалар тўплами.* – Т.: «Фан», 1977. – Б. 104–114;

Шу билан бирга, мазкур изланишларда ташқи сиёсат ва дипломатия тарихига оид бўлган манбалар етарли тарзда таҳлил этилган деб бўлмайди. Уларда Бухоро амирлигининг айрим ҳукмдорларинигина ташқи сиёсатига қисман эътибор берилиб, асосан маъмурий тузилиш, ер-сув муносабатлари, солиқ тизими, давлат мансаб ва унвонларига оид айрим жиҳатлар ўрганилган, холос. Масалан, А. А. Семенов томонидан амир Ҳайдарнинг Россия подшоҳи Александр I га йўллаган мактублари, О. Д. Чехович томонидан ер-сув муносабатлари, Г. А. Михалева томонидан эса Бухоро амирлиги билан Россия ўртасидаги савдо-сотиққа оид алоқалар ўрганилган.

Шу жиҳатдан олганда, Бухоро амирлиги дипломатик алоқаларининг ҳуқуқий асослари, ташқи сиёсатининг тамойиллари, қоидалари ҳамда ўзига хос хусусиятлари амалга оширилган тадқиқотлар доирасидан четда қолиб кетганлигини қайд этиш лозим.

Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). – М.: «Наука», 1974. – С.133–134; *Семенов А. А.* К истории дипломатических сношений между Россией и Бухарой в начале XIX века. // Изв. АН Уз ССР. – 1951. – № 1. – С. 85–95; *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: “Наука”, 1975. – С. 56; *Михалева Г. А.* Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами. – Т.: 1982. – С. 80–81; *Валиева Д.* XIX асрнинг биринчи чорагида Бухоро–Россия дипломатия алоқаларига доир // Шарқшунослик. – 1999. – № 9. – Б. 119–132; *Валиева Д.* XIX асрнинг биринчи чорагида Бухоро–Эрон дипломатик алоқалари тарихидан // Шарқшунослик. – 1999. – № 9. – Б. 132–140; *Раҳмонқулова З.* XIX асрда Ўрта Осиё дипломатияси // Жамият ва бошқарув. – 2003. – № 1. – Б. 67–68; *Содиқов М.* Амир номалари // Ишонч. – 2001. – 28 ноябрь; *Содиқов М.* Амир Музаффарнинг дипломатик ёзишмаларига доир янги маълумотлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 2002. – № 1. – Б. 67; *Тўраев Ҳ.* Амир Абд ул-Аҳад “Сафарнома”сининг қўлёзма нусхалари // Навқирон Бухоро. – 1992. – № 8–9. – Б. 6–9; ва бошқ.

Юқоридагиларни инобатга олиб, бизнинг фикримизча, ушбу даврда амалга оширилган ташқи сиёсатнинг қуйидаги масалаларини ўрганиш муҳим. Чунончи,

– тадқиқ этилаётган давр йирик давлатларнинг ўзаро низолари, урушлари даврига тўғри келганлиги ва шу муносабат билан Буюк Ипак йўлининг аҳамияти пасайиши шароитида олиб борилган дипломатик алоқаларнинг ўзига хослиги;

– мамлакатда маҳаллий уруғларнинг ўзаро келишмовчиликларига қарамасдан ташқи сиёсий алоқаларнинг муайян даражада олиб борилганлиги;

– Бухоро амирлигининг ташкил топиши жараёнида Эрон ва Бухоро давлатлари ўртасида юзага келган вазиятдан келиб чиқиб, мамлакат мустақиллигини сақлаб қолиш мақсадида оқилона дипломатик сиёсат юритилганлиги;

– Россия империясига қарамлик шароитида Бухоро амирлигининг олиб борган ташқи сиёсати ва дипломатик алоқаларининг ўзига хослиги каби масалаларни ўрганиш шулар жумласидандир.

Шу билан бирга, бизгача етиб келган маълумотларни таҳлил этиш орқали манғит ҳукмдорларидан амир Ҳайдар, амир Насрулло, амир Музаффар ва амир Абдулахадлар ҳамда қисман амир Саид Олимхон даврида дипломатик алоқаларнинг бир мунча фаол кечганлигини кўришимиз мумкин.

Бундай хулосага келиш учун қуйидаги жиҳатлар асос бўлганлигини қайд этишни ўринли деб ҳисоблаймиз:

– биринчидан, ушбу амирлар ҳукмронлиги йилларига оид дипломатик ёзишмалар, хатлар ва ҳужжатлар деярли кўпроқ сақланган;

– иккинчидан, ушбу даврда Бухоро амирлиги ва бошқа давлатлар билан дипломатик муносабатлар кенгрок тарзда ўрнатилган;

– учинчидан, олиб борилган ташқи сиёсат ўз навбатида, савдо-сотиқни маълум даражада ривожлантиришга, янги таълим усулларининг кириб келишига, саноат, қурилиш ва иш-

лаб чиқариш соҳаларида муайян даражада ўзгаришларга олиб келган;

– тўртинчидан, айнан ушбу даврга келиб давлат ҳокимиятини амалга оширишда юзага келадиган муаммоларни ҳуқуқий нормалар асосида ҳал қилишга эътибор қаратилган.

Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё давлатлари – Хива ва Қўқон хонликлари, Россия, Эрон, Афғонистон, Хитой ҳамда Усмонийлар давлати билан халқаро иқтисодий, маданий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатларни йўлга қўйиш мақсадида элчилик алоқаларини янада мустаҳкамлашга ҳаракат қилинган. У ўз сулоласидан бўлган бошқа амирлардан фарқли ўлароқ, манғитлар ҳукмронлигини мустаҳкамлаш, ички ва ташқи мухолифларга қарши курашда қатор муваффақиятларни қўлга киритишга эришган давлат бошлиғи сифатида ажралиб туради.

XIX асрнинг биринчи ярмида, яъни амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида Бухоро ва Россия давлатлари ўртасида доимий фаолият юритиб турадиган ваколатхоналар ёки элчихоналар ва икки давлат ўртасида юзага келадиган муносабатларни тартибга соладиган шартномалар мавжуд бўлмаган. Вақти-вақти билан юборилиб туриладиган элчиликлар ҳар иккала мамлакатда ойлаб-йиллаб истиқомат қилиб, ўртадаги савдосотик муаммолари ва бошқа масалаларни муҳокама қилар ва улар юзасидан давлат бошлигининг рухсатини олар эдилар. Элчиликлар одатда, сиёсий ва иқтисодий алоқалар борасида мунозаралар олиб бориш ёки муҳим воқеалардан ахборот бериш учун юборилар ва уларнинг мақсади амир ёрлиғида баён қилинар эди¹.

1805 йилда Россия ташқи ишлар вазирлиги бошқармасининг бошлиғи князь Адам Чартерийскийнинг кўрсатмасига биноан махсус карвонда савдогар қиёфасида Оренбургдан Бухорога рус конфидентларидан бири Ҳабибулла Абдулов

¹ *Валиева Д.* XIX асрнинг биринчи чорагида Бухоро-Россия дипломатия алоқаларига доир// Шарқшунослик. – 1999. – № 9. – Б. 122.

юборилади. У бу ерда расман сохта пул ясашда айбланган ва Бухорога қочиб келган рус фукаролигига мансуб тептяр-татарларни Россияга топшириш ҳақида музокаралар юритади, ammo аслида унга юклатилган асосий вазифа Нодиршоҳнинг Бухорода яшаши тахмин этилган неварасини рус императори паноҳига олиб кетиш бўлган.

Шу йилнинг ўзида Оренбургга Бухоро амирлиги элчилари сифатида икки савдогар – Мирзабек Аллаёров ва Ғофуржон Наврўзжоновлар ташриф буюради. Ушбу элчилар Оренбург генерал-губернаторига Бухорода сохта пул ясаш билан шуғулланувчи Валит Ҳамитовдан мусодара қилиб олинган ускуналарни топширадилар. Лекин ушбу савдогарларда элчилик ваколатини тасдиқловчи керакли ҳужжатлар бўлмаганлиги сабабли уларнинг Россия давлати бошлиқлари билан учрашишларига рухсат этилмайди. Шунга карамай Бухоро амирлигидан элчи сифатида келган икки савдогарга нисбатан илтифот кўрсатилиб, Бухоро амирлиги билан дўстона муносабатда бўлиш мақсадида ҳар қандай муносабатга киришишга тайёр эканлиги хусусида таъкидлаб ўтилади.

1809 йилда Россиядан Бухорога махфий суратда яна бир конфидент – поручик Одилносир Субҳонкулов Оренбург ҳарбий губернатори назорати остида юборилади. Поручик Субҳонкулов миссияси дастлаб Бухоро амирлиги ҳамда Россия давлатлари ўртасидаги карвон савдоларининг хавфсизлигини таъминлаш, аниқроғи қароқчилар томонидан талон-тарож қилинган савдо карвонлари масаласини ҳал қилиш ҳамда Россия-Бухоро давлатлари ҳамкорлигида ўзаро жиноятчиликка қарши курашиш, шу билан бирга Россиядан қочиб Бухорода бошпана топган сохта пул ясовчи Ҳамитов ва унинг шериклари фаолияти билан боғлиқ масалалар билан шуғулланган¹.

Оренбург ҳарбий губернатори мазкур миссия орқали Россия ташқи ишлар вазирининг топшириғи асосида амир Ҳайдардан сохта пул ясовчи Валит Ҳамитовни ва унинг ше-

¹ Маннонов Б. ва б. Ўзбек дипломатияси тарихи. / Масъул муҳаррир М. Ҳайруллаев. – Т.: ЖИДУ, 2005. – Б. 191.

рикларини зудлик билан Россия давлатига топширишни талаб қилади¹.

Ўз навбатида, амир Ҳайдар жавоб хатида бундай масалалар фақатгина икки давлатнинг бошлиқлари томонидан ҳал қилинишлиги, яъни амирга фақат бевосита Россия давлати бошлиғи мурожаат қилиши лозимлиги ҳақида баён этади. Бухоро амири Ҳайдар ўзининг ана шу мактуби билан давлатлараро қонун-қоидаларга риоя этиш масаласини эслатиб, унга танбеҳ бериш билан бирга, халқаро миқёсда Бухоро амирлигининг мустақил давлат сифатида обрў-эътиборини сақлашга нақадар катта эътибор бериб келганлигини ҳам намоён этади.

Амир Ҳайдар томонидан жўнатилган мактуб Россия ташқи ишлар вазирлигида ўрганилиб, Бухоро амирлиги билан яхши муносабатларни давом эттириш, ушбу давлатни ҳар томонлама ўрганиш учун мавжуд имкониятлардан фойдаланишга қарор қилинади.

Икки давлат ўртасидаги келишувлар асосида жиноий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатилиб, Россия давлати ихтиёрига Валит Ҳамитов бошчилигидаги жиноий гуруҳ топиб берилади. Ундан ташқари Субҳонқулов миссиясига сохта пуллар ким орқали, қайси йўллар билан тарқатилганлиги ҳақидаги маълумотлар тақдим этилади.

Ундан ташқари Одилносир Субҳонқулов Бухорода қўлга олинган 3 та рус асирини озод этишга муваффақ бўлади². Шу ўринда, Бухоро амирлиги ва Россия давлатининг ўзаро икки томонлама халқаро жиноятчиликка қарши курашдаги ҳамда савдо-сотиқни ривожлантиришга қаратилган муносабатлари муваффақиятли кечганлигини эътироф этиш мумкин.

Юқоридаги тадқиқотлардан қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

¹ Қаранг: Внешняя политика России XIX – начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия первая. 1801–1815 гг. Том четвертый. – М.: «Полит. лит-рь», 1965. – С. 580.

² Ўз.Рес. МДА, ф. 6, рўй. 10. 291-иш, 277-варак.

– поручик Субҳонкулов элчилиги Россия – Бухоро сиёсий ва иқтисодий алоқалари ривожига катта ҳисса қўшган;

– икки давлат ўртасида расмий халқаро-ҳуқуқий муносабатларнинг бир маромга тушишига имконият яратилган;

– бухоро амирлиги амир Ҳайдарнинг оқилона сиёсати туфайли ташқи сиёсатда мустақил равишда тенг ҳуқуқли давлат сифатида тан олинганлиги ўз навбатида, Россия ва бошқа давлатлар учун амирлик билан кейинги ташқи сиёсий алоқаларда алоҳида аҳамият касб этган.

Бухоро амирлигининг ташқи сиёсий ва дипломатик алоқалари Буюк Британия қироллиги билан ҳам амалга оширилган. Аниқроғи, 1812 йилда Ост-Индия компанияси Пешовардан Афғонистон орқали Бухорога ўз вакили Ҳофиз Муҳаммад Фозилхонни элчи сифатида амир Ҳайдар хузурига йўллайди. Ўша йили у Бухорога келиб унинг ҳукмдори қабулида бўлади ва амирга компания раҳбарияти ҳамда Бухорога Кашмир орқали инглизлар юборган асосий элчи – Мир Иззатуллоҳ номидан битилган номаларни топширади.

Орадан кўп вақт ўтмай Ост-Индия компанияси Бухорога ўзининг асосий элчиларини сафарга отлантиради. Бу элчиликка Саид Мир Иззатуллоҳ бошчилик қилади. Улар Кашмирдан ўтиб Шарқий сарҳадлардан Бухоро амирлиги тупроғига кириб келадилар. Иззатуллоҳ Бухоро амири Ҳайдар билан кўришгач, бу ердан Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларига ҳам сафар қилади. Мир Иззатуллоҳ бошчилигидаги элчиликка Бухоро амирлигининг ҳарбий қудратини, иқтисодий салоҳиятини, сиёсий аҳволини ўрганиш ва таҳлил этиш билан биргаликда, Бухоро амирлигининг жанубий ҳудудларидаги аҳвол, амирликка таҳдид этувчи кучлар ва уларнинг олдини олишга қаратилган имконият даражасини аниқлаш каби муҳим вазифалар юклатилган эди.

Россия Бухорога хуфялар йўллар экан, даставвал Бухоронинг Хива билан умумий тил топиб кучайишидан, сўнгра уларнинг французлар таъсирида Россия-Эрон урушида Эрон тарафига оғиб кетиши хавфидан ғоятда катта ташвишда эди.

Инглизлар эса Эронда француз таъсирини сусайтиришга ҳаракат қилиш билан бирга, у томондан Ҳиндистонга нисбатан бўлиши мумкин бўлган Наполеон тажовузининг олдини олишга ҳаракат қилардилар. Амир Ҳайдар ана шу воқеалардан яхши хабардор бўлган. Аммо у ташқи сиёсатда мустамлақачи давлатларнинг қутқуси билан эмас, балки ўз давлати хавфсизлиги манфаатларидан келиб чиққан ҳолда фаолият юритган.

Амир Ҳайдар ўз навбатида Усманийлар давлати билан ташқи сиёсий ва дипломатик муносабатларни мустаҳкамлаш мақсадида девонбеги Эшмуҳаммад ва кўриқчибоши Мирза Муҳаммадсӯфни Истанбулга Бухоро амирлигининг расмий вакили сифатида юборади.

Бухоро амирига жавоб ўрнида юборилган номада шундай дейилади: «Амир ҳазратлари юборган номангиз ва ҳадяларингиз элчингиз воситасида бизларга етиб келди. Отангизнинг вафотини эшитиб қайғуга ботдик. Қайғумизни сизнинг тахтта чиққанингиз бир оз бўлса-да, енгиллаштирди. Изҳор қилган дўстлигингиз давомий бўлсин»¹.

Амир Ҳайдар Бухоро амирлигининг Усманийлар давлатидаги элчиси Мирза Муҳаммадсӯф ҳамда унинг вафотидан сўнг элчи Мирза Муҳаммадфозил орқали юборилган номаларида сиёсий муносабатларни мустаҳкамлаш ҳақида сўз юритилмасдан, балки кўпроқ икки давлат ўртасида маданий ва иқтисодий ҳамкорлик борасидаги таклифлар изҳор этилган эди.

Таъкидлаш жоизки, амир Ҳайдар яқин кўшни давлатлар билан ҳам дипломатик алоқаларни қайта тиклашга ва ривожлантиришга муайян даражада ҳаракат қилган. Хусусан, у 1812 йилда Хива хони Муҳаммад Раҳимхон олдига ўзининг икки элчисини вакил қилиб юборади. Ўроқбой Жўра ва Аваз Муҳаммад ясовулбоши бошчилигидаги мазкур элчилик Бухоро-Хива муносабатларини қайта тикланиши ва ўзаро алоқалар-

¹ Раҳмонкулова З. XIX асрда Ўрта Осиё дипломатияси. – Т.:// «Жамият ва бошқарув». – 2003. – № 1. – Б. 67.

нинг яхшиланишида муҳим рол ўйнайди¹.

1814 йилнинг ёзида Россияга Азимжон Мўминжонов бошчилигидаги икки расмий элчилик юборилади. Бевосита Азимжон девонбеги раҳбарлик қилган биринчи элчилик Бухоро-Россия муносабатларини мустаҳкамлаш мақсадида; иккинчи элчилик – Туркияга Россия ҳудудлари орқали ўтишга подшоҳдан ижозат олиш масаласини ҳал этиш учун юборилади. Амир Ҳайдар томонидан юборилган мазкур миссиянинг мақсади савдо муносабатларини янада мустаҳкамлаш билан бир қаторда савдогарлар ҳуқуқларини таъминлаш, аниқроғи чегара божхоналарида бухоролик савдогарларга қилинадиган тажовузларнинг олдини олиш билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишга қаратилган эди².

Азимжон Мўминжонов бошчилигидаги элчилик орқали амир Ҳайдар Бухоро-Россия ўртасида ўзаро савдо-сотик хавфсизлигини таъминлаш, турли талашлардан қутулиш мақсадида ҳамда икки давлатнинг ўзаро фойдаси учун халқаро савдо битими тузишга, яъни икки давлат ўртасида умумсавдо манфаатларига хизмат қилувчи ҳуқуқий ҳужжатни имзолашга тайёр эканлигини изҳор қилади. Юқоридагилар билан бирга, амир Ҳайдар ушбу миссияга Бухоро савдогарлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида божхоналарга тайинланган Бухоро мансабдорларига ўз элатларининг савдога тааллуқли бўлган барча ишлари бўйича илтимос қилиш ҳуқуқи берилишлигини, уларга божхоналарда қатъий қарор қабул қилиш учун Оренбург чегара комиссиясига юбориладиган барча даъволарни кўришда ва текширувларда иштирок этишга рухсат берилиши ҳамда бухоролик савдогарларга аввалги қоидалар бўйича ўзларининг молларини бир божхонадан бошқасига кўчириш ман қилинмаслиги каби масалаларни ҳал қилиш вазифасини топширган эди.

¹ Қаранг: *Шермуҳаммад Мунис*. Фирдавс ул-иқбол: Ўз.Рес. ФА ШИ, инв. № 5364–1. 160 б–161а.

² Қаранг: *Мироншоҳ Мунши*. Мактубот, муншаот ва маншурот. Ўз. Рес. ФА ШИ қўлёзмалар хазинаси. Инв. № 289, 200 а, б-бетлар.

Дарҳақиқат, юқоридаги миссиянинг муваффақиятли фаолияти орқали амир Ҳайдар ўзининг ташқи сиёсий ва дипломатик муносабатларда амалга оширилиши мўлжалланган бир қатор ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишга эришади. Хусусан, Бухоро – Россия савдо алоқаларига оид махсус божхона қоидалари (ҳуқуқий ҳужжат) тузилади; Оренбург йўналишидаги божхоналарда бухоролик фуқароларнинг ишлари кўрилаётганда бу ишлар бўйича мазкур божхоналарга бухоролик савдогарлар ўзлари ичидан сайланган энг ҳурматли иккита вакил киритилиши кўзда тутилади; бухороликлар даъволарининг Оренбург чегара комиссиясида кўриб чиқиш тартиби белгиланади; бухороликларга ўз молларини бир божхонадан иккинчисига кўчиришга рухсат берилади¹.

1818 йилда Бухоро амирлигидан Россия давлатига яна Азимжон Мўминжонов бошчилигида расмий элчилик юборилади. Амир Ҳайдар элчига ўз ёрлиғини топшириш билан бир қаторда, унга ўзининг оғзаки топшириқларини ҳам беради².

Ўз ўрнида амир Ҳайдар Туркия давлати билан ҳам тенг ҳуқуқлилиқ асосида ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга интилади. Хусусан, у 1819 йилнинг март ойида Истанбулга Ҳожи Маҳмуд Шариф бошчилигидаги элчиликни юборади. Ўша даврда қабул қилинган элчилик таомилларига кўра амир ёзма нома билан бирга, элчи орқали ўзининг яқин муносабатлар ўрнатиш билан боғлиқ истаklarини султонга оғзаки тарзда етказиш учун элчига махсус топшириқ беради³.

Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида Бухоро ва Россия давлатлари ўртасидаги муносабатлар бир томонлама характерга эга бўлмаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Хусусан, 1820 йилда Россия давлатидан Бухорога жавоб тари-

¹ Қаранг: Б. Маннонов ва б. Ўзбек дипломатияси тарихи. / Масъул муҳаррир М. Хайруллаев. – Т.: ЖИДУ, 2005. Б. 357.

² Қаранг: *Мироншоҳ Мунши*. Мактубот, муншаот ва маншурот. Ўз. Рес. ФА ШИ кўлёзмалар хазинаси. Инв. № 289, 200 а, б-бетлар.

³ Ўша жойда. – Б. 67.

қасида А. Ф. Негри бошчилигида биринчи мартаба расмий элчилик ташриф буюрган.

А. Ф. Негри бошчилигидаги элчилик савдо алоқаларини янада ривожлантириш масалаларини муҳокама қилиш билан бирга, яна бир қатор махсус вазифаларни ҳал этиш учун юборилган эди. Хусусан, ушбу миссия зиммасига Бухорога қўшни бўлган Қўқон хонлигининг иқтисодий, сиёсий аҳволи, давлат бошқаруви масалалари, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабати ҳақида маълумотлар йиғиш, Бухоро амирлигининг Эрон, Туркия, Хива ва афғонлар билан бўлган муносабатларини қай ҳолатда эканлигини ўрганиш, Сирдарё ва Амударёда кемалар хизмати, унинг мавжудлиги ёки бошқа маълумотлар, Қобул, Қандаҳор, Кашмир, Панжоб воҳаларининг сиёсий ва иқтисодий аҳволи ҳақида ҳақиқатга тўғри келувчи маълумотларни йиғиш ва ушбу ҳудудларда Европа молларига бўлган талаб ва эҳтиёж даражасини ўрганиш каби бир қатор масалалар юкланган эди¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Россия ҳукмрон доиралари Бухорога юборган дастлабки расмий миссиянинг ўзидаёқ узоқни кўзловчи, яъни Марказий Осиёни ўз таъсир доирасига олиш, агар етарли асослар мавжуд бўлса, ушбу ҳудудни бутунлай босиб олиш мақсадини амалга ошириш имкониятларини ўрганишга ҳаракат қилган.

Бухоро амирлиги ташқи сиёсати тарихида Бухоро амирлиги билан Эрон давлати ўртасидаги дипломатик алоқалар ҳам муҳим ўрин тутди. Таъкидлаш жоизки, Эрон давлати билан дипломатик алоқаларни мустаҳкамлашда амир Насруллонинг фаолиятини алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин. У миллий давлатчилик тарихида «қонхўр амир» номи билан из қолдирган бўлсада, лекин ташқи сиёсий ва дипломатик масалаларда муҳим геосиёсий аҳамиятга эга бўлган масалаларни ҳал қилишга муваффақ бўлган.

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Серия II. Т. III (XI). М. 1979. – С. 453.

Шу ўринда, Эрондан 1844 йилда Муҳаммадшоҳ бошчилигида йўлланган элчилик фаолиятини таҳлил этиш юқоридаги эътирофимизни муайян даражада асослашга хизмат қилади деб ҳисоблаймиз. Тарихий ҳужжатлардан маълумки, мазкур элчилик олдида куйидаги масалаларни ҳал қилиш вазифаси юклатилган эди: Бухорода сақланаётган эронлик асирларни озод қилиш масаласини муҳокама этиш; Марв вилояти ва туркманлар билан боғлиқ масалаларда муайян келишувга эришиш; Бухорода тутқунликда бўлган инглиз фуқароси Жозеф Вулфни озод қилиш масаласини ҳал этиш ва бошқалар.

Эрон элчиси Бухорода сақланаётган асирларни қадимий анъана ва одатларга кўра уламоларнинг фатволари асосида давом этиб келаётгани, асирлар нақд пулга сотиб олинганлиги сабабли Эронга қайтарилмаслигини инобатга олиб, бундай ҳуқуқий муаммоларни бартараф этиш учун икки давлат ўртасида ўзаро алоқаларни янада мустаҳкамлашга қаратилган амирнинг таклифларини қабул қилади.

Эрон элчиси иккинчи масала, яъни Марв вилоятидаги сиёсий аҳвол масаласида Бухоро амири унга у ердаги сиёсий аҳволнинг нақадар мураккаблигини тушунтириб, Марв ҳокими аҳоли талаби асосида тайинланганлигини, туркман уруғлари Бухоро амирлигига қарши ҳаракатлар уюштирганлигини таъкидлаб, Марв воҳасини қайта обод қилиш зарурлигини, акс ҳолда Марвни ҳеч ким бошқара олмаслигини билдиради.

Учинчи масала бўйича мунозара анча кескин кечади, чунки бу масала инглизларнинг Бухорода, умуман, Ўрта Осиёдаги жосуслик фаолияти билан боғлиқ эди¹. Жосуслик фаолиятини Эрон орқали юборилган инглиз элчилари полковник Стоддарт ва капитан Конолли амалга ошириш учун юборилган бўлади. Ушбу икки элчи амир Насрулло томонидан қатл этилган бўлиб, амир уларнинг ёвуз ниятда келганлигидан бохабар эди.

¹ Маннонов Б. ва б. Ўзбек дипломатияси тарихи. / Масъул муҳаррир М. Ҳайруллаев. – Т.: ЖИДУ, 2005. – Б. 149.

Икки элчини озод этиш мақсадида Эрон воситачилигидан фойдаланган инглизлар Эрон орқали Жозеф Вулфни юборади. Жозеф Вулф ҳам икки жосуснинг шериги сифатида қамокқа олинади. Эрон элчиси Бухоро амирига инглиз фуқароси Жозеф Вулфни иззат-икром билан топширишни сўрайди. Амир олдиға қўйилган бундай масала ўта мураккаб сиёсий масала эди.

Бухоро амири бундай ташқи сиёсий ва дипломатик муносабатларда Бухоро давлатининг халқаро алоқалардаги обрўсини, мамлакат ички ва ташқи хавфсизлиги масалаларини, Эрон давлати билан бўладиган кейинги алоқаларни мустаҳкамлаш, ўз навбатида Эрон-Англия сиёсий муносабатларини ижобийлаштириш мақсадида Жозеф Вулфни ҳамда Эрон асирларини озод қилишга қарор қилади.

Амир Эрон элчиси билан Субҳонқулибек номли зотни совға-саломлар билан Эрон давлатига элчи қилиб юборади. Эрон элчиси у зотни, Жозеф Вулфни ва эронлик асирларни олиб, Бухорони тарк этади¹.

Бухоро амирлиги билан Эрон давлати ўртасидаги муносабатларда энг ўткир масалалардан бири – асирлар масаласи бўлганлиги сабабли, бундай омил икки давлатнинг ўзаро ташқи сиёсий ва дипломатик алоқаларининг ривожига тўсик бўлиб турарди. Бу ерда муҳим масала шу эдики, икки давлатнинг ҳеч бирига итоат этмаган кўчманчи қабилалар ва уруғлар қарвон йўлларида ва чегара ҳудудларида турли талон-тарожларни амалга ошириб, одамларни Бухоро ёки бошқа шаҳарлар бозорларида сотардилар.

Бундай кўринишдаги инсонлар савдосидан тарафлар, яъни сотувчи ва олувчилар манфаатдор бўлганлиги сабабли бундай кўринишдаги савдони бутунлай барҳам топтириш мушкул эди. Бу муаммонинг ижтимоий-сиёсий моҳиятидан ташқари, ғоявий асоси ҳам мавжуд бўлиб, у сунний ва шиа мазҳаблари ўртасидаги тафовутлар билан белгиланар эди.

¹ Ўша асар. – Б. 155.

Бундай фикрнинг баҳсли мунозарага мансублигини инобатга олиб, икки давлат ўртасида тинч-тотувлик алоқаларини ўрнатиш мақсадида Бухоро амири вақти-вақти билан Туркия султониغا элчилар юбориб, масаланинг шаръийлигини аниқлашга ҳаракат қилар ва унинг ҳуқуқий ечимини топиш мақсадида буюк уламо-ю мужтаҳидларнинг асарларини юборишни илтимос қилар эди. Ушбу ҳуқуқий муаммони бартараф этишга имкон берувчи ҳуқуқ манбаларини олиб келиш амир томонидан икки элчиликка топширилган эди.

Амир Насруллонинг ташқи сиёсатда қаттиққўл ва шафқатсизлигини инобатга олиб, Хива хони 1845 йилда Бухорога Раҳматулло Қоракўзни элчи қилиб юборади. Ушбу элчиликнинг асосий мақсади Бухоро амири Насруллонинг Хива билан дипломатик муносабатдаги асл ниятини аниқлаш бўлган эди.

1845 йилда Хивадан келган элчилик амир Насрулло томонидан самимий ниятларда кутиб олинсада, лекин унинг Хива билан асл мақсади, яъни тинчлик ёки уруш олиб бориш ниятидалигини аниқлашнинг имкони бўлмади.

1856 йилда Хива хонлиги томонидан амир Насрулло ҳузурига иккинчи мартаба элчилик жўнатилади. Бироқ бу сафар мадад ва кўмак билан келган элчилик ҳеч қандай натижасиз қолиб, Амударё яқинида элчиликнинг барча вакиллари қириб ташланади¹.

Бухоро тахтига келган амир Музаффар давлатни бошқариш масаласида асосий эътиборни амирликнинг халқаро алоқаларини янги босқичга кўтаришга ҳаракат қилган. Худди шу даврда Россия империясининг тажовузи кучаётган кескин бир вазиятда амир Музаффар марказлашган Бухоро давлати ҳамда бутун Туркистон ҳудудини душманлардан сақлаб қолиш учун Англия, Франция, Италия ва Туркия султонлиги каби энг қудратли давлатлар билан ўзининг очик ва махфий дипломатик алоқаларини ўрнатган. Амирлик ўз элчилари орқали Англиянинг Ҳиндистондаги вакиллари ва Туркия султонлиги, шу-

¹ *Огаҳий*. Гулшани давлат: Кўлёзма, Ўз ФА ШИ, инв. № 7572. 41 б, 42 а-бетлар.

нингдек, Франция ҳамда Италияга ҳарбий-сиёсий алоқалар ўрнатиш таклифлари битилган дипломатик номаларини жўнатган.

Бу ҳақда тарихнавис Ҳамид Ибн Бақохўжанинг ЎзФА Шарқшунослик институти кўлёзмалар фондида сақланаётган «Танзил ал-амсол фикри зикри байон ул-аҳвол» асарида тўла маълумот берилади¹. Шунингдек, мазкур асар муаллифи амирнинг Тошкент босиб олинганда вақтдан ютиб, ўз кўшинларини йиғиб олиш, Кўқон хонлиги билан биргаликда Ватан ҳимоясига отланиш мақсадида амалга оширилган дипломатик устамонлиги хусусида шундай ёзади: «Биз ва сизнинг ўртангизда дўстлик юқори даражада бўлганлиги учун ҳеч қачон сизларга нисбатан душманликни раво кўрмаганмиз ва кўрмаймиз ҳам. Бугун биз томонидан ёзилаётган хат қарорига асосан, Сайхун дарёси ички томони бизники, ташқи тарафи сизнинг мулкингиздир. Шунингдек, амир Музаффар икки давлат ўртасида тижорат борди-келдисини йўлга қўйиш масаласини ҳам кўтарди», – дейди муаллиф².

Амир Музаффар давридаги ташқи-сиёсий масалалар хусусида яна бир ўз даврининг машҳур тарихчиси Муҳаммад Шариф қуйидагиларни келтириб ўтади: «Амир Музаффар Порсо Хўжасадрни дипломатик мактуб билан Туркия султониغا элчи қилиб жўнатди. Мактубда Бухорога, насронийларга қарши курашда ёрдам сўралганди. Аммо Туркиядаги дипломатик миссия натижасиз тугади», – деб ёзади Садр Зиё³.

Порсо Хўжанинг Туркия давлатидаги элчилик сафари натижасиз тугаган эди. Элчи султондан аниқ бир жавоб ололмай Бухорога қайтишга мажбур бўлади. Шунингдек, юқорида қайд этиб ўтилган Ғарб давлатларидан (Франция ва Англия) ҳам амир Музаффар ижобий жавоб ололмайди. Чунки, Фран-

¹ Ҳамид Ибн Бақо Хўжа. Танзил ал-амсол фикри зикри байон ул-аҳвол. Кўлёзма ЎзФА ШИ, инв. № 602.

² Ўша асар. 67 б-бет.

³ Садр Зиё. Тарих: Кўлёзма, ЎзФА ШИ, инв. № 2241. 99 б – 100 а бетлар.

ция ҳам, Англия ҳам Бухоро учун ўз сиёсий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, Россия империяси билан муносабатларининг бузилишини истамас эдилар. Иккинчидан эса, бу вақтга келиб Усманийлар давлати аввалги мавқеини йўқотган, унинг ҳарбий ва сиёсий қуввати сустлашиб қолган эди.

Бухоро амири Музаффарнинг ташқи сиёсати ва дипломатик муносабатлари тарихи ҳақида сўз кетганда, аввало, унинг давлатни бошқарган йилларида амирликнинг Россия империясига мустамлака бўлган даврига алоҳида тўхталиб ўтиш жоиздир. Чунки, ушбу давр, яъни 1868 йилнинг 11 июлида Россия билан Бухоро амирлиги ўртасида тузилган сулҳ шартномасига асосан амирликнинг Россия империяси вассалига айланганлигининг ҳуқуқий асоси вужудга келган даврдир. Лекин шунга қарамай, Бухоро амирлиги билан бошқа давлатлар ўртасида муайян даражада ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқалар амалга оширилган эди.

Россия билан Бухоро амирлиги ўртасида тузилган сулҳ шартномасига асосан дипломатик масалалар деярли Россия империясининг манфаатларига хизмат қилиб, фақатгина Бухоро фуқароларининг Россия ҳудудларида эркин савдо қилиш ҳуқуқи, Амударёда хусусий кемаларнинг эркин сузиб юриш ҳуқуқи, икки давлат савдогарлари учун божнинг ягона қиймати кабилар белгиланган эди¹, холос.

Умуман олганда, Россия империяси билан Бухоро амирлиги ўртасида тузилган кейинги ҳуқуқий ҳужжатлар амирликнинг мустақил ташқи сиёсат юритишига кескин тўскинлик қилган. Масалан, 1873 йилнинг 23 сентябрида тузилган «Россия билан Бухоро ўртасида дўстлик шартномаси»га, 1888 йил 23 июнда Россия империяси Сиёсий агенти ва Останакул Иноқлар томонидан имзоланган «Қўшимча қоидалар баённомаси»га асосан темир йўллардан фойдаланиш масаласи сиёсий агентлик ваколатига тегишли бўлиб, амирлик ўз маҳсулотларини четга чиқариш ҳуқуқидан муайян даражада чекланган.

¹ Шартномани тўлиқ матни: – Т.: «Шарқ юлдузи», 1991. 8-сон. – Б. 138.

Бухоро амири Абдулахад даврида ҳам давлатчилик масаласида жуда муҳим ва стратегик аҳамият касб этувчи ташқи сиёсий алоқалар кенг ривожланган эди. Бухоро амири Абдулахад Петербургга қилган сафарлари ҳисоботи сифатида «Рўзномаи сафари Фитирбурх» номли икки мемуар асар ёзган эди¹. Манбадаги маълумотларга қараганда, Петербург сафари 1906 йилнинг 10 ноябридан 22 декабригача давом этган.

Асарда кўрсатилишича, Бухоро ҳукмдори совға сифатида рус императорига 16 та жиҳозланган от олиб борган. Ўз навбатида рус императори ҳам Бухоро амири ва делегация аъзоларига қимматбаҳо рус орден ва медалларини тақдим этади. Масалан, бриллиантлар билан безатилган олий Андрей Первозванный ордени, I–II даражали Станислав ордени, II даражали Анна ордени, кумуш медаллар ва ҳ. к. Қуйида номлари тилга олинган Бухоро делегацияси аъзолари ҳақидаги маълумотлар аҳамиятга моликдир: Тўражон (Саййид Мир Олим), Исфандиёр тилмоч, Мирзо Насруллобий парвоначи (бўлажак Бухоро қушбегиси), Хўжақулбий додхоҳ, Муҳаммад Юнусбий, Аҳмад Хўжа ўроқ, Мирза Муҳаммад Амин ва бошқалар.

Манғит амирларининг сўнгги вакили амир Саид Олимхон (1910–1920) ҳукмронлиги йилларида давлатда ташқи сиёсий ва дипломатик масалалар деярли мустамлака аҳамиятига эга бўлган. Бу даврга келиб Бухоро амирлиги фақатгина Афғонистон давлати билан Чор ҳукуматига қарши курашиш мақсадида яширин дипломатик алоқаларни олиб борган эди.

Чор Россияси кулаганидан кейин Муваққат ҳукумат ва Бухоро амирлиги ўртасида келишув тузилиб, унга Муваққат ҳукумат тарафидан А. Г. Преображенский ва амир Саид Олимхонлар имзо чекадилар. Ушбу келишувдан устамонлик билан фойдаланган амир Саид Олимхон мустақиллик учун курашиш мақсадида кўшни давлатлардан, хусусан, Афғонистондан мадад сўрайди. Афғон давлатидан Бухорога мухтор вакил сифатида тайинланган Муҳаммад Валихон амирга таш-

¹ Рўзномаи сафари Фитирбурх. Қўлёзма: Ўз ФА ШИ, инв.№ 2869, 4316.

ки сиёсий масалаларда ўзининг керакли маслаҳатларини бериб, дин ва миллат учун яқдил курашда тайёр эканлигини билдиради ҳамда Фазл Аҳмадхон бошчилигида икки юз нафар аскар, етти тўп ва еттита филни юборган эди¹.

Амир Олимхон давлатни бошқарган йиллари Совет Россияси билан ҳам муайян даражада дипломатик алоқалар олиб борилган эди. Жумладан, Колесов бошчилигидаги тўқнашувлардан сўнг сулҳ тузиш мақсадида большевикларнинг вакили сифатида Ш. З. Элиава мухтор вакил сифатида Бухорога келди. Большевиклар вакили амир Олимхонга давлатни мустақил қилиб бериш ва ҳарбий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ҳамда молиявий жиҳатдан ёрдам бериш каби ваъдаларни берган эди. Шундан сўнг Бухорога Совет Россиясининг расмий элчиси сифатида П. Б. Аксельрод тайинланади².

Мавжуд сиёсий вазиятдан фойдаланган амир Саид Олимхон мустақиллик учун курашиш мақсадида Хива хонлиги билан хуфёна дипломатик алоқаларни олиб боради. Бироқ Бухоронинг сўнгги ҳукмдори ташқи сиёсатда муваффақиятсизликларга дуч келиб, мамлакатни 1920 йилнинг сентябр ойида Совет давлатига тўлиқ топширишга мажбур бўлган эди. Бухоро амирлиги ташқи сиёсати ва дипломатияси тарихий даврига хулоса қилишдан олдин, муайян амирларнинг ташқи сиёсатда муваффақиятсизликка учрашининг бир қатор сабаблари хусусида тўхталиб ўтиш лозимдир. Биринчидан, манғит амирлари ташқи сиёсий ва дипломатик масалаларни ҳал қилишда, аввало, қўшни давлатлар Хива ва Қўқон хонликлари билан ҳарбий-сиёсий ва савдо-сотик муносабатларини ривожлантиришга ва ички маҳаллий низоларни бартараф этишга аҳамият бермаганлар; иккинчидан, йирик давлатлардан келадиган элчилар, вакиллар ва савдогарларнинг асл мақсадини тўғри англаб етиш, аниқлаш чоралари етарли даражада ишлаб чиқилмаган; учинчидан, Бухоро амирлигидан йўлланган элчилар ўзга дав-

¹ Қаранг: *Амир Саййид Олимхон*. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Т.: «Фан», 1991. – Б. 9–10.

² Юқоридаги манба. – Б. 12.

латнинг ички сиёсати ва Бухоро амирлигига бўлган ҳақиқий муносабати ҳақидаги маълумотлар аниқланмаган ҳамда ўз вақтида етказилмаган; тўртинчидан, бир қатор давлатлар билан амалга оширилиши мўлжалланган дипломатик алоқалар натижасиз қолиб кетган; бешинчидан, амирликнинг вакили сифатида юборилган элчилар давлатларнинг тили, дини, жўррофияси, ижтимоий ва давлат тузуми, ҳарбий қудрати, урфодати ва бошқа масалалар хусусида тўлиқ маълумотга эга бўлмаган, оқибатда эса, дипломатик мохирликка жиддий таъсир этиб, амирларнинг ташқи сиёсатда муваффақиятсизликка учрашига сабаб бўлган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, мангитлар ҳукмронлиги даврида амал қилган ташқи сиёсат ва дипломатия бугунги кун мустақил Ўзбекистон давлатининг ташқи сиёсатини эркин, мустақил ва тенг ҳуқуқли аъзо сифатида юритишида тарихий-ҳуқуқий амалий фаолият бўлиб хизмат қилади. Чунки, миллий давлатчилик тарихининг ҳар қандай босқичи ташқи сиёсий ва дипломатик муносабатлар негизида ўзаро дўстлик, ҳамкорлик, тинч-тотувлик ва халқлар, миллатлар дўстлиги асос бўлиб хизмат қилиб келган. Шундай экан, бугунги кунда ташқи сиёсатдаги энг асосий мезонимиз, энг аввало, миллий давлатимиз манфаатларини кўзлаб, уларни барча имкониятлар билан ҳимоя этган ҳолда иш юритишдан иборат¹.

¹ Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 9.

БУХОРО АМИРЛИГИДА СУД ҲОКИМИЯТИ

Бухоро амирлигининг давлатчилик тарихини ўрганишда унинг суд тизими, жараёни ҳамда жиноят ва жазога оид масалаларни дастлабки манбаларга таянган ҳолда тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги масалаларни таҳлил этишда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

–биринчидан, Бухоро амирлиги суд ва судловига оид бўлган маълумотларни тарихий-ҳуқуқий жиҳатдан дастлабки манбаларга таянган ҳолда таҳлил этиш;

–иккинчидан, Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларининг суд ва судлов масаласини қиёсий усулда тадқиқ этиш;

–учинчидан, Бухоро амирлигида суд ишларини юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатиш;

–тўртинчидан, Бухоро амирлиги давлат тизимида суд ҳокимиятининг ўрни ва аҳамиятини белгилаб бериш;

–бешинчидан, суд ҳокимиятининг бошқа давлат органлари билан алоқасини ўрганиш;

–олтинчидан, одил судловни амалга ошириш жараёнида иштирок этувчи тегишли мансабдор шахсларнинг ваколатлар доирасини таҳлил этиш ва бошқалар.

Бинобарин, ушбу масалаларни тарихий ҳолислик тамойилига таяниб тадқиқ этиш тарихимизнинг бир мунча кам ўрганилган ушбу даврини ифодаловчи турли жиҳатларни ўрганишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Зеро, давлат ҳокимиятини ташкил этиш, шу жумладан, суд ҳокимиятини шакллантириш борасидаги тарихий тажрибамизнинг ижобий ва салбий жиҳатларини ҳар томонлама таҳлил этиш, ўз навбатида, бугунги кунда ижтимоий воқелигимиз учун монанд кела-

диган ҳамда жаҳон тажрибасининг илғор томонларини ўзида мужассамлаштирган мустақил суд ҳокимиятини барпо этишда муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш жоиз: «Миллий давлатчилигимизнинг мустақкам пойдевори қўйилди. Ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадлари учун жаҳон илғор андозаларига ва тажрибаларига, шу билан бирга, қадимий миллий давлатчилигимиз анъаналарига асосланган ва уйғунлашган ҳолда дадил қадам қўймоқдамиз»¹.

Президент И. А. Каримовнинг юқорида келтирилган фикрларидан келиб чиқиб, таъкидлаш жоизки, миллий давлатчилик тарихининг муҳим масалаларидан бири бўлган суд ва судлов масалалари тарихини ҳолисона ўрганиш ва ундан тегишли хулосалар чиқариш ҳамда давлатнинг тараққиёти ва ривожланишида унинг аҳамиятини кўрсатиб бериш бугунги кунда тадқиқ этилиши долзарб бўлган мавзулардан бири ҳисобланади.

Шу ўринда, Бухоро амирлиги суд ҳокимияти билан боғлиқ масалалар тарихчи, шарқшунос ва ҳуқуқшунос олимлар томонидан муайян даражада тадқиқ этиб келинаётганлигини таъкидлаш лозим. Ўз навбатида, ушбу масала юзасидан олиб борилган тадқиқотларни шартли равишда қуйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчи давр – 1917 йилгача олиб борилган ишлар; иккинчи давр – 1917 йилдан то 1991 йилгача олиб борилган тадқиқотлар; учинчи давр – 1991 йилдан то ҳозирги кунга қадар олиб борилган илмий изланишлар.

Биринчи давр тадқиқотчиларига ўша даврнинг гувоҳи бўлган ва ушбу даврда яшаб ижод этган тарихчи ва саёҳатчиларни киритиш мумкин². Иккинчи давр тадқиқотларига шў-

¹ Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Том 5. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – Б. 218.

² Қаранг: Альфред-фон-Кремер. Мусульманское право. / Пер. с нем. О. Р. Эйхгорн. – Т.: 1888. – С. 62; Крестовский Л. Е. В гостях у эмира Бухарского. – СПб.: 1887. – С. 173; Логофет Д. И. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб.: 1909. – С. 239; Логофет Д. И. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.1. – СПб.: 1911. – С. 340.

ролар мафкураси таъсири остида яратилган асарларни¹ ҳамда учинчи давр тадқиқотчиларига эса, Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган кундан то ҳозирги вақтгача олиб борилган илмий ишларни киритиш мумкин².

Шу билан бирга, мазкур тадқиқотларда амирликнинг суд тизими, суд жараёни, қозилик фаолияти, унинг ўзига хос хусусиятлари ва бошқа бир қатор масалалар умумлашган ҳолда яхлит тадқиқот сифатида ўрганилмаган. Бинобарин, ушбу изланишларда суд ва судлов тарихига оид бўлган манбалар етарли тарзда таҳлил этилган деб бўлмайди. Уларда Бухоро амирлиги суд ва судлов масаласининг айрим жиҳатлари ўрганилган, холос. Хусусан, Д. И. Логофет Бухоро амирлиги суди тарихини бир ёқлама ва асоссиз равишда баён этиб, унга «ҳуқуқсизлар ва ёввойи ўзбошимчалик мамлакати» – деб таъриф беради ҳамда одил судловга оид қоидалар амалда қўлланилмаган деб маълумот беради³. Т. Г. Тўхтаматов эса, суд ти-

¹ Қаранг: *Искандеров Б. И.* Из истории Бухарского эмирата. – М.: Изд. Вос. Лит, 1958. – С. 31; *Иванов П. П.* Очерки по истории Средней Азии (XVI – сер. XIX в.) – М.: 1958; *История Узбекистана в источниках.* – Сост. Б. В. Лунин. – Т.: «Фан», 1984. – С. 224; *Ишанов О. И., Саматова Х. С., Уразаев Ш. З.* История государства и права Узбекистана. – Т.: «Ўқитувчи», 1969. – С. 439; *Семенов А. А.* Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их средневековой Бухаре // Советское востоковедение. Т.V. – М.: 1948. – С. 148.

² Қаранг: *Бобоев Ҳ. Б., Норматов К.* Миллий давлатчилик ҳақида. – Т.: Адолат, 1999; *Воҳидов Ш.* Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Т.: 1996. – Б.22; *Каримов Г. М.* Шариат. Закон жизни мусульман. – М.: «Наука», 1999. – С. 256; *Лунёв Ю. Ф.* Государство и право узбекских ханств. – М.: «Аст», 2004. – С. 216; *Муқимов З. Ю.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Адолат», 2004; *Ҳамидова М.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: ТДЮИ, 2004. – Б. 192; *Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) Масъул муҳаррирлар: Д. А. Алимова, Э. В. Ртвеладзе.* – Т.: «Шарқ», 2001. – Б. 224.

³ Қаранг: *Логофет Д. И.* Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб.: 1909. – С. 58.

зими хусусида умумий маълумот бериб, амирликда ҳеч қандай ҳайъат кўринишидаги судлов ёки кассация инстанцияси суди тартибидаги суд ҳамда ҳукмдан норози бўлиб мурожаат этиш ҳуқуқи мавжуд бўлмаган деб эътироф этади¹. Саёҳатчи олим Е. К. Мейендорф ҳам суд тизими ҳақида қисқача маълумот бериб, қози-калон олий судья лавозимида бўлсада, бироқ маҳаллий қозилар фаолиятини умумий назорат қилиш ёки бошқариш ваколатига эга бўлмаган деб таъкидлайди.

Бухоро амирлиги давлатчилиги тарихи билан шуғулланган олим Б. И. Искандаров амирлик суди тарихига оид асосли ва холис маълумотларни дастлабки манбаларга таянган ҳолда келтириб ўтади. Хусусан, у амирликда суд ишлари шарият асосида олиб борилганлигини, қозилар ва аъламлар руҳонийлар таркибига кирганлигини, улар амир томонидан тайинланганлиги ва қозилик фаолияти қози-калон томонидан бошқарилганлигини ҳамда суд ҳокимиятининг маҳаллий ҳокимиятдан алоҳида иш олиб борганлигини эътироф этади.

Шу билан бирга, Бухоро амирлиги суд ва судлови тарихи хусусида ўзбек олимларининг ҳам бир қатор тадқиқотлари мавжуд. Хусусан, «Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти» номли асарда кўпроқ суд ишларини юритиш тартиби ва суд жараёни ҳақида маълумот берилади. З.Ю.Муқимовнинг тадқиқотларида амир Шохмуроднинг суд ислохотлари ва судловга оид умумий маълумотлар берилса², М. А. Ҳамидованинг ўқув қўлланмасида суд ишлари ва асосан жазо

¹ Қаранг: *Тухтаметов Т. Г.* Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе. «Ирфон», 1977. – С.17.

² Қаранг: *Муқимов З. Ю.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Самарқанд. «Зарафшон», 1998. – Б. 228–229; *Муқимов З. Ю.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Адолат», 2004. – Б. 207–208.

масалаларига¹ ва унинг яна бир тадқиқот ишида кўпроқ амир Шохмуроднинг суд ислохотларига эътибор қаратилади².

Ўрта Осиёдаги бошқа хонликлар сингари Бухоро амирлигида ҳам суд тизими бир хил кўринишга эга эди. Амирликда суд тизими давлатнинг маъмурий аппарати кўлида бўлсада, фикҳ илми уламоларининг назорати остида эди. Бинобарин, давлатда диний амалдорларнинг суд фаолиятини назорат қилиши, ўз навбатида, уларнинг давлат бошқарувидаги аҳамиятини муайян даражада ошириб келган.

Мавжуд манбалар ва адабиётларни ўрганиш асосида Бухоро амирлиги суд тизимини қуйидагича таҳлил қилиш мумкин:

Қозилик маҳкамаси – қози ул-қуззот томонидан бошқарилган бўлиб, унда мирзалар ҳамда мулозимлар фаолият юритганлар. Ўз навбатида, қози ул-қуззот Бухоро шахрининг бош қозиси ҳисобланган. Мирзалар – қозилик маҳкамасининг иш юритувчилари ҳисобланса, мулозимлар эса суриштирув ишларини олиб бориш билан машғул бўлганлар.

Девони уламо – қозилик фаолиятига кўмаклашувчи ва маслаҳат берувчи идора. Ушбу идорада муфтийлар ва аъламлар фаолият юритганлар. Маълумотларга қараганда, мазкур девонда 12 муфтийдан иборат бўлган кенгаш амал қилган³.

Маҳаллий қозилик идораси – барча бекликларда ушбу идоралар бевосита амир томонидан тайинланадиган қозилар томонидан бошқарилган. Ундан ташқари ушбу идорада муфтийлар ва мулозимлар ҳам хизмат қилганлар. Қозилик маҳкамасидан фарқли ўлароқ, маҳаллий қозилик идорасида муло-

¹ *Ҳамидова М. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи.* – Т.: ТДЮИ, 2004. – Б. 128.

² Қаранг: *Ўзбекистон миллий давлатчилик назариясининг ҳуқуқий асослари. Иккинчи китоб / М. М. Файзиев, З. Муқимов, Х. Т. Одилқориев ва бошқ.; Бош муҳаррир Р. Рўзиев.* – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2005. – Б. 132–133.

³ Қаранг: *Тухтаметов Т. Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века.* – Душанбе: «Ирфон», 1977. – С. 17.

зимлар қозиларнинг ҳукм ва қарорлари ижросини таъминлаш билан шуғулланганлар. Шу билан бирга, суд жараёнини қайд этиб бориш мақсадида даборлар (котиб) мансаби ҳам мавжуд бўлган¹. Қозилар маҳаллий бекдан (ҳоким) мустақил фаолият юритиб, муайян даражада бекликнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширганлар².

Қози аскар – бевосита қозилик маҳкамасига бўйсунувчи, ҳарбий хизматчилар томонидан хизматда, жанг давомида ёки бошқа юришларда содир этилган ҳарбий жиноятларни кўриб ҳал этувчи қози. Айрим манбаларда бундай турдаги ишлар нақиб томонидан ҳал этилган деб ҳам эътироф этилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, айрим тадқиқот ишларида амирликда қозилик идорасига қози ул-қуззот бошчилиқ қилган дейилсада, бошқа манбаларда уни қози калон бошқарган деб таъкидланади. Айрим тадқиқотларда эса, қози ул-қуззот қози калон ўринбосари лавозимида хизмат қилган ва қози калон амирликдаги барча қозилар устидан назорат олиб борган деб эътироф этилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, қози калон Бухоро хонлиги давлатида (аштархонийлар ҳукмронлиги) олий судья лавозимини амалга оширганлиги тўғрисида мавжуд манбалар гувоҳлик беради.

Бухоро амирлиги давлатида қози ул-қуззот лавозимида хизмат қилган қозилар ўз муҳрларига эга бўлиб, ҳужжатларни кўпинча «хўжа», «мир» каби фахрли унвонлар ва «ходим ал-фуқаро», «мушфиқ ал-уламо», «муҳиб ас-солиҳа» каби лақабларни кўшиб расмийлаштирганлар.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида Бухорода қози ул-қуззот лавозимида ўндан ортиқ шахслар фаолият юритганлар. Тадқиқот натижасида уларнинг исми-шарифи ва фаолият юритган даври аниқланди. Жумладан:

¹ Қаранг: Сафаргалеев М. Г. Распад Золотой Орды. // На стыке континентов и цивилизаций. – М.: 1996. – С. 501.

² Қаранг: Нечаев А. В. По горной Бухаре. Путевые очерки. СПб., 1914. – С. 73.

1. Қози ул-қуззот Мир Иноят (1805–1806);
2. Қози ул-қуззот Мир Абдуллоҳ (1807–1808);
3. Қози ул-қуззот Абу Наср (1809–1810);
4. Қози ул-қуззот Абу Ҳасан (1814–1815);
5. Қози ул-қуззот Муҳаммад Шариф (1818–1819, 1824–1825);
6. Қози ул-қуззот Хўжа Сўфий (1858–1859);
7. Қози ул-қуззот Мир Садриддин (1863–1865, 1869–1870);
8. Қози ул-қуззот Абдушукур (1882–1883);
9. Қози ул-қуззот Мир Бадриддин (1888–1890, 1899–1900);
10. Қози ул-қуззот Хўжа Муҳаммад Бақо (1908);
11. Қози ул-қуззот Мир Бурҳониддин (1912–1914);
12. Қози ул-қуззот Муҳаммад Шариф (1916–1919)¹.

Бухоро амирлиги суд тизимида алоҳида аҳамиятга эга бўлган фикҳ илми уламолари қонун ва шариат ҳуқуқий нормалари ҳимоячиси, қонунлар шарҳловчиси сифатида обрў-эътибор топганлар. Суд тизими меҳнат тақсимоотида қаттиқ тартиб ўрнатилган бўлиб, унга кўра қозилик идорасида фаолият юритувчи ҳар бир мансабдор шахс фақат ўзига тегишли ваколатни амалга оширган. Давлатда суд соҳаси муайян бир тизимга амал қилишига қарамасдан Ўрта аср Ғарб мамлакатлари каби судлар диний ва дунёвий судларга бўлинмаган эди.

Таъкидлаш жоизки, Бухоро амирлигида суд тизими Хива ва Кўқон хонликлари қараганда муайян даражада такомиллашган эди. Хусусан, Хива хонлигида суд тизими оддий кўришига эга бўлиб, кўпгина ишлар тўғридан-тўғри хон қабулига келиб тушар, маълум бир ишни кўриб ҳал қилиш хон ва унинг яқинлари ихтиёрига боғлиқ эди.

Бухоро амирлигида қозилик олдида қуйидаги асосий талаблар қўйилган: мусулмон эркак киши бўлган, эркин, вояга

¹ Қаранг: Курбанов Г. Н. Печати кази ал-қуззатов – верховных судей Бухарского эмирата. (XIX – нач. XX вв.) // Из истории культурного наследия Бухары. – 2003. – Вып. 8. – С. 53.

етган, оилали, жисмоний камчилиги мавжуд бўлмаган, фикҳ илмини мукаммал билган, ҳаётий тажрибага эга бўлган, араб тилини мукаммал эгаллаган ҳамда бадном фуқаро эмас кабилар. Садриддин Айнийнинг фикрига кўра, бундай талабларга фақатгина Бухоро мадрасаларида 19 йил давомида билим олган битирувчилар жавоб бера олишлари мумкин эди¹. Зарурият туғилган ҳолларда қози қозилик талабларига жавоб берадиган фуқаролардан бир ёки бир неча ўринбосарларни тайинлар эди². Аёллар қозилик лавозимига тайинланмас эдилар.

Қозиликка фақатгина ҳанафийлик мактаби таълимотини билишлик талаб қилинмасдан, балки илмий даража бўлишлиги, яъни фикҳ илми ва шариат нормалари ҳамда қонунларини изоҳлаш ҳуқуқи берилганлиги ҳам талаб қилинган.

Бухоро амирлигида қозиларга уларнинг ижтимоий аҳволи инобатга олинган ҳоллардагина иш ҳақи берилган. Қозиларнинг даромади асосан улар томонидан ўз фойдасига ундириладиган суд жарималари ҳамда фуқаролар ўртасида тузиладиган турли хил шартномаларни гувоҳлаштириш орқали келиб тушадиган йиғим ва тўловлардан иборат бўлган. Қозилар ўз мажбуриятларини тўғри ва аниқ бажарганликлари учун қозилик маҳкамаси томонидан рағбатлантириб турилган. Аксинча, агар қози муайян бир иш бўйича пора олса, у дарҳол ўз лавозимидан озод этилган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, амирликда суд ишлари шариат асосида олиб борилиб, маълум бир масаланинг ҳуқуқий ечимини топиш мақсадида кўпгина ҳолларда муфтий ва аъламларга мурожаат этилган.

Қозилар ўз фаолиятларида қуйидаги ҳуқуқий манбаларга асосланиб иш кўрганлар: Қуръони Карим; ҳадислар; қиёс; ижмо; Имоми Аъзам ҳуқуқ мактаби таълимоти; шариат кўрсатмалари.

¹ *Айни Садриддин*. Бухара. (Воспоминания). – Душанбе: «Ирфон», 1980. – С. 138–141.

² Юшков С. В. История государства и права СССР. Ч. I. – М.: 1940. – С. 138.

Юқорида таъкидлаб ўтканимиздек, судлов масалалари Имоми Аъзам ҳуқуқ мактаби таълимоти асосида олиб бориладиган шарият кўрсатмасига таянган ҳолда юритилган. Ушбу таълимотга асосан суд инстанциялари фақатгина бир боскичда олиб борилган. Айрим муаммоли ишларни кўриб чиқишда маҳаллий қози ўзидан юқори турувчи қозидан фақатгина маслаҳат олиш мақсадида мурожаат этган.

Амирликда маҳаллий қозилик идораларига қуйидаги ишлар тааллуқли бўлган: жиноий ишлар – 1) майда безорилик; 2) ҳақоратлаш; 3) тухмат; 4) баданга шикаст етказиш; 5) ўғрилик; 6) уй-жойга ўт қўйиш кабилар.

Фуқаролик ишлари: 1) ерга оид низолар; 2) меросни тақсимлаш масалалари; 3) ҳадя; 4) қарздорлик билан боғлиқ ишлар; 5) никоҳдан ажратиш; 6) никоҳни бекор қилиш; 7) ота ёки оналикдан маҳрум қилиш; 8) васийлик ва ҳомийликни тайинлаш кабилар.

Ўз навбатида, қозилик маҳкамаси судловига қуйидаги ишлар тааллуқли бўлган: 1) давлатга қарши қаратилган жиноий ишлар; 2) миллатга ва ирқий камситилишга қаратилган ишлар; 3) давлат сирини ошқор қилиш билан боғлиқ бўлган ишлар; 4) динга қарши қаратилган жиноятлар; 5) қасддан одам ўлдириш; 6) маҳаллий ҳудудлардан келиб тушадиган шикоят ва аризалар асосида иш юритиш.

Кам аҳамиятли ишлар бевосита маҳаллий ҳудудларда оқсоқоллар ва амлоқдорлар томонидан кўриб чиқилган.

Қози муайян бир иш бўйича жарима, қамоқ ва таёқ билан уриш каби жазоларни тайинлаш ҳуқуқига эга бўлиб, оғир жиноятларни (қасддан одам ўлдириш, босқинчилик, талончилик) содир этган шахсларга нисбатан ўлим жазосини ҳал қилиш ёки авф этиш масаласи бевосита амир томонидан ҳал қилинган. Ўлим жазосига маҳкум этиш ҳақидаги ҳукм қози томонидан тузилсада, амир уни фақат тасдиқлаган ёки рад этган.

Бекликлардаги қозилар фаолиятдан норози бўлган томонлардан келиб тушган ариза ва шикоятлар ҳар томонлама ўрганилиб, айбдор шахсларга нисбатан тегишли тартибда ин-

тизомий чоралар кўриб борилган. Бухоро амирлигида суд ишларини олиб боришнинг алоҳида хусусияти шундаки, қозилар ҳар бир ишни муайян тўлов эвазига кўриб чиққанлар. Эҳтиёт чораси сифатида очикда қолиш учун ҳам муайян миқдордаги тўловни амалга ошириш лозим бўлган. Айбланувчини кафилликка олган шахс маълум бир муддат ичида кафиллик тўловини тўлаши лозим эди. Айбланувчи шахслар ҳар бир кечиктирилган кун учун одатдаги тўловнинг 25 фоизидан ортиғини тўлашга мажбур бўлган. Агар ҳибсга олинган шахс яна ушлаб туришнинг зарурати туғилса, бундай ҳолатда шахс зиндонга юборилган.

Одатда қозилар суд жараёнини масжидларда олиб борсаларда, кўп ҳолларда уларга ўз уйларида ишларни кўриб чиқиб, таҳлил қилиш ва музокаралар олиб боришга йўл қўйилган. Қозилик судларида суд жараёнини ташкил этишнинг аниқ бир шакли мавжуд эмас эди ва шунга кўра маълум бир шаклда суд жараёнини ўтказиш талаб қилинмаган. Суд ишлари фуқаролик ёки жиноят жараёни каби турларга бўлинмаган. Барча турдаги ишлар жабрланувчи мурожаати билан бошланган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жиноят ишларида давлат айблови институти мавжуд бўлмаган. Даъволар асосан сўровлар шаклида амалга оширилган. Низолар кўп жиҳатдан сув тақсимотидаги камчиликлар, солиқлар, божлар ва бошқа турли хил тўловларни ундириш каби масалалардан келиб чиққан¹. Даъво ва аризалар билан нафақат билвосита шаклда, яъни оқсоқол, бек ва ноиблар орқали, балки бевосита ҳукмдорга мурожаат этиш мумкин эди. Масалан, Самарқанд аҳолисининг Шир Али Иноқ устидан амир номига унинг томонидан олиб борилаётган зулм ва жабрликларни бартараф этиш

¹ Дониш А. История мангитской династии. / Пер. с тадж. И. А. Наджафова. – Душанбе: «Дониш», 1967. – С. 77.

ва Самарқандга бошқа адолатли ҳоким кўйилишини талаб этганликларини кўрсатиб ўтиш мумкин¹.

Давлат бошлиғига (амирга) ариза ва мурожаатлар ҳар ҳафтада икки мартаба тақдим этиларди. Мурожаатлар қуйидаги икки шаклда амалга оширилган:

– оммавий арз – аҳоли учун саройда ўтказилган. Ушбу оммавий арзнинг бошланиш муддати бир-икки соат олдин жамоатчиликка эълон қилиниб, унга кўра ариза ва мурожаатлари бўлган ҳар қандай фуқаро арқда ҳозир бўлиши мумкин эди;

– даъвогарлар давлат бошлиғининг саройдан чиқиб кетиши вақтида мурожаат этишлари мумкин².

Бухоро амирлиги даврида ижод этган тарихнавислардан Аҳмад Донишнинг маълумотларига қараганда, амир ариза ва мурожаатларни кўпинча Бухоро арқида, баъзан эса сарой минораси олдида муҳокама этган³. Амир ариза ва шикоятларни шахсан ўзи кўриб чиқар, баъзан вазирга ёки қози калонга мазмунан кўриб чиқишлик учун ишларни топширарди. Ушбу ҳолатда вазир ёки қози ариза ҳамда шикоятни кўриб чиқишдан бош тортса, шикоятчилар такрорий равишда иккинчи мартаба амирга мурожаат этишлари мумкин бўлган⁴. Иккала ҳолатда ҳам қоида бўйича маълум бир иш бўйича қарор жойнинг ўзида қабул қилиниши лозим эди⁵.

¹ *Мирза Абдалазим Сомӣ*. Тарихи салатини мангитийа (История мангытских государей). – М.: «Изд-во восточной лит-ры», 1962. – С. 67–68.

² Қаранг: *Семенов А. А.* Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. Сталинабат, 1954. С. 24.

³ Қаранг: *Дониш А.* История мангитской династии. / Пер. с тадж. И. А. Наджафова. – Душанбе: «Дониш», 1967. – С. 32.

⁴ Юқоридаги манба. – Б. 76.

⁵ Қаранг: *Айни С.* Бухара. (Воспоминания) – Душанбе: «Ирфон», 1980. – С. 50.

Ариза ёки даъво даъвогарнинг махсус ишончли вакили томонидан топширилиши ҳамда суд жараёнида унинг вакил сифатида иштирок этиши мумкин бўлган.

Суд жараёнида барча турдаги ишлар тортишувлик тамойили асосида амалга оширилган. Агар муайян бир иш бўйича қози жиноят белгиларини аниқлагудек бўлса, айбловчи жиноий айбларни тақдим этмагунча жиноий ишни қўзгатмаган.

Бизга маълумки, ислом ҳуқуқида исбот этиш таълимотлари қиёсий усулда таҳлил этилиб, батафсил ўрганилган. Бухоро амирлигида қуйидагилар исбот этишнинг асосий шакллари ҳисобланган: 1) айбини тан олиш; 2) гувоҳнинг кўрсатмалари; 3) қасам ичиш; 4) ёзма далиллар¹. Айбни тан олиш маълум бир ашё ёки фактга алоқаси бўлиши ҳамда ҳолатга қараб, аниқ ва батафсил равишда амалга оширилиши лозим бўлган. Гувоҳ ўз кўрсатмаларини фақат ўзи билган ёки кўрганлигига асосланиб баён этиши лозим бўлган. Бошқа бировдан эшитган, билганларини суд жараёнида айтиб бериш – «гувоҳ тариқасида кўрсатма» деб расмий тан олинмаган. Суд жараёнида бошқа бировнинг топшириғига асосан фақатгина икки ёки ундан ортиқ гувоҳлар бўлгандагина гувоҳлик бериш мумкин бўлган.

Бухоро амирлигида гувоҳ тариқасида суд жараёнида: воёга етмаганлар, қуллар, ғайридинлар, тухматчилар, иғвогарлар, ёлғончилар, қасамхўрлар жазога тортилганлар, яқин қариндошлар ва бошқалар иштирок эта олмаганлар. Айрим фуқаролик ва жиноят ишларида икки эркак киши бўлган ҳамда ҳажми катта бўлган жиноят ишларида тўртта эркак кишининг гувоҳ тариқасида иштирок этиши талаб этилган. Бир эркак гувоҳ кишининг ўрнига икки аёл гувоҳ бўлиши талаб қилинган. Қоидага асосан гувоҳлар даъвогар ёки шикоятчи томонидан тавсия этилиши лозим бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жавобгарда гувоҳнинг ҳуқуқий лаёқатсизлиги мотивини инобатга олиб, уни рад

¹ Қаранг: *Ханыков Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб.: 1843. – С. 205.

этиш ҳуқуқи мавжуд бўлган. Агар суд жараёнида гувоҳлар ўртасида, айниқса, уларнинг кўрсатмаларининг мазмунида турли хил қарашлар юзага келса, уларнинг барчаси ёлгон гувоҳлик берганлик учун жиноий жавобгарликка тортилган. Агар суд жараёнида иштирокчилар ўзга шахс ҳуқуқини ёхуд маълум ҳолатларни тан олмасалар уни исбот этиш мақсадида қасам ичиш усули қўлланилган. Ёзма далиллар суд жараёнида гувоҳларнинг кўрсатмалари билан ўз тасдиғини топмаса, иш бўйича қарор қабул қилиш учун етарли асос мавжуд эмас, деб эътироф этилган.

Одатда, қози муайян бир иш юзасидан ишни рад этмасдан қарорни мазкур мажлиснинг ўзида чиқарган. Суд ишларининг тезликда амалга оширилиши суднинг энг маъқул сифатлари деб ҳисобланган. Қози ҳукмидан норози бўлганлар қозикалон ёки амирга ариза беришга ҳақли эдилар. Қози чиқарган ҳукмни қозикалон, унинг ҳукмини эса фақат амир бекор қилиши мумкин бўлган¹. Суд жараёнида жазо таъсири остида тарафларга суд олдида уятсиз гаплар билан ҳақоратлашиш қаттиқман этилган².

Бухоро амирлигида қози зиммасига суд ишларини муҳокама этишдан ташқари қўйидаги мажбуриятлар ҳам юклатилган: Чунончи, 1) васийлик ва ҳомийликни тайинлаш; 2) мерос қилиб қолдирилган ҳамда меросни тақсимлаш каби масалаларни назорат қилиш; 3) қабул қилинган қарорлар ижросини юритиш; 4) тарафлар томонидан имзоланган шартнома ва битимларни гувоҳлаштириш ва бошқа турли нотариал ҳаракатларни амалга ошириш кирган.

Бухоро амирлиги суд тизимини таҳлил қилиш орқали унинг қўйидаги ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин: биринчидан, амирликда суд ҳокимияти фаолиятига маҳаллий ёки бошқа идоралар аралаша олмаган; иккинчи-

¹ Қаранг: Сағдуллаев А., ва б. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: «Академия», 2000. – Б. 202.

² Қаранг: Торнау Н. Е. Изложение начал мусульманского законовения. – СПб.: 1850. – С. 392.

дан, ишлар коллегиялик асосида очик равишда кўриб чиқилган; учинчидан, судловлик ва судловга тааллуқлилик масаласи аниқ қилиб белгиланган; тўртинчидан, амирликда муайян бир ишни кўриб ҳал этишда фикҳ илми уламолари ва муфтийлар қарорига таянилган; бешинчидан, ҳукм ёки қарордан норози бўлган тараф кассация тартибида қозилик маҳкамасига ёхуд амирга мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлган; олтинчидан, ҳарбийлар томонидан содир этиладиган жиноятлар алоҳида қозилар, яъни қози аскарлар томонидан кўриб чиқилган.

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ХУҚУҚИЙ ТИЗИМИ ХУҚУҚ МАНБАЛАРИ

Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий тузуми ҳамда унинг давлатчилиги ривожланиши масалаларини ўрганишда ўша даврда мавжуд бўлган ҳуқуқ манбаларини таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади. Таъкидлаш жоизки, барча Шарқ мусулмон мамлакатлари каби Бухоро амирлигида ҳам ислом ҳуқуқининг асосий манбалари ҳисобланган Қуръони Карим, Сунна, Ижмоъ ва Қиёс ҳуқуқининг асосий манбалари сифатида ижтимоий муносабатларни тартибга солишда қўлланилган. Ўрта Осиё хонликлари, шу жумладан, Бухоро амирлиги ҳуқуқ тизимини тадқиқ этган олимларнинг илмий изланишларида ислом ҳуқуқининг юқорида қайд этилган тўртта манбаси атрофлича таҳлил этилган. Шу жиҳатдан олганда, мазкур тадқиқот ишида юқоридаги манбалар қисман таҳлил этилиб, асосий эътибор Бухоро амирлиги ижтимоий воқелигида ҳуқуқ шариатнинг асосий манбалари негизида яратилган ёзма манбаларни ўрганишга қаратилади. Таъкидлаш жоизки, ушбу манбалар мавзуга оид адабиётларда батафсил тадқиқ этилмаган. Ҳолбуки, амирликнинг кундалик ижтимоий воқелигида юзага келган кўпгина муносабатлар асосан ушбу манбалар ёрдамида тартибга солиб борилган.

Бевосита ўша даврда ёзилган асарларни таҳлил қилиш Бухоро амирлигида юқорида кўрсатиб ўтилган тўртта манба билан бир қаторда маҳаллий одат ҳуқуқи ҳамда халқаро шартномалар ҳам мавжуд бўлганлигини эътироф этишга имкон туғдиради. Шу билан бирга, тегишли ҳуқуқ манбаларини оғзаки ва ёзма шаклдаги ҳуқуқ манбаларига ажратиш мумкин.

Одат ҳуқуқи – амирликда мавжуд бўлган, бир неча авлод вакиллари томонидан такрорий қўлланилиш натижасида кишилар онгида кўникма бўлиб қолган, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи давлат томонидан эътироф этилган нормалар йиғиндиси. Бухоро амирлигида одат шариат қонунлари билан бир қаторда жамоат ҳаётини тартибга солишда жуда муҳим аҳамият касб этган. Ҳуқуқнинг ушбу манбаси асосан жамият ҳаётининг айрим ижтимоий, иқтисодий ҳамда оилавий муносабатларни тартибга солишда қўлланилган.

Ўрганилган дастлабки манбалар ва ҳужжатларни таҳлил этиш бизга ўша даврда амал қилган ёзма ҳуқуқ манбаларини шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш имконини беради:

– давлат бошқарувига оид бўлган ҳужжатлар – (амирнинг фармон, ёрлик, фармойиш ва иноятномалари);

– фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга оид бўлган ҳужжатлар – (вақф, олди-сотди, гаров, ижара, тилхат ва нишончномалар ҳамда даъво аризалари, даъвони рад этиш далолатномалари);

– оила-никоҳ ва мерос муносабатларига оид бўлган ҳужжатлар – (никоҳ гувоҳномалари, никоҳдан ажралиш ҳужжатлари, меросни бўлиш далолатномалари ва меросни қабул қилганлик ҳақида тилхат);

– қозининг ҳужжатлари – (қарор, ҳукм, ариза ва хатлар).

Ушбу давр ҳуқуқ манбаи ҳақида сўз кетганда, аввало, давлат бошлиғи амирнинг фармонларига мурожаат этиш лозимдир. Бухоро амирлари томонидан чиқарилган фармонлар асосан мансабга тайинлаш ёки озод этиш масаласига қаратилган. Таъкидлаш жоизки, ушбу ҳужжатлар турлича атамалар билан номланган. Масалан, ёрлик (туркча), маншур (арабча) ва нишон (форс-тожик) каби. Амирликда фармон билан биргаликда ёрликлар (имтиёз ҳуқуқи тўғрисида ёрлик) ҳам мавжуд бўлиб, унинг хусусияти шундаки, ёрликда маълум бир мулк ёки имтиёз берилганлиги эълон қилинган. Юқорида келтирилган икки ҳужжат ҳам оммавий аҳамиятга эга

бўлган. Ёзма кўринишга эга бўлган бундай ҳужжатлар бугунги кунда Марказий давлат архиви, Бухоро Давлат бадий-архитектура музей-кўрикхонаси (БДБАМҚ кейинги ўринларда ушбу қисқартмадан фойдаланилади) ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти кўлёзмалар фондида сақланмоқда. Масалан, 1840 йилда амир Насрулло томонидан мулло Абдусамат қорини масжид имомлиги лавозимига тайинлаш ҳақида чиқарилган фармон шулар жумласидандир¹.

Ёрликлар ҳам фармонлар каби икки юридик шаклда бўлган, яъни дастлабки ва тасдиқловчи ёрликлар. Тасдиқловчи ҳужжатлар матни «фалон ҳукмдорнинг ёрлиғи асосида...» каби сўзлар билан бошланган. Мисол тариқасида 1827 йилда чиқарилган амир Насрулло томонидан амир Ҳайдарнинг ёрлиғи асосида Қорақўл вилоятидаги 100 таноб ернинг Мирзо Абдурахимга тегишлилигини гувоҳлантирувчи ёрликни кўрсатиш мумкин².

Фармойиш – ёзма ҳуқуқ манбаининг бир шакли сифатида фармондан бир қатор белгилари билан фарқланади. Хусусан, ташқи белгиси – муҳр шакли ва ўрни билан, ички белгиси шундаки, фармойишда маълум бир вазифа, топшириқни бажариш ёхуд назорат қилиш аниқ шахс ёки шахслар зиммасига юкланган. Шу билан бирга, фармойишлар нафақат амир томонидан балки, марказий ва маҳаллий бошқарув ҳокимиятининг бошқа мансабдор шахслари томонидан ҳам чиқарилган. Кўпгина ҳолларда амир томонидан чиқарилган фармойиш иноятнома деб ҳам аталган. Бунга мисол тариқасида, 1868 йилда амир Музаффар томонидан Қорақўл вилоятининг қозиси Абдурахмон қорига вақф ерлари ижарачиларининг ўзаро даввосини кўриб ҳал қилиш ва унга маълумот бериш хусусида чиқарилган иноятномасини кўриш мумкин³.

¹ БДБАМҚ. Инв. № 329/255.

² БДБАМҚ. Инв. № 295/225.

³ БДБАМҚ. Инв. № 297/229.

Шу ўринда маҳаллий бошқарув вакиллари томонидан чиқарилган фармойишга 1774 йилда Ўратепа ҳокими Фозилбий томонидан Мирҳасан Охундни мударрис лавозимига таъинлаш ҳақидаги ҳужжатни келтириб ўтиш жоиз.

Шу ўринда қайд этиш лозимки, тадқиқ этилган манбаларнинг асосий қисмини фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга оид бўлган ҳужжатлар ташкил этади. Вақф ҳужжатлари (вақфнома-лар) – икки шахс ўртасида тузиладиган, маълум бир шахсга ҳуқуқни ўтказиш шаклида намоён бўладиган ва ҳуқуқий жиҳатдан қайд этилган шартнома туридир. Бунда биринчи тараф – вақфни таъсис этувчи шахс бўлса, иккинчи тараф эса масжид, мадраса номидан унинг вакиллари иштирок этиб, мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини қўлга киритган томондир.

Вақфнинг ўзига хос жиҳати шундаки, бундай муносабатга ижтимоий келиб чиқиши ёки расмий лавозимидан қатъий назар ҳар қандай шахс иштирок этиши мумкин бўлган. Натижада ушбу ҳолатда мулк фуқаролик-хусусий муносабатидан диний-ижтимоий муҳит доирасига ўтиб қолган. Таъкидлаш жоизки, тегишли архивларда вақф ҳужжатлари сақланиб қолган. Хусусан, Усто Муҳаммад Салим томонидан 1855 йилда Шодимбий мадрасаси ҳисобига ҳолва сотишга мўлжалланган 2 та дўкон, сопол кўза ва турли асбобларнинг ўтказилиши ҳақидаги вақфнома¹ ҳамда Саид Аминбой томонидан 1865 йилда Гузари Зомича кўчасида жойлашган Хўржин мадрасаси ҳисобига 7 та дўкон ва 14890 танганинг ўтказилиши ҳақидаги вақфнома ва бошқалар шулар жумласидандир².

Шу ўринда, вақф муносабатларида нафақат эркаклар, балки аёллар ҳам иштирок этганликларини эътироф этиш лозим. Мисол тариқасида, Зийнатбегим Мир Бадеъ кизи томонидан 1866 йилда Кўрпафуруш бозорида жойлашган 1 та савдо дўконини Калтакуён масжиди ҳисобига ўтказилиши ҳақидаги³, Биби Оқила Маҳмудбек кизи томонидан 40 таноб мулк

¹ ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 33.

² ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 134.

³ ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 43.

ки-хурри-холис ерининг Муҳаммад Назар тўқсабо ўғли Суб-хонқули тўқсабо фойдасига ўтказиш ҳақидаги вақф ҳужжатларини келтириб ўтиш мумкин¹. Шу билан бирга, давлат бошқарув амалдорлари томонидан қолдирилган мулкларни вақфга айлантиришга оид бўлган бир қатор манбалар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Мирзо Ҳайдар томонидан 1860 йилда Рас-таи Атторонда жойлашган 17 та савдо дўконини Бухоро шаҳридаги Мирзо Ҳайдар масжиди ҳисобига ўтказиш тўғрисидаги², амир Насрулло томонидан Пои-Остона гузарида жойлашган саройнинг ¼ қисмини Модарихон гузаридаги масжид ва мадраса ҳисобига ўтказиш ҳақидаги³ ҳамда унинг томонидан 1 та карвонсарой, гуруч сотишга мўлжалланган 7 та дўконни Мусурмон Энага кўчасида жойлашган Ўткир қушбеги мадрасаси ҳисобига ўтказиш тўғрисидаги⁴ ва Қушбеги Мирзо Насрулло томонидан 1912 йилда Лаби Ховузда жойлашган 2 та савдо дўконини Файзиобод ҳудудида жойлашган Сангин мақбараси ҳисобига ўтказиш ҳақидаги⁵ ҳамда ўша йили амир Олимхон томонидан Сўзангарон кўчасидаги 12 та дўкон ва 7 та ҳужрадан иборат бўлган 1 карвонсаройни Мадина шаҳрида жойлашган Муҳаммад Пайғамбар мақбараси ҳисобига ўтказиш ҳақидаги⁶ вақф ҳужжатлари кабилар.

Ёзма ҳуқуқ манбаларининг иккинчи турига оид бўлган ҳужжатлар орасида кўп учрайдиган тури бу васиқаи-батат (бай-и бат) – олди-сотди шартномаларидир. Ушбу шартнома-ларнинг объекти кўпинча ер, уй-жой ва бошқа кўчмас мулклар бўлган. Масалан, 1848 йилда Раҳимбой томонидан мулло Ёдгорга Зўрманоҳ ҳудудида жойлашган 1,5 таноб мулк ерларининг 27 тиллога сотилганлиги ҳақидаги⁷, 1854 йилда Ху-

¹ ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 714.

² ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 54.

³ ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 52.

⁴ ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 28.

⁵ ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 1028.

⁶ ЎзР МДА. И-323, рўй..I, ед.хр. 1025.

⁷ БДБАМҚ. Инв. № 31593/11 – 31751/11.

сайнбой томонидан Убайдуллобойга Бухоро шаҳри гузарида жойлашган уйни сотилганлиги ҳақидаги¹ ёки 1871 йилда Саиджон томонидан Мир Саид корига Тими Абдулахад омборида жойлашган ускунани 450 тангага сотилганлиги ҳақидаги² ва 1887 йилда Нурилло хожи томонидан Мирдўстим мавзесида жойлашган уйни Абдураззоқ ўғли Кенжага 4500 тангага сотилганлиги ҳақидаги³ ҳамда 1901 йилда Қори Атоулло томонидан Мехчагарон гузарида жойлашган 4x1,5 газ ерни 200 тангага сотилганлиги ҳақидаги васиқаларни⁴, яъни шартнома ҳужжатларини келтириб ўтиш мумкин. Шу билан бирга, гаров муносабатларини тартибга солишга қаратилган ҳужжатлар — васиқа-и бай-и жоизлар ҳам амалда кенг қўлланилган. Масалан, 1899 йилда Ҳамидбек томонидан 500 танга қарзни ойига 5 танга фоизи билан тўлаш эвазига савдо дўконини қўйганлиги ҳамда 1917 йилда мулла Шамсиддин томонидан 2000 танга қарзни ойига 14 танга фоизи билан тўлаш мақсадида эвазига турар-жой ҳовлисини қўйганлиги ҳақидаги расмий ҳужжатларни келтириб ўтиш мумкин.

Амирликда ижара муносабатларини тартибга солувчи — васиқа-и ижора шартномалари мавжуд бўлиб, ушбу шартномаларнинг объекти кўпинча ер, савдо дўконлари ва мол-мулклар бўлган. Бунга мисол тариқасида 1894 йилда Абдулҳамидбек номига савдо дўконини 144 танга эвазига 12 ой муддатга берилиши ҳақидаги ёхуд 1904 йилда Муаззамой номидан 14 таноб ерни 350 тангага 6 ой муддатга ижарага бериш ҳақидаги ҳужжатларни келтириш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу турдаги ижара шартномаларида кўп ҳолларда ижарага берувчи ёки ижарага олувчи ҳақида ва яна ижара ҳақи тўғрисида маълумотлар келтирилмай қолган.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга оид бўлган ҳужжатлар орасида тилхат алоҳида аҳамият касб этади. Таъкидлаш

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Юқоридаги манбада.

жоизки, тилхатда айрим ҳолларда фоиз олинган шахснинг исми-шарифи ёки муддат каби масалалар эътибордан четда қолиб кетган. Масалан, 1882 йилда Мирзо Баҳром ва Мирзо Икромлар томонидан берилган тилхат ва 1908 йилда Усто Абдулкарим ўғли Абдурраҳим томонидан берилган тилхатларни келтириб ўтиш жоиз.

Юқоридагилардан ташқари хатт-и ваколат, яъни ишончномалар ҳам амалда кенг қўлланилган. Бунга мисол сифатида 1901 йилда Хадичаой томонидан Абдулғафур номига қонуний вакил сифатида отасидан қолган мол-мулкни тақсимлаш масаласида суд музокараларида иштирок этиши учун берилган ишончномани келтириш мумкин¹.

Бухоро амирлигида оила-никоҳ муносабатларига оид бўлган ҳужжатларга ҳам муҳим манба сифатида қаралган. Масалан, хатт-и никоҳ – никоҳ гувоҳномаси бўлиб, бунда аёл ва эркакнинг ўзаро никоҳ иттифоқини тузганлиги акс эттирилган. Жумладан, 1813 йилда Мирзо қизи Шарифаой билан Гофуржон ўғли Мирзомўминлар ўртасида тузилган никоҳ далолатномаси ёки Мулла Абдулмўмин қизи Моҳтобой ва Файзибой ўғли Фатхуллобойлар ўртасида тузилган далолатномаларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бизга маълумки, ўша даврда ёш қиз ва ёш ўғил болалар ота-онасининг ўзаро розилиги билан никоҳланиб қўйилган. Хусусан, 1856 йилда 8 ёшли Садриддин қизи Анбарой ва 10 ёшли Фахриддин ўғли Исомиддинлар ўртасида тузилган никоҳ далолатномасини келтириб ўтиш мумкин². Никоҳни расмийлаштириш билан бир қаторда, никоҳдан ажралиш гувоҳномалари ҳам мавжуд бўлган. Ушбу ҳужжат талоқ хат деб аталган. Мисол учун, 1870 йилда Миршариф ўғли Миразиз ва Уста Норбой қизи Мусаматойларни никоҳдан ажратиш ҳақидаги гувоҳнома архивларда сақланмоқда.

Ушбу даврга оид бўлган мерос ҳуқуқи масалаларини тартибга солишга қаратилган ёзма ҳуқуқ манбалари қаторига

¹ БДБАМҚ. Инв. № 31816/11 – 31817/11.

² ЎзР МДА. И-323, рўй. 1, ед.хр. 1707, 3 в.

«хатт-и тарақа»ни киритиш мумкин. Бундай ҳуқуқ манбалари асосан мерос мулкани тақсимлашга қаратилган эди. Мисол тариқасида 1898 йилда Бухоро шаҳар Тоғбанд мавзесида жойлашган Усто Рафиққа тегишли уйни унинг ўғиллари – Абдурахим, Абдуҳалим, Абдулвосий ва Қиличойлар ўртасида тақсимлаш ҳақидаги далолатномани келтириб ўтиш мумкин¹. Мерос муносабатининг объекти сифатида нафақат кўчмас мулклар, балки кўчар мулклар ҳам ҳисобланган. Масалан, 1916 йилда Муҳаммад Зарифбойга тегишли бўлган 5500 танга ҳисобидаги турар жой, нақд 4300 танга ва 500 танга ҳисобидаги кўчар мулкларни унинг хотини ва икки ўғли ўртасида тақсимлаш ҳақидаги далолатнома² каби. Шу билан бирга, меросни қабул қилувчи томонидан мулкни қабул қил-ганлик ҳақида тилхат ёзиб қолдирилган. Масалан, 1890 йилда Хожи Саид ўғли Мирзо Азимбой томонидан меросни қабул қилиб олганлик тўғрисида³ ва 1897 йилда Ойша биби, Муҳаммадбой, Абдуллаҳожи ва Мухтарамойлар томонидан меросни қабул қилиб олганлик тўғрисидаги тилхатлар⁴.

Ёзма ҳуқуқ манбаларининг асосий турига кирувчи қозиларнинг ариза, хат, қарор ва ҳукмларини ўрганиш давлат ва ҳуқуқ тарихи масаласининг муҳим объекти ҳисобланади. Мисол тариқасида 1917 йилда қози Муҳаммад Шариф томонидан қушбеги номига рус фуқароси Давид Туширов ерларини текшириш ҳақида ариза ва қози калон Бурхониддин томонидан Мирбий қушбеги номига Янги Бухоро шаҳридаги қозихонада рус фуқароларига ерларни тўғри расмийлаштириб бериш ҳақида йўлланма хатларни⁵ келтириб ўтиш мумкин. Шу ўринда қозиларнинг маълум бир масалани ҳал қилишга қаратилган қарорига эътибор қаратиш жоиз. Масалан, 1909 йилда тўрт нафар вояга етмаган ўғил бола ва икки нафар вояга етмаган

¹ БДБАМК. Инв. № 31954/11 – 32000/11.

² Юқоридаги манба.

³ МДА, И-126, рўй..I, ед.хр.1713, 33 в.

⁴ МДА, И-126, рўй..I, ед.хр.1713, 29 в.

⁵ МДА, И-126, рўй..II, ед.хр.1383, 7 в.

қиз болани озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлаш учун уларнинг катта акасини боқувчи этиб тайинлаш ҳақида қарор (хати-нафақа ва тайини васия)¹, 1897 йилда биргаликдаги эгалликка тегишли бўлган битта дўконнинг пайчилари вакиллари иштирокида ўзаро тақсимлаш ҳақида қарор шулар жумласидандир².

Юқоридаги манбалар орасида даъво бўйича қарор алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, даъвони у ёки бу томонга ҳал этиш бўйича чиқарилган ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланган. Бундай мазмундаги қарорларнинг келиб чиқиш доирасига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин: ер-сув муносабатларига оид, савдо-ҳунармандчилик муносабатларига оид бўлган ва фуқаролик-оила ҳуқуқий муносабатларига оид бўлган даъволар бўйича қарорлар. Бунга мисол қилиб, 1920 йилда ишончли вакил томонидан унинг хотинига тегишли мероснинг қайнакалари томонидан асоссиз ва ноқонуний эгалланиши ҳақидаги даъво бўйича қарор³ни келтириш мумкин. Қарорнинг иккинчи, яъни хулоса қисмида Насаф вилояти (беклиги) қозисининг даъвони қолдириб, уни қўшимча суриштириш олиб бориш учун оқсоқолларга топшириш ҳақидаги қарор мазмуни келтирилган.

Таъкидлаш жоизки, Бухоро амирлигида шариат ҳуқуқ тизими сифатида хўжаликда ва суд амалиётида бир қатор ўзгаришлар билан ҳамда ислом динининг турли ақидаларига бўйсунмасдан амалда бўлиб келган. Бухоро амирлигида феодал муносабатларнинг ривожланиши ҳамда жамиятдаги ижтимоий ўзгаришлар ривожлана бориши билан бир қаторда шариат, унинг дастлабки ақидаларидан фарқли равишда амал қилган. Бу даврга келиб фақатгина мулкӣ муносабатлар ва никоҳ-оила, мерос ҳуқуқий муносабатларда деярли ўзгаришлар бўлмаган. Амирликда асосан рента муносабатларидан келиб чиқиб ер-ҳуқуқий масалаларда ҳамда солиқ солиш тизимида катъий ўзгаришлар белгиланган.

¹ БДБАМҚ. Инв. № 379/272.

² БДБАМҚ. Инв. № 52/367.

³ БДБАМҚ. Инв. № 136 б / 119 б.

Шу билан бирга, савдо-сотик, товар-пул ва халқаро муносабатларда шариатнинг дастлабки нормаларига кўпроқ амал қилинган.

Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий тузуми ҳамда унинг давлатчилиги ривожланиши масалалари доирасида ҳуқуқ манбаларини таҳлил этиш орқали қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

–биринчидан, барча Марказий Осиё хонликлари каби Бухоро амирлигида асосий ҳуқуқ манбалари сифатида Қуръони Карим, Сунна, Ижмоъ ва Қиёс ҳисобланган;

–иккинчидан, Бухоро амирлигида турли миллат ва элатларнинг истиқомат қилиши уларнинг ўтроқ ва кўчманчи шаклдаги ҳаёт тарзи шариат қоидаларининг мазмун моҳиятига жиддий таъсир ўтказган;

–учинчидан, ҳуқуқ манбаларини таҳлил қилишда маҳаллий урф-одатларнинг айрим ижтимоий муносабатларни муҳим манба бўлиб хизмат қилганлигига алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз;

–тўртинчидан, мавжуд ҳуқуқ манбалари тизимида ёзма норматив ҳужжатлар: давлат бошқарувига оид ҳужжатлар – (амирнинг фармон, ёрлик, фармойиш ва иноятномалари); фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга оид ҳужжатлар (вақф, олди-сотди, гаров, ижара, тилхат ва ишончномалар ҳамда даъво аризалари, даъвони рад этиш далолатномалари); оила-никоҳ ва мерос муносабатларига оид бўлган ҳужжатлар (никоҳ гувоҳномалари, никоҳдан ажралиш ҳужжатлари, меросни бўлиш далолатномалари ва меросни қабул қилганлик ҳақида тилхат); қозининг ҳужжатлари (қарор, ҳукм, ариза ва хатлар) ва бошқаларнинг алоҳида ўрин тутишини эътироф этиш лозим;

–бешинчидан, юқоридаги манбаларни Бухоро амирлиги ҳуқуқ тизимидаги ўрни масалалари, бизнинг фикримизча, алоҳида тадқиқот иши доирасида ўрганилиши лозим. Чунки, ушбу масалалар тегишли адабиётларда қисман ўрганилган бўлиб, мавжуд кўлёзмалардаги қимматли маълумотлар бугунги кунгача илмий муомала доирасига етарли тарзда киритилмаган.

БУХОРО АМИРЛИГИ ҲУҚУҚ ТИЗИМИНИНГ АСОСИЙ СОҲАЛАРИ

(солик, жиноят ҳуқуқи, савдо ҳуқуқи,
оила-никоҳ, мерос ҳуқуқи ва бошқалар)

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин ижтимоий ҳаётнинг барча йўналишларида бўлгани каби иқтисодий соҳада ҳам бозор муносабатларини шакллантириш борасида кенг камровли ислоҳотлар амалга ошириб келинмоқда. Таъкидлаш жоизки, собиқ шўро тузуми даврида маъмурий-буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт шароитида хўжалик юритиш муносабатлари мавжуд бўлган бўлсада, давлатчилигимизнинг уч минг йиллик тарихи мобайнида савдо-сотик ва ишлаб чиқариш бозор талаблари асосида амалга оширилган. Бинобарин, бу борада Республикамиз Президенти И. А. Каримов таъкидлаганларидек, «Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлини яратиш учун замин йўқ эмас. Шарқда одамлар азалдан савдо-сотик билан шуғулланганлар. Шу боисдан, бу ерда бозор шароитида ривожланишнинг ўз тарихий тажрибаси мавжуд. Бунинг устига, бозор шароитида ривожланиш жуда узоқ вақт давом этган бўлиб, унда эски патриархал-феодал муносабатлар энди вужудга келаётган бозор муносабатлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилган»¹.

Шу жиҳатдан олганда, Бухоро амирлигида бозор муносабатлари хусусан, ишлаб чиқариш, савдо-сотик, солик, мулк, оила-мерос масалаларини ҳуқуқий тартибга солиш амалиёти ва тажрибасини мавжуд манбалар асосида ўрганиш, ушбу со-

¹ Каримов И. А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. – Т.: «Ўзбекистон», 1994. – Б. 22

ҳаларга оид ҳуқуқ тизимимизни шакллантириш жараёни кетаётган бугунги кунда долзарб аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз.

Таъкидлаш жоизки, Бухоро амирлигида ерга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, умуман ер-ҳуқуқий муносабатлар шариат нормаларига асосланиб тартибга солинган. Ерга эгалик қилиш, ундан фойдаланишга рухсат бериш давлат бошлиғи – амир ихтиёрида бўлиб, бекликларда ушбу ваколатни вилоят ҳокимлари – беклар амалга оширганлар.

Шу билан бир қаторда, ерга нисбатан давлатнинг эгалиги ва унинг давлат бошлиғи томонидан тақсимланиши ўз навбатида ерга нисбатан хусусий ер эгалиги ва ундан хусусий фойдаланишни инкор этмаган¹.

Бухоро амирлигида ерга нисбатан мулкчиликнинг ҳуқуқий ҳолатига қараб қуйидаги шакллари кўрсатиб ўтиш мумкин:

- 1) давлат ерлари, амлоки подшоҳий ёки амлок ерлари;
- 2) шахсан амирга тегишли бўлган ерлар;
- 3) мулк ерлари;
- 4) вақф ерлари;
- 5) жамоа ерлари.

Мулк ерларига эгалик қилиш қуйидаги ҳуқуқий асосларда вужудга келган:

- ерлар амир томонидан тақдим этилганда;
- ташландиқ ерларни ўзлаштиришдан;
- амлок ерларининг маълум бир қисмини ушбу ер эгасига эгалик қилиш ҳуқуқи сақланиб қолгани шарт билан мулк ери тариқасида ажратиш ҳуқуқи билан.

Бухоро амирлигида мулк ерларининг уч тури мавжуд бўлган:

- мулки-хурри-халис – мулк ерларининг энг мукаммал шакли бўлиб, бу турдаги ерлар барча солиқ ва йиғимлардан озод этилган эди;

¹ Қаранг: *Лунёв Ю. Ф.* Государство и право узбекских ханств. – М.: «Аст», 2004. – С. 116

– мулки-хирож – ер эгалари томонидан хирож солиғи тўланадиган ер тури;

– мулки-ушр – ушр солиғи тўланадиган ер тури бўлиб, олинган ҳосилнинг ўндан бир ($\frac{1}{10}$) қисми миқдорида солиқ ундирилган.

Бухоро амирлигида вақф ерлари Хива ва Кўқон хонликлари каби ислом руҳонийларининг давлат ва жамиятдаги ролини иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлаган. Вақф мулкларининг турли шакллари мавжуд бўлиб, ўз ерини чегараланган шартларда вақф мулкига топширган шахсларга бир вақтнинг ўзида вақф ери унинг манфаатига хизмат қилиш имконини берарди. Юқорида таъкидланганидек, ерларнинг вақфга айланиши ҳар хил шартларда амалга оширилган. Масалан, баъзи ҳолларда ўз мулкини вақфга қўйган шахс умрининг охиригача ушбу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолиши мумкин эди. Ушбу мулкдан олинадиган даромадлар ўрнатилган вақф тартиби бўйича вақфга топширувчи шахснинг вафотидан кейин амалга оширилган.

Вақф мулкларидан олинадиган даромадлардан барча мадраса, масжид, мозорларнинг ҳамда мактабларда дарс бераётган ўқитувчилар, ўқувчи-муллаваччалар, имомлар ҳамда бошқарувчи шахслар – мутаваллийларнинг таъминотига кетадиган харажатлар қопланган. Уларнинг барчаси кўп ёки оз миқдорда вақф даромадларидан фойдаланиб, бундай кўринишдаги фойдаланиш шакли қонуний характерда эди.

Вақф ерлари орасида «хусусий вақфлар» («оилавий вақфлар») алоҳида ўрин тутган. Бухоро амирлигида бундай шаклдаги вақф мулклари ўша даврда вақфи-авлод деб ном олган эди¹. Вақфи-авлод ерлари мерос тариқасида ўз авлод-аждодига, яъни кейинчалик ҳам бир уруғнинг аъзоларига мерос тариқасида қолиб келадиган ер тоифасига кирган. Масалан, ўша даврда Хўжа Аҳрор Самарқанд атрофидан кўпгина ерларга эга бўлиб, ушбу вақф ерларидан келадиган даромадлардан

¹ Лунёв Ю. Ф. Государство и право узбекских ханств. – М.: «Аст», 2004. – С. 125.

унинг 500 дан ортик уруғ-авлоди фойдаланган. Хўжа Аҳрор бошқа худудлардан ҳам амлок ерларини ва фуқаролардан мулк ерларини ҳам сотиб олиб, барча ерларни вақф ерларига васият қилиб қолдирган¹.

Вақфи-авлод мулкларини ташкил қилган шахслар ўз меросхўрларига вақфдан келадиган даромадларнинг у ёки бу қисмига масжид ёки мадрасалар қуришни васият қилиб қолдирганлар. Вақфи-авлод ерлари ҳам мулки-хурри-хорис ерлари каби барча солиқ ва мажбурий тўловлардан озод этилган.

Йирик вақфларни ташкил этиш учун амирнинг махсус рухсатномаси – муборакномаси эълон қилинган. Вақфни ташкил этувчи шахс муборакномани олгандан сўнг вақфномани тузиб, амирнинг тасдиғига киритиши ҳамда уни гувоҳлангириш учун қозига тақдим этиши лозим эди.

Бухоро амирлигида мавжуд бўлган охирги ер тури – жамоа ерлари бўлиб, бундай турдаги ерлар алоҳида тоифада мавжуд бўлмасдан, умумий характердаги ерга эгалик қилиш шакли эмас, балки ердан фойдаланиш шакли сифатида қабул қилинган эди. Ердан жамоа тарзида фойдаланиш амлок ерларида ҳамда мулк ерларида амалга оширилиши мумкин бўлган.

Шариат бўйича барча мусулмонлар тўлиқ фуқаролик ҳуқуқий лаёқатига эга бўлган. Ҳатто қарам кишилар ўз хўжайинидан савдо-сотик билан шуғулланишга рухсат олганларидан сўнг фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларини тузиши мумкин бўлган².

Бухоро амирлигида бошқа ислом мамлакатлари каби қуйидаги шахслар муомала лаёқатига эга эмас деб ҳисобланган:

– вояга етмаган шахслар;

¹ Ростиславов М. Н. Очерки видов земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае//Труды третьего международного съезда ориенталистов. – СПб.: 1879–1880. – С. 352.

² Қаранг: Лунёв Ю. Ф. Государство и право узбекских ханств. – М.: «Аст», 2004. – С. 153.

- ақли норасолар;
- қозининг қарорига асосан яроқсиз деб эълон қилинганлар;
- маст ҳолатдаги шахслар.

Мусулмон бўлмаган шахслар чекланган тарздаги ҳуқуқий лаёқатга эга бўлиб, улар айрим юридик ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқидан маҳрум эдилар.

Бухоро амирлигида фуқаролар томонидан тузилган шартномаларнинг аксарият қисмини олди-сотди шартномалари ташкил қилган. Олди-сотди (бай-у-байт) шариат бўйича мулкни мулкка алмашгириш, томонларнинг икки томонлама амалга оширган розилигининг эркин ифодасидир. Олди-сотди шартномалари шартнома бажарилиши учун томонлар розилигининг ўзигина етарли бўлган битим тоифасига киради. Бундай шартномаларни тузишда «мурожаат ва розилик» қондасига тўлиқ амал қилинган. Ўзга шахсга мулкий ҳуқуқнинг ўтиши – нарса ёки ашёнинг топширилганлигидан далолат беради. Ўз навбатида олди-сотди бевосита қарз шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин бўлган.

Шартномалар одатда қарз эвазига тузилиб, гувоҳлар иштирокида расмийлаштирилган. Шартномаларнинг гувоҳлар иштирокида расмийлаштирилиши шариат нормаларига мос бўлиб, келажакда тарафларнинг низоларини ҳал қилишда қозининг олди-сотди қўйилиши шарт бўлган далил ҳисобланган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, амирлик даврида Бухорода қарз шартномасини тузишда қарз олувчи тилхат ёзмай, балки қарз берувчи тилхат ёзган. Бундай кўринишдаги тилхатлар «фалончи менга фалон миқдорда қарздор» каби мазмунда баён этилар эди. Бундай кўринишдаги тилхатни расмийлаштиришдан асосий мақсад – қарздордан берилган қарз миқдоридан ортикча ҳақ талаб қилмасликнинг ягона усули ҳисобланар эди.

Айниқса, бундай кўринишдаги муносабатлар амирликда яшовчи ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида бўлиб ўтадиган товар айирбошлаш жараёнида ўз аксини топган. Ҳар қандай фу-

қаролик-ҳуқуқий битимининг объекти каби олди-сотди ҳуқуқий муносабатининг предмети ҳам сифат ва миқдор бўйича аниқ бўлиши лозим эди.

Умуман олганда, Бухоро амирлигида олди-сотди шартномасининг уч шакли мавжуд бўлган. Биринчиси, оддий кўринишга эга бўлган олди-сотди, иккинчиси, муддатли олди-сотди шартномаси (байи-жоиз) ва учинчиси, шартли олди-сотди (байи фосид) бўлиб, ушбу шартнома бўйича сотилган мулк ўша нархда қайта сотиб олиниши мумкин бўлган. Бу ерда сотилган мулкнинг кўриниши ўзгармаган ҳамда товар ёки маҳсулот қайта ишланган ёки учинчи шахсга сотилмаган бўлиши лозим эди.

Бухоро амирлигида мавжуд савдо айланмасига оид бўлган амалий жиҳатдан аҳамият касб этадиган шартномалардан ссуда (орият) ва қарз шартномалари кенг жорий этилган эди. Шариат бўйича иккала шартномада ҳам қарздордан ортиқча ҳақ талаб этилмаган. Шартнома предмети миқдоридан қатъий назар қарз берувчи қарз олувчидан ортиқча фоизни талаб этиш ҳуқуқига эга эмас эди. Ссуда (орият) шартномаси аниқ бир алмаштирилмайдиган нарсани вақтинчалик фоизсиз фойдаланишга топшириш бўлса, қарз шартномасида эса алмаштириладиган нарса фоизсиз равишда вақтинчалик фойдаланишга берилган. Айниқса, пул миқдорини фоиз эвазига қарзга бериш қатъиян тақиқланган эди.

Гаров (рахн) шариатда ашё ҳуқуқининг эмас, балки мажбурият ҳуқуқининг институти сифатида тан олинган эди. Қозининг гувоҳномасига асосан гаровга олинган мулкни сотиш ҳуқуқи гаровга олинган мулкни ўзиники қилиб олиш ва мулкий муносабатда бўлиш ҳуқуқини бермас эди. Гаров (рахн) шартномаси бўйича гаровга олинган нарса ёки ашё қарз берувчининг ёхуд депозит сифатида учинчи шахснинг тасарруфига топширилган¹. Гаровга қўйилган мулкдан қарздор вақ-

¹ Семенов А. А. Указатель совершаемых у народных судей (казиев) документов, подчиняющихся действию устава о гербовом сборе. – Т.: 1912. – С. 23.

тинчалик фойдаланиш ҳуқуқига эга эди. Лекин аксарият ҳолларда гаровга мулкни олувчи шахс ундан фойдаланмай, балки гаровни ўз ҳолича сақлаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мажбурият ҳуқуқининг институтлари халқаро иқтисодий алоқаларни, ички савдони ва ҳунармандчиликни ривожлантиришда муҳим рол ўйнаган. Бунинг натижасида амирликда савдо ва олди-сотди муносабатларидан катта молиявий манфаатдорликка эришилган. Бундай муносабатлар каторида шерикчилик (ширкат) шартномаси алоҳида аҳамият касб этади.

Ислом ҳуқуқи бўйича шерикчиликнинг икки тури мавжуд: 1) умуммулкдорлик ҳуқуқига асосланган шерикчилик (ширкати-мулк) ва 2) шартномага асосланган шерикчилик (ширкати-ақид)¹. Шерикчиликнинг биринчи кўринишида икки ёки ундан ортиқ шахснинг аниқ бир мулкка эгалик қилиши тушунилади. Моҳиятан бу умумий мулк бўлиб, шартномада иштирок этувчилардан ҳеч қайси бегона улушга эгалик қила олмаган. Шерикчиликнинг иккинчи кўриниши – бу шартномавий шерикчилик бўлиб, ушбу шартнома ҳам ўз навбатида уч турга бўлинади: 1) чекланмаган шерикчилик (ширкати муфавозат), 2) чекланган шерикчилик (ширкати-инан) ва 3) оддий шерикчилик (ширкати-вуджук)².

Амалда қозилик судларида кўпинча умумий савдо фаолиятининг барча муносабатларини тартибга солган икки кўринишдаги шерикчилик мавжуд бўлган. Шерикчиликнинг энг кўп тарқалган шакли – бу икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг пул пайчилиги асосида маълум бир савдо-ишлаб чиқариш мақсадлари кўзланган шартнома шакли эди. Шерикчиликнинг иккинчи шакли мудароба – ушбу шартномада бир томон ўз маблағи билан ҳамда иккинчи томон ўз фаолияти (меҳнати)

¹ Торнау Н. Е. Особенности мусульманского права. Дрезден: 1880. – С. 74–75.

² Альфред-фон-Кремер. Мусульманское право. / Пер. с. нем. Ташкент: 1888. – С. 64.

билан иштирок этган¹.

Бухоро амирлигида фуқаролик муомаласида бошқа бир қатор фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, васият, кафолат, ҳадя (хибо), ижара ва бошқалар.

Ижара шартномаси мол-мулк ва ишчи кучига нисбатан тузилган. Шартномалар ҳам ўз ўрнида мол-мулк ижараси шартномаси ва ишчи кучи ижараси шартномаси деб эътироф этилган. Ишчи кучи ижара шартномаси иш ҳақи ёлланма ҳақ (ужро) деб юритилган². Бухоро амирлигида кенг қўлланилган фуқаролик-ҳуқуқий институтларни таҳлил қилиш орқали қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

– биринчидан, ислом ҳуқуқининг асосий тамойиллари феодал муносабатлар шаклланиши ва тараққий этиши асосида оддий товар-хўжалик шаклида амал қилган;

– иккинчидан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг шаклланиши ва амал қилиши халқаро-ҳуқуқий муносабатларни ривожлантиришга, давлатлар ўртасидаги дўстлик, ҳамкорлик ва маданий алоқаларни, айниқса, савдо-сотиқни ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшган. Натижада, Бухоро амирлиги давлатининг иқтисодий ва ҳарбий салоҳияти, халқаро обрўйи анча мустаҳкамланган;

– учинчидан, марказлашган монархия шаклидаги давлатда шариат нормаларининг ўзига хос тарзда амал қилиниши ўз навбатида ушбу нормаларнинг маҳаллий шароитларга мос-лашган ҳолда ривожланишига олиб келган.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида оила муносабатлари ислом ҳуқуқи тамойилларига таянган ва бошқа ислом халқларидан деярли фарқ қилмаган ҳолда тартибга солинган.

Шу жиҳатдан олганда, Бухоро амирлигида ҳам оила ҳуқуқининг қуйидаги жиҳатларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

– оиланинг фуқаролик-ҳуқуқий асосга эгаллиги;

¹ Қаранг: Семенов А. А. Указатель совершаемых у народных судей (казиев) документов, подчиняющихся действию устава о гербовом сборе. – Т.: 1912. – С. 21.

² Юқоридаги манба. – Б. 14.

- кўп хотинликка рухсат берилиши;
- эркак кишининг оила бошлиғи сифатида тан олинлиши;
- айрим аёл ҳуқуқларини бузганда эри томонидан жазоланмасдан қолмаслигининг тан олинганлиги;
- эркак киши учун ажралиш эркинлигининг мавжудлиги ва аниқ белгиланган ҳолатларда аёл кишининг никоҳни бекор қилишни талаб қилиш ҳуқуқига эга эканлиги.

Оила бошлиғининг ҳокимияти чекланмаган бўлиб, у оиланинг барча мулкани ва оила-аъзолари тақдирини ҳал қилган. Аммо кўчманчи уруғ-оила муносабатлари ривожланган халқларда ҳам янги оилалар алоҳида шаклдаги «кичик оила»ларни ташкил қилганлар. Амирлик даврида ислом оиласи ушбу қирралари билан Қадимги Рим оиласидан тубдан фарқ қилган. (Қадимги Рим оиласи таркибига оила хизматкорлари, катта ёшдаги ўғиллар оиласи ва қуллар ҳам кирган). Оила бошлиғининг ҳокимияти Рим ҳуқуқидаги оталик ҳокимиятидан ўз тузилиши ва оила бошқаруви билан фарқ қилган.

Шариат бўйича кўпхотинликка рухсат этилган бўлсада, амалда моногамияга (яккахотинликка) амал қилинган. Якка хотинликка амал қилишнинг асосий сабаби иқтисодий жиҳатдан етарли салоҳиятга эга эмаслик. Оила қуришда катта миқдорда харажат қилинган. Қалин ҳақи – асосий харажат қилинадиган ҳақ тури бўлиб, у келин томонни тарбия қилган ота-онаси ёки яқин қариндошларига берилган.

Таъкидлаш жоизки, Бухоро амирлигида аҳолининг 90 фоизга яқини, яъни ҳунарманд, деҳқон оилалари яккахотинлик асосида тузилган бўлса, қолган 10 фоиз аҳоли, яъни айрим шаҳарлик бойлар ва савдогарлар икки ва ундан ортиқ хотинга эга бўлганлар¹.

Бухоро амирлигида оила муносабатлари соҳасида шариат нормаларини ўзгартиришлар билан қўллаш ҳоллари кўпроқ учрайди. Агар никоҳ тузувчи томон бир қатор ўзига хос жиҳатларга эга бўлса, никоҳ тузишнинг ҳуқуқий шакли тўлиқ

¹ *Дингельштедт Н. Неведомый мир (современные мусульмане)*// Среднеазиатский вестник. Апрель, 1896. – С. 6.

шариат нормалари билан тартибга солинган. Масалан, амирлик ҳудудида яшовчи туркман халқларида уйланиш ва турмушга чиқиш одат ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинсада, никоҳ тузиш шариат асосида амалга оширилган.

Никоҳ шариат бўйича фуқаролик-ҳуқуқий битим саналиб, никоҳни тузишда шартнома тузишнинг умумий шаклига амал қилинган ҳамда тарафларнинг розилиги икки гувоҳ иштирокида маълум қилинган. Никоҳни тузишда никоҳ маросимини ўтказишга амал қилмаслик никоҳни ноқонуний деб эътироф этмаган¹. Шундай қилиб, никоҳ тузишда ҳеч қандай ёзма далолатнома юритиш ва диний маросимларни ўтказиш талаб этилмаган.

Ислом қонуншуносларининг фикрига кўра, никоҳ насл-насаб, эътиқодда, касбда, ахлоқда ва муомалада тенг бўлган шахслар ўртасида тузилиши керак². Бироқ ушбу тенглик шартини табақаланиш фарқланишида инобатга олинмайди. Эркин эркак киши чўри аёлга уйланиши мумкин бўлган. Амирликда фақатгина қон бўйича яқин бўлган шахслар, қуда томондан қариндош бўлган ёки эмиқдошлар билан тузиладиган никоҳларга рухсат этилмаган.

Бухоро амирлигида никоҳга кириш асосан маҳр ва қалинни тўлаш билан боғлиқ бўлган. Умуман олганда, ислом ҳуқуқи бўйича фақатгина маҳр тўлови тан олинган. Маҳр – бу никоҳ совғаси бўлиб, тўй куни қайлиқ томонидан келинга берилиши лозим бўлган совға тури. Хотин киши маҳрни пул шаклида ёки бирон-бир нархи 10 тангадан кам бўлмаган миқдордаги мулкни талаб қилишга ҳақли бўлган. Маҳрнинг ўлчами томонлар розилиги билан ҳам белгиланиши мумкин бўлиб, никоҳ тузилиши жараёнида маълум қилинган. Маҳр аёл кишининг шахсий мулки ҳисобланган³. Қиз ўзининг

¹ Торнау Н. Е. Особенности мусульманского права. Дрезден: 1880. – С. 35.

² Бойцова Л. В., Бойцова В. В. Исламское право в государствах СНГ. // «Юрист». – 1999. – № 9. – С. 62.

³ Айни Садриддин. Бухара. (Воспоминания). – Душанбе: 1980. – С. 185.

махри билан, одатда, ашё кўринишидаги шахсий мулки билан эрининг уйига ташриф буюрган. Махр унинг шахсий мулки бўлганлиги учун уни ажралиш пайтида ўзи билан олиб кетиш ҳуқуқига эга бўлган.

Бухоро амирлиги ҳудудида яшовчи ўзбеклар ва бошқа халқларда махрдан ташқари шариат бўйича тартибга солинадиган, никоҳга киришнинг қўшимча шарти сифатида тан олинган мажбурий тўлов тури – қалин пули мавжуд эди¹.

Қалин куёв томонидан келинга тўланмасдан, балки унинг ота-онасига берилган. Қалин пули келиннинг ота-онасига уни тарбия қилиш, боқиш ва бошқа харажатларни қоплаш учун тўланадиган тўлов тури сифатида қабул қилинган. Қалин пулининг миқдори ўтроқ халқларга нисбатан кўчманчи халқларда кўп бўлган.

Амирлик шаҳарларида қалин пули пул тариқасида берилган бўлса, қишлоқ жойларда қалин пули чорва ва буғдой ёки бошқа бир мулк шаклида тўланган. Қалин пули қоида бўйича никоҳ тузилиши пайтида тўланган. Бирок вояга етмаганлар ўртасида тузиладиган никоҳ шартномалари бўйича ва моддий аҳволдан келиб чиқиб қалин пулини бир-икки йилга узайтириб тўлаш мумкин эди. Бундай тартибдаги қалин пули одат ҳуқуқига асосан қисмларга бўлиб, ҳар йили рамазон байрами (рўза ҳайити) арафасида тўланган.

Никоҳга киришда махр ва қалин пулини тўлашдан ташқари никоҳ шартномасига асосан қозига никоҳ битимини амалга оширганлиги учун муайян ҳақ тўлаш лозим бўлган. Масалан, нақд махр ўн дирхамни ташкил қилган бўлса, қозига никоҳ битимини тузганлиги учун ўн динар ва ўн танга миқдоридаги буғдой берилган².

Бухоро амирлигида никоҳдан ажралишнинг сабаби айби ва бошқа сабабларига қараб, махр ва қалин масаласи ҳал этил-

¹ *Ильясов Ф. Н.* Сколько стоит невеста. // Социологические исследования. № 6. 1991. – С. 68.

² *Дониш Ахмад.* История мангитской династии. / Пер. с тадж. И. А. Наджафова. – Душанбе: «Дониш», 1967. – С. 28.

ган. Агар никоҳдан ажралиш ўринли асосларсиз эрнинг хоҳиши билан амалга оширилса, эр хотинига маҳрни қайтариб беришга мажбур бўлган. Ундан ташқари эр хотинидан қалин пулини қайтариб олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Маҳр никоҳ совғаси бўлганлиги учун ҳам келажақда ажралиш мобайнида хотинни таъминлаш вазифасини бажарган¹. Агар никоҳдан ажралиш хотиннинг айби билан бўлса, у маҳрга бўлган ҳуқуқдан маҳрум бўлган ва эрига унинг учун тўланган қалинни қайтариб бериш мажбуриятини олган.

Бухоро амирлигида ислом ҳуқуқи асосида тартибга солинган мерос ҳуқуқининг асосий хусусияти шунда эдики, мерос маълум бир тартиб-қоидалар асосида навбат билан меросхўрлар томонидан тарқатиб бериш шаклида амалга оширилган.

Шахс вафотидан сўнг қоладиган мерос миқдори, яъни унинг ўлиmidан олдинги барча мол-мулклари навбат билан қуйидаги беш асосий меросга талабгорлар ўртасида тақсимланган. Чунончи, кредиторлар (қарз берган шахслар) бўлиб, улар вафот этган шахснинг қолган мол-мулкига нисбатан гаров ҳуқуқини сақлаб қолганлар; жамоа қоидасига асосан дафн этишга кетадиган харажатлар; гаров ҳуқуқига эга бўлмаган кредиторлар; улушли-меросхўрлар; бошқа меросхўрлар².

Шундай қилиб, қолган мол-мулкдан биринчи навбатда марҳумнинг қарзлари адо этилиб, сўнг қолган мол-мулклар меросхўрлар ўртасида тақсимланган.

Шариат бўйича меросхўрлар шартли икки категорияга бўлинган: асосий ва қўшимча. Асосий меросхўрлар бўлиб, қонуний равишда ўз улушига эга бўлган меросхўрлар ҳисобланган (улушли меросхўрлар). Қўшимча меросхўрлар эркак жинсига мансуб бўлган эрнинг қариндошлари ҳисобланган.

¹ Юшков С. В. История государства и права СССР. Ч. 1. – М.: «Наука», 1940. – С. 134.

² Антаки П. В. Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву. Вып 1: О наследовании у мусульман. – СПб.: 1912. – С. 2.

Асосий меросхўрлар категориясига 12 та шахслар кирган: тўрт эркак жинсига мансуб ва саккизта аёл жинсига мансуб шахслар. Уларнинг бари тегишли улушга эгалик қилган. Шариат бўйича олтига меросий улуш мавжуд бўлган. Агар хотин фарзандларни қолдирмаган бўлса ва неваралари бўлмаса, эр мероснинг ярмига эга бўлган; акс ҳолатда эса эр мероснинг тўртдан бир қисмига эгалик қилган. Агар хотиннинг фарзандлари ва неваралари бўлмаса, мероснинг тўртдан бир қисмини; аксинча эса, мерос қолдирилган мулкнинг саккиздан бир қисмига эгалик қилган. Агар бошқа меросхўрлар бўлмаса, она мероснинг учдан бир қисмига, агар меросхўрлар мавжуд бўлса – фақатгина қолган мероснинг учдан бир қисмигагина эгалик қилиши мумкин бўлган.

Кўп хотинлик ҳолатида мерос ўзаро бирлик асосида қонуний улуш бўйича тақсимланган.

Улушли меросхўрлар – меросга эгалик қилишда устун ҳуқуқларга эга бўлган меросхўрлардир. Улушли меросхўрлар ўз манфаатларини қондирганларидан сўнг қўшимча меросхўрлар ўзларининг мерос ҳуқуқларидан фойдаланишга киришганлар. Ушбу шахслар асосан, марҳум билан қандайдир қондош уруғ авлодидан бўлган. Қўшимча меросхўрлар тўрт туркумга бўлинган. Ҳар бир туркумдаги меросхўр мулкни кейингисидан буткул тугаллаши лозим эди.

Бухоро амирлигида ислом ҳуқуқининг қўлланилиши масаласида васиятнинг аҳамияти каттадир. Ислом ҳуқуқида юридик жиҳатдан васият бўйича мероснинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятларига эгалик қиладиган васийни тайинлаш қоида-си аниқ белгиланмаган эди. Амирликда васийлик «васийлик раддияси» шаклида амалга оширилган. Мерос қолдирувчи васийлик топшириғи асосида ўз мулкнинг бир қисмини аниқ бир шахс манфаати учун рад этиши мумкин эди. Бундай кўринишдаги васийлик раддияси ҳадя шартномаси билан умумий характерга эга бўлган. Мулкни қабул қилувчи шахс рад этилган мулкка нисбатан барча ҳуқуқларга мулк эгасининг

вафотидан кейин эга бўлган. Ушбу кўриниши билан ҳам васийлик ҳадядан фарқ қилган.

Васият қилувчи ўз ўлиmidан олдин мулкининг учдан бир қисмини васийлик раддияси асосида мерос тариқасида қолдириши мумкин бўлган. Агар васият қилиб қолдириладиган мулкнинг миқдори умумий мулкнинг учдан бир қисmidан кўп бўлса, васият ҳақиқий эмас деб топилган. Агар барча меросхўрлар мулкнинг учдан бир қисmidан ортиқчасини васият асосида қолдирилишига қарши бўлмасалар васият ҳақиқий деб топилган. Меросхўрларнинг бундай кўринишдаги розилиги васият қилувчининг ўлиmidан сўнг амалга оширилиши лозим бўлган, акс ҳолда мулк қайтариб олиниши мумкин бўлган.

Мерос қолдирувчининг васийлик ҳуқуқларини чекловчи меросхўрлари бўлмаса, меросхўр барча мол-мулкни васият асосида ўзга шахсга қолдириши мумкин бўлган. Васият раддияси фақатгина қонуний бўлмаган меросхўрнинг манфаатига хизмат қилиши лозим бўлган. Агар қолган меросхўрларнинг розилиги бўлмаса, васийлик раддияси ҳақиқий эмас деб топилган.

Бухоро амирлигида ўз навбатида вақфларни таъсис этиш шаклидаги васият қилиб қолдириш ҳуқуқий муносабати кенг амал қилган. Вақфларни таъсис этиш мерос тартиботига сезиларли ўзгартириш киритмаган. Вақфни таъсис этувчи мулкни вақф тариқасида мерос қилиб қолдиришнинг ҳар қандай усулини қўллаши мумкин бўлган. Шунинг учун вақф институти нафақат масжид ва мадрасага хизмат қилувчи ҳадя шаклида, балки васийлик шаклида (оилавий вақф) ҳам оширилиши мумкин бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, қуйидаги ҳолларда меросга эга бўлиш ҳуқуқи юзага келмаган: 1) бевафолик (куфр); 2) ғайридинлар (кофирлар) – улар исломдагиларнинг мулкига нисбатан мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмаган ва мусулмонлар уларга ўз мулкларини мерос қилиб қолдирмаганлар; 3) мерос-

хўрни ҳатто эҳтиётсизлик оқибатида ҳаётдан маҳрум этганда; 4) никоҳдан ажралишда; 5) куллик ҳолатида.

Хулоса ўрнида, Бухоро амирлигида бошқа ўзбек хонликлари каби мерос тизими шариат асосида ўрнатилган ҳамда икки асосий ижтимоий жиҳатга боғлиқ бўлган деб эътироф этиш мумкин: биринчидан, жамиятда уруғдошлик сарқитларининг сақланиб қолганлиги; иккинчидан, феодал асосга эга бўлган савдо муносабатларининг ривожланганлиги.

Бухоро амирлигида шариат асосида амалда бўлган жиноят ҳуқуқи масалаларини қиёсий таҳлил этганда, унинг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан амалда деярли кам равишда қўлланилганлигининг гувоҳи бўламиз. Ислom қонунчилиги амалда қозилик ва беклик судларида қўллаш учун фақатгина умумий тамойилларга асосланган шартларда жиноят ҳуқуқининг назарий масалаларини ишлаб чиққан эди.

Бухоро амирлигида жазо чораларининг ва жиноят турларининг ишлаб чиқилмаганлиги шариат жиноят ва унга яраша жазо тайинлаш таълимотига мос келмас эди. Ушбу ҳолатни бир қатор сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, жинoий қатағонлик соҳасида сиёсий душманларнинг хуружлари ўткир қурол сифатида муҳим аҳамият касб этган, иккинчидан, ҳокимият учун курашиш шарти эса, кўпроқ жой ва вақт ҳолатини ўзгартирадиган ҳуқуқ нормаларига мослашишни талаб қилган. Ушбу масаланинг ўзи жиноят ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқлашда омил бўлиб хизмат қилади.

Бухоро амирлигида жиноят-ҳуқуқий соҳасини бошқариш асосан ҳокимият вакиллари томонидан амалга оширилганлиги ушбу ҳуқуқ соҳасининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан таъсирчан доирада амалга оширилганлигидан далолат беради. Амирлик ҳудудида яшовчи халқлар орасида ҳам қон олиш сарқитлари, уни сотиб олиш орқали алиштириш масалалари ва ахлоқ тузатиш жазолари тизими ҳамда талион тамойили асосида ўч олиш тизими қолдиқлари сақланиб қолган эди. Бироқ амалиётда шариат бўйича ушбу тизимларнинг ўзарo муносабати хилма-хил тарзда амалга оширилган.

Амирликда амалда бўлган жиноят ҳуқуқида ақли расолик масаласи ҳам ишлаб чиқилган. Ақли норасолик оқибатида содир этилган айрим бир жиноятлар учун зарар қопланган ва жиноий жазодан озод этилган. Масалан, қасддан одам ўлдирish жиноятини содир этганлик учун. Шахс ва мулкка қарши қаратилган бошқа жиноятларни ақли норасолик ҳолатида содир этганлик натижаси яқинлик даражасига боғлиқ бўлган.

Жиноят иштирокчилари сифатида маълум бир жиноятни содир этишда шахсан иштирок этган, шахсни жиноятга бошлаган, уни қўллаб-қувватлаган ҳамда рағбатлантирган шахслар тан олинган. Жиноят содир этилганидан сўнг жиноят изини яширишда иштирок этган шахслар иштирокчи сифатида тан олинмаган. Ундан ташқари, талон-тарож этилган мол-мулкни ўзи билмаган ҳолатда яширган шахслар ҳам ўғрилиқ жиноятини содир этганликда иштирокчи деб тан олинмаган.

Жиноят ҳуқуқи бўйича икки ҳолат, яъни жавобгарликни оғирлаштирувчи ва истисно ҳолатлар мавжуд бўлган. Жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларга мастлик ҳолати кириб, кишини маст ҳолатига келтирувчи ичимликларни истеъмол қилишнинг ўзи жиноят ҳисобланган. Жавобгарликни истисно этувчи ҳолатларга қуйидагилар кирган: 1) шахс ва мулкни ҳимоя этишда зарурий мудофаа; 2) ўзга шахс ҳаётини ва мулкни ҳимоялаш; 3) ҳокимият идораларининг буйруғи; 4) ўзининг қонуний ҳуқуқларини амалга ошириш ҳолатида бўлиш каби¹.

Шариат бўйича жиноят жавобгарликнинг характериға қараб бўлинган. Шунга биноан жиноятлар уч гуруҳға бўлинган: 1) шахсға қарши қаратилган жиноятлар – жавобгарлик ўч олиш шаклида (қон ҳақи, талион) амалға оширилган, 2) Қуръонда ўрнатилган жиноий жазолар (ҳадд) бўйича жавобгарликни келтириб чиқарувчи жиноятлар, 3) Қуръонда ўрнатилмаган жазолар бўйича жавобгарликни келтириб чиқарувчи жиноят-

¹ Юшков С. В. История государства и права СССР. Ч. I. – М.: «Наука», 1940. – С. 137.

лар¹. Бундай кўринишдаги жиноятларга жазо тайинлаш бево-
сита қозининг ихтиёрида бўлиб, ахлоқ тузатиш (таъзир) та-
риқасидаги жазолар қўлланилган².

Бухоро амирлигида жазоларнинг қуйидаги турлари амал-
да бўлган: 1) ўч олиш характериға эға бўлган жазолар (зарар-
ни қоплаш) ва шахсий характериға жазолар; 2) Қуръонда
аниқ кўрсатилган жазолар; 3) қозиларнинг ихтиёриға берил-
ган жазолар (таъзир).

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Бухоро амирлигида
жиноят ва жазо билан боғлиқ фаолиятни амир ёки унинг но-
мидан қушбеги назорат қилган. Биринчи навбатда қозилик су-
ди фуқаролик ишлари, жинойий ишлар ҳамда хусусий айблов
асосидаги жиноят ишларини муҳокама қилган. Маъмурий
идоралар суди, амир суди, беклик судлари асосан, муҳим жи-
нойий масалаларни, яъни давлат, унинг сиёсатиға қарши қара-
тилган жиноятлар, давлатға хиёнат қилиш, давлатнинг ички
ва ташқи хавфсизлигиға таҳдид қилиш каби жиноятларни кў-
риб чиққан³.

Садриддин Айнийнинг маълумотларига қараганда, амир
давлат бошлиғи сифатида ҳар қандай ишни талаб қилиб, иш-
ни шахсан ҳал этиши ёхуд ваколатли давлат амалдорларидан
бириға ҳал этиш учун топшириш ҳуқуқиға эға бўлган⁴. Бун-
дан ишлар фақат ихтиёрий равишда ҳал этилган деб хулоса
чиқариш мумкин. Муҳим ишлар юзасидан аниқ далиллар бў-
йича далолат берувчи жиноятлар учун мусодара этиш жазоси
ва қувғин қилиш, дорға осиш ёки бошини кесиш каби жазолар
қўлланилган.

¹ *Артемов В.* Шарият – общая характеристика, понятия и классификация преступлений // «Законность». – 1997. – № 10. – С. 38.

² *Артемов В.* Мусульманское право. Исторический очерк // Российская Юстиция. – 1997. – № 10. – С. 22.

³ *Ханыков Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб.: 1843. – С. 230.

⁴ *Айни С.* Материалы по истории Бухарской революции. – Т.: 1926. – С. 79.

Кам аҳамиятли жиноятлар учун маълум муддатга ўрага ташлаш¹, темир қисқичга ўтиргизиш, тан жазолари ёки жарима тариқасидаги жазолардан бири қўлланилган. Ундан ташқари кам аҳамиятли қилмишлар учун жазолаш ҳуқуқига шаҳар маъмурияти идоралари ҳам ваколатли бўлиб, уларга шаҳарларда тартиб ва ички хавфсизликни сақлаб туриш ҳуқуқи берилган.

Умуман олганда, ўша даврда Бухоро амирлигида жиноятларни тергов қилиш, суд қилиш ишлари ва амалда жазо тизимининг қўлланилиши мустаҳкам ва аниқ равишда амалга оширилган.

Бухоро амирлиги давлатчилигининг сўнгги босқичларида жазолар тизими қуйидаги кетма-кетлик тартибида амал қилган: пул жаримаси; қамчи ёки таёқ билан жазолаш², қамок, турмага ёки ўрага ташлаш³, қуролли кучларга топшириш, умрбод қамок жазосига маҳкум этиш, тутқунликка топшириш, ўлим жазоси.

Юқорида эътироф этилган барча жазолар жиноят ишлари бўйича қози томонидан қўлланилган. Жарима ва тан жазоларига асосий жазоларга қўшимча жазо сифатида қаралган. Ундан ташқари амир ўз ваколат доирасидан келиб чиқиб, «чоройна» (тўрт ойна) жазосини, яъни баданнинг турли қисмига таёқ билан уриш жазосига ҳукм қилиши мумкин бўлган. Қоида бўйича қамчи ёки таёқ билан уриш жазосини ижро этиш жараёнида маҳкумнинг қичқирғи ва овозини чиқармаслиги учун мусиқани ижро этиш усулидан фойдаланилган. Бирок ушбу ҳолатда ҳам амир жиноят иши бўйича бошқа жазо чорасини қўллаши мумкин бўлган. Шахс ҳаётдан маҳрум этиш тариқасидаги ҳукмни фақат амирнинг ўзи чиқарган⁴.

¹ *Айни Садриддин*. Бухара. Воспоминания. – Душанбе: 1980. – С. 224.

² *Искандаров Б. И.* История Бухарского эмирата. – М.: «Наука», 1958. – С. 31.

³ *Логофет Д. И.* Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб.: 1911. – С. 332.

⁴ *Логофет Д. И.* Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб.: 1909. – С. 29.

Ўлим ҳақидаги ҳукмлар жазо чорасининг таъсирини кучайтириш мақсадида сарой олдида ёки бошқа бир одамлар кўп бўлган жойда ижро этилган. Жазони ижро этиш тартибига амал қилиш устидан назоратни қушбеги амалга оширган. Жазони ижро этиш олдидан ҳалойиқ олдида ҳар бир маҳкумининг маълумоти ўқиб эшиттирилган. Кейин эса жазони ижро этиш ҳақида буйруқни қушбеги миршабга ёки тўпчибошига узатган ва ниҳоят ижро ҳақида жаллодга фармойиш берилган¹.

Қолган барча муҳим аҳамиятга эга бўлган жиноят ишларини беклик судлари кўриб чиққан. Фақатгина кам аҳамиятли жиноятлар бўйича ишларни кўриб чиқиш қозилик судларига топширилган. Ўлим жазоси ҳақидаги барча ҳукмлар зудлик билан амирга тақдим этилиши лозим бўлган. Қамок жазоси бекликларда жойлашган қамокхоналарда ижро этилган.

Бухоро амирлигида оғир жиноят деб эътироф этилган жиноятлар шариат бўйича таснифланган жиноятларга мос келмас эди. Масалан, давлат ҳокимияти вакили томонидан шариат бўйича никоҳда турувчи шахсга нисбатан хиёнат қилиш оғир жиноят ҳисоблансада, амирликда эса фақатгина айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда қилмиш жиноят деб топилган. Эр-хотинлик садоқати интизомини бузганлик учун эр жинойий жавобгарликка тортилмаган. Агар аёл томонидан бундай тартибдаги интизомга риоя этилмаса, оила қоидалари асосида жазоланган.

Мамлакатнинг ғарбий ҳудудларида яшовчи туркман халқларида одам ўлдириш ва тана аъзосини қасддан жароҳатлаш каби жиноятларни содир этганлик учун хун олиш жазо чораси сифатида амалда бўлган. Хун олиш сотиб олиш шарти билан айирбошланиши мумкин бўлиб, пул ва чорва моли билан айирбош қилинган. Хун ҳақи миқдори ишнинг ҳолатига

¹ Семенов А. А. Очерк устройства центрально-административного управления Бухарского ханства позднейшего времени//Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. II, Сталинабад. 1954. – С. 59.

хамда етказилган зарарнинг оғирлик даражасига боғлиқ бўлган. Шариат қароридан фарқли ўлароқ, туркман халқларида хун олиш жиноятчини қочиб кетишининг олдини олиш мақсадида суд муҳокамаси ва суднинг айбловини кутмасданок амалга оширилган. Ундан ташқари туркманларда қотилнинг яқин қариндошларидан қонли қасос олишга рухсат этилган¹. Бироқ хун олишга ҳуқуқли бўлган марҳумнинг қариндошлари айбни исбот этиш учун етарли ва асосли далилга эга бўлиши лозим бўлган.

Бухоро амирлиги ҳудудида яшовчи туркман халқлари одат ҳуқуқига асосан исбот этишнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлган: 1) қотилнинг ўз айбини тан олиши; 2) гувоҳнинг кўрсатмалари асосида жиноятни фош этиш; 3) шохид-гувоҳ бўлмаган тақдирда жабрланувчи томонидан бир гуруҳ шахсларнинг бир шахсни одам ўлдирганликда гумон қилиб, кейинчалик ушбу шахсни қотилликда айбланишга иқрор бўлинган ҳолларда.

Ундан ташқари туркман одат ҳуқуқига асосан ўғрилик жиноятларини тергов қилиш масалалари шариатдан фарқ қилган. Масалан, шариатда ўғрилик жиноятини содир этганлик учун қўли кесиб ташланган бўлса, туркман одатига кўра ўғриликнинг диққат-марказида ўғирланган мол-мулкни (асосан, чорвани) қидириб топиш муҳим бўлиб, ўғрига нисбатан қийноққа солиш тариқасидаги чора қўлланилган. Йўқолган мол-мулк топилганидан сўнг ёки мол-мулк ихтиёрий равишда топширилганда ҳеч қандай жазо чораси қўлланилмаган.

Ундан ташқари туркман халқларида жиноят иши одат ҳуқуқи бўйича жабрланувчи ёки унинг яқин қариндошларининг хусусий айблови асосида юзага келган. Туркман одат ҳуқуқи бўйича жабрланувчи ҳолат бўйича арз қилмаса, жиноят иши юритиш мумкин бўлмаган. Суд ишларини юритиш ҳакамлар суди муҳокамаси тартибида амалга оширилган бўлиб, ишни муҳокама этиш учун алоҳида ҳурматга эга бўлган, ёши улуғ,

¹ Ломакин А. Обычное право туркмен (адат). Издание 2-е, Ашгабат: 1993. – С. 94.

фахрли ва илмли шахслар жалб этилган¹. Агар тарафлардан бири ишни ҳакамлар суди тартибида кўриб чиқилишидан норози бўлса, бундай ҳолатда қозилик судига мурожаат қилинган.

Амирлик ҳудудида яшовчи қозоқ халқлари одат ҳуқуқига асосан, жиноят деб жабрланувчига етказилган мулкый зарар тушунилган. Шунга қарамай, қозоқ халқлари одат ҳуқуқи бўйича айб субъектив характерга эга бўлиб, жиноят таркиби бўлиши учун қилмиш қасддан содир этилган бўлиши лозим бўлган. Эҳтиётсизликдан содир этилган жиноятлар учун жазо белгиланмай, балки етказилган зарар қопланиши шарт бўлган. Масалан, эр ўз хотинини хиёнат қилиш жараёнида ушлаб олиб хотинини ўлдирса, ушбу ҳолатда эр айбсиз деб топилган ҳамда жавобгарликдан озод этилган. Ҳар қандай жиноятни ҳақ эвазига сотиб олиш мумкин бўлган. Ҳақнинг миқдори айбнинг даражасига ҳамда етказилган зарарнинг миқдорига боғлиқ бўлган. Масалан, қасддан одам ўлдириш жиноятини содир этганлик учун 200 та байтал ва 60 та от берилиши лозим бўлган. Ёки қасддан тана аъзосига оғир шикаст етказганлик учун етказилган зиённинг оғирлигига қараб юқоридаги рақамнинг 1/3 ёки 1/10 қисми миқдорида ҳақ тўланган. Ўғирлик жиноятини содир этган шахс мулкни қайтаришдан ташқари ўғирланган мулкнинг уч баравари миқдорида мажбурий тўловни тўлаши ва жабрланувчига мулк ўғирлангани натижасида етказилган зарарни тўлиқ қоплаши лозим бўлган.

¹ Юқоридаги манба. – Б. 95.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ТАШКИЛ ТОПИШИНING ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Қўқон хонлиги ташкил топиши давридаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар ва хонликдаги сиёсий жараёнлар

XVIII асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари чуқур сиёсий инкирозни бошдан кечирди. Турли ҳукмдорлар орасида доимо мавжуд қарама-қаршиликларнинг чуқурлашиб бориши, туркий уруғлар иттифоқи – ўзбеклар ўртасида сиёсий тарқоқликнинг кучайиши оқибатида хонликларда мураккаб сиёсий вазият юзага келиб, бу минтақавий парокандаликка олиб келди. Натижада, Ўрта Осиё давлатларида марказий ҳокимиятнинг салоҳияти сусайиб, ҳукмрон сулолаларнинг мавқеи пасайиб кетди. Бу жараённинг қонуний давоми сифатида ҳокимият тепасида турган сулолалар ўз ўринларини янги сулолалар вакилларига бўшатиб беришга мажбур бўлдилар. Жумладан, Бухорода Аштархонийлар Манғитларга, Хивада Шайбонийлар Қўнғиротларга сиёсий майдонни бўшатиб берди. Қўқон хонлигининг ташкил топиши ҳам Бухоро хонлигида кечган мураккаб сиёсий жараёнларнинг ҳосиласи сифатида рўй берди¹.

XVIII аср бошида Бухоро хонлигида юзага келган чигал сиёсий вазият Субҳонқулихон (1680–1702) вафотидан сўнг тахтга ўтирган Убайдуллахон (1702–1711) ҳукмдорлиги даврида янада кучайди. Марказий ҳокимиятдаги парокандалик оқибатида давлатни идора этишда сусткашликка йўл қўйилди,

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Қўқон тарихи. Т.: “Фан”, 1996. – Б. 21–23.

ўзаро ички урушлар, уруғлараро қарама-қаршиликлар кучайиб, марказий ва маҳаллий бошқарув тизими издан чиқди, улар ўртасидаги алоқаларда яққол узилиш рўй берди. Натижада, мамлакат бир неча мустақил мулкларга ажралиб кетди. Давлатнинг чегара ҳудудларида жойлашган вилоятлардаги турли сиёсий кучлар бу вазиятдан фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Оқибатда, марказий ҳокимиятдан мустақил маъмурий бирликлар ташкил топди. XVII аср охири – XVIII аср бошларида Фарғона водийсида Мингларнинг бошқа ўзбек уруғларига нисбатан мавқеи кучайиб кетиб, улар томонидан янги давлатга асос солинди. 1709 йилда минглар уруғи етакчиси Шохрухбий, гарчи янгидан давлат барпо этилаётган бўлсада, Ўрта Осиёда азалдан мавжуд анъаналарга кўра, оқ кизга ўтқазилиб, нуфузли оқсоқоллар томонидан кўтарилади ва янги давлатнинг биринчи ҳукмдори деб эълон қилинади¹. Кейинчалик мазкур давлат Қўқон хонлиги номи билан тарихга киради.

XIX аср нинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларига оид маҳаллий ҳамда рус тарихчи ва олимларининг кўпчилиги Қўқон хонлиги тарихини ва хонларнинг шажарасини Олтин Бешик ва у Бобур орқали Амир Темур билан боғлашади. Аммо янги давлат ҳамда сулола ҳукмдорларининг қонунийлигини асослаш мақсадида ўз даврида тўқилганлиги эҳтимолдан холи бўлмаган ва кейинчалик турли муаллифлар асарларидан кенг ўрин эгаллаган мазкур афсона ҳозирга қадар тарихий далиллар ёхуд архив маълумотлари асосида ўз тасдиғини топгани йўқ². “Мукамал тарихи Фарғона”да ёзилишича, Олтин Бешик воқеаси: “Шохруххоннинг насаби Заҳириддин Бобурга етиб, Мирзо Умаршайх воситаси билан улуғ подшоҳ сулола-

¹ Мулла Олим Маҳдум ҳожси. Тарихи Туркистон. / Нашрга тайёрловчилар Т. Алимардонов, Н. Абдулҳаким. – Қарши, “Насаф”, 1992. – Б. 9.

² Бу ҳақда яна қаранг: Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. Т.: «Фан», 1996. – Б. 21.

сидан Амир Темур Кўрагонга етгай”¹. Бунга асосий сабаб Бобур Самарқанддан чиқиб, Ҳиндистонга кетаётганда бир ёш боласини олтин бешикка солиб, бир қанча олтинлар билан катта дарахт шохига илиб қетади. Бу даврда ушбу ерларда «Чакат» (Чангат), «Сарой», «Тўрғова» ва «Тўрт айғир» номли туркий жамоалар истиқомат қилган бўлиб, шулардан бир киши бешикни топиб олиб кетади². Тўрғова уруғи вакиллари уни Бобурнинг ўғли эканлигини билиб, болани «Олтин Бешик» деб номлашади. Олтин Бешикдан ягона Султон Илик дунёга келган бўлиб, манбада таъкидланишича, Султон Худоёр, Муҳаммад Аминхон, Шоҳ Абулқосим, Асилзодахон, Сиямастбий, Рустамбек, Ҳожибек, Ашуркулибий ва Шоҳруҳбийлар унинг авлодларидандир³.

Ривоятга кўра, Олтин бешик 1545 йили вафот этиб, унинг ўрнига ўғли Тангриёр ҳукмдор бўлади, аммо у ўзини хон эмас балки бий деб атади. Ушбу унвонни унинг авлодлари ҳам қабул қилиб, Олимхонга қадар унга амал қилиб келганлар⁴.

Хуллас, Тўрғова, Чанкат, Тўқойтепа, Тепакўрғон каби кишлок вакиллари йиғилиб, ўз ичидан бир кишини хон қилиб кўтаришни ва ўзлари унинг буйруғига бўйсунитишни маъқул кўрадилар ва бунга «Олтин Бешик»нинг минг уруғидан бўлган хотинидан тарқалган сулола вакили Шоҳруҳбий танланади⁵. Шоҳруҳбий бошлиқ уч уруғ вакиллари бирлашиб, Чодак, Чуст ва Наманган атрофларини бирлаштиради. У аҳолига совға-салом ва ер бериб, тобе қилишга ҳаракат қилади. Натижа-

¹ *Муҳаммад Фозилбек. Мукамал тарихи Фарғона. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 5971, 6-саҳифа.*

² Ҳ. Бобобеков эса болани топиб олганлар ягона жамоани ташкил этувчи қирқ, қипчоқ, минг ва қирғиз номли туркий қавмлар вакили бўлганлигини, Бобур эса болани дарахт шохига эмас, балки ишончли хизматкор назоратида қолдириб кетганлигини қайд қилади. Бабабеков Х. История Коканда. Т.: “Фан”, 2006. – С. 21.

³ *Муҳаммад Фозилбек. Кўрсатилган асар, 7-саҳифа.*

⁴ *Бабабеков Х. Кўрсатилган асар, – С. 22.*

⁵ *Бабабеков Х. Кўрсатилган асар, – С. 22.*

да, атрофда яшовчи аҳоли бу ерга кўчиб кела бошлайди. Шоҳруҳбий томонидан бу ерларда қисқа вақт ичида бир қанча катта ўзгаришлар амалга оширилади. Хусусан, аҳоли турар-жойлари, бозор ва расталар барпо этилиб, фуқаролар яшашлари учун шароит яратилади.

Шоҳруҳбий томонидан тез орада янги ташкил топган давлатнинг асосларини ташкил этувчи давлатчилик мезонлари, ҳудуди, бошқарув тизими, ҳарбий кучлари шакллантирилади бошланди. У дастлабки йилларданок салтанатни мустаҳкамлаш сиёсатини олиб борди. Унинг даврида янги ташкил топган давлатнинг маъмурий ҳудуди у қадар катта бўлмай, унинг таркибига асосан, Кўқон, Марғилон ва Исфара атрофларидаги ҳудудлар кирган. Шунга қарамасдан дастлабки даврданок ҳокимиятнинг марказий ва маҳаллий бошқарув тизими шакллантирилади бошлади ва Шоҳруҳбий ҳар икки тизим ўртасидаги алоқани мустаҳкамлаш сиёсатини юргизди.

“Тарихи Туркистон” асарида ёзилишича: “Шоҳруҳбий ...Наманган сарҳадларидан то Шоҳидон ва Понсади Ғозийга, алҳол Понғоз деб аталадур, ҳукуматини жорий қилиб, ул вилоятга волий ва ҳоким тайинлаб, фатҳ ва нусрат бирла қайтиб келибдур”¹. Ушбу маълумотдан ҳам кўриниб турибдики, Шоҳруҳбий нафақат марказий, балки маҳаллий бошқарув тизимини ҳам шакллантириб, давлатни Ўрта Осиёда мавжуд давлатчилик анъаналарини давом эттирган ҳолда бошқаришга ҳаракат қилган.

Шоҳруҳбийдан уч ўғил: Абдурахимбий, Абдукаримбий ва Шодибийлар қолади. Шоҳруҳбийнинг вафотидан сўнг 1721 йилда тахтга унинг ўғли Абдурахимбий ўтирган.

Абдурахимбий (1721–1733) мамлакатнинг сиёсий қудратини ошириб, ҳудудий чегараларини кенгайтириш мақсадида ҳарбий юришлар уюштиради ва қўлга киритилган ҳудудларни ўз ака-укаларига тақсимлаб беради. Бу ҳолат Кўқон ҳукмдорлари давлатни бошқаришда Ўрта Осиёда шаклланган давлат-

¹ Мулла Олим. Тарихи Туркистон. – Б. 10.

чилик анъаналарига риоя қилганликларини кўрсатади.

Мирза Олим Мушриф Абдурахимбий тўғрисида: “Ул зоти бобаракот баланд ҳиммат, шижоатлик, тез ва ирнд ва ми- жози мунҳарик экан. Сипоҳ ва фуқаро доим ваҳм ва ҳаросда экан. Тахти салтанатга ўлтурди эрса, дафъатан кўшун тортиб, бир кечада Хўжандга доҳил бўлиб, у ерни эгаллаб, ҳукуматни укаси Абдукаримбекка ва кичик укаси Шодибекка Марғинон ҳукуматини берди. Аскар жам айлаб, Самарқанд устига бориб фатҳ айлаб, андин ўтиб Каттакўрғонни фатҳ айлаб, Шаҳри- сабзга мутаважжих бўлди”¹, дея ёзади. У Қўқон қишлоғи яқи- нида янги шаҳар қурдира бошлайди. Дастлабки даврларда бу шаҳар «Қалъаи Раҳимбий» деб аталган². Мирза Олим Муш- риф ва бошқалар томонидан «... хушёр, оқил, доно ва соҳиб тадбир» зот сифатида таъриф берилган ушбу ҳукмдор даври- да Фарғона водийси тўлиқ марказлашган давлатга айланади.

Абдурахимбий Хўжандда вафот этган бўлиб, унинг қаб- ри қўйилган Хўжанддаги саломхонага Абдурахимхон салом- хонаси деб ном берадилар³. Гарчи, тарихий адабиётларда Абдурахимбийнинг оғир хасталикдан вафот этганлиги тўғри- сидаги фикр устунлик қилсада, унинг вафоти тўғрисида Мулла Олим ўзининг “Тарихи Туркистон” асарида, “Хўжанд, Самарқанд, Каттакўрғон, Жиззах атрофларидаги жойларни бирлаштириб, Самарқандга қайтиб келади ва пойтахтга қайта- ётиб, 33 ёшида 1733 йилда суикасд уюштирилиши натижаси- да вафот этади”⁴ – деб ёзади. Ундан Эрдонабек исмли бир ўғил ва уч қиз қолади. Лекин тахтга унинг ўғли эмас, балки укаси Абдукаримбий (1733–1750) ўтиради.

Абдукаримбий пойтахтни Тепакўрғондан Қўқонга кўчи- ради. Шу тариқа Қўқон шаҳри давлатнинг пойтахти бўлиб қо-

¹ *Мирза Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Қўлёзма Ўз ФА ШИ, инв. № 209*

² *Сагдуллаев А. С. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жаҳият тараққиёти. Т.: «Академия», 2000. – Б. 215.*

³ *Мирза Олим Мушриф. Кўрсатилган асар, 13-саҳифа.*

⁴ *Мулла Олим. Тарихи Туркистон – Б. 8–10.*

лади ва кейинчалик давлат мазкур шаҳар номи билан Қўқон хонлиги деб атала бошлайди. Абдукаримбий мамлакатда қурилиш ишларига катта эътибор беради. У сарой, бозор ва дўконлар, шунингдек, ўзи учун арк ва ўрда қурдириб, уни жуда чиройли нақшлар билан безатган. Бундан ташқари, “Мадрасаи олий” номи билан катта мадраса барпо этади. Абдукаримбий Қўқон хонларидан биринчи бўлиб шаҳар атрофини мудофаа девори билан ўратиб, тўртта дарвоза қурдирган. Биринчи дарвоза “Исфара”, иккинчиси “Қатағон”, учинчиси “Марғилон”, тўртинчиси “Тошканд” ёки “Ҳайдарбек” дарвозаси деб номланган. Эски ўрда ва Қўқон қалъасининг қурилиши тарихи санасига уламолар “Мазҳаробод қалъаси” деган ташбеҳ билан ҳисоб чиқарганлар¹.

“Ансоб ас-салотин ва таворих ул-ҳавоқин” асарида ёзилишича, “Абдукаримбийнинг ҳукмронлиги даврида Ўш, Андижон ва Марғилонни қалмоқлар эгаллашган. Улар Қўқонга бостириб кириб, шаҳарни қамал қилганлар. Бироқ бу урушда Ўратепа ҳокими ёрдамида қалмоқлар ҳужуми бартараф этилади².

Хуллас, 1745 йилда Фарғона водийсига ҳужум уюштирган қалмоқлар оғир жанглардан сўнг қувиб чиқарилиб, улар босиб олган Ўш, Андижон, Марғилон шаҳарлари қайтариб олинди³. Қалмоқлар ҳужуми мамлакат иқтисодиётига ката зарар етказган бўлса-да, Қўқон хонлиги ўз мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини сақлаб қола олди.

Абдукаримбий вафотидан сўнг ҳукмдорлар тез-тез алмашиб турган. Дастлаб тахтга унинг ўғли Абдурахмонбий

¹ *Муҳаммад Фозилбек*. Мукамал тарихи Фарғона. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 5971 21-саҳифа; *Мирза Олим Мушриф*. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин/Нашрга тайёрловчилар А. Матғозиев, М. Усмонова. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б. 15–17.

² *Мирза Олим Мушриф*. Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 567. 24 а варақ.

³ *Сағдуллаев А. С. ва бошқалар*. Кўрсатилган асар.... – Б. 215.

(1750–1751) ўтирган. Манбалар Шодибекнинг хонликини ихтиёр қилмаганлигини қайд қилади. Абдурахмонбий тўққиз ой ҳукмдорлик қилганидан кейин Абдукаримбийнинг набираси Эрдонабий тахтга ўтирган. Абдурахмонбий эса Ёрматорга ҳоким қилиб жўнатилган¹.

Эрдонабийнинг (1751–1753) дастлабки ҳукмронлиги даврида Кўкон обод ва тинчлик ҳукм сурган мамлакатга айланган. У раъиятпарвар ва халққа шафқатли бўлган. Ўз халқининг тинчлигини ўйлаб, бошқа мамлакатларга жуда кам юриш қилган. Халққа енгиллик бериш мақсадида баъзи солиқларни камайтириб, баъзиларини умуман бекор қилган. Мамлакатда осойишталик ўрнатиб, унинг юксалишига бекиёс ҳисса қўшган. Бироқ унинг қисқа ҳукмронлигидан сўнг тахтга Раҳимхоннинг катта ўғли Бобобек (1753–1754) ўтиради. Аслида Абдукаримбий даврида қалмоқлар Кўконга бостириб кирганда Бобобекни аср қилиб олиб кетишган бўлиб, Эрдонабий даврида уни Кўконга хон қилиб кўтаришади. Кўкон аҳли бундан норози бўлиб, Бобобекни ўлдирадилар ва яна Эрдонабийни хон қилиб кўтарадилар. Унинг иккинчи ҳукмронлиги даврида (1754–1769) хонлик ҳудуди анча кенгайди ва ҳатто Исфарани эгаллаш мақсадида унинг ҳокими Абдурахмон Ботирга суиқасд уюштирилади.

1762 йилда Хитой элчилари Қозоқ хони Абулмамат ва султон Аблайга Цин-Лун истаги билан баҳорда Туркистон ва Самарқандга ҳарбий юриш қилмоқчи эканликларини эълон қилдилар. Бу режадан Эрдонахон, Ўратепа ва Хўжанд ҳокими Фозилбий ҳамда қирғиз султонлари хабар топадилар ва ўша вақтда қудратли ҳокимлардан бири бўлган Афғонистон ҳокими Аҳмадшоҳга нома юбориб, ундан ҳарбий ёрдам сўрайдилар. Шу тариқа дурронийлар сулоласининг асосчиси Қандаҳор ҳокими Аҳмадшоҳ билан ўртада ҳарбий иттифок тузилади. Бу иттифок гарчи амалий натижа бермаган бўлса

¹ *Муҳаммад Фозилбек. Мукамал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Кўлёзма, Инв № 5971. 45-саҳифа.*

ҳам, Хитойнинг Тошкент, Сайрам, Сузоқ ва Туркистонга юриш режасининг барбод бўлишига олиб келади¹.

“Мукаммал тарихи Фарғона”да Эрдонахоннинг халқни миннатдор ва рози қилиб вафот этганлиги, унинг вафоти хабарини эшитган Хўқанд халқи фарёд қилиб, уни Хўқанд мазоротига дафн қилганликлари баён қилинади². Сўнг тахтга Шохруҳбийнинг учинчи ўғли Шодибекнинг фарзанди Сулаймонбек ўтиради, лекин у олти ой (баъзи манбаларда уч ой) хонлик қилгач, суиқасд қурбони бўлади. Сулаймонбек ҳақида “Мукаммал тарихи Фарғона”да: “У аҳмоқ, нодон, бадхуй, хулқи ёмон киши бўлганлиги ва машойихлар сўзларига кулоқ солмаганлиги оқибатида олти ойдаёқ тахтдан тушди”, – деб ёзилган³. Сулаймонбекдан сўнг тахтни Норбўтабий (1770–1801) эгаллайди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашда, ўзбошимча ҳокимларни жиловлашда бирмунча муваффақият қозонади. Чуст ва Наманганда кўтарилган ғалаёнларни бостириб, бу шаҳарларга ўзига содиқ кишилардан ҳокимлар тайинлайди. Бир қанча уринишлардан сўнг Хўжанд шаҳрини ҳам эгаллашга муваффақ бўлади. 1799 йили Тошкентни ҳам эгаллаш мақсадида Хонхўжа бошчилигида катта кўшин жўнатади. Аммо кўқонликлар кўшини Тошкентда мағлубиятга учрайди⁴

Ф. Ефремовнинг саёҳати Норбўтабий ҳукмронлиги даврига тўғри келади. 1774 йилда қирғизлар уни асир олиб, Бухорога сотиб юбордилар, 1782 йилда у Россияга Ҳиндистон ва Англия орқали қайтиб келади. Унинг йўлда ёзган хотираларига кўра, Норбўтабий ҳокимияти Хитой томонидан тан олинган⁵. Унинг даврида мамлакат иқтисодиёти юқори даражага кўтарилганлиги манбаларда қайд этилади, шунингдек, мамла-

¹ *Валихонов Ч. Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2. – Т., 1962. – С. 316.

² *Муҳаммад Фозилбек.* Мукаммал тарихи Фарғона. ... – 21-саҳифа.

³ Ўша асар, 24-варақ.

⁴ *А. Сагдуллаев ва бошқ.* Кўрсатилган асар. – Б. 216.

⁵ *Ефремов Ф.* Десятилетнее странствование. Издание пятое. – М.: Географгиз, 1952. – С. 54.

катда суғориш иншоотлари барпо қилинади, савдо ва ҳунармандчилик, қишлоқ хўжалиги бирмунча ривож топади ва нисбатан арзончилик бўлади. Хонликда айнан Норбўтабий даврида пул ислоҳоти амалга оширилганлигини изоҳлашга имкон берадиган бир ҳолат юзага келган. Яъни арзончилик шу даражага етадики, бу ҳолат майда пул зарб этиш заруратини туғдирди. Норбўтабий пул ислоҳоти ўтказиб, “қора фулус” деб номланган майда чақа зарб эттиради¹. Узок вақт ҳумронлик қилган Норбўтабий қурилиш ишларига ҳам аҳамият берган, хусусан, Қўқонда бунёд этилган «Мадрасаи Мирот» мадрасасининг қурилиши унинг номи билан боғлиқ.

1801 йилда Норбўтабий вафот этгач, ўрта аср бошқарув тизимига хос вазият – тахт даъвогарлари ўртасида кураш юзага келади. Норбўтабийнинг укаси Ҳожибек ҳамда икки хотинидан бўлган икки ўғли Олимбек ва Рустамбек тарафдорлари ушбу сиёсий жараёнда фаол иштирок этадилар. Тахт учун кечган ушбу курашда Олимбек тарафдорлари устун келиб, у олий ҳокимиятни эгаллашга муваффақ бўлади. Бу галабада унинг тоғаси Ирискулибий ва унинг тарафдорлари асосий роль ўйнайди. Олимхон мамлакатда ҳарбий ислоҳот ўтказиб, кучли ҳарбий кўшин тузади². У ҳарбий юришлар қилиб, Оҳангарон воҳасини, Тошкент, Чимкент ва Туркистонни ўзига бўйсундирди. Унинг давридан бошлаб «хон» олий унвони расмийлаштирилади. Дастлабки ҳукмдорлар «бий» ва «бек» унвонлари билан ҳокимиятни бошқарган бўлсалар, 1805 йилдан бошлаб мамлакат расман Қўқон хонлиги деб эълон қилинди ва Олимбек «хон» унвонини қабул қилади.

Олимхон (1801–1810) давлатни идора этишда фуқароларни ижтимоий ҳимоялаш ва ишсизликни бартараф этиш масаласида ҳам самарали ислоҳотларни амалга оширишга ҳаракат

¹ 1 тилло – 21 тангага, 1 танга – 4 мирига, 1 мири – 2 пулга, 1 пул – 2 қора фулусга тенг бўлган. Муҳаммад Яхёхон. Туркистон хонлари тарихи//Ватан газетаси. 1994. 31-сон.

² З. Муқимов. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: «Адолат», 2003. – Б. 220.

қилган. Бу тўғрида “Тарихи Шоҳрухия” асарида Олимхон мамлакатдаги гадолар, девона ва ишёқмас одамларни галла ва ўтин ташиш ишларига жалб этганлиги алоҳида қайд этилади¹. Шунингдек, у ҳар ердан баҳодир йигитларни тўплаб, уларни ўз хизматига олади ва “гала баҳодир” номи билан лашкар тузади ва кўшинни тожикия ва сартия номли икки тоифага бўлади. Бироқ Олимхон халқ орасида «золим» лақабини ҳам олган бўлиб, бунинг биринчи сабаби отасининг катта амирлари Пирмуҳаммад Ёркул, Тошмуҳаммад Мирзо, Хонхўжа, Бузрукхўжа, Ҳожибек ва Рустамбекларни қатл қилдиргани бўлса, Тошкентни қамал қилганидаги аҳвол иккинчи сабаби эди. Ўшанда қаттиқ қамал бўлгани боис шаҳарда қаҳатчилик рўй беради. “Ҳатто қассоблар сўйган кўйларнинг қонини қанчалаб одамлар талашиб, косаларига олиб ёш болаларига элтиб эдилар. Дарахт барги ва гиёҳларнинг томирларини кунлаб еганлари унинг “золим амир” деб шуҳрат топишига сабаб бўлган эди”², – дея хабар беради манба.

Яна “Тарихи Фарғона” асарда Олимхоннинг бундай ном олишига ўз амакиси Ҳожибекни қатл эттиргани ва ўз пирини 70 дарра урдиргани сабаб қилиб кўрсатилади³. Аммо асарда пирнинг исми аниқ кўрсатилмаганлиги ҳамда ҳукмдорлар дин пешволарига суянган ҳолда иш юритганларини ҳисобга олганда кейинги маълумот шубҳали туюлади.

“Мукамал тарихи Фарғона”да ёзилишича, “Олимхон Дашти Қипчоққа юриш қилган пайтида ҳаво ниҳоятда совуқлигидан кўшиннинг аҳволи ёмонлашди, аммо амирдан⁴ кўрқиб буни айта олмадилар. Улар бир-бирларига: “Бу қандок золимлик ва ноинсофликки, қишда дашти биёбоннинг ўртасида, бундай совуқ ва шамолда одам ҳам, от ҳам турган ерида

¹ *Ниёз Муҳаммад Хўқандий*. Тарихи Шоҳрухия. Кўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв № 4463. – 63-а варақ.

² *Ниёз Муҳаммад Хўқандий*. Кўрсатилган асар, 29-варақ.

³ *Исҳоқхон Тўра Ибрат*. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний. – Т.: «Камалак», 1991. – Б. 288.

⁴ Олимхон назарда тутилмоқда.

музлаб қолади, бизларни саргардон айлаб, бу ерларда тутиб турибди”, – дер эдилар. Улар бу вазиятдан норози бўлишиб, бошқа кишини хон бўлишини хоҳлардилар»¹. Буни сезган Олимхон кўшиннинг орқага қайтишини буюради. Аммо амири лашкар Арслонқулибек бошчилигида Мўъминбек ва Қайтоқи баҳодир ва бошқа саркардалар Умархон хизматига яширинча одам юбориб, уни хон қилмоқчи эканликларини айтдилар. Уларнинг бу режаси Умархонга маъқул бўлиб, ўз одамлари билан Кўқон тарафга йўл олади. Натижада, 1810 йилда фитначилар Кўқонда Олимхон Тошкентда ўлди деган миш-миш тарқатиб, укаси Умарбекка тож кийгизадилар. Бундан хабар топиб Кўқонга йўл олган Олимхон ўғли Шохруххон билан бирга Олтиқуш мавзесида фитначилар томонидан отиб ўлдирилади². Унинг қушбеги бошчилигида ота-онаси ёнига дафн қилингани ҳамда ўша қабристонга “Дахмай Шохон” деб ном берилгани манбаларда қайд қилинади³ Шу даврдан бошлаб ушбу қабристон Кўқон хонларининг асосий қабристонига айланган.

Умархоннинг тахтни эгаллаши Олимхон тарафдорларининг норозилигига сабаб бўлади. Олимхоннинг тоғалари Арислонқулибек, Мўъминбек ва Қайтоқи баҳодирлар Умархонни тахтдан ағдариб, ўрнига Арислонқулни хон қилмоқчи бўладилар. Уларнинг бу ниятидан хабар топган Ражабқушбеги Умархонни ушбу хуфёна режадан бохабар қилади. Умархон Арислонқулибек, Мўъминбек ва Қайтоқи баҳодирларни қатл қилдириб, Ражабқушбегини мингбоши қилиб тайинлайди⁴.

¹ *Муҳаммад Фозилбек. Мукаммал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Кўлёзма. Инв № 5971, 22-саҳифа.*

² *Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.: 11-жилд. 2005. – Б. 209; А. Сагдуллаев ва бошқ. Кўрсатилган асар. – Б. 217.*

³ *Муҳаммад Фозилбек. Мукаммал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Кўлёзма, Инв № 5971, 23-саҳифа.*

⁴ *Ўша асар, 25-саҳифа.*

Умархон (1810–1822) давлат бошқаруви соҳасида ислохот ўтказиб, мамлакатда илк бор мингбоши ва шайхул ислом унвонларини жорий қилади. Ражабқушбеги икки йил мингбошилиқ қилганидан сўнг Хўжанд ҳокимлигига тайинланади. Унинг ўрнига қошғарлик Юсуф додхоҳ (Юсуф Қошғарий) мингбоши лавозимини эгаллайди. Умархон унинг мартабасини амир даражасига кўтаради. Тошкентдаги барча уламо ва фузалолар Умархоннинг адолатпарварлигини эшитишиб, уни Тошкентга таклиф қиладилар. Умархон Тошкент аҳолисига кўп меҳрибонликлар кўрсатиб, халқнинг меҳрини қозонади.

Умархон 1815–1817 йилларда Чимкент ва Туркистонда кўтарилган ғалаёнларни бостиришга, Ўратепа ҳокимининг итоатсизлигини жиловлаб туришга мажбур бўлади. Хонлик ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Сирдарё бўйида ҳарбий истехком ва қалъалар барпо этади. Шу тариқа у хонлик худудини бўлиниб кетишдан сақлаб қолади.

Умархон суғориш иншоотларини кенгайтиришга, каналлар қазिशга, масжид ва мадрасалар қуришга ҳам эътибор берган. Қўқон, Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёотада масжид ва мадрасалар қурилиб, мазорлар тартибга солинган. Шунингдек, фан, адабиёт, санъат нисбатан юксалган. Бунда унинг сеvimли хотини, машҳур ўзбек шоираси Нодирабегимнинг хизмати катта бўлган. Умархоннинг ўзи ҳам Амирий таҳаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида ғазаллар ёзган.

1818 йилда Умархон Қўқон жомеъ масжиди қурилишида йиғилганларга қарата қуйидагича мурожаат қилади: “Ушбу мажлисда ҳар киши балоғатга етган кунидан то ҳозиргача қасди тарки суннат қилмаган бўлса, ана ўша киши қўлига тош олиб, пойдевори жомеъга тош қўйсун!” Барча сукут сақлаб жим бўлиб қолади. Умархоннинг ўзи илк тошни олиб, пойдеворга қўяди ва айтадики: “Субҳаноллоҳ! Ўзимдан бошқаси ғолибо йўқ экан”. Шундан сўнг уламо ва қозилардан домла Муҳаммад Ёқуб Охунд, Устози Қул, Мавлавий Кобулий, Султонхонтўра Ахрорий, Қози Абдуннабийхони Ҳофиз, Қози

Қаландарлар тош қўядилар¹. Ушбу жомеъни қурдирганлиги муносабати билан дин ҳомийси сифатида у “амир-ул муслимин” унвонини олади. Манба ва адабиётларда диндор, тақводор, мўмин, “жаннатмакон”, дея таърифланишига қарамасдан, Умархон ҳам замон тақозоси билан жанг ва қирғинлар уюштириб турганлиги сир эмас. Чунончи, унинг 1817 йилда Ўра-тепага қилган юришини шоира Дилшод Барно ўзининг “Тарихи муҳожирон” асарида қуйидагича тасвирлайди: “Ҳамма асирлар Чорсу майдонига ҳайдалди... Одамлар бугунги кунда 13400 киши асирга олинганини бир-бирларига шивирлаб етказардилар...”².

Манбаларнинг бирида унга: “Умархон нозик табиатли, фаҳму фаросатли, оқил ва фозил киши эди. У илм аҳлига, фозил кишиларга дўст эди. Барча уламо ва фузало, машойих ва саркардаларга ўз аҳволларига муносиб муносабатда бўлар, инъом ва эҳсон билан шаҳар аҳлини хурсанд қиларди. Бундан ташқари, шариат аҳкомларига диққат-эътиборли эди. Бежизга машойих ва уламолар унга “Умархони жаннатмакон” деб ном қўймаганлар. Олимхон зулм билан халқдан олган ғулом ва қулларни ҳаммасини ўз эгаларига қайтиб берди. Ҳамда Муҳаммад Нурхўжа деган тожик кишини ҳудайчи қилиб тайинлайди. Қози Ниёзмухаммад тожик, Абдулбоқи кабиларни ўз амирлари сафига қўшади. Бухорога кетган барча бек ва амирларни чақириб келиб, уларни саройда махсус вазифалар билан таъминлади”, – деб таъриф берилади³.

Собиқ Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовский қайд қилганидек, “...тахтга Умархон ўтирганидан сўнг Қўқон хонлиги ўзининг қисқа муддатли олтин даврини бошидан кечирган ва биринчи марта Туркия билан дипломатик муноса-

¹ *Муҳаммад Фозилбек. Мукамал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 5971, 23-саҳифа.*

² *Мухтаров А. Дильшод и ее место в общественной жизни таджикского народа в XIX – начала XX века. – Душанбе, 1969. – С. 296–297.*

³ *Муҳаммад Фозилбек. Мукамал тарихи Фарғона 1-жилд. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 5971, 31-варақ.*

батлар ўрнатган, бундан ташқари, у ерда янги мусулмон маркази вужудга келганки, у мадрасаларининг бинолари, мударрисларининг билимдонлиги ва таҳсил олувчи муллаларининг сони бўйича Бухоро маркази билан беллаша оларди”¹. Ушбу маълумот Умархон даврининг энг кўзга кўринган асосий хусусиятларидан бирини ифодалайди.

Умархон вафотидан сўнг ўғли Муҳаммад Али (1822–1841) хон деб эълон қилинади².

У 12 ёшдан³ бошлаб давлат бошқаруви ишларига киришади. Дастлаб Муҳаммад Алихон давлатни бошқаришда онаси Нодирабегим ва бош вазир лавозимида турган қайнотаси Юсуф мингбошиларнинг кўмагига таянади. Уч йилдан сўнг Юсуф мингбошини вазифасидан олиб, Марғилон ҳокими қилиб тайинлайди.

Муҳаммад Алихон Қоратегин, Кўлоб, Дарвоз вилоятлари ва бошқа бир қанча ҳудудларни ўзига бўйсундириб, хонлик ҳудудларини анча кенгайтиради. 1826–1831 йиллар давомида у Қашқарга ҳарбий юриш уюштириб, ғалаба натижасида Пекин-Кўкон сулҳ шартномаси имзоланади. Унга кўра, Қашқардаги савдо муносабатлари тўлиқ Кўкон хонлигининг ихтиёрига ўтади. Шунингдек, хитойликлар Муҳаммад Алихонга Қашқардан бож йиғиш ҳукуқини беришга мажбур бўладилар.

Нодирабегим давлатни бошқаришда ўз ўғлига ёрдамлашиб, маданият ва санъатни ривожлантиришга катта эътибор беради.

“Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин” номли асарда келтирилишича, “Муҳаммад Алихонни ўн етти ёшида подшолик тахтига ўтургиздилар. Умархондин қолғон вазир саъб тадбирлар маслаҳати бирла ҳукуматлик қилди. Эрса улуғ давлатлик Азим Эшон подшоҳ бўлдиким, атрофдаги подшоҳлар,

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 461, рўй. 1. 1260-иш, 3–8 варақлар.

² У тарихга **Мадалихон** номи билан кирган.

³ “Мукамал тарихи Фарғона”да – 14, Ҳ. Бобобековнинг “История Коканда” (Т., 2006, 29-бет) монографиясида – 16, «Ансоб-ас салотин ва таворихи ал-ҳавоқин»да 17 ёшдан дейилган.

чунончи, Амир Бухоро ва Урганж изтиробда эрди. Хитой юртидин бож олди, (Қашқарга бориб хитой кўшинлари билан бўлган жангда қатнашиб “ғози” лақабига эга бўлди)”¹. Исҳоқхон тўранинг “Тарихи Фарғона” асарида ёзилишича, “ғози” унвонига Қўқон хонларидан бошқаси эга бўлмаган. Ҳаттоки Амир Темур ҳам шунча мукотала ва муҳорабалар билан ғозийлик унвонига ноил бўлган эмас, хутбаларда, туғроларда «Соҳибқирон» деб таърифланур, аммо ғозий деб аталмас”². Албатта, манбада Муҳаммад Алихонни Амир Темур билан қиёслаб муболагага йўл қўйилган.

Муҳаммад Алихон ўз ҳукмронлигининг сўнгги йилларида давлатчилик анъаналаридан чекинган. Давлат бошқарувини мутлақ яккаҳоқимлик услубида бошқаришга ҳаракат қилгани, муҳим давлат ишларини ҳал қилишда амалдорлар ва уламолар фикри билан ҳисоблашмаганлиги ҳақидаги маълумотлар буни тасдиқлайди. Хоннинг ўз фуқароларига нисбатан ишончсизлиги ортиб, ҳар бир қишлоқ ва бутун хонликда унинг айғоқчилари изғиб юрган. Чақимчилик шу даражага етадики, ота билан ўғил бегона учинчи бир шахс ҳузурида хоннинг бирон-бир фармойиши хусусида танқидий фикр билдиришга ботина олмаган. Бу ҳол аҳоли ўртасида саросималик, ишончсизлик ва таҳлика уйғотган. Айни вақтда чегара шаҳарлар учун Қўқон-Бухоро тўқнашувлари тез-тез содир бўлиб турган. Муҳаммад Алихон Бухоро амири Насрулло билан юз берган урушда енгилиб, Хўжандни Амир Насруллога топширишга ва ўзини унинг ноибига деб тан олишга мажбур бўлади. Аммо Бухоро – Қўқон муносабатлари шундан кейин ҳам юмшамайди.

Мамлакатда ортиб бораётган норозилик боис 1841 йилнинг ноябр ойида Муҳаммад Алихон ўз укаси Султон Маҳмуд фойдасига тахтдан воз кечишга мажбур бўлади. 1842

¹ *Мирза Олим Муширф*. Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв № 567. 36-варақ.

² *Исҳоқхон Тўра Иброт*. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний. – Т.: «Камалак», 1991. – Б.45.

йилнинг апрелида амир Насрулло Қўқонга бостириб келиб, уни талон-тарож қилади ҳамда Муҳаммад Алини, унинг укаси Султон Маҳмудхонни ва онаси Нодирабегимни қатл эттиради. Амир фармони билан Қўқон хонлиги Бухоро ноиби ихтиёрига топширилади ва хонлик аҳолисига оғир солиқлар солинади. 1842 йил ёзида қўқонликлар кўзғолон кўтариб, амир Насруллонинг содиқ кишиларидан кўпчилигини ўлдирадilar ва Норбўтабийнинг укаси Хожибекнинг ўғли Шералини хон қилиб кўтардилар. Буни эшитган Бухоро амири Қўқонга қўшин тортиб, уни қамал қилади. Бироқ қамалнинг киркинчи куни Хива хони Оллоқулихоннинг Бухоро ҳудудига қилган хужуми хабарини эшитган амир орқага қайтишга мажбур бўлади. Натижада кўлдан кетган кўпгина ҳудудлар яна Қўқон хонлиги ихтиёрига ўтади¹.

Қўқон хонлигида Шералихон даврида (1842–1845) амир лашкар (бош кўмондон) ва мингбоши (бош вазир) вазифалари бир кишига – Мусулмонқулга юклатилган. Мусулмонқул тарих сахнасида 1842 йилда амирнинг ноиби Иброҳим Додхони ўлдириб, хон тахтига Шералихонни кўтарган вақтида пайдо бўлади. У Қўқон ҳарбий гарнизонини қипчоқ йигитларидан тузади ва давлат аппаратидаги муҳим лавозимларга қипчоқларни тайинлаб, бутун ҳокимиятни ўз қўлига олади. Натижада хон қипчоқлар қўлида қўғирчоққа айланиб қолади².

Манбаларда қайд қилинишича, Шералихон Қўқон атрофига қалъа, яъни девор тиклашга қарор қилиб, барчанинг қалъа қурилишида қатнашишини талаб қилади. Қирқ кунда қалъанинг фақат қибла деворигина тикланади. Бирдан Бухоро амири Қўқонга юриш бошлаганини эшитиб, Қўқон аҳолиси қалъа ичига яширинади ва қалъанинг битмаган тарафига ўра қазилади. Амир Насрулло кўшинлари экинларни нобуд қилиб,

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.: 11-жилд. 2005. – Б. 211; А. Сағдуллаев ва бошқ. Кўрсатилган асар. – Б. 218–219; Ўзбекистон тарихи. Р. Муртазаеванинг умумий таҳрири остида. Т., 2003. – Б. 332.
² Ж. Тошқулов. Ўзбек халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т.: «Ўзбекистон». 1996. – Б. 26.

аҳолининг мол-мулкларини тарон-тарож қиладилар. Улар шаҳарга киришга уринадилар, лекин тўрт кунда ҳам бунинг уддасидан чиқолмайдилар. Шу тариқа Бухоро кўшини Қўқондан ноумид бўлиб, орқасига қайтиб кетади¹.

Юқорида таъкидланганидек, Мусулмонкул хонга ўз таъсирини ўтказишга интиланган. Аммо Шералихон бунга йўл қўймасликка ҳаракат қилади. Бундан норози бўлган Мусулмонкулнинг кўрсатмаси билан 1845 йилда Шералихонга қарши суиқасд уюштирилиб, у ўлдирилади ва Олимхоннинг ўғли Муродбекни хон қилиб кўтарадилар. Тахтни сақлаб қолиш учун Муродхон ўзини Бухоро амирининг ноибидек тан олишга мажбур бўлади ва Мусулмонкулнинг мингбоши лавозимида қолганлиги ҳақида фармон чиқариб, унинг Қўқонга қайтишини талаб қилади. Аммо Мусулмонкул ўшдан Наманганга келиб қизини Шералихоннинг ўғли Худоёрга турмушга беради ва у билан Қўқонга келиб, Муродхонни ўлдириб, ёш Худоёрни хон деб эълон қилади².

Аммо кейинчалик Мусулмонкул мингбошилиқдан бўшатилди ва у Россия ҳарбийлари билан алоқа боғлашга уринади ва 1853 йил баҳор бошида В. В. Вельяминов-Зернов билан учрашади. Бундан хабар топган ўзбек ва қирғиз зодагонлари Муҳаммад Ниёз Қушбеги, Муҳаммад Ражаб Қўрбоши, Муҳаммад Ёқуббек Қушбеги ва бошқалар қипчоқларга қарши уруш бошлайдилар³. Мусулмонкул асирга олиниб,⁴ дорга осиб ўлдирилади.

¹ *Муҳаммад Фозилбек*. Мукаммал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 5971, 30-саҳифа.

² *Х. Бабабеков*. История Коканда. Т.: «Фан», 2006. – С. 33–34. Худоёрхоннинг дастлабки ҳукмронлиги даври 1845–1858 йилларни қамраб олади.

³ *Муҳаммад Фозилбек*. Мукаммал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв № 5971, 133-саҳифа.

⁴ Хонликда қипчоқлар қирғини 1853 йилда бўлиб, Мусулмонкул қўлга олинади ва Қўқонда қатл этилади.

Н. Петровскийнинг сўзларига караганда, "...унинг бошқариши халқ учун ёмон бўлмаган, шунинг учунки, каттиққўл, шафқатсиз, баджаҳл Мусулмонкул ўзича хонликнинг адолатли, одил ҳукмдори ва яхши хўжайини бўлган"¹. Шу даврдан Худоёрхоннинг мустақил ҳукмронлиги палласи бошланади.

С. М. Духовскийнинг юқорида қайд қилинган маърузасида таъкидланишича, "Худоёрхоннинг мустақил ҳукмронлиги (1853–1858) даврида хонликда аҳолига ҳеч қандай гамхўрлик ва ёрдам кўрсатилмас, халқнинг талаб ва эҳтиёжларига бутунлай эътибор берилмас, аксинча, уларга жабр-зулм қилинади"².

Худоёрхон шимолий вилоятларни бошқаришни Мирза Аҳмадга топширади. Натижада, 1857 йилда хонликнинг шимолий ҳудудлари кўзғолон билан қуршаб олинади. Шу орада Худоёрхон ўз ноибидан ҳеч қандай хабар олмагач, Мирзо Аҳмадни хавф-хатарда деб ўйлаб, Тошкентга ўзининг катта акаси Маллабекни юборади ҳамда шимолий вилоятлардаги барча кўшинлар устидан кўмондонликни унга топширади. Маллабек (1858–1862) вазиятдан фойдаланишга уриниб, кўзғолончиларнинг гуноҳидан ўтишини, уларни авф этишини маълум қилади. Ортиқча ўлпон ва солиқларни бекор қилиб, хонликнинг Тошкент вилояти атрофидаги халққа яхши кўри-на бошлайди. У кўп ўтмай олий ҳокимиятга даъво қилиб, Сомончи деган жойда ўз укасини мағлуб қилади ва Қўқон хонлигини эгаллайди³. Бироқ 1862 йилнинг март ойида Маллахон ўлдирилади ва унинг ўрнига 17 ёшли Шох Мурод (1862) хон деб эълон қилинади. Аммо у тахтда кўп ўтирмайди, Бухоро амири Музаффар ёрдамида ҳокимият иккинчи мартаба Худоёрхоннинг қўлига ўтади⁴.

¹ Петровский Н. Ф. Очерки Кокандского ханства. Туркестанский сборник, т. 75.

² ЎзР МДА, ф. 461, рўй. 1. 1260-иш, 3–8-варақлар.

³ Бабабеков Х. История Коканда. Т.: «Фан», 2006. – С. 35.

⁴ Худоёрхон ҳукмронлигининг иккинчи даври 1862–1863 йилларни ўз ичига олади.

Тарих саҳнасида Алимкул(Аликули)нинг пайдо бўлиши билан мамлакатда қипчоқларнинг роли яна кучаяди. Худоёрхон даврида қипчоқлардан тортиб олинган барча ерлар ўз эгаларига қайтариб берилади¹. Тарихчи Муҳаммад Юнус Тоибнинг ёзишича, "...Амирилашқари маҳрумнинг насаблари ...қипчоқ жамоасидан бўлиб, исми-шарифи Мулла Аликули Ҳасанбий ўғли эрди, волидаи шарифлари Шаҳрибону биби эрур. Хўқанд уезди, Навкат бўлусинда Бужунбитхон деган мавзеда турғувчи фуқаролардан бири эрдилар"².

Манбаларга суянган ҳолда унинг туғилганини 1831–1832 йилларга тўғри келади деб ҳисоблаш мумкин. Алимкул 20 ёшида отаси ўрнига бий бўлиб, унинг мавқеи ортиб боради. Кейинроқ у Шералихоннинг ўғли Маллахон хизматига киради³. Алимкул хизмат жараёнида 1853 йилдан бошлаб ўзининг мардлиги, довюраклиги ва шижоатлиги, доно маслаҳатлари билан Маллахон эътиборини қозонади. Маллахон унинг бу хизматларини тақдирлаб, Чимёнга ҳоким қилиб тайинлайди⁴.

Муҳаммад Юнус Тоибнинг ёзишича, 1858 йилда Маллахон Тошкентдалигида Алимкулни сарой эшикоғаси Мирзо Давлат тожикнинг қизига уйлантиради. Қўқонга қайтгач эса, унга понсадбоши унвонини беради ҳамда байроқ топшириб, Чустнинг ҳокими этиб тайинлайди⁵.

1863 йилнинг 9 июлида Алимкул Маллахоннинг ўғли Султон Сайидни хонлик тахтига ўтқазади. Султон Сайид

¹ З. Муқимов. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: "Адолат". 2003. – Б. 221.

² Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Аликули амирилашқар. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 12136, 16–26 варақлар. Мулла Алимкулнинг исми маҳаллий манбаларда кўпроқ Аликули шаклида келтирилади. Бирок рус манбалари ва илмий адабиётларда Алимкул шаклида қабул қилинган.

³ Илҳомов З. А. Аликули Амирлашқар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни. Тарих фанлар номзоди. ...дисс. – Тошкент, 2004. – Б. 64.

⁴ Ўша асар. Б. 65.

⁵ Муҳаммад Юнус Тоиб. Кўрсатилган асар, 4–б варақ.

Алимкулнинг давлат олдидаги хизматларини тақдирлаб, унга “Амирилашкар” унвонини беради¹.

Султон Мурод (1863–1865) ёш бўлгани боис Мулла Алимкул муваққат хон бўлиб олади. У “хонликда қипчоқларнинг ҳукмронлигини нима қилиб бўлса ҳам, ишончли равишда мустаҳкамлашни ўзига асосий вазифа қилиб олади ва бу мақсадга эришишда Худоёрхонга қарши кўзғолон пайтида қипчоқларга кўпроқ ёрдам берган ўша қирғиз уруғларини Кўқон атрофида тўплашни ўйлайди”². Бироқ шу даврда рус кўшинларининг Тошкентга ҳужуми бошланиб, 1865 йилнинг май ойида Мулла Алимкул Тошкент учун бўлган жангларда ҳалок бўлади³. Бу пайтда қипчоқ ва қирғизлар Худойқулбекни (1865) хон деб эълон қиладилар. У атиги бир ҳафтагина (баъзи манбаларда 14 кун) хонлик қилади, сўнг барча хазина ва қимматбаҳо нарсаларни олиб, Қашқарга қочиб кетади⁴. Юзага келган вазиятдан фойдаланган Худоёрхон ҳеч қандай қаршиликсиз Кўқон тахтини учинчи бор эгаллайди⁵.

Туркистон генерал-губернатори девонхонаси дипломатик қисми мудири Н. П. Стремодков ўзининг 1873 йил 31 июлда К. П. Кауфманга йўллаган хабарномасида: “Гарчи қирғизлар мусулмонлар деб ҳисоблансаларда, уларнинг удумлари ва одатлари мусулмонларникидан бутунлай фарқ қилади. Аслида қирғизларда бирон-бир дин мавжуд эмас; уларнинг ҳаёти шариатдан кескин фарқланувчи одат (одат ҳуқуқи – М. А.) бўйича тартибга солинади. Бундан ташқари, уларни, айниқса, Худоёрхон ўзининг шафқатсиз талон-тарожлари билан эзиб

¹ *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азизий. Т.: «Маънавият», 1999, – Б. 108–110.

² Ўз Р. МДА. И–715-фонд, 1-рўйхат, 26 б иш, 27-варақ.

³ Извещения из донесения генерала Черняева от 11 июня 1865 г. за № 2085. Заметки по Средне-Азиатскому вопросу Д. И. Романовского. Санкт-Петербург, 1868. – С. 159.

⁴ *Бабабеков Х.* История Коканда. Т.: «Фан», 2006. – С. 38.

⁵ Худоёрхон ҳукмронлигининг учинчи даври 1865–1875 йилларни қамраб олади.

келмокда. Бозорлардаги дўконлар хондан сотиб олиниси керак; товарлардан, озиқ-овқатлардан оғир солиқлар олинади, ҳар қандай мулкдан катта миқдорда пул ундирилади ва ҳатто ёкиш учун тўпланадиган янтоқ учун ҳам бечора аҳоли ҳақ тўлашга мажбур. Фақат ҳеч вақоси йўқ гадойгина ўз ҳамёнини Кўқоннинг очкўз ҳукмдорлари тажовузидан беҳавотир ҳисоблаши мумкин. Агар кимда ким зулмкорларга қарши бош кўтаришга ҳадди сифса ва уларнинг буйруқларини бажаришга қаршилиқ кўрсатса, ўта ваҳшийлик билан ҳаётдан маҳрум этилади. Золимларга қарши тез-тез фитналар уюштириб турилган, бироқ бундай фитналар бирон натижага олиб келмаган, тезда бартараф этилган, аҳоли шу тариқа кўрқитилган ва тизгинда ушлаб турилган. Ўтроқ аҳоли чидаб келар ва сукут сақларди; фақат ғайратли кўчманчилар (киргиз ва қипчоқлар)-гина ўз мустақилликларини ҳимоя қилишда қатъиятли эканликларини кўрсата олганлар, бироқ булар ҳам оғир зарбага дуч келганлар. Худоёрхон улардан юзлаб эмас, балки минглаб кишини сўйишга буйруқ берган ва Кўқонни ҳар дақиқада судсиз қатл этиладиган синов майдонига айлантирган. Айниқса, қипчоқлар орасида энг обрўли, қобилиятли ва кўзга кўрингани, хоннинг қайнотаси бўлмиш “Чўлок” лақабли Мусулмонқулнинг қатл этилиши ҳаммани даҳшатга солган. Худоёрхон Мусулмонқулнинг қилган барча яхшиликларини эсдан чиқарган ва ўзига кўрсатган хизматлари учун хоинларча ўлим билан жавоб қилган. Куч ва ваҳшийликка ён берган киргиз ва қипчоқларда душманлик ва адоват юзага келган, улар қонга қон билан ўч олиш учун қулай вазият келишини сабр билан кутишга қарор қилганлар”¹, – деб ёзади.

Юқоридаги хулоса субъективликдан холи бўлмасада, Худоёрхоннинг ҳар учала ҳукмронлик даврини маълум маънода англашга ёрдам беради. Албатта, у хўжалик ишларига ҳам эътибор бериб, мамлакатда боғлар, шולי экиладиган майдонлар, карвонсаройлар ва дўконлар барпо этган. Бундай ишлар,

¹ Ўзб.Рес. МДА, 461-фонд, рўй. 1, 1260-иш, 3-варақ.

табийки, халқнинг елкасига оғир юк бўлиб тушарди. Худоёрхондан илгариги хонлар ҳукумат ишларига ишчиларни жалб этиб, уларнинг таъминоти давлат хазинасидан амалга оширилган бўлса, унинг даврида бундай ишлар тинимсиз олиб борилиб, бунга хонликдаги барча фуқаролар мажбуран жалб этилиши одатга айланган. Уларнинг таъминоти учун давлат ҳисобидан озиқ-овқат ҳам, пул ҳам ажратилмаган. Қишлоқларнинг муайян миқдордаги ишчиларни етказиб беришлари талаб қилинган: улар ўз ишчиларининг таъминоти учун кунига ҳар бир ишчи ҳисобидан 40 тийиндан маблағ тўлашлари лозим бўлган. Хон томонидан махсус тайинланган амалдорлар ишчиларни назорат қилиб, уларнинг рўйхатини юритганлар. Агар ишчи ишга чиқмаса, у зудлик билан калтакланган ва зиндонга солинган. Хон Кўқондан Андижон ва Марғилонгача кенг йўл қуришни режалаштирган ва Ер Масжид қишлоғи атрофида 1000 чориқ¹ миқдорида шоли эктирган. Шоли эктириш учун зарур ишчилар ва буқалар аҳолидан олинган. Андижон, Марғилон ва бошқа жойларда ҳам хоннинг экин майдонлари бўлиб, барча ишлар халқ зиммасига юкланган ва бу ишлар ҳар йили амалга ошириб келинган. Худоёрхон Ҳинд кўли яқинида Сихра аригини қаздирмоқчи бўлганида ишга кела олмаган 30 га яқин киши бўғзигача ерга кўмилиб то ўлгунларига қадар шундай аҳволда қолдирилган².

Бундан ташқари, Худоёрхон даврида халқ оғир солиқларга дучор этилади. Халқнинг норозилиги ортиб, солиқ йиғувчиларни уриб-калтаклайди. Худоёрхонга қарши кучлар халқнинг норозилигидан фойдаланиб, уни ҳокимиятдан ағдаришга интиладилар. Бунга хоннинг Самарқандда яшовчи узоқ қариндоши Пўлатбекни жалб этишга қарор қилинади, лекин у бу таклифни қабул қилмайди. Кўзғолон раҳбарлари Наман-

¹ Кўқон чориги – 4 пуд оғирлик миқдор ўлчовига тенг.

² Ўзб.Рес. МДА, ф. 34. рўй. 1. 243а иш, 11–22-варақлар. Шу ерда изох: Ўрта Осиёдаги қатл этишнинг бундай ғалати ва ўта варварлик тури фақат Кўқонда мавжуд бўлган.

ганга Пўлатбек номи билан – Мулла Исҳоқни таклиф қиладилар.¹

1865 йил 14 июлда рус императори Туркистон ҳарбий округини ташкил қилади. Чоризм босқини туфайли Қўқон хонлиги чегараси қисқариб, ҳазинага тушадиган даромадлар кескин камайиб кетади. Хон ҳазинани тўлдириш учун қўшимча солиқлар жорий этади. Халқ бундан норози бўлиб, 1871 йилда Сўҳда қирғизлар ғалаён кўтаради, 1873 йилда эса Ўрта Осиё тарихида энг узоқ давом этган Пўлатхон кўзғолони бошланади².

Хулоса қилиб айтганда, учинчи марта Қўқон хонлигини бошқарган Худоёрхон 1875 йили Қўқондан Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Унинг ўрнига ўғли Насриддинбек (1875–1876) тахтга ўтиради, бироқ у бутунлай кўғирчоқ ҳукмдорликдан нарига ўтмади. Бир йилгина хонлик даврида фақат Русия империяси учун хизмат қилади. Мана шундан сўнг чор қўшинлари Қўқон хонлигини бутунлай босиб оладилар ва хонликни расман бекор қилиб, ўрнига Фарғона вилоятини таъсис этадилар.

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Қўқон тарихи. Т.: «Фан», 1996. – Б. 38.

² Бобобеков Ҳ. Н. Пўлатхон кўзғолони. Т.: 2001. – Б. 11.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ДАВЛАТЧИЛИГИДА СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ВА ҒОЯВИЙ ОМИЛЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуриш жараёнида ўтмишнинг тарихий тажрибаси, ўзбек халқининг қадимий давлатчилик анъаналари беқиёс аҳамият касб этиши шубҳасиздир. Аждодлардан келаётган ғоявий мерос, фуқаролик жамиятининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири ва унинг етуклик даражасини белгиловчи омил ҳисобланади. Шундай экан, бозор иқтисодиётига ўтар эканмиз, миллий-тарихий турмуш тарзимизни, халқимиз урф-одатларини, анъаналаримизни, кишиларнинг фикрлаш тарзини ҳисобга оламиз¹ Аждодларимизнинг маънавий меросини ўрганиш ва шулар асосида фуқаролар онгини шакллантириш масалаларига мустақил Ўзбекистонда алоҳида эътибор берилаётганлиги айниқса диққатга сазавордир. Бинобарин, фуқаролар дунёқарашини кенгайтириш ва миллий ғурурини ўстиришда тарихий шарт-шароитларни ўрганиш муҳим амалий аҳамият касб этади. Зеро, Президент И. А. Каримов айтганларидек, “ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади”².

Маълумки, биз ўрганаётган Қўқон хонлигида давлатчилик яққаҳоқимликка асосланган бўлиб, ислом дини ва шариат жамиятнинг асосий мафқурасини ташкил қиларди. Ҳукмрон сиёсий-ҳуқуқий мафқуранинг вакиллари мавжуд ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий тузумни, тартибларни идеаллаштиришга, ўт-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 11.

² Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – Б. 125.

кир ижтимоий зиддиятларни, қашшоқлик ва азоб-уқубатларни кўриб, кўрмасликка олишга ҳаракат қилар эдилар: бойлар билан камбағалларни келиштириш сиёсатини, тақдирнинг азалдан худо томонидан белгиланганлиги ҳақидаги ғояни халқ оммаси онгига сингдиришга ҳаракат қилар эдилар.

Расмий сиёсий-ҳуқуқий мафкура вакиллари – рухонийлар, сарой шоирлари ва тарихчилари меҳнаткашлар онгига ижтимоий тенгсизлик, жамиятдаги мавжуд ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий тартибларнинг абадий ўзгармаслиги ҳақидаги ғояларни сингдиришга ҳаракат қилганлар. Улар хон – Худонинг ердаги сояси, ҳокимият унга Худо томонидан берилган, шунинг учун ҳам унинг ҳокимияти чекланмаган, у ўз фуқароларининг ҳаёти ва мулкининг тўла хўжайинидир, фуқаро ҳукмдорга, мамлакатда жорий этилган тартибларга сўзсиз бўйсунishi шарт, мавжуд тузумга қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракат динсизликдир, бундай ҳаракатни содир қилган шахс энг оғир жазога сазовордир, деган ғояларни тарғиб қилиш билан шуғулланганлар. Ҳукмрон мафкура вакиллари меҳнаткашлар оммасини тақдирга тан бериб, мавжуд тартибга бўйсунишга, ўз ҳукмдорларига сидқидилдан хизмат қилишга чақирганлар. Улар ўзлари яшаб турган жамиятни, унинг давлатини, ҳуқуқини, давлат бошлиқлари ва уларнинг атрофидаги амалдорларни энг адолатли, инсонпарвар ва халқпарвар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилганлар. Иккинчи тарафдан, мазкур ғоя тарғиботчиларининг ўзлари ҳам тақдирнинг азалий ва ўзгармас эканлигига, ҳукмдорга қарши чиқиш шаккоқлик эканлигига қаттиқ ишонганлар.

Меҳнаткашлар оммаси билан ҳукмрон доиралар ўртасидаги кескин ижтимоий тафовут таъсирида шаклланган илғор демократик мафкура вакилларининг асарлари мавжуд тартибларни, давлат ва ҳуқуқни, ҳукмдорларнинг олиб бораётган ички ва ташқи сиёсатини танқид қилиш руҳи билан суғорилган бўлиб, жабр-зулм ва ҳақсизликка чек қўйиш, сиёсий-ҳуқуқий институтларни халқ манфатлари йўлида хизмат қилдириш,

мамлакатда тинчлик, осойишталик, адолат, инсонпарварлик, ҳақиқат тантанасини таъминлашга қаратилган эди.

Илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг XIX аср биринчи ярмида Қўқон хонлигидаги кўзга кўринган вакиллари: Гулханий, Нодира, Махмур, Шоҳрухбий даврида Наманганда яшаган авлиёлардан домла Бозор Охунд ва Машхур Офокхўжалар эди. Бундан ташқари, Қўқон хонлигида яшаб ижод этган илғор ижтимоий-сиёсий фикр намоёндалари орасида ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, билимлари билан ўз замонасининг илғор кишиларидан саналган маърифатпарвар, ватанпарвар, халқпарвар олиму уламолар талайгина бўлиб, улар орасида ҳукмрон доира вакилларининг ҳам мавжудлиги айниқса, эътиборга моликдир. Акмал (Шоир Махмурнинг отаси), Амирий (Қўқон хони Умархон), Бокихон-тўра, Ёрий Хўқандий, Махжуб, Муқимий, Мухтазиб, Мушриф, Мухайир, Муҳаммад Юнус Тоиб, Низомий, Хўқандий, Нодир, Нозил, Фазлий Фарғоний (Абдулкарим Намангоний), Умидий, Муҳаммад Ҳакимхон тўра, Абдулғафурбой, Мутриб, Андалиб, Нодира, Абу Убайдулло, Абдувосеъ Манзур, Анбар отин, Увайсий каби маърифатпарвар, адолат тарафдори бўлган намоёндалар ўша даврда эркинлик, тенглик, адолат, давлат бошлиғи, давлатни бошқариш, ҳокимият масаласида ҳам ўзларининг илғор сиёсий-ҳуқуқий қарашларига эга бўлганлар. Улар давлат бошқарувининг тузилиши ва муҳим сиёсий воқеаларни ўз асарларида ёритиш орқали халқнинг сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурини бойитишга бекиёс ҳисса қўшганлар. Шунингдек, илмий мероси ҳали етарлича ўрганилмай қолаётган айрим маърифатпарварлар ҳам борки, уларнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларини ўрганиш бу борадаги билимларни янада тўлдиришга, ўша давр руҳини яққолроқ очиб беришга хизмат қилади.

XVII–XVIII асрлардаги илғор демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкуранинг шаклланиши ва ривожланишида Бобораҳим Машраб муҳим рол ўйнаган. Гарчи у Қўқон хонлиги ташкил топганидан сўнг атиги икки йил яшаган бўлса ҳам,

асарларида тинчлик, осойишталик, адолат, тенглик, эркинлик, меҳр-шафқат, биродарлик, ҳамкорлик каби умуминсоний қадриятларни тараннум этган. У халқ билан давлат ўртасидаги муносабатлар, қонунийлик, марказлашган давлатни ташкил қилиш, давлат бошлиғи ва мансабдор шахсларнинг халққа бўлган муносабатлари, кадрларни танлаш мезонлари билан боғлиқ бир қатор муаммоларни ўртага қўйган ва уларни ҳал этиш йўлларини кўрсатишга ҳаракат қилган. Машраб подшоҳ, беклар ва уларнинг амалдорларига мурожаат қилиб, уларни ҳақиқатга, адолатга, раҳм-шафқатга, инсофга чақиради, уларни тўғри, адолатли йўл тутишга, халқ ва мамлакат фаровонлиги учун хизмат қилишга чорлайди¹.

Ўз даврининг комил ва фозил кишиларидан яна бири **Машҳур Офокдир**. Машҳур Офок кўпроқ адабиёт билан шуғулланган бўлиб, Машраб сингари кун кечирган. Камбағалларнинг аянчли турмуш тарзини акс эттирувчи бир қатор шеърлар ёзган. У, гарчи, Қашғарда туғилиб ўсган бўлса ҳам, умрининг кўп даврини Кўқон хонлигида ўтказган. Ҳазрати Офокхўжа номи билан элга танилган бу шахс мураббийлик ва муршидлик билан шуғулланган. Офокхўжа номи нафақат Кўқон хонлигида, балки Қашғарда ҳозирги кунда ҳам таниқлидир².

XVIII асрда яшаб ижод этган Акмал – Домулло Шермухаммад шоир Махмурнинг отаси эди. У ўз даврининг илғор фикрли кишиси бўлиб, унинг шеърларида асосан халқни маърифатга чорловчи ғоялар акс этган. У ҳам ҳукмрон доираларнинг ишларини бирмунча қоралаган, адолат, инсонпарварлик, халқсеварлик ғояларини, муҳтожларга ёрдам беришни улуғлаган³.

¹ Тошқулов Ж. Ўзбек халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 16.

² Муҳаммад Фозилбек. Мукамал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 5971, 19-саҳифа.

³ Ўзбек Совет энциклопедияси. Бош муҳаррир Зуфаров К.А. Т., 1979, 1-жилд. – Б. 44.

Кўқон муҳитида яшаб ижод этган ўзбек шоирлардан яна бири – Нодир. У 1743 йилда Кўқонда туғилган, вафот этган йили эса номаълум. Амир Умархон ва Нодира даврида Кўқон хонлиги саройида хизмат қилган. У ўша даврнинг илғор ғояли кишиларидан саналиб, Фазлий Намангонийнинг маълумотига кўра, ўзи ҳам шеърлар ёзиб турган. Унинг ижодида халқларварлик, ватанпарварлик, адолат, муҳаббат, садоқат ва қаҳрамонлик ғоялари олға сурилган. Шоирнинг “Ҳафт гулшан” асари шоира Нодирага бағишланган бўлиб, у етти мустақил шеърый ҳикоядан ташкил топган. Ушбу асар содда равон тилда ёзилган бўлиб, ҳозирда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлөзмалар фондида (инв. № 1801 рақами остида) сақланмоқда¹.

Илғор фикр намоёндаларидан яна бири – шоира, маърифатпарвар ва давлат арбоби **Моҳларойим – Нодира ўзбек халқи маданияти тарихида ўчмас из қолдирган шахсдир.** Нодира 1808 йилда Умархонга турмушга чиқади. Хон саройида яшаб ижод этган Нодира хонликнинг ички ва ташқи сиёсатида ўзининг маслаҳатлари билан Умархонга кўмаклашади. 1824 йилда Умархон вафот этгач, тахтга уларнинг фарзанди Муҳаммад Алихон ўтиради. Шу вақтдан эътиборан Нодира давлатни бошқариш ишларида муҳим рол ўйнай бошлайди. Аммо афсуски, 1842 йилда Кўқонни эгаллаган Бухоро амири Насруллохон томонидан аёл киши эканлигига қарамасдан ваҳшиёна ўлдирилади.

Нодира кўпчилик Шарқ мутафаккирлари каби сиёсий муаммоларга бағишланган махсус рисола ёзиб қолдирмаган, у ўзининг теран фикрлари ва сиёсий қарашларини шеърларида мужассам этган. Сиёсий ҳаётнинг фаол иштирокчиси бўлган Нодира жамиятда ҳукм сураётган жабр-зулм, адолатсизлик, зўравонликлардан хабарсиз бўлиши ва бу иллатларга ўз муносабатини билдирмаслиги мумкин эмас эди². Унинг фикрича,

¹ Ўзбек Совет энциклопедияси. ... 8-жилд. – Б. 43.

² Қодирова М. Шеърят ва муҳаббат маликаси. – Т.: «Маънавият», 1999. – Б. 3.

жамиятда кишиларнинг бўйсундирувчи ва бўйсунувчиларга бўлиниши Худонинг иродасидир. Худо бир кишини подшоҳ, бошқаларни фуқаро қилиб яратган. Жумладан, у Умархонга мурожаат қилиб шундай ёзади: “Ул худовандаки, қилди еру кўкни ошкор, шукрким, бизни гадо қилди, сени султон этиб”¹. Шоира бу билан подшоҳни Худонинг ердаги вакили, жамият, давлат, фуқаро ҳаётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган шахс деб билади. Шоира зулм ўтказиш, адолатсизлик, зўравонлик давлат бошлиғи учун ёт бўлган хусусиятлардир деган ғояни ўз даври ҳукмдорлари онгига сингдиришга ҳаракат қилган. Унинг таъкидлашича, подшоҳнинг асосий вазифаси фуқаро тўғрисида ғамхўрлик қилишдир. Мазкур фикрни шоира юқоридаги фикри билан ҳамоҳанг равишда ўзининг турмуш ўртоғи Умархонга қилган мурожаатида қуйидагича баён қилади: “Бўйлаким мумтоз эурсан барча султонлар аро, шод қилғил бандаларнинг кўнглини эҳсон этиб”².

Агар давлат бошлиғи ўз фуқаросига ғамхўрлик қилмаса, ҳокимиятни эгаллаб қолишга лойиқ эмас, унинг подшоҳлигидан ҳеч қандай фойда йўқ дейди. Фақат фуқаро ҳақида ғамхўрлик қилувчи, унга раҳм-шафқат этувчи подшоҳгина эгаллаб турган лавозимига лойиқдир, унинг таъсис этган қонунқоидалари амалда ҳаракат қилишга ҳақлидир деган ғояни илгари суради. Нодиранинг фикрича, давлатни бошқариш ва ҳокимиятни амалга оширишнинг асосий қоидаси адолатдир. Адолат тантана қилган мамлакатдагина тинчлик, осойишталик, фаровонлик, дўстлик ҳақида сўз бўлиши мумкин. Акс ҳолда мамлакатнинг равнақи, фуқаронинг бахт-саодатга эришишини таъминлаб бўлмайди. Фақат адолатли давлат бошлиғина жабр-зулмга, ҳақсизликка барҳам бериши мумкин³. Нодира олимлар, шоирлар, айниқса, шоираларни ўз ҳимоясига олади, уларга ҳомийлик кўрсатади. Ўз ижодида хотин-қизлар-

¹ *Нодира*. Девон. Т.: Ўзфанакаднашр, 1963. – Б. 85.

² Ўша жойда.

³ *Ж. Тошқулов*. Ўзбек халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т.: «Ўзбекистон». 1996. – Б. 5.

нинг чеккан изтироби, фожиали ҳаёти, аламли кечинмаларини, шунингдек, ҳақсизлик, жаҳолат, тенгсизликдан шикоят қилади ва, айниқса, хотин-қизлар тақдирининг аччиқ оқибатларини баён қилади. Қисқа қилиб айтганда, Нодира ўз асарларида яхши кунларнинг келишига ишонч билан қарайди ва замондошларини шу ишонч руҳида тарбиялашга интилади.

Амирий (Кўкон хони Умархон) – ўзининг фалсафий ва лирик ғазаллари билан бошқалардан ажралиб турган. Унинг ғазалларига замондошлари жуда юқори баҳо берганлар¹. У ўзининг асарларини ўзбек ва форс (тожик) тилларида ёзган. Амирий шоир, ёзувчи, рассом, ҳаттот, давлат арбоби ва бошқа санъаткорларнинг ҳомийси бўлган. Умархон даврида Кўкон адабий муҳити шаклланади, кўплаб мадраса, мачит ва мактаблар барпо этилади. Араб ва форс тилларида ёзилган китоблар ўзбек тилига таржима қилинади, Куръон, диний ва мумтоз асарлар истеъдодли ҳаттотлар томонидан кўчирилади. Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф томонидан “Мажмуот уш-шуаро” тўплами тузилади, бу тўплам Тошкентда 1902 йилда босилган².

Увайсий – асли исми **Жаҳонбиби**. 1779–1845 йилларда яшаб ўтган ўзбек шоираси. Увайсий ижодининг ғоявий мавзуси теран ва кўп қирралидир. Асарларида ҳукмрон табақа вакиллари томонидан эрк ва ҳуқуқларидан маҳрум қилинган аёлларнинг аҳволи акс эттирилган³. Шоира ўз қаҳрамонидаги садоқат, камтарлик фазилатларини бебурдлик, субутсизлик каби иллатларга қарши қўйиб, яхшиликни илгари суради. Унинг “Карбалонома” достони гарчи, Муҳаммад пайғамбарнинг набираси Ҳасан тўғрисидаги воқеалардан иборат бўлсада, унда муайян инсоний ғоялар ҳам илгари сурилган. Эзгулик ва ёмонлик, олижаноблик ва разиллик орасидаги кураш Ҳасан, Жуъда, Ҳусан, Мардон, Язид, Ойсунӣё, Муовия ва

¹ Қаюмов А. П. Кўкон адабий муҳити. – Т.: 1961. – Б. 21.

² Қодирова М. Шеърят ва муҳаббат маликаси. – Т.: «Маънавият», 1999. – Б. 4.

³ Қодирова М. Кўрсатилган асар. – Б. 16.

бошқа қаҳрамонлар тўқнашуви орқали очиб берилади. “Воқеоти Муҳаммад Алихон” манзумасида XIX асрнинг биринчи ярмида юз берган воқеалар акс эттирилган¹.

Нозил – унинг асл исми Аваз Муҳаммад. 1788–1876 йилларда яшаб ижод этган ўзбек шоири ва маърифатпаварларидан бири. Умархон саройида хизмат қилган, ўзининг яхши хизматлари учун хон томонидан бир неча бор тақдирланган. Бироқ умрининг кўп қисмини ўзи хоҳлаганидек фақирона ҳаёт кечириб ўтказган. Асарларида замон иллатлари, ҳукмдорлардан шикоят ифодаланган. Нозил хонга ариза тариқасида ёзган “Муҳаммас аз барои арзи дил” асарида ўзи орқали халқнинг оғир аҳволини баён қилган. Бу шеър Гулханийнинг “Бер”, Махмурнинг эса “Вазир” радифли муҳаммасига мазмунан яқин. Ундан ҳажми ўн минг мисрага яқин 480 саҳифалик бир девон қолган холос².

Ўзининг сатирик асарлари билан XIX асрнинг биринчи ярмида ўлкадаги ижтимоий-сиёсий фикрларни ривожланишига катта ҳисса қўшган ижодкорларнинг яна бир вакили Махмуд – Махмурдир. Махмур Кўконда ўз даврининг илғор шоири, таниқли хаттоти Мулла Шермуҳаммад Акмал оиласида туғилади. Вояга етгач Умархон қўшинида сипоҳийлик ҳам қилган. Махмур асарлари замонани, мавжуд жамиятни, унинг ижтимоий-сиёсий тартибларини, ҳукмрон доиралар вакиллари кескин қоралаш, фош қилиш руҳи билан суғорилган. Махмур жамиятда кундалик одат тусини олган адолатсизлик, ҳақсизлик, зўравонлик, талончилик, босқинчиликни қоралайди, бу иллатларнинг айбдорларини каттик танқид остига олади.

Махмур асарларида ҳукмдорларнинг олиб бораётган сиёсати туфайли азоб чекаётган, ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинган меҳнаткашлар оммасининг ҳақиқий аҳволи кўрсатиб берилган. Шоир халқнинг бундай оғир аҳволга тушиши ва мамла-

¹ Увайсий. Воқеоти Муҳаммад Алихон. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв № 1837, 3-саҳифа.

² Қаюмов А. П. Кўкон адабий муҳити. – Т., 1961. – Б. 35.

катнинг вайронага айланишига асосий сабабчиси ҳукмрон доиралар ва уларнинг вакиллари томонидан амалга оширилаётган босқинчилик, талончилик сиёсатидир деган фикрни олға суради.

Махмурнинг кўпгина ҳажвий шеърлари аниқ шахсларга қаратилган бўлиб, “Дар ҳажв Хўжа Мир Асад”, “Ғазали Ҳожи Ниёз” ва “Дар ҳажви домла Атои Аштий” кабилар шулар жумласидандир¹.

Махмур асарларида давлат идораларида хизмат қилувчи турли лавозимдаги мансабдорларнинг халқ манфаатларига зид фаолиятини аёвсиз фош қилишга алоҳида ўрин берилган. Шоир, айниқса, “Ғазали қози Муҳаммадражаб” номли шеърда қозиларни ва динни ниқоб қилиб олган руҳонийлар вакиллари кескин танқид остига олади, уларнинг нодонлиги, очкўзлиги, алдамчилиги ва иккиюзламачилигини фош қилади².

Кўқон хонлигида илғор ижтимоий-сиёсий фикр тарафдорларининг кўзга кўринган вакилларида бири Муҳаммад Шариф Гулханийдир. Гулханий хон саройида хизмат қилган дастлабки йилларида Умархон салтанатини мақтаб шеърлар ёзади. Кейинчалик саройдаги адолатсизликлар, меҳнаткашларга ўтказилаётган жабр-зулм, ўзаро қонли урушларнинг бевосита гувоҳи бўлгач, қарашларида кескин ўзгариш юз беради. Гулханий ўзининг “Зарбулмасал” номли асарида ўзи яшаб ижод этган жамиятнинг иллатларини фош қилиб ташлайди. Мазкур асарда жамиятдаги ҳукмрон доираларнинг ҳулқ-атвори, одоби, ўзаро муомалалари, алдоқчилиги, фирибгарлиги, ҳийла-найранглари, амалпарастлиги, молпарастлиги қаттиқ танқид остига олинади³.

¹ Ўзбек Совет энциклопедияси. Бош муҳаррир Мўминов И. М. Т.: 1976, 7-жилд. – Б. 59.

² Ж. Тошқулов. Ўзбек халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т.: «Ўзбекистон», 1996. – Б. 37.

³ Ўша асар. – Б. 35.

Ўрта Осиёнинг бошқа мутафаккирлари сингари Гулханий ҳам жамиятнинг мавжуд сиёсий тизимини тубдан ўзгартириш масаласини ўртага қўймаган. Унинг фикрича, жамиятдаги иллатларнинг асосий сабабчиси мавжуд мулкчилик муносабатлари, улар билан чамбарчас боғлиқ бўлган сиёсий-ҳуқуқий институтлар эмас, балки жоҳил, адолатсиз, очкўз, талончи хонлар, беклар ва уларнинг амалдорларидир. Унинг кўрсатишича, Мамлакатнинг осойишталиги, ободончилиги, халқнинг фаровонлиги, уларни заррача қизиқтирмайди. Ҳукмрон доираларни қизиқтирадиган асосий нарса бу бойлик орттиришдир. Улар ўз мақсадларини амалга ошириш учун ҳар қандай пасткашликка тайёр. Шунингдек, Гулханий ўзи яшаб ижод этган даврдаги ижтимоий-сиёсий тартиблардан, уларнинг ҳимоячиси бўлган хонлар, беклар, амалдорлардан шикоят қилар экан, адолатли жамият ва ҳуқуқий давлат ҳақида орзу қилади. Бунга эришишнинг бирдан-бир йўли, унинг фикрича, ҳокимиятни доно, адолатли, халқпарвар ҳукмдорнинг қўлига топширишдир. Бундай ҳукмдор ўз атрофига таъмагир, жоҳил, амалпараст, мулкпарастларни йиғмай, балки уларни ҳокимиятдан четлаштириши лозим. Адолатли подшоҳ давлатни бошқаришга давлат, жамият, халқ манфаатларини ўз манфаатларидан устун қўювчи, билимдон, адолатли кишиларни жалб қилиши керак. Айниқса, ҳукмдорнинг ёрдамчилари, яъни вазирлари доно ва ҳалол инсонлар бўлмоғи лозим. Улардан бири билимдон, доно бўлиб, ҳукмдорга бошқаришни амалга оширишнинг тўғри йўлларини кўрсатиб бериш вазифаси унга юклатилади. Иккинчиси, тўғри фикрли киши бўлиб, унга давлат ишларини амалга ошириш, давлатнинг эҳтиёжларини аниқлаш ва уларни қониқтириш билан боғлиқ бўлган чораларни кўришга раҳбарлик қилиш вазифаси юклатилади. Учинчи вазирга саройдаги ёзув-чизув, ҳисоб-китоб ишларига раҳбарлик қилиш юклатилади¹. Гулханийнинг фикрича, агар давлат ишларига адолатли, билимдон, халқпарвар киши-

¹ Ўзбек Совет энциклопедияси. Бош муҳаррир Мўминов И. М. Т.: 1972, 3-жилд. — Б. 475.

лар жалб этилса, жамиятдаги барча иллатлар ўз-ўзидан барҳам топади. Мамлакатда тинчлик, осойишталик, адолат қарор топади, меҳнаткаш халқнинг озод ва фаровон ҳаёт кечириши учун шарт-шароит яратилади.

Қўқон хонлигида юқорида номлари зикр этилган адиб ва шоирлардан ташқари яна кўплаб тарихий жанрларда асарлар битган ижодкорлар ҳам яшаб ўтишганки, уларнинг асарлари ҳам ўрганилаётган давр ижтимоий-сиёсий ҳамда давлатчилик ғоялари хусусидаги билимларимизни бойитишга хизмат қилади.

Қўқон хонлиги ижтимоий-сиёсий фикрлар ривожиди XIX асрда яшаб ўтган ўзбек шоири ва тарихчиси **Мирзаолим Мирзараҳим Тошкандий ўғли Мушрифнинг** ҳам алоҳида ўрни бор. Мушриф Маллахон ва Худоёрхон саройида мушриф яъни назоратчи вазифасида хизмат қилган. Унинг таҳаллуси ҳам бажарган вазифасидан келиб чиққан. Мушриф энг ноёб тарихий манбалардан ҳисобланган “Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин” (“Султонлар насаблари ва ҳоконлар тарихлари”) номли асар муаллифидир¹ Ушбу асарнинг қўлёзма нусхаси ҳозирда Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Бу китобда ўша давр сиёсий ҳаётига оид маълумотлардан ташқари, Қўқонда яшаб ижод этган айрим шахслар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор. Ушбу тадқиқот ишини ёзишда мазкур асардан асосий манбалар каторида фойдаландик.

XIX асрда Тошкент ва Қўқонда яшаб ижод этган ўзбек шоири ва ҳаттоти **Муҳаммад Юнус Тойиб Муҳаммад Амин ўғли** кўпгина тарихий марсиялар муаллифи бўлиб, асли исми **Мулла Муҳаммад Юнус бинни Муҳаммад Амин ал-мутахаллису Тойиб Туркистон халқларининг зукко олими** ва донно давлат арбобидир. У 1830 йилда Тошкентнинг Себзор даҳаси, Қунжак маҳалласида туғилган. У Қўқон хонлиги ҳамда Шарқий Туркистон тарихи ва маданиятида ката из

¹ *Мирза Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 567.*

қолдирган шахслардан. 1860 йилда Қўқон саркардаси Алимкули амирилашкар хизматига ўтиб, аввал мирзо, кейин мирзобоши, додхоҳ ва шиғовуллик мансабларга кўтарилади. Тоиб Алимкули ишончини оқлаб Қўқон хонлигида энг йирик давлат хизматчилари қаторига киради. Алимкули мирзобошилик мансабини Тоибга берар экан, унинг вазифасини қуйидагилардан иборат деб белгилаб беради: “Фарғонани ҳирожини ва танобона ва закот ишлари, аскарининг қишлоқ ва ғаллоти, қишлоқлар ижороти, саркару амлоқлар таҳқиқи ва ҳисоби, аскария яроғу аслаҳа дафтари сизга тааллуқлидур. Булардан яхши хабардор бўлунг ва муноҳила қилманг”¹.

Мулла Муҳаммад Юнус 1860-1865 йилларда Алимкулига шахсий маслаҳатчи бўлиб, Қўқон хонлигининг ички ва ташқи сиёсатига аралашган. Унинг маслаҳати билан 1860 йилларнинг бошларида Хитой, Афғонистон, Туркия, Англия ва Россияга элчилар юборилган. Тоиб баъзи элчиларнинг номзодини хон ва Алимкулига бевосита ўзи таклиф этган².

Мулла Муҳаммад Юнус Тошкент руслар кўлига ўтганидан сўнг, 1865 йилнинг охирларида Шарқий Туркистога бориб, Ёқуббек Бадавлат томонидан тузилган “Етти шаҳар” давлатига қарашли Ёркенд шаҳрига ҳоким бўлган. Ёқуббекнинг вафотидан кейин у Тошкентга қайтади ва тахминан 1905 йилда 75 ёшларда вафот этади. Унинг учта асри бизгача етиб келган бўлиб, улар:

1. Тарихи Алимкули амирилашкар.
2. Ҳадиқат ул-анвор.
3. Тухфаи Тойиблардир.

“Тарихи Алимкули амирилашкар” асарида Қўқон хонлиги амирилашқари бўлиб, Султон Сайид даврида русларга қарши курашган ва Тошкент ҳимоясида ҳалок бўлган саркарда Алимкули амирилашқарга бағишланган.

¹ *Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Аликули амирилашкар. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв № 12136, 125—126-варақлар.*

² *Ўша асар. — Б. 33—35.*

“Ҳадиқат ул-анвор” – Нурлар бўстони. Бу асарни Тоиб 1887 йилда тожик тилида ёзган. У асарини уч ҳадика (боғ, бўстон)дан иборат деб билади.

1. Фарғона султонларининг зикри.
2. Қашғар воқеоти ҳақида.
3. Фарғона, Туркистон, Қашғар вилоди ва қасабалари ҳақида¹.

Лекин асар Муҳаммад Алихон тахтга ўтирган вақтидаги воқеалар билан узилиб қолган бўлиб, у охиригача кўчирилмаган.

“Тухфаи Тойиб” – Тоибнинг тухфаси. Бу асарни “Тарихи Алимқули амирилашкар”га ўхшаб Тоиб Алимқулининг ўғли Мулло Шермуҳаммад Мирзо илтимоси билан 1903–1905 йилларда ёзган. Унда Русларнинг қонун-қоидалари, Дукчи эшон воқеаси кабилар ўз аксини топган².

Кўкон адабий муҳитида шоир сифатида шуҳрат қозонган адиб **Фазлий Фарғоний** (Абдулкарим Намангоний) ўзининг “Умарнома” асари билан машҳур. У Умархон саройида “Малик уш-шуаро” унвонига эга бўлиб, “Мажмуат уш-шуаро” асарини ҳам ёзган³.

Фазлийнинг “Умарнома” шеърий достони, асосан, Умархон даврига бағишланган, ундан олдинги даврлар ҳақидаги маълумотлари ўта қисқа. Асарда Кўкон хонларининг бошланғич даври – Фарғонанинг биринчи ҳокимлари ҳақида сўз юритилсада, Олтин бешик қиссаси баён этилмаган. Мазкур ишимизда таъкидлаганимиздек, ушбу қисса хонларнинг тахтга бўлган ҳуқуқлари легитимлигини ғоявий жиҳатдан асослашга хизмат қиларди. Ш. Воҳидовнинг таъкидлашича, қис-

¹ *Муҳаммад Юнус Тоиб. Ҳадиқат ул-анвор. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 596, 23–25-варақлар.*

² *Муҳаммад Юнус Тоиб. Тухфаи Тойиб. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 4243, 5-варақ.*

³ *Фазлий Фарғоний. Мажмуат уш-шуаро. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 5982.*

сага эътиборсизлик билан муносабатда бўлиш Фазлийнинг асари хон дикқатига манзур бўлмаслигига сабаб бўлган¹.

“Умарнома”да Олимхон қораланиб, золим, ситамкор сифатида таърифланади, Умархон даври эса анча тўғри ва ҳақиқатга якин тарзда баён қилинган². Асарда хонликнинг Бухоро амирилиги, Кўхистон, Шарқий Туркистон ва Жанубий Қозоғистон элатлари билан бўлган ўзаро муносабатлари ҳақида қимматли маълумотлар ҳам мавжудки, бу унинг тарихий манба сифатида ҳам маълум қимматга эга эканлигидан далолат беради.

Кўкон тарихчиларидан яна бири Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагий бўлиб, унинг таржимаи ҳоли яхши маълум эмас. У асли Исфаралик бўлиб, саройда мушрифлик вазифасида турганлигини тахмин қилиш мумкин. Манбаларда Мушриф 1818 йилда Умархон томонидан қози ал-аскар этиб тайинланганлиги айтилади³.

Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагий ўзининг “Шоҳномаи Нусратпаём” номли асари билан машҳур бўлиб, уни амир Умархоннинг бевосита буйруғига биноан Фазлий Фаргонийнинг юқорида тилга олинган Умарнома асари асосида ёзган. “Шоҳномаи Нусратпаём” асари айрим манбаларда “Шоҳномаи Умархоний” номи билан ҳам тилга олинади⁴. Олтин бешик қиссаси илк бор ушбу асарда баён қилинган. Асарда Умархоннинг насаби сайидларга бориб тақалиши, ҳатто, унинг онаси ҳам пайғамбар авлодига мансуб эканлиги кўрса-

¹ *Воҳидов Ш.* XIX–XX аср бошларида Кўкон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. Тарих фанлари док. ... дисс. – Т., 1998. – Б. 115.

² *Фазлий Фаргоний.* Умарнома. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 2467 34–35-варақлар.

³ *Муҳаммад Ҳакимхон.* Мунтахаб ут-таворих. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 594, 453-варақ.

⁴ *Аваз Муҳаммад.* Тухфат ат-тавори хони. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 440, 167-варақ.

тиб ўтилади¹. Шунингдек, унда Умархоннинг юришлари ва жанглари муфассал баён қилинган.

“Шоҳномаи девона Мутриб” асарининг муаллифи Мутрибнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар ҳам ниҳоятда кам. Унинг мазкур асарида 1842 йилда Қўқонда содир бўлган воқеалар, яъни Фарғонанинг Бухоро амири томонидан босиб олиниши, шоира Нодира ва Муҳаммад Алихонларнинг ваҳшиёна ўлдирилганлиги баён қилинади. Асар жуда содда ва раво тилда ёзилган. Унинг қиммати шундаки, асарнинг асосий қаҳрамонлари бўлмиш хонлар ва уларнинг оналари оддий инсон тимсолида тасвирланган. Уларнинг бошларига тушган фожиа, инсонга хос ожизликлари, хорлиги, амирнинг эса зolimлиги ва бойлигу мансаб, манфаат учун кўрсатган разолати очиб берилган. Асарда Моҳларойим шахсига асосий эътибор қаратилган. Бу малика ҳам бир жабрдийда она, кулфатзада фарзанд доғига мубтало бўлиб, болаларининг ўлимларини кўраётган бахтиқаро инсон сифатида тасвирланган².

“Шоҳномаи девона Мутриб”да воқеалар тасвири орқали оддий халқ руҳияти очиб берилади. Асар шуни исбот қиладики, халқ хоннинг айбу гуноҳларини билса ҳам, унинг амир тарафидан шундай йўл билан жазоланишига қарши эди.

Қўқондаги 1842 йил воқеаларидан сўнг шоир Андалиб ҳам ўзининг “Шоҳномаи девона Андалиб” асарини ёзади. Асар ўзбек тилида бўлиб, Андалиб ҳам Бухоро амири Насруллонинг ваҳшийлик ва зулмларини қоралайди. Асарда Шералихон даврига оид воқеалар тўғрисида ҳам, хусусан, Бухоро амирининг сулҳ учун Шералихон ҳузурига элчи юборгани тўғрисидаги маълумотлар мавжуд³.

1807–1808 йилларда дунёга келиб, тахминан 1844–1845 йилларда вафот этган Муҳаммад Ҳакимхон тўра Қўқон хони Норбўтабийнинг қизи Офтоб ойимнинг ўғлидир. Қўқон тах-

¹ Батафсил *Воҳидов Ш.* Кўрсатилган асар. – Б. 130–131.

² *Воҳидов Ш.* Кўрсатилган асар. – Б. 147.

³ *Андалиб.* Шоҳномаи девона Андалиб. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 596. 67-варақ.

тига Муҳаммад Алихон ўтирганидан кейин Ҳақимхон ва унинг яқин қариндошлари (отаси Маъсумхон тўра) хоннинг ғазабига учраб, мамлакатдан сургун қилинганлар. Муҳаммад Алихон аслида Ҳақимхон билан бирга ўсиб, балогатга етган. Унинг билимдонлиги ва ҳозиржавоблиги Муҳаммад Алихоннинг ҳасадини ошириб, бу секин-аста душманликка айланган. Тожир ўзининг “Ғароиб сипоҳ” асарида Ҳақимхон оиласининг хон ғазабига учраши сабабини Умархон вафотидан сўнг Офтоб ойим ўз ўғилларидан бирини тахтга ўтқозишга ҳаракат қилганлигида кўради¹.

Муҳаммад Алихон тахтни эгаллагач, Ҳақимхон оиласини ҳаж сафарига юбориш баҳонасида хонлик сарҳадидан чиқиб кетишларини буюради. Муҳаммад Ҳақимхон сафарга чиқиб, Русия бўйлаб йўл юриб, кейин Қора денгиз орқали Туркияга, ундан Сурия, Фаластин ва Миср орқали Макка ва Мадинага боради. Қайтишда Ироқ ва Эрон каби давлатларда ҳам бўлиб, Шаҳрисабзда вафот этади².

Муҳаммад Ҳақимхон мазкур сафари тафсилотларини ўзининг “Мунтахаб ут-таворих” асарида баён қилган. У туркистонликлардан биринчи бўлиб рус ва европаликлар ҳаёти билан танишиб, Ўрта Осиёлик ўқувчиларга уларнинг ҳаёти ҳақида маълумот берган муаллифдир. Аслида ушбу асар умумжаҳон тарихи ҳамда Қўқон ва Бухоро давлатлари тарихини ўз ичига олади. Асарда мазкур давлатларда XVIII-XIX асрларда бўлиб ўтган воқеалар ўз аксини топган. Шунингдек, ушбу асар сарой ва хон оиласи муҳитини, уларнинг ҳаёт тарзини, ахлоқий ва маънавий дунёларини очиб берувчи қайд ва маълумотларнинг кўплиги билан ҳам қимматлидир.

Худоёрхон саройининг муншийларидан бўлган Абдулғафғурбойнинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳам маълумотлар унча кўп эмас. У ўзининг тожик тилида ёзилган “Зафарномаи Худоёрхон” асари билан машҳур бўлиб, унда Худоёрхон дав-

¹ Тожир. Ғароиб сипоҳ. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 5408, 11а –варак.

² Воҳидов Ш. Кўрсатилган асар. – Б. 156.

рини тўла ёритиб беришга ҳаракат қилган. Асар хонликдаги қирғиз-қипчоқ низолари, Мусулмонкул даври ва Худоёрхоннинг унинг таъсиридан озод бўлиши ва қипчоқларга қирғин йўли билан шикаст етказиши воқеаларига бағишланган. Бу асарни илмий муомалага киритган олим А. Қаюмов “Зафарномаи Худоёрхон”нинг бадиий ва ғоявий жиҳатларини ва майлларини таҳлил этган¹.

Асардаги маълумотдан қипчоқларнинг ўзлари ҳам икки гуруҳга бўлиниб, ўзаро кураш олиб борганликлари англашилади. Бу гуруҳларнинг бир тоифасига Мусулмонкул, бошқа бирига Нормухаммад, Қулбобо (рисолачи), Каримқули ва Ўтамбийлар бошчилик қилганлар².

“Зафарномаи Худоёрхон” Қўқон хонлигида мавжуд бўлган баъзи унвон ва мансаблар ҳақида ҳам қимматли маълумот беради. Унга кўра, парвоначи унвони хонликда олий унвонлардан саналган. Хусусан, Худоёрхон Мусулмонкул ва қипчоқлар таъсиридан озод бўлиб, ўзига садокатларини исбот қилган мингбоши ва қушбеги мансабида бўлган Қосим мингбоши, Муҳаммад Ниёз қушбеги, Муҳаммад Назар Каримқули дастурхончиларга парвоначи унвонини бериб, бирини Тошкентга, кейингисини Хўжандга, Каримқулини Чустга волий-ҳоким қилиб тайинлайди³. Ушбу маълумотдан Бухоро амирлигидагидек Қўқон хонлигида ҳам Парвоначи унвони шарафланганлиги англашилади.

Мулла Шамсий (Шавқий) Наманганнинг Калвак қишлоғидан бўлиб, у “Жангномаи Худоёрхон” асарининг муаллифидир. Ушбу асарда қипчоқлар низолари ва Худоёрхоннинг улар устидан қозонган ғалабаси, 1852–1853 йиллардаги қипчоқлар қирғини акс этган бўлиб, асарнинг асосий ғояси қипчоқларга зид бир руҳда баён қилинган. Қипчоқларнинг бир

¹ Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. Т.: Ўзфанакаднашр, 1961. – Б. 156–157.

² Абдулгаффор. Зафарномаи Худоёрхон. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв. № 598. 7 б–9 а-варақлар.

³ Ўша асар. 15 б–16 а варақлар.

неча уруғларга бўлиниб кетишлари ва уларнинг номлари ҳамда уруғ намоёндалари тўғрисида батафсил маълумот берилганлиги мазкур асарнинг аҳамиятини оширади.

Шералихон даврида ўзаро низоларга кўшилиб кетган уруғлардан Мулла Шамсий ўз асарида кулон, ўлмас, элатон, яшиқ, етти қашқа уруғларини тилга олади. Шунингдек, машхур кипчоқ намоёндаларидан Мусулмонкул кулон уруғидан, Ҳотамкули ўлмас, Ўтамбий элатон, Мирзод яшиқ ва Кўрўгли етти қашқа уруғидан эканлиги ҳақида маълумот беради¹.

Абу Убайдулло Муҳаммад бинни Султонхўжа тахминан 1804–1805 йилларда Тошкентда диндор оилада туғилган. Вояга етгач ҳокимлар хизматига ўтиб, уларга мирзолик қилган ва закотчи бўлиб ишлаган. У Эшонхўжа қори Тошкандий номи билан танилган бўлиб, 18–19 ёшларида Мелибой Сўфибой Урганжий маслаҳати билан илм олиш учун Кўқонга келади. Кейинчалик ўзи ёзган “Хулосат ул-аҳвол” асарида Тошкент ҳокимларидан мулла Холбекка 1846 йилда, Азиз парвоначига 1846–1847 йилларда, Мирзо Аҳмадга 1853–1857 йилларда волий бўлганини қайд қилади. Умархон даврида 1810–1841 йилларда у Тошкент ҳокимлигида закотчи бўлиб хизмат қилган.

“Хулосат ул-аҳвол” Кўқон хонлиги тарихи, хўжалик ва маданий ҳаёти, тарихий шахслар фаолиятига оид кўплаб қимматли маълумотлар беради. Унда таъкидланишича, “Шералихон давридан бошлаб олдинги ҳокимлар томонидан тузилган давлатчилик тартиби бузилди. Ҳар бир киши бирор жойда ҳоким бўлиб олса хоҳишига қараб зулм ва ситамни ўзига касб қилиб олар ва оғир воситалардан фойдаланиб, халқдан хоҳлаган нарсасини тортиб оларди. Айниқса, узокда жойлашган вилоятлар аҳволини ҳеч ким сўрамасди...”¹. Бундан ташқари,

¹ Мулла Шамсий. Жангномаи Худоёрхон. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 861. 5 б–7 б варақлар; *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. Феодалное хозяйство Худаярхана. Т.: «Фан», 1973. – С. 10.

¹ Абу Убайдулло. Хулосат ул-аҳвол. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 2084, 19 б–120 а варақлар.

асарда хирож ва закот йиғишда ҳокимлар ва закотчиларнинг оддий халққа етказган зулм ва ситамлари, зўравонликларига мисоллар келтирилган. Айниқса, Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмаднинг бу борадаги ҳийла, найранглари фош қилинган.

Асарда Тошкентнинг руслар томонидан босиб олинishi палласидаги сиёсий жараёнлар, хусусан, Мулла Солиҳбек бошлиқ хоинларнинг руслар билан маълум шартлар асосида Тошкентни уларга топшириш ҳақида шартнома тузганликлари хусусида қимматли маълумотлар мавжуд. Унда айтилишича, “Алқисса, шаҳарнинг ҳамма аҳолиси тил бириктириб иттифоқ туздилар. Лекин Мулла Солиҳбек ўзаро тил бириктириб, уруснинг уруғларидан бўлмиш генерал деганнинг ҳузурига бирлашиб бордилар. Улар сулҳ эшикларини очиб, мазкур шартларни муҳокама қилдилар. Ҳаммаси қабул бўлди ва генерал ўз тилидан ёзма битим берди. Урусиянинг ҳамма катталари ўша аҳдномага имзо чекишди. Раислар бу хатни шоҳга олиб бориб, катта йўлларда аҳоли ва фуқарога ўқиб бердилар. Бу аҳдноманинг биринчи шarti шуки, руслар ҳеч қачон мусулмонларнинг дини ва шарият ишларига аралашмайди ва шариятга зарар етказиб, уни оёқости қилмайди; иккинчиси, мусулмонларнинг уйларига ижозатсиз ва рухсатсиз ўруслар ҳамда аскарлар кириши мумкин эмас; учинчиси, васиқалари бор, сотиб олган ёки оталаридан қолган мерос ерларидан хирож ва таноб пули талаб қилмасин ва шаҳардан узоқда жойлашган ва ҳали олди-сотди жараёнига кирмаган ерлардан фақат ушр олиб, ундан ортиғини талаб қилмасин; тўртинчиси, бозордан тарози ва миршаблар учун кўй, туя, от, мол ва шунга ўхшаганлардан закотдан ташқари нарса талаб қилинмасин; бешинчиси, нимаики, Муҳаммад (с.а.в.) фуқаро зиммасига кўймаган бўлса, шунини мусулмонлардан талаб қилмасин”¹. Асарда ватанпарварлик мадҳ этилиб, хоинлик қораланади.

XIX асрнинг етук тарихчиларидан яна бири Тоҷир бўлиб, у ўзининг “Ғароиб сипоҳ” (“Кўшин ажойиботлари”)

¹ Ўша асар. 234 а ва б варақлар.

номли асари билан машхур. Асарда Кўқоннинг пайдо бўлганидан бошлаб, хонларнинг насаблари, Умархоннинг тахтга ўтириши, Муҳаммад Алихон даври, Бухоро амири Насруллонинг Кўқонга бостириб кириши, Шералихон даврида қирғиз-кипчоқларнинг чиқишлари, Мукулмонкулнинг мингбошилиқ фаолиятига оид қимматли маълумотлар бор. Шунингдек, асарда Муҳаммад Алихоннинг Хитой ва Истамбулга юборган элчилари ҳақидаги маълумотлар батафсил баён этилган¹. Муҳаммад Алихон тақдирига Хонпошша бинти Сайид Ғозий Маҳдум тўранинг фожиали таъсири тарихдан маълум². Тожир Муҳаммад Алихоннинг ушбу никоҳига қози аскар Мирзо Қаландар ривоят топиб фатво берганлигини айтади³. Маълумки, Амир Насрулло Муҳаммад Алихонни ўз онаси ҳисобланган Хоношшани никоҳига олганлиги учун жазолаш мақсадида Кўқонга кўшин тортган эди.

XIX асрда яшаб, ўзининг серқирра ижоди билан катта из қолдирган таниқли ва етук тарихчи олимлардан машхури Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий бўлиб, унинг номи Ўрта Осиёнинг етук мутафаккирлари ва машхур Шарқ тарихчилари билан бир қаторда туради. У Умархон, Муҳаммад Алихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахон, Султон Сайидбекларга замондош бўлиб, кўп тарихий воқеалар ва ҳодисаларнинг шохиди бўлган. Аваз Муҳаммад икки жилдлик “Тарихи жаҳонномаи” (Жаҳонни кўрсатувчи тарих) ҳамда Кўқон хонлиги тарихига бағишланган “Тухфат ут-тавориҳи хоний” (Тарихнинг шохона тухфаси) номли асарлар муаллифидир. Иккинчи асарида у Кўқон хонлиги ташкил топганидан бошлаб XIX асрнинг 60-йиллари охиригача бўлган тарихини баён этган. Асар 1867–1868 йиллардаги воқеалар, Самарқанднинг рус кўшини томонидан босиб олинishi, Зирабулоқ жанги баёни

¹ Тожир. Ғароиб сипоҳ. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 5403, 23–24-варақлар.

² Хонпошша – Муҳаммад Алихоннинг отаси Умархонга унаштириб қўйилган, аммо никоҳига олмаган аёл.

³ Тожир. Кўрсатилган асар... 25-варақ.

билан ниҳояланади¹.

“Тухфат ут-таворихи хоний” Кўкон тарихини ҳаққоний ёритиб берувчи энг қимматли асарлардандир. Унинг кўплаб асарлардан фарқли жиҳати шундаки, у сарой ва ҳукуматга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, бетараф муаллиф томонидан ёзилган. Асарнинг умумий руҳи ўша даврдаги сиёсий ва ижтимоий тузумга қарши бўлиб, унда муаллиф марказий ҳукуматнинг олиб бораётган сиёсатини, ўзаро урушлар, Кўкон ва Бухоро амирларининг ўзаро душманлик муносабатлари, русларнинг Туркистонни босиб олишини қаттиқ қоралайди.

Абдулвосеъ Манзур ҳам XIX асрнинг етук тарихчиларидан бўлиб, у ўзининг “Тазкираи султоний” (Султонлик тазкираси) номли асари билан шуҳрат топган. Асар 1871 йилда ёзилган бўлиб, унинг асосий мазмуни давлат тизими, уни бошқариш тартиби-низомига бағишлаган. Маълумки, Худоёрхон ҳукмронлигининг учинчи палласида хонликдаги бошқарув инқирози боис давлат низоми, давлатчилик ишларини тартибга солиш, бошқарув назариясига эътибор, давлатни сақлаш ҳаракатлари бошланади. Худоёрхон салоҳиятли амалдорлар ва вазирларга эҳтиёж сезиб ва уларни тарбиялаш учун махсус қўлланма зарурлигини англаб, Манзурга шундай бир асар ёзишни буюради. Манзурнинг ўзи мазкур асарнинг ёзилиши ва аҳамияти хусусида шундай дейди: “...Ҳазрати соҳибқирон фармойишига биноан бир неча муншоат ва ҳазал форс ва турк тилларида таърихлар ёзиб, олий саройга тухфа этдим. Натижада, агарда киромий ва улуғ кишилар сўзларидан асарнинг мутаносиб ва зарур жойларида ишлатилса, давлати олийнинг эсдалики ва тазкираси бўлуб қоларди. Шунинг учун ҳам асарга “Тазкираи султоний” номини бериб, бир муқаддима ва ҳазрати шаҳриёрнинг шариф номлари ҳарфлари сонига тенг ўн бобдан ва хотимадан иборат туздим”².

¹ Аваз Муҳаммад. Тухфат ут-таворихи хоний. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 440

² Манзур. Тазкираи султоний. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 692. 5 б ва-рақ.

Асарнинг таркибий тузилиши куйидагича: Муқаддима. Салтанат фойдалари, унинг маъноси, мартаба ва даражаси ҳақида; биринчи боб—Адолатнинг фазилатлари ва шарофати ҳақида; иккинчи боб—Салтанат (давлатдорлик) шартлари ва мулкчилик асослари ҳақида; учинчи боб—Вазорат мансабига лойиқ солиҳлар ва вазирлик шартлари ҳақида; тўртинчи боб—Ходимлар ва давлат арбобларининг тарбияси ҳақида; бешинчи боб—Ҳазрати султонга яқин бўлмиш давлатига соҳиб бўлган жамоанинг одоби ҳақида; олтинчи боб—Амири кабирнинг ишларида машварат қилиш ва унинг фойдалари ҳақида; еттинчи боб—Яхшилар ва донолар билан суҳбат қуриш ва унинг фойдалари ҳақида; саккизинчи боб—Жаноби жаҳонпаноҳийнинг хушёрлиги ва уйғоклиги ва ҳамма нарсадан хабардор бўлиб туриши ҳақида; тўққизинчи боб—Подшоҳ (ва давлат) сир-асрорларини асраш ҳақида; ўнинчи боб—Вақт, давлат ва салтанатнинг ғаниматлиги ва яхши ном қолдиришни исташ ҳақида; хотима¹.

Манзур асарининг қимматли томони яна шундаки, у ҳикоя ва ривоятларни кўплаб келтириб, улардан ибрат олишни тарғиб қилади. Асарда “Қуръон” ва ҳадислардан намуналар келтирилиб, Низомулмулк, Саъдий ва Ҳофизларнинг асарларидан фойдаланилган. Давлатчилик нуқтаи назаридан “Тазкирани султоний”нинг аҳамияти катта. Хусусан, унда ҳукмдорнинг куйидаги шартларга риоя қилиши лозимлиги айтилади: амиру фақирни бир хил кўриш; фуқаролар ҳожатини чиқариш; қарияларни ҳурмат қилиб, улар билан маслаҳатлашиш; сўзлаганда яхши гапириш; ҳақиқатни муҳофаза қилиш; солиҳ кишилар билан суҳбат қуриб, маслаҳат қилиш; раъиятдан хайру эҳсон ва лутфни дариг тутмаслик; ғафлатда қолмаслик; амалдорлар ишларини текшириш; ақлли-хушли бўлиш ва ҳ.к.².

Шунингдек, Манзур вазирлар олдига ҳам маълум шартлар кўяди, хусусан, вазир энг аввало, ҳақиқатни хондан, амирдан ҳам устун кўйиши лозим; халқ, шоҳ ва лашкарга бир хил

¹ Ўша жойда.

² Манзур. Кўрсатилган асар. 6 а-б варақлар.

муносабатда бўлсин; уларнинг кифояти, яъни тирикчилигини таъминлаб берсин; яхши расм ва удумларни қўлласин; маслаҳат билан иш тутсин; ширин ва лутфли сўзларни аямасин; шохнинг лутфу карамидан мағрур бўлмасин; хайру эҳсонидан гурурланмасин; ҳамиша раъиятнинг ҳожатини чиқарсин; ва-зирликни ғанимат билиб, оддий раъиятга озор бермасин; одамларнинг сўзларидан хафа бўлмасин ва очик чеҳра билан муомалада бўлсин; амалдорлар устидан назорат қилсин; пора олмасин ва шох олдида қаттиқ гапирмасин; шохни яхши ишларга бошчилик қилишга ундасин ва ҳ. к. Манзурнинг фикрича, давлат уч сабабдан: агарда подшоҳ мулкида юз берган воқеалардан хабардор бўлмаса; ёмон халқни тарбия этиб, яхши йўлга ҳидоят этолмаса; амалдорларнинг зулмидан завол топади¹.

Хуллас, Қўқон хонлигида битилиб, давлатчилик ва ижтимоий-сиёсий фикр тараққийсига ўз улушини қўшган яна кўплаб асарларни ушбу рўйхатга киритиш мумкин. Афсуски, битта иш доирасида буларнинг барчасини очиб бериш имкониятди йўқлиги ҳамда ишнинг ҳажми чекланганлиги бунга монелик қилади.

Хулоса қилиб айтганда, буюк аждодларимиз томонидан илгари сурилган ғоялар фақат улар яшаб ижод этган давр учун аҳамият касб этибгина қолмасдан, ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Биз улардан ўзимизнинг миллий сиёсий-ҳуқуқий мафкурамизни шакллантиришда ҳамда бойи-тишда назарий манба сифатида кенгроқ фойдалансак айни муддао бўлади.

¹ Манзур. Кўрсатилган асар. 10 а варақ.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ДАВЛАТ ТУЗУМИ

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ МАРКАЗИЙ ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВИ

Қўқон хонлигининг давлат бошқаруви тарихи, айниқса марказий ва маҳаллий бошқарувида амалдорларнинг иштироки, улар фаолиятининг ҳуқуқий асослари ҳамда марказий ва маҳаллий бошқарувнинг ўзаро муносабатлари илгари таъкидланганидек, айрим тарихчилар томонидан тадқиқ этилган. Бироқ собиқ шўро даври адабиётларида бундай масалалар бир томонлама, ҳукмрон мафкура манфаатлари ва талаблари нуқтаи назаридан ёритилган бўлса, миллий давлатчилигимиз тарихини ўрганишга жиддий эътибор берилаётган ҳозирги кунда Қўқон хонлигининг марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари, олий табақа амалдорлари ва қуйи маъмурий бирликлар мансабдор шахслари, ҳарбий-маъмурий ва диний амалдорларнинг давлат бошқарувидаги ўрни асосан тарихий нуқтаи назардан ўрганилмоқда. Муаммонинг ҳуқуқий нуқтаи назардан атрофлича ўрганилиши Қўқон хонлиги давлат бошқарувида оид кўплаб масалаларга ойдинлик киритиш ҳамда ўрганилаётган давр манзарасини тўлақонли идрок этишга имкон беради.

Қўқон хонлигининг марказий ва маҳаллий бошқарув тизими айрим ўзига хос жиҳатлари билан бошқа хонликлардан ажралиб туради. Хонликдаги энг юқори олий унвон “хон” унвони бўлиб, у чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган. Фармон бериш ва унинг бажарилишини назорат этиш ваколатлари хоннинг қўлида эди. Олдинги фаслда таъкидланганидек,

Олимхон давригача ҳукмдорлар “бий” унвони билан ҳокимиятни бошқарган бўлса, Олимхоннинг биринчи бўлиб ўзини “хон” деб эълон қилиши, Умархоннинг “амир ал-мўминин”-лик мақомига эришуви ва Муҳаммад Алихоннинг “хон” унвонини саклаб қолиб, уни давом эттириши марказий бошқарувда алоҳида аҳамият касб этган. Хон авлодлари хонзода, амирзода, мирзода, шаҳзода, тўра деб аталган. Хонликдаги давлат низоми мутлақ яккаҳокимликка асосланган бўлиб, фақат маълум тарихий даврларда унинг ваколати ва имконияти чеклаб қўйилган. Бундай ҳол Мусулмонқул мингбоши ва оталиқ бўлган даврда (1844–1852 йиллар) ва Алимқулнинг амирилашкарлик даврларида (Султон Саидхон даврида – 1863–1865 йиллар) рўй берган.

Хоннинг кучи ва қудрати маълум иқтисодий асосларга ва ижтимоий гуруҳларга таянган бўлиб, хон энг катта мулкдор сифатида хонликдаги ҳамма ер, сув, яйловлар, кўлу анҳорларга эгаллик қилиб, улардан закот ва хирож шаклида даромад олиб, хазинасини тўлдириш ҳисобидан ўзининг саройи, кўшини ва маъмурият амалдорларини тутарди¹.

Аҳмадхўжанинг 1871 йилдаги маълумотида кўра, хонликдаги шаҳар ва кўчманчилар яшайдиган жойлар хон тайинлаган беклар томонидан бошқариладди².

Кўкон хонлигида марказий бошқарув тизими олий ҳукмдор, кейин маслаҳат органи бўлган Олий кенгаш, ундан сўнг ижроия вазифаларидаги масъул амалдорлардан иборат бўлган.

Давлат бошқарувини амалга оширишда хон ҳузуридаги “Кенгаш” муҳим аҳамиятга эга бўлиб, давлат бошлиқларининг бошқа давлатларга юришлари ҳам маслаҳат асосида олиб борилганлигини тасдиқловчи маълумотлар бор. Жумладан, манбада қайд қилинишича, “Амир Олимхон аркони давлат ва аъёни вилоятларни жам айлаб, хос мажлис қилиб,

¹ *Шодмон Воҳид*. Кўкон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Т.: 1996. – Б. 216.

² Ўзб.Рес. МДА, ф. № И-1. рўй. № 122 иш, 6–9-варақлар.

Қурама устига кўшун кўйуб, ул вилоятларни мусаххар қилмоқ маслаҳатини ўртага ташлабдур”¹. Ушбу “кенгаш”ларда кўриб чиқилган масалалар юзасидан Олий ҳукмдор номидан фармон ва ёрлиқлар чиқарилган.

Хон мутлақ ҳоким сифатида ўзининг саройи – ўрдасига эга бўлиб, марказий бошқарувда жорий этилган, катта аҳамиятга бўлган юқори турувчи маъмурий мансабларни қуйидаги тўрт гуруҳга бўлиш мумкин²:

1. Ҳарбий ва ҳарбий-маъмурий унвон ва мансаблар.
2. Сарой унвон ва мансаблари.
3. Диний мансаб ва унвонлар.
4. Қозихона ва маҳкамалардаги унвон ва амаллар;

Албатта, маъмурий мансабларни бундай ажратиш нисбий бўлиб, бу борада муқобил қарашлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, Ш. Ю. Маҳмудов ўз тадқиқотида мавжуд манбаларга асосланиб, хонликнинг марказий бошқарув тизимидаги мансабларни икки гуруҳга – диний ва дунёвий мансабларга ажратишни маъқул топган ва буни ўз ишида илова тарзида келтириб ўтган³. Мазкур ёндашув ҳам шартли эканлигини таъкидлаб, уни тўла инкор этмаган ҳолда айтиш мумкинки, диний асосга қурилган давлатда мутлақ дунёвий мансаб ва лавозимларнинг бўлиши қийин эди, албатта. Шу боисдан биз ўзимиз тақлиф қилган тақсимотни қўллаб қувватлаймиз ва ҳақиқатга яқин деб ҳисоблаймиз.

Хонликнинг марказий бошқарув тизими ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, мамлакатнинг бош вазири ҳисобланган мингбоши ҳамда олий диний мансабдор – Шайх ул-ислом Олий кенгашнинг доимий аъзолари бўлишган. Шунингдек, хонликнинг бош қозиси, яъни Қози калон ва ҳарбий ишлар бўйича қози аскар ҳам Кенгашда иштирок этишган.

¹ Мулла Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши. 1992. – Б. 27–28.

² Батафсил 2-илова.

³ Маҳмудов Ш. Ю. Кўқон хонлигининг маъмурий-бошқаруви тизими. Тарих фанлар номзоди. ...дис. – Тошкент, 2007. – Б. 121.

XIX асрнинг 30-йилларига келиб, марказий давлат бошқарувида муҳим вазифалар қаторига дастурхончи ва рисолачилар ҳам киритилган. Шунингдек, ҳукмдорнинг доимий хос суҳбатдошлари ва норасмий маслаҳатчилари ҳам бўлган. “Тарихи Фарғона” асарида таъкидланишича, “Умархони жаннатмакон асрида ул зотга ҳамсуҳбат мусоҳиб уламолардан қуйидаги уламои киром ва машойихи изомлардирлар: Зокирхўжа эшон, Шайх ул-исломи Намангоний, Мавлавий Намангоний, домла Мирзойи Қозикалон, ҳазрати домла Мўъминжон, ҳазрати домла Абдурраҳим, ҳазрати домла Махдумзард, ҳазрати Мавлавий Кобулий, домла Пискатий. Ва умаролардан ҳамжулуслари: Амир Шоҳмуродхон марҳумнинг ўгли, амир Ҳайдар подшоҳи Бухоронинг биродари Исҳоқбек тўра, Султонхон тўра, Махмудхон тўра, Тўраҳон тўра, Жаҳонгирхон тўра ва Саййид Офокийлар жам бўлишар эди”¹. В. Григорьев маълумотига кўра, Худоёрхоннинг биринчи ҳукмронлиги даврида Олий кенгашда тўрт нафар қипчоқ фаолият юритган². Бу эса ўша даврда қипчоқларнинг олий ҳокимиятда мавқеи баланд бўлганлигига яна бир далилдир.

Умархон даврига қадар бош вазир вазифасини қушбеги бажарган. Кейин эса мингбоши лавозими жорий этилган бўлиб, Бухоро амирлигида мингбоши мансаби бу вақтларда ҳарбий мансаб сифатида машҳур эди. Хива хонлигида эса мингбоши маҳаллий бошқарув тизимида қуйи мансаблар қаторидан ўрин олган эди. Қўқон хонлигида қушбеги мингбошидан кейинги ўринда турган.

Оталиқ – хон ёки хонзоданинг мураббийси, уларнинг ҳомийлари ҳисобланиб, улар тарбия қилган хонзода тахтга ўтириши билан ўзлари ҳам юқори мансаб ва амалларга соҳиб

¹ *Исҳоқхон Жунайдуллохўжа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи. Нашрга тайёрловчилар Бобобеков. Ҳ., Хасаний. М. – Т.: «Камалак». 1991. – Б. 285.*

² *Григорьев В. Современные монеты Кокандского ханства // Труды Восточного отделения императорского археологического общества. Вып. 2. Ч. 2 – СПб.: 1856.*

бўлганлар. Хусусан, Мусулмонкул, Алимкули амирилашкар ва Қаноатшоҳ оталиклар Қўқон хонлиги тарихида муҳим ўрин эгаллаганлар. Айниқса Мусулмонкул ва Алимкули амирилашкар даврларида оталиқ муҳри хонникига тенг бўлган¹.

Бухоро амирлиги ва Хива хонликларида ҳам Қўқон хонлигидаги сингари девонбеги мансабидаги амалдорлар зиммасига бир хил вазифалар юклатилган бўлса-да, айрим фарқли томонлари бор. Хусусан, Қўқон хонлигидан фарқли равишда Бухоро амирлигида девонхонага тегишли ҳужжатларнинг барчаси девонбеги ихтиёрида эмас, балки қўшбеги ихтиёрида сақланган. Бухоро амирлигининг бош вазири бўлган қўшбегининг девонхонаси бошлиғи, Қўқон хонлигидан фарқли ўларок, мирзабоши деб номланган. Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларида марказий бошқарув тизимидаги мансаб ва унвонлар вазифалари ўртасидаги тафовутни ишнинг 7-иловасида ёритишга ҳаракат қилдик.

Шунингдек, хўжа калон, нақиб, мирасад, садр, судур каби лавозимларга тайинланадиган шахсларнинг Муҳаммад пайғамбар ва тўрт халифалар (Абу Бакр Сиддик, Ҳазрати Умар, Ҳазрати Усмон ва Ҳазрат Али) авлодларидан бўлиши талаб этилган. Ушбу мансабдаги амалдорлар 120 тангадан 1200 тангагача ҳамда 50 дан 70 ботмонгача ғалла миқдорда йиллик ҳақ олганлар².

Мусулмон мактаблари ва мадрасаларида таълим олган шахслар шайхулислом, қозикалон, қози ул-қуззот, қози-аскар, қозимутлоқ, қозираис, муфти, аълам, мударрис, имом каби лавозимларни эгаллашган. Шайхулислом унвонини олиш учун биргина ўқиганлик ҳақидаги ҳужжатнинг ўзи етарли бўлмаган, ундан ташқари келиб чиқиши фақат хўжалар авлодидан бўлиши талаб этилган. Улар хондан совғалар, қиммат-

¹ *Воҳидов Ш.* Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Тошкент: 1996. – Б. 219.

² *Х. Б. Бобобеков.* «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв.). Дис. доктора исторических наук. Т., 1991. – Б. 51.

баҳо кийимлар, дон ва пуллар олиб туришган, шунингдек, умумий йиғимлар ва вақф ерлардан тушадиган даромадлар ҳисобига кун кўришган¹.

Шунингдек, шиғовул мансаби ҳам хон саройидаги юқори лавозимлардан саналиб, унинг нуфузи Кўқон хонлиги тугатилгунга қадар ўзгармай сақланиб қолган. Бундан ташқари удайчи лавозими энг олий мансаблар сирасига кирмаса-да, ҳукмдорлар томонидан уларга жуда катта ҳуқуқ ва имтиёзлар, ваколатлар берилган. Хон ҳузурига кирмоқчи бўлганлар аввало удайчига рўбарў бўлиб, мақсадини айтиши шарт бўлган.

Офтобачи эса келиб чиқиши жиҳатидан ҳукмдор саройидаги куйи ўринларда турадиган мансаблардан бири бўлиб, уни кўпроқ мулозимлар қаторига киритиш тўғридир. Бироқ хонликда амалда бўлган дастурхончи лавозимини мулозимлар рўйхатига эмас, балки сарой амалдорлари сирасига киритиш жоиз. Негаки, у бутун саройда ўтадиган турли хил йиғин ва тантаналарга бошчилик қилган. Буни биз Муҳаммад Алихон даврида нуфузли аъёнлардан саналган Маҳмуд дастурхончи мисолида кўришимиз мумкин. У бевосита ўзининг вазифаларидан ташқари, шиғовулга ҳам ёрдамчи саналган ва Қашқар масалалари билан ҳам шуғулланган. 1831 йилда Пекинда имзоланган Кўқон – Хитой шартномасини тайёрлаш ва имзолашда иштирок этган².

Кўқон хонлигида парвоначи мансабидаги шахс йирик мартаба соҳиби ҳисобланиб, турли даврларда Муҳаммад Қосим Ўшлик, Раҳматуллоҳ Минг, Шоҳи Марғиноний ва бошқа парвоначилар машҳур бўлишган³. Бухоро амирлигида ҳам парвоначи лавозими то 1920 йили амирлик тугатилгунга қадар амалда бўлиб келган.

Бекларбеги мамлакатда ҳукмдордан кейинги энг йирик мансабдорлардан бири ҳисобланиб, кўп ҳолларда бош кўмон-

¹ Н. А. Остроумов. Саргы. Ташкент. 1890. – С. 38.

² Тарихий атамашуносликдан ёрдамчи материаллар / Нуриддинов.Т., Дадабоев Я., Исроилов М., Эргашев А. – Т.: “Фан”, 2007. – Б. 14.

³ Ўша асар. – Б. 21–22.

дон вазифасини ўтаган. Қўқон хонлигида ягона бўлган бекларбегига жуда катта ҳуқуқ ва имтиёзлар берилган. Нормуҳаммад додхоҳ ва Қаноатшоҳ Оталиқлар хонликдаги машҳур бекларбегилар жумласидандир. Худоёрхоннинг акалари – Саримсоқбек ҳамда Маллахон ўз вақтида бекларбеги унвони билан Тошкент ҳокими бўлиб турганлар¹.

Рисолачи лавозими хон саройидаги ўртача мансаблар қаторига кириб, ушбу мансаб эгалари ҳукмдор билан вилоят ҳокимлари, туман беклари, бирор хизмат билан пойтахтдан узоқда юрган мансабдорлар, мамлакатнинг турли ҳудудларида жойлашган мунтазам кўшин бошлиқлари ўртасидаги ёзишмаларни олиб бориш вазифасини бажарганлар. Бошқа хонликлардан фарқли равишда айнан Қўқон хонлигида бу лавозимга бир вақтнинг ўзида икки киши тайинланган. Худоёрхон даврида ушбу вазифани Қулбобо ва Ҳотамқули деган кишилар бажариб, улар хоннинг Мусулмонқул васийлигидан кутулишига катта ёрдам берганлар. Шунингдек, хонликда яна жарчи, шукурчи, ахтачи, битикчи, закотчи, табоқчи, ҳалвочи, элчи, сурнайчи сингари бир қатор мансаблар ҳам бўлган.

Хонлик маъмурий жиҳатдан вилоятлар – бекликларга бўлинган. Вилоят ҳокими ёки бек лавозимига, одатда, хоннинг яқин қариндошлари, ўғиллари ёки нуфузли сарой амалдорлари билан яқинлиги бор маҳаллий амалдорлар тайинланган. Ҳокимлар вилоятдаги ҳарбий кучлар, миршаблар ва фуқаро бошқарувининг бошлиғи ҳисобланган².

Хонликдаги маҳаллий бошқарув аппарати вилоятлар марказида жойлашган. Маҳаллий бошқарув тизими ижро органи бўлиб, олий ҳукмдор номидан берилган топшириқларни бажарарди. Жумладан, у вилоятлар аҳолисининг турмуш тарзини бир маромда ушлаб туриш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари устидан назоратни амалга ошириш, ҳарбий кучларни сафарбар этиш, солиқларни тўплаш, давлат билан

¹ Ўша асар. – Б. 28–29.

² Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. – Т.: «Шарк», 2000. – Б. 49.

аҳоли ўртасидаги муносабатларни амалга ошириб боришга масъул эди.

Хонликдаги маҳаллий бошқарув тизими тепасида вилоят бошлиқлари – “ҳокимлар” турган. Баъзи манбаларда вилоят бошлиқлари “бек” ҳам деб аталади. Бу хусусда Сатторхон Абдугаффаровнинг маълумотлари эътиборга лойиқдир. У вилоятларни беклар ва ҳокимлар бошқарганлигини эътироф этар экан, уларнинг фарқига ҳам тўхталиб ўтади. Унинг таъкидлашича, иккаласининг ҳам мавқеи тенг бўлиб, фарқи – бек хон уруғидан бўлса, ҳоким оддий фуқаролардан бўлган¹ Бироқ кейинчалик хоннинг акаси ё укаси вилоят ҳокимлигига тайинланса, уларни бек эмас, балки ҳоким деб аташ урф бўлган.

Кўчон хонлиги Марғилон, Ўш, Андижон, Наманган, Шаҳрихон, Балиқчи, Навқот, Чуст, Булоқбоши, Аравон, Косон, Маҳрам, Сўх, Хўжанд, Тошкент, Туркистон ва Ўратепа бекликларига бўлинган. Тошкент шаҳри эса бекларбеги унвонига эга бўлган ҳоким томонидан идора этилган. Тошкент беги ўз кўли остидаги ерларга ҳоким бўлиб, чет давлатлар билан ўзаро иқтисодий ва дипломатик муносабатлар ўрнатиш ҳуқуқига эга эди. Беклар хон томонидан белгиланган солиқлар ва ҳарбий кучларни тўплаб хонга етказиб беришга мажбур эдилар. Бироқ аксарият ҳолларда улар ҳарбий куч ва солиқлар йиғишни ўз билганларича амалга оширар эдилар. Солиқлардан тўпланган пулнинг тегишли қисми хонга юборилиб, қолганини уларнинг ўзлари хоҳлаганларича сарфлар, уларни эса ҳеч ким назорат қилмас эди².

Т. Бейсембиев Тошкент вилояти ҳокимининг икки ёрдамчиси бўлганлигини қайд этиб, улар маҳаллий бошқарувнинг муҳим жабҳаларига жавобгар бўлганликларини таъкидлайди. Унга кўра, уларнинг бири – фуқаролик ишлари ва солиқ йи-

¹ Саттархан Абдул-Гаффаров. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими//Туркестанские ведомости, 1892. – № 26.

² Г. Холлиев, Х. Фуломов. Ўзбекистон тарихи. Т.: Университет, 1997. – Б. 52.

ғиш билан шуғулланиб саркор (ёки мирзабоши) деб аталган бўлса, иккинчиси – ҳарбий масалалар билан шуғулланиб, ботирбоши деб аталган¹.

Давлатшунослик нуқтаи назаридан қараганда, бу даврда Тошкент шаҳрининг бошқарилиши диққатга сазовордир. Шаҳар 1784–1800 йилларда бирор давлат таркибига кирмай, ўзи мустақил бўлиб, тўрт қисм (даҳа)га бўлинган. Тўрттала қисмига ҳам ҳокимлар бошчилик қилган. Савдо фаолияти билан шуғулланувчи Юнусхўжа 1784 йилги қурултойда шаҳар беги қилиб сайланади². У Тошкентнинг мустақиллиги учун курашиб, ҳатто Қўқон хонлигининг кўшинларига ҳам зарба берган. 1800 йилда эса шаҳар Қўқон хонлигига кўшиб олинади. Бундан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда ҳам худди Ғарбий Европадагидек, эркин шаҳарлар ёки шаҳар-республикалар бўлган. Бунга, жумладан, Тошкент яққол мисол бўла олади.

XVIII аср охирларига келиб Тошкентга Юнусхўжа томонидан босиб олинган Қурама музофоти, шунингдек, Сайрам, Чимкент ва Туркистон ҳудудлари бўйсунарди³. 1800 йиллардаги шаҳар бошқарувчиси хусусида қизик маълумотлар учрайди. Унга кўра, “Шаҳарда тартиб ўрнатиш учун махсус амалдор ажратилган бўлиб, “бошчи хўжа” деб юритилади. У шаҳарда тинчлик, ободончиликка жавоб беради. Майда қонунбузарликларни кўриб ҳал этади ва лозим бўлган ҳолларда жазолайди. Ким унинг ҳукмидан норози бўлса, ҳокимга арз қилади. Ҳокимнинг топшириғига кўра, бошчи хўжа аҳолига солиқлар солади ва уни йиғиб олади”⁴.

¹ Бейсембиев Т. Легенда о происхождении Кокандских ханов, как источник по истории идеологии в Средней Азии // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XIX вв. Алма-Ата: 1983. – С. 38–39.

² Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: «Адолат», 2003. – Б. 220–221.

³ Мадуанов С., Шалекенов М. История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII – начале XX вв. Туран, 2008. – С. 51

⁴ Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: «Адолат», 2003. – Б. 221.

Мадалихон ҳукмронлиги йилларида (1822–1842) Тошкент шаҳри ва унга тегишли шимолдаги мулклар йилига 20 минг червон тўлаб туриш шarti билан Тошкент қушбегиси ихтиёрига топширилади¹. 1835 йили Тошкент қушбегиси бекларбеги уновини кўлга киритади. Кўқон хонлигининг шимолдаги барча мулклари, яъни жанубий Қозоғистон ва шимоллий Қирғизистон ҳудудлари унинг ихтиёрига ўтади². Хон томонидан унга катта ваколатлар берилади.

Обручев қайд қилганидек, “Кўқонда мустабид бошқарув ҳукмрон, аммо хоннинг бевосита ҳокимияти Кўқон шаҳри ва унинг атрофлари билан чекланади. Хонликнинг қолган қисми бек ва хонлар томонидан идора қилинади, улар ўзларига ишониб топширилган ҳудудда чекланмаган ҳокимиятга эга”³.

Хонликнинг ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудудларида маҳаллий бошқарувнинг энг қуйи тизими – аминлик ва оқсоқоллик мавжуд бўлиб, улар амин ва оқсоқоллар томонидан идора қилинар эди. Аминлик ва оқсоқоллик маъмурий ҳудудига кўра, катта қишлоқ ёки бир неча кичик қишлоқлардан ташкил топган⁴.

Ҳ. Н. Бобобековнинг маълумотига кўра, шаҳарлардаги оқсоқоллар хоннинг ўзи томонидан белгиланган бўлиб, ундан ёрлик олишган ва савдогарлар, ҳунармандларларни мурасага келтиришган. Умуман, шаҳарнинг ички ҳаётига тегишли ишларни юритишган. Қуръон ва бошқа муқаддас китобларга таяниб, уларни оғир жарималарга, ўлим ва бошқа қаттиқ жазо-

¹ *Мадуанов С., Шалекенов М.* Кўрсатилган асар. – С. 55.

² *Маллицкий Н. К.* К истории Ташкента под Кокандским владычеством. – Протоколы заседаний Туркестанского кружка любителей археологии, год 5. – Ташкент, 1900. – С. 129.

³ *Обручев Н.* Военно-статистический сборник. Вып. 3. – СПб., 1863. – С. 130.

⁴ *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства. Казань. 1886. – С. 208.

ларга ҳукм этишган¹. Бошқа бир манбада қайд қилинишича, оқсоқол, юзбоши, элликбоши ва аминлар ҳукумат томонидан эмас, балки фуқаролар томонидан сайланган. Бу лавозимларга аҳоли ўртасида обрў-эътиборга эга кишилар сайланиб, сайлаш маросими жума намозларидан сўнг аҳоли ўртасида амалга оширилган ва бу Қўқон хонлиги маҳаллий бошқарув тизимининг ўзига хос жиҳатидир².

Бекликларга қарашли шаҳарларда раис, кўрбоши, миршаб, қози, мирза ва мирзабошилар қишлоқлардан келадиган даромад ҳисобига яшар эдилар. Қоровулбеги, мирохўр ва бошқа амалдорларнинг ҳар 15–20 тасига бир қишлоқ танҳо қилиб бериларди. Уларнинг ҳар бирига бошқа даромадларидан ташқари 50–30 чоракдан буғдой тўғри келарди³.

Бу вақтда қирғиз бийлари ва Қўқон хонлари ўртасидаги муносабатлар қирғизларнинг ички бошқарув сиёсатига таъсир эта бошлайди. Қўқон хонлиги таъсирига тушиб қолган қирғиз манап-бийлари илгариги маҳаллий бошқарув тизимини сақлаб қолишга эришган бўлиб, ушбу бошқарувнинг асосини халқ орасида амалда бўлган кўп асрлик урф-одатлар, яъни одат ҳуқуқи ташкил этган. Аслида меҳнаткаш аҳоли бошқарувдан четлаштирилган ва бошқарувни юритишда иштирок этмасди. Ҳуқуқий жиҳатдан саводсиз бўлган деҳқонлар, чорвадорлар ва миришкорлар бийларнинг ўз манфаатига қаратилган ҳаракатларини тушунмас, аксинча, улар уруғ. қабила манфаатларига қаратилган деб ҳисоблашарди. Бу, бир томондан, бий ва зодагонларга ўзларининг асл мақсадларини яширишда кўмаклашса, иккинчи томондан, меҳнаткашлар-

¹ *Х. Н. Бабабеков. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв.). Дисс. Доктора исторических наук. 1991. – С. 50.*

² *Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханства. Фрунзе. Илим. 1977. – С. 123.*

³ *Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань. 1886. – С. 208.*

нинг уларга сўзсиз бўйсунушига олиб келган. Аммо вақти-вақти билан халқнинг нафрати ошиб, оддий халқ билан зодагонлар ўртасида келишмовчиликлар юз бериб турган. Қирғиз бийлари расман бўлсада Қўқон хонлигига бўйсунушга мажбур эди. Уларнинг тобелиги Қўқон хони ва бекларига совғасаломлар йўллашларида намоён бўларди.

Г. А. Калпаковскийнинг ёзишича, уруғнинг бир жойда тўпланиб яшаши нафақат душмандан ҳимояланишга, балки муҳтожликда иқтисодий ва маънавий жиҳатдан ўзаро кўмаклашишга ҳам қулай бўлган¹.

1865 йилда Туркистонни бошқариш лойиҳасини тузиш бўйича Ф. Гирс бошчилигидаги комиссиянинг аҳолини сўроқ қилиши натижасида Қўқон хонлигида бекларнинг қирғизлар бошқарувига аралашганликлари ва бийларнинг бевосита тайинланганлиги аниқланган². Бу, албатта, манаплик (катта бий) мансабининг авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтишини истисно этмаган. Баъзан Қўқон хонлари томонидан тақдирланган қирғиз уруғ бошлиқларининг мансаблари уларнинг ўғилларига мерос сифатида ўтган. Бу эса Қўқон хонлиги томонидан қирғизларнинг маҳаллий бошқаруви тан олинганини кўрсатади. Мисол учун Алчибек бий Қўқон хонлигига бўйсунушдан илгари қирғизларни бошқарган ва унинг ўғли Ажибек Қўқон хони Мадалихоннинг махсус фармони билан додхоқ унвонига эга бўлган ва расман бутун қирғиз аҳолисининг бошқарувчиси этиб тайинланган (1838 йил). 1844 йилда Хидир Али беклик даражасига эришиб Таласни бошқарган. Кейинчалик бу ҳудуд 6 та бийликка бўлиб бошқарилган³.

XIX асрнинг 40-йилларида Қўқон хонлигининг кучсизланиши натижасида манап (катта бий) Ўрмон ўзининг ҳокимиятини қўшни уруғларга ёя бошлаган ва хонликнинг парвоначи

¹ Калпаковский Г. А. Особое мнение об основах местного управления киргизов. – ЦГВИА, ф. 400, Аз. ч., оп. 1871, д. 25, л. 493.

² Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Б. 191–193.

³ В. М. Плоских. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе, 1977. – Б. 122.

унвонига эга бўлган¹. Ч. Ч. Валихоновнинг сўзларига қараганда, Ўрмон кўшни уруғлардан закот олиб, амалда мустақил фаолият юритган. У Иссиқкўлда қурултой чақириб ўзини хон деб эълон қилган. Хоннинг бошқаруви эса юридик нормалар қабул қилишдан бошланган. Ушбу нормаларга барча қирғизларнинг бўйсунishi лозим бўлган. Унга кўра одам ўлдирганлик учун 300 та от ва бошқанинг хотинини ўғирлаганларга 40 та от жарима солиш белгиланган².

XIX асрга келиб қирғиз хони Ўрмонхон томонидан Иссиқкўл, Чу, Отбоши, Норин, Авлиёота ва Наманганнинг айрим ҳудудлари кўшиб олинган. XIX асрнинг 40-йилларида манаплик кучайиб, бек ва хонлик лавозимларига оқсуякларнинг вакиллари тайинлана бошлаган. Манаплар ҳатто оила муносабатларига ҳам аралашиб, махсус тартиблар жорий эта бошлаганлар. Мисол учун, Рискулбек марҳумни ерга кўмиш учун Кўқон савдогарларидан закот олган бўлса, қирғизлардан тўй ва аза учун закот олган³.

Хулоса қилиб айтганда, Кўқон хонлигида давлат бошқаруви мутлақ монархияга асосланган эди. Олий ҳукмдор – хон чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган. Унинг ҳузурида, гарчи Кенгаш фаолият юритган бўлсада, макур Кенгаш фақат маслаҳат ҳуқуқига эга бўлган. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига оид муҳим масалалар юзасидан охириги қарорни хоннинг ўзи қабул қилган.

Давлат бошқаруви марказий ва маҳаллий бошқарув тизимларидан иборат бўлган. Марказий аппаратдаги лавозимларга амалдорлар шахсан хон томонидан тайинланган. Бунда уларнинг хонга қариндошлиги ва унинг уруғидан эканлиги, хонга кўрсатган алоҳида садоқати, оқсуяк зодагонлар сулоласидан чиққанлиги, агар диний мансаб ва лавозимларга тайин-

¹ Ўша асар – Б. 123.

² Валихонов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том. 2, 1962. – С. 234.

³ В. М. Плоских. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе, 1977. – С. 137.

ланадиган бўлса шариат ва фикҳ илмини чуқур ўзлаштирганлиги ва бошқа жиҳатларига катта эътибор берилган. Марказий бошқарувдаги лавозимлар Бухоро ва Хива хонликларидан қисман фарқ қилган ҳамда ушбу лавозимлар мутлақ ва ўзгармас бўлмасдан, турли тарихий даврларда янги мансаб ва лавозимлар жорий этилган.

Хонлик маъмурий жиҳатдан вилоятлар – бекликларга бўлинган. Маҳаллий бошқарув тизимининг тепасида хон томонидан тайинланувчи бек ва ҳокимлар турган. Улар вилоят ва шаҳарларга мутасадди бўлишган. Кўчманчи чорвадор аҳоли бийлар томонидан бошқарилган бўлиб, баъзан хон ва беклар аралашиб турган бўлсада, бийлик асосан авлоддан авлодга мерос тариқасида ўтган. Бийларнинг хонликка тобелиги кўпроқ номинал характерга эга бўлган.

Хонликда Тошкент вилояти ҳокими алоҳида мавқега эга бўлиб, дастлаб қушбеги, кейинчалик бекларбеги унвонига эга шахс томонидан бошқарилган. Тошкент ҳокими кўплаб иқтисодий ва сиёсий ваколат ҳамда эркинликларга эга бўлган.

Ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудудларда аминлик ва оқсоқоллик маҳаллий бошқарувнинг қуйи тизимини ташкил қилган. Қуйи тизимда амин ва оқсоқолларни сайлаш тизими қисман амал қилган бўлсада, меҳнатқаш аҳоли вакиллари бошқарув ишларига асосан аралаштирилмаган.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ СУД ҲОКИМИЯТИ (суд тизими, жараёни ва далиллар масалалари)

Давлат ҳоқимиятини ташкил этиш, шу жумладан, суд ҳоқимиятини шакллантириш борасидаги тарихий тажрибамизнинг ижобий ва салбий жиҳатларини ҳар томонлама таҳлил этиш, ўз навбатида, бугунги кунда ижтимоий воқелигимиз учун монанд келадиган ҳамда жаҳон тажрибасининг илғор томонларини ўзида мужассамлаштирган мустақил суд ҳоқимиятини барпо этишда муҳим аҳамият касб этади. И. А. Каримов таъкидлаганидек, “Миллий давлатчилигимизнинг мустаҳкам пойдевори қўйилди. Ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадлари учун жаҳоннинг илғор андозаларига ва тажрибаларига, шу билан бирга, қадимий миллий давлатчилигимиз анъаналарига асосланган ва уйғунлашган ҳолда дадил қадам қўймоқдамиз¹.”

Шундай экан, миллий давлатчилик тарихининг муҳим масалаларидан бири бўлган суд ва судлов масалалари тарихини холисона ўрганиш ва ундан тегишли хулосалар чиқариш ҳамда давлатнинг тараққиёти ва ривожланишида унинг аҳамиятини кўрсатиб бериш бугунги кунда тадқиқ этилиши долзарб бўлган мавзулардан бири ҳисобланади.

Маълумки, Қўқон хонлигининг шимолий ҳудудларида бийлик судлари фаолият юритган бўлса, жанубий ҳудудларида бийлар билан бир қаторда қозилар ҳам иш олиб борганлар. Бийлик судларидан фарқли равишда қозилик судларида иш кўрувчи қозилар хон ёки бек томонидан тайинланган. Ҳар бир

¹ Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: «Ўзбекистон», 1997. — Б. 218.

вилоят судида бош қози бўлиб, улар орасида Тошкент вилоят бош қозисининг мавқеи юқори ҳисобланган.

Хонликдаги суд ва судлов масаласида олимларнинг қарашлари турлича. Жумладан, Ф. Бакиров ўзининг “Чор Туркистонида суд, шариат ва одат” китобида Қўқон хонлигидаги қозилар судига кенгроқ тўхталиб ўтган бўлса, В. П. Наливкин қозилик бошқа лавозимлар каби уламолар томонидан эгалланадиган мансаблар қаторига кирганлигини қайд қилади¹. Шунингдек, З. Муқимов ва М. Ҳамидованинг тадқиқотларида ҳам Қўқон хонлиги суд ва судловига оид маълумотлар мавжуд².

Ф. Бакировнинг ёзишича, хонликда қози ва муфтилардан иборат судлов ишларини олиб борувчи амал эгалари фаолият кўрсатган бўлиб, Тошкент беклигида тўрт хил қозилар иш юритган: Қози калон, Қозиюл куззот, Қозиал аскар ва Қози раис шулар жумласидандир³.

Қози калон бошқа қозилар каби бевосита хон томонидан тайинланган бўлиб, бу лавозимни эгаллаш учун шариатни ва фикҳ илмини яхши билиши шарт ҳисобланган. Қози калон ҳуқуқий жиҳатдан бошқа қозилардан расман фарқ қилмасда, оддий қозилар Қози калонга маълум даражада бўйсунган. Бу бўйсунуш Қози калоннинг буйруқларини бажаришдан иборат бўлган. Агарда Қози калон бошқа бир қози томонидан чиқарилган ҳукмга қўшилмаса, уни қайта кўриш ҳақида таклиф киритишга ҳақли бўлиб, ушбу таклиф қозилар учун мажбурий ҳисобланган. Шунингдек, Қози калон ўз ҳузурида иш олиб боришни таклиф қилиши ҳам мумкин бўлган.

¹ Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. – С. 107.

² Муқимов З. Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: «Адолат», 2004. – Б. 207–208; Ҳамидова М. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: ТДЮИ, 2004. – Б. 128.

³ Бакиров Ф. Чор Туркистонида суд, шариат ва одат. – Т.: «Фан», 1967. – Б. 9

Қозиларнинг иш юритишида: никоҳ шартномасини тузиш, мерос масаласини ҳал қилиш, турли ҳужжатларни расмийлаштириш, мулкни рўйхатга олиш, боқувчисини йўқотган (етим)ларнинг мулкларини рўйхатга олиш ва уларнинг манфаатини ҳимоя қилиш каби масалаларни атрофлича ўрганиб, шариат асосида ҳал қилиш асосий ўрин эгаллаган¹. Суд ҳокимияти Қози калон ва қозилар кўлида бўлиб, улар Қуръонга ва бошқа шариат манбаларига асосланиб иш кўрганлар.

Қози калон одил судлов ишларини амалга оширувчи сифатида айрим ҳукмлар устидан келган шикоятларни кўриб чиқиш учун қабул қилишга ҳақли эди. Шу боисдан у шикоятчиларни шахсан ўзи қабул қиларди. Бошқа қозилар эса бевоқиф аризаларни қабул қилиб, ўзларига тегишли ишларни бажарар ва суд мажлисида ишларни кўриб, ҳукм чиқарар эдилар. Қоида бўйича хонлик даврида қозилар устидан шикоят берилмас эди².

Қозиюл куззот (қозилар қозиси), хон томонидан шариатни чуқур биладиган кишилардан тайинланадиган мансаб эгаси. У гарчи алоҳида ҳуқуқлардан фойдаланмаса-да, қози калоннинг ёрдамчиси сифатида унинг томонидан топшириладиган айрим вазифаларни бажарар эди. Қози калон йўқ вақтларда вақтинча унинг ўрнини эгаллаб турарди³. Шу сабабли қозилар суди тарихида Қозиюл куззотлар айрим ҳоллардагина учрайди.

Қози-ал аскар беклар томонидан тайинланиб, беклар қошида фаолият олиб боровчи лавозим эгаси. Қозиал аскарлар махсус судья ҳисобланиб, беклар хизматида бўлган аскарлар томонидан қилинган жиноятларни текширар эдилар. Шу билан бирга беклар қошидаги айрим мансабдор шахслар томо-

¹ *Плоских М.* Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе. «Илим», 1977. – С. 129.

² *Бакиров Ф.* Чор Туркестонида суд, шариат ва одат. Т.: «Фан», 1967. – Б. 9–15.

³ *Культелеев Т. М.* Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата, 1955. – С. 73.

нидан қилинган мансаб жиноятларини ҳам кўрар эдилар. Қозил аскарнинг ҳукми устидан шикоят бевосита бекнинг ўзига топширилиши мумкин эди¹.

Қози раис қозилик қилувчи раис бўлиб, у ҳам бек томонидан тайинланарди. Бу мансаб эгаси икки вазифани: раис тариқасида миршаблик хизматини бажарар, кўчаларда, бозорларда тартиб ўрнатар ва диний маросимларнинг тўғри бажарилиши, кишиларнинг намоз ўқиши, рўза тутиши, шариат аҳкомларининг тўғри бажарилиши ва бошқа шу каби ишлар устидан назорат қилиши унинг раислик вазифаси ҳисобланган².

Лекин Қўқон хонлигининг сўнгги даврларида бозорларнинг кенгайиб, муомала турларининг ортиб бориши туфайли раисга фақат назоратчи вазифасинигина бериш кифоя қилмасдан, унга жазолаш ҳуқуқи ҳам берилди. Яъни раисга савдо масалаларида, ўлчовларда, оилавий муносабатларда шариат қоидалари кўпол равишда бузилган бўлса, суд қилиб жазолаш ҳуқуқи берилди. Маъмурий раҳбар ва қозилик ҳуқуқининг бир кишига берилганлиги маъмурий ва қозилик институтларининг мазкур масалада бирлаштирилганлигини кўрсатади. Қози раис мансаби бошқа хонликларда, хусусан, Хива хонлигида ҳам учрайди.

Олимхон томонидан 1810 йилда чиқарилган Ёрлик бўйича Қўқон хонлигидаги бошқа қозилар каби Тошкент қозилари ҳам жиноят ва фуқаролик ишларини шариат қоидаларига асосланган ҳолда ўзлари ҳал қилардилар. Лекин давлатга қарши жиноятлар кўпинча хоннинг ўзи томонидан, айрим ҳоллардагина беклар томонидан кўрилар эди³.

Қозилар томонидан чиқариладиган ҳукмлар кўпинча тан жазоси билан боғлиқ бўларди. Давлатга қарши ёки бошқача турдаги оғир жиноятларни бекларнинг топшириғига мувофиқ

¹ Ўша асар. – Б.75.

² Маълумки, ўрта асрларда Ўрта Осиёда мазкур вазифа мухтасиблар томонидан амалга оширилган.

³ Бакиров Ф. Чор Туркистонидан суд, шариат ва одат. Т.: «Фан», 1967. – Б. 11.

Қози калоннинг шахсан ўзи кўрарди. Қози калон ўлимга ҳукм қилиш ваколатига ҳам эга эди. Лекин ўлим жазоси бекнинг рухсати билан амалга ошириларди. Қозилар ҳукми қатъий ҳисобланар, шу билан бирга, бу ҳукмлар устидан бекка ёки хонга шикоят берилишига ҳам йўл қўйиларди. Ҳукмлар хон ёки бекнинг буйруғига мувофиқ қайта кўриш учун қозига юборилиши ёки бекор қилиниши ҳам мумкин эди. Қозилар ўз хизматлари учун ҳар бир мурожаат қилувчидан муҳр босиш, нусха олиш учун белгиланган миқдорда ҳақ олардилар.

Саидмуҳаммад Ҳакимхўжа Тошкентнинг Россия истило-си арафасидаги охириги Қози калони бўлган. У Кўқон хони томонидан тайинланган бўлиб, халқ олдида расмий суратда Кўқон хонлигига содиқ бўлиш тўғрисида қасамёд қилган. Генерал Черняев кўмондонлигидаги аскарларнинг Тошкентга ҳужуми вақтида у Себзорликлар бошида туриб чор аскарларига қаршилик кўрсатган. Лекин кўп ўтмай қасамини унутиб, рус аскарлари отган биринчи тўпнинг овозини эшитиши билан қаршилик кўрсатишдан воз кечади ва генерал Черняевга халқнинг таслим бўлганини хабар қилади. Ушбу хизмати учун генерал Черняев Саидмуҳаммад Ҳакимхўжани медаль билан тақдирлайди ва Қози калон вазифасида қолдиришга ваъда беради¹.

Кейинчалик “Муваққат Низом”га мувофиқ чор ҳукумати қозилар судини амалда қолдирган бўлса-да, Қози калон лавозимини тугатади. Шунга қарамасдан генерал Черняев Саидмуҳаммад Ҳакимхўжани Қози калон вазифасида қолдиради².

Қози калоннинг генерал билан дўстлигини кўрган кўпгина тошкентликлар ўз ерларини унинг номига хатлайдилар, чунки бу даврда маҳаллий халқларнинг ерлари рус аскарларига тортиб олиб берилади деган хабар тарқалган эди. Ушбу хабарга ишонган кўпгина кишилар Саидмуҳаммад Ҳакимхўжа номига боғ ва ерларини ёздириб улгурадилар. Кейинрок

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 34. рўй. 1. 243 а иш, 19-варақ.

² Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида.

Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. – Т.: «Шарқ», 2000. – Б. 84–89.

бу хабарнинг ёлғонлиги ошкор бўлгач, халқ ўз ерларини қайтариб беришни талаб қила бошлайди. Қози калон эса ишни пайсалга солади. Шикоятчилар сонининг кўплиги ва Қози калон номига хатланган ерларнинг катталиги боис янги тайинланган генерал-губернатор Қози калонни жавобгарликка тортади ва унинг номига нотўғри ёзилган ерларни қайтариб беришни талаб қилади. Аммо чор маъмурлари барча ерларни ўз эгаларига қайтариб олиб беришнинг урдасидан чиқолмайдилар¹. Мазкур ҳолат адолатни таъминлаш зиммасида бўлган шахснинг ўзи ошкора адолатсизликка қўл урганлигига ёрқин мисол бўла олади.

Қўқон хонлигида Қозиюл куззот лавозимида 30 дан ортиқ шахслар фаолият олиб борган бўлиб, тадқиқот натижасида уларнинг исми-шарифи ва ишлаган даври аниқланди².

Қўқон хонлигида муфти, аъламлар ҳам қози билан биргаликда иш кўрардилар. Муфтилик вазифасига тайинланувчи шахс Қози калон ёнида синов муддатини ўташи лозим бўлган. Синовдан ўтгач, муфтиликка номзод тариқасида хонга тақдим қилиниб, хон ёки бекнинг буйруғи билан муфтилик вазифасига тайинланган. Расман тайинланган муфтининг ўз номи битилган муҳри бўлган ва у бу вазифадан бўшатилиши билан муҳр қайтариб олинган³.

Муфтиларнинг шариат қоидаларини шарҳлаб берадиган ҳужжатлари ривоят деб аталарди. Хонлик даврида муфти маълум бир қозихонага биркитиб қўйилмасдан, томонлардан бирининг талаби бўйича ишда иштирок этарди. Қайси муфтига бориш даъвогар ёки жавобгарнинг ўзига боғлиқ бўлиб, ҳар бир шаҳарда амалда қанча муфти бўлиши аниқ белгилаб қўйилмаган⁴.

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 34, рўй. 1. 243 а иш, 21-варақ.

² 5-иловага қаранг.

³ Бакиров Ф. Чор Туркистонида суд, шариат ва одат. Т.: «Фан», 1967. – Б. 14.

⁴ Ўша асар. – Б. 13

Шундай қилиб, муфти даъвогарларга ариза ёзиб берувчи, тегишли ҳужжатларни қидириб топувчи, улар номидан шартнома тузувчи киши эди. Унинг асосий вазифаси шарият қоидалари тўғрисида маълумот бериш, кўзгатишган даъвонинг шаръий қоидаларга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслиги ҳамда тажрибада бундай ишлар қай тартибда ҳал этилиши ҳақида шаръий йўл кўрсатишдан иборат эди, бу эса, юқорида таъкидланганидек, ривоятнома деб аталарди. Шунингдек, муфти қозилар судида даъвогарнинг вакили сифатида қатнашиб, ўз хизмати учун томонлардан ҳақ оларди.

Машҳур ўзбек тараққийпарварларидан Сатторхон Абдуғаффоров ҳам ўз даврида қози ва машҳур муфти бўлган. У Кўқон хонлигининг Чимкент шаҳрида икки йил муфти лавозимида ишлаб, сўнгра қозилик вазифасига ўтади, Чимкент ва Кўқон шаҳарларида хизмат қилади. У қозилар ичида рус тилини яхши билувчи ягона киши бўлиб, кейинчалик бошқа вазифаларга ўтган.

С. Абдуғаффоров 1892 йилда “Юридическая летопись” журналининг 1-сонида қозилар ҳақида бир мақола ёзади. Таҳририят мазкур мақолани “Сатторхон ёзишмалари” деган ном остида эълон қилган¹. Мақолада Кўқон хонлигида одил судловни тўғри амалга оширишни таъминловчи қуйидаги шартлар кўрсатиб ўтилади: биринчи – хон ва бекнинг назорати; иккинчи – қонуншунос ва олимларнинг назорат юргизиш ишларининг бориши. Шунингдек, муаллиф қозининг давлат ҳокимиятига боғлиқ бўлиши лозимлигини таъкидлар экан, хон ва беклар қозиларнинг ҳаракати ва судлов ишларининг тўғри ҳал этилишини кузатиб боришлари лозимлигини уқтиради².

С. Абдуғаффоровнинг таъкидлашича, бу ҳаракат хон билан бекнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Хон ва бекларнинг назорати маълум расмиятчиликка, мураккаб қоидаларга бўйсундирилмаганлигининг сабаби: биринчидан, у

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 715. рўй. 1. 36 иш, 229-варақ.

² Ўзб.Рес. МДА, ф. 715. рўй. 1. 36 иш, 230-варақ.

даврдаги урф-одатларнинг соддалиги, иккинчидан, судларнинг фақат шаҳарларда ёки ҳукумат девонларида фаолият олиб бориши, учинчидан, суд жараёнларида бек ёки хоннинг ясовули деб аталган вакилнинг иштирок этиши, тўртинчидан, алоҳида муҳим ишлар судда кўрилганда бек ёки хоннинг ўзи ҳозир бўлиши лозимлиги билан боғлиқ эди¹.

Сатторхон ўз мақоласида Кўкон хонлигида қозилар фақат шаҳарлардагина эмас, балки қишлоқларда ҳам бўлганлигини тасдиқлайди. Унинг қозилар устидан назорат олиб бориш борсида илгари сурган шартлари, асосан, чоризм давридаги қозилик судларининг назоратсиз қолдирилишига қарши қаратилган, яъни чор ҳукумати давридаги қозилар устидан назоратни кучайтириш лозимлиги ҳақидаги таклиф тариқасида айтилган фикрлар эди.

Сатторхоннинг суд мажлиси тартибига оид фикрлари маълум аҳамиятга эга. Унинг таъкидлашича, ҳар бир даъвогар дастлаб бекка ёки хонга мурожаат қилиб, ўзининг ишини кўришни маълум қозига топширишни, сўнгра эса хон ёки бекдан суд мажлисига ўзининг назоратчи вакилини юборишни ва жавобгар билан гувоҳларнинг ҳозир бўлишини сўрар эди. Мақоладан ясовулнинг маълум даражада текшириш, тафтиш ишларини олиб боришга ваколатли шахс эканлиги англашилади. Агар иш судда муҳокама қилиш даражасида мураккаб бўлмаса у ўзининг текширишлари натижасини хонга ёки бекка маълум қилган. Унча мураккаб бўлмаган бундай даъволар юзасидан хон ёки бек ясовулнинг баёнотига асосан ишни ўзи ҳал қилган. Қозилар ҳукмининг ижро этилиши ҳам мақолада ясовулнинг вазифаси сифатида қайд қилинади.²

Даъвогар ўзининг турар жойидан, қозихонанинг қаерда жойлашганлигидан катъий назар ўзи хоҳлаган қозига мурожаат қилишга ҳақли эди. Далиллар ва гувоҳлар даъвогар ва жавобгар томонидан тақдим этилган. Муфти эса мазҳар ва тазкира ёзар ҳамда қози кўрган ишда вакил сифатида ишти-

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 715. рўй. 1. 36 иш, 231-варақ.

² Ўзб.Рес. МДА, ф. 715. рўй. 1. 36-иш, 229-варақ.

рок этарди. Қозилар суди зиндон жазоси билан бирга тан жазосини ҳам қўллаш ваколатига эга бўлган. Ўлим жазоси эса юкорида таъкидланганидек, Қози калон томонидангина белгиланиб, хон ёки бекнинг тасдиғидан ўтарди.

Қўқон ҳукмронлиги ўрнатилганга қадар қозоқ ва қирғизларнинг одат ҳуқуқида ўлим жазоси қўлланилмаган. Фақат Қўқон ҳукмдорлари турли жиноятлар учун кенг қўламда ўлим жазосини қўлашни жорий этганлар¹.

Баъзи ҳолларда қозилар тан жазоси ўрнига тошбўрон қилиш учун маҳкумни аҳолига топшириши ҳам мумкин эди. Тошбўрон қондаси бўйича ҳар бир киши айбланувчига тош отишга ҳақли бўлган. Биринчи тошни халқ олдида қозининг ўзи айбдорга отар, шундан кейин бошқалар уни давом эттирардилар. Шунингдек, қозилар жамоат иззаси тариқасида айбдорнинг юзини қорага бўяб, уни пиёда ёки эшакка тескари миндириб бозорни айлантиришлари мумкин эди. Хон ёки бекнинг олдида даъвогарнинг ариза кўтариб бориши, бу камданкам учрайдиган, айникса, мулкдор шахсларгагина тегишли бир имтиёз эди дейиш мумкин. Қозилар суди чоризм даврида ҳам сақланиб қолди, лекин унинг ташкил қилиниши ва иш кўриш тартиблари бутунлай ўзгарди².

Янги тартибга кўра қозилар судида энди фақат майда жиноятлар, масалан, майда ўғирлик, ҳақорат, жароҳат етказмайдиган даржада дўппослашларга доир ишларгина кўриладиган бўлди. Маҳаллий халқ вакиллари томонидан содир этилган жиноятларни чор ҳукуматининг оддий судларига ёки ҳарбий судларига бериш ваколати губернаторлар ихтиёрига топширилди. Шу билан бирга маҳаллий халқ вакиллари томонидан қилинган айрим жиноятларга хон ёки бек шариат қонунлари асосида жазо белгилаши ҳам мумкин эди.

Хонлик давридаги Қозиюл қуззотлар ўзлари кўриб чиқишлари учун ҳар қандай ишни қабул қилишга ҳақли бўлган

¹ *Мадуанов С., Шалекенов М.* Кўрсатилган асар. – Б. 58.

² *Бакиров Ф.* Чор Туркистониде суд, шариат ва одат. Т.: «Фан», 1967. – Б. 15.

бўлсалар, қози ва бийлар эса фақат ўз ҳудудлари доирасида турган даъвогарларнинг даъвосинигина кўриш ва ҳал этиш ҳуқуқига эга эдилар. Қозиларга кўрган ҳар қандай ишлари учун ҳақ ёки маош тайинланмаган, уларнинг иш ҳақи жамоанинг қарори асосида белгиланган¹.

Суд муҳокамасининг ўзи ҳам “мурофаа” маҳкамасида юзлаштирилиб, савол-жавоб тариқасида олиб борилар эди. Ҳар бир тараф ўз даъвосини исботлаш учун ўтмишдаги тажрибаларга, воқеаларга ва чиқарилган эски ҳукмларга мурожаат қилар эди.

Қозилар суди қандай ишларни кўриши аниқ белгилаб қўйилмаганлиги боис кўпгина бойлар, катта ер эгалари устидан иш ҳақи, хизмат эвази жанжаллари ва чорикорлик ҳақидаги даъволар билан қозиларга мурожаат қилинган. Қозилар судининг меҳнаткашлардан кўра кўпроқ бойлар ва катта ер эгаларига ён босиши равшан кўринар эди. Иш ҳақини даъво қилиб келганлар ёки ўз ҳиссасини ололмаган чорикорлар қозилар судида адолатсиз ҳукмга дуч келадиган ҳолатлар ҳам учраб турарди. Шунингдек, қозилар судида оилавий масалалар, хотин-қизлар ҳуқуқи масалалари ҳам шарият қонунлари асосида ҳал этиларди. Шарият бўйича хотин-қизларнинг ҳуқуқлари чекланганлиги, эрларнинг эса ҳуқуқий жиҳатдан устунлиги қозилар судида ўз таъсирини ўтказарди. Қозилар суди муҳокамаси, гарчи, ошкора ҳисобланса-да, лекин амалда бундай эмасди.

Қозилик судида далиллар хусусида шариятда бир қанча қоидалар мавжудлигига қарамасдан бу масала шариятда тўла ва аниқ ёритилган дея олмаймиз. Қозилар судида далил тариқасида: даъвогар ёки жавобгарнинг ўз айбига иқрор бўлиши, гувоҳлик ва қасам ичишлар белгиланган².

Шарият бўйича судланувчи ёки жавобгарнинг ҳамда даъвогарнинг ўз айбига иқрор бўлиши далилларнинг энг

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 715. рўй. 1. 36-иш, 230-варақ.

² Бакиров Ф. Чор Туркистонда суд, шарият ва одат. Т.: «Фан», 1967. – Б. 9–10.

аълоси ва кучлиси ҳисобланарди. Иқрор албатта, суд олдида айтилиши лозим бўлган. Суддан ташқари бўлган иқрор фақат гувоҳлар томонидан тасдиқланган ҳолдагина ҳақиқий деб топилар, акс ҳолда, иқрор далил ҳисобланмасди. Вояга етмаган ва ақли расо бўлмаган шахсларнинг иқрор бўлишлари далил сифатида қабул қилинмаган.

Шариат қоидаларини изохловчи бир қанча шарҳномалар мавжуд бўлиб, қозилар учун эътиборли шарҳномалардан бири “Ҳидоя” ҳисобланган. “Ҳидоя”да иқрор ҳақида: “Иқрор бўлишлик бу ҳақиқатан энг яхши исботловчидир. Айниқса, бу иқрор айбни ўз зиммасига олган кишига хўрлик ва ачиниш келтирадиган бўлса, у яна ҳам алоҳида аҳамиятлидир”¹, дея таъкидланади.

Албатта, шариат бир томондан иқрор бўлишликнинг қимматини жуда баланд кўтарса, иккинчи томондан унинг аҳамиятини шубҳа остига ҳам кўяди. “Ҳидоя”нинг иккинчи бир жойида “иқрор бўлишлик бу нисбий далилдир”² дейилиб, иқрордан кейин айбланувчи ёки жавобгарни атрофлича сўроқдан ўтказиш талаб этилади.

Гувоҳларнинг кўрсатмаси шариат бўйича асосий далиллардан бири ҳисобланади. Лекин гувоҳлар кўрсатмасини далил деб топиш учун шариатда маълум шартлар қўйилган. Биринчи ва энг муҳим шарт, бу гувоҳнинг мусулмон бўлишидир. Бошқа дин вакилларининг берган гувоҳликлари эътиборга олинмаган, фақат ислом динидаги гувоҳнинг берган маълумотларигина ҳақиқий ҳисобланган. Гувоҳлик берувчи кишининг сўзи тўғри ёки нотўғрилигининг ажри унинг ўз зиммасида бўлиб, муҳими гувоҳ диний қоидаларни тўла ва доимий бажариб келган бўлиши шарт ҳисобланган. Шунга биноан агар гувоҳ руҳонийлардан бўлса, унинг берган маълумоти биринчи даражали ҳақиқат ҳисобланган. Иккинчидан, закот берувчиларнинг гувоҳликлари ҳам алоҳида эътиборли

¹ Бурҳониддин Марғиновий. Ҳидоя. Т.: 2002. – Б. 67.

² Бурҳониддин Марғиновий. Ҳидоя. Т.: 2002. – Б. 69.

ҳисобланарди¹. Бу билан шариат бойлар ва мулкдорларнинг гувоҳликларини камбағаллар гувоҳликларидан юқори кўйганлигини кўришимиз мумкин бўлади.

Шариатнинг гувоҳлик масаласидаги қоидаларидан яна бири бу эркаклар томонидан берилган гувоҳликнинг аёлларникига нисбатан афзал ҳисобланишидир. Шариатда иккита аёл томонидан бериладиган гувоҳлик битта эркак томонидан бериладиган гувоҳликка тенглаштирилган.

Жиноят ишлари бўйича аёллар гувоҳликка чақирилмаган ва улар томонидан бериладиган гувоҳлик эътиборли ҳисобланмаган. Аёллар фақат олди-берди, айниқса, оилавий масалалардагина гувоҳлик беришлари мумкин бўлган. Шариат ҳар бир масаланинг, албатта, икки гувоҳ билан исботланиши лозимлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳар бир иш бўйича иккита эркак гувоҳ бўлиши талаб этилган. Агар фуқаролик ишлари бўйича аёллар гувоҳ бўлса, уларнинг сони тўрттага етиши шарт ҳисобланган. Шу билан бирга шариат тарафларга гувоҳларга нисбатан норозилик билдириш ҳуқуқини ҳам беради. Агар жавобгар бирорта гувоҳнинг тўғри гувоҳлик беришидан шубҳаланса, қозининг олдига келиб, уни гувоҳлар жумласидан чиқаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга эди. Қози жавобгарнинг гумони асосли эканлигини текширган ва бу текширув ошқора ёки яширин ўтказилиши мумкин бўлган².

Шариат бўйича қасам ичиш жиддий аҳамиятга эга бўлган далил ҳисобланган. Лекин баъзи бир бойлар қозилар олдида қасам ичишни ўзларига номус деб билганлар. Қасам ичиш ўз обрўларининг пасайишига олиб келади деган мулоҳаза билан улар қасам ичишдан бош тортганлар.

Шундай қилиб, суд муҳокамаси икки тарафни яраштиришга интилиш билан бошланиши керак бўлган. Агар суд-

¹ Бакиров Ф. Чор Туркистонда суд, шариат ва одат. Т.: «Фан», 1967. – Б. 17.

² ЎзР МДА, ф. И-715, рўй. і. 36-иш, 229-варақ.

нинг яраштириш ҳақидаги таклифи қабул қилинмаса, қози мажлисни очиб, ишни текширишдан бошлаган.

Хулоса қилиб айтганда, Қўқон хонлиги суд тизимининг таҳлили унинг қуйидаги алоҳида хусусиятларини ажратиб кўрсатишга имкон беради. **Биринчидан**, Қўқон хонлигида бошқа хонликлардан фарқли ўлароқ яраштирув институти мавжуд бўлган; **иккинчидан**, хонликда судлар фаолиятига маҳаллий ёки бошқа маъмурий идоралар аралаша олмаган; **учинчидан**, судда ишлар ошкоралик асосида олиб борилган; **тўртинчидан**, хонликда муайян бир ишни кўриб ҳал этишда фикҳ илми уламолари ва муфтийлар хулосасига таянилган; **бешинчидан**, ҳукм ёки қарордан норози бўлган тараф кассация тартибида қозилик маҳкамасига, бек ёхуд хонга мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлган; **олтинчидан**, ҳарбийлар томонидан содир этиладиган жиноятлар алоҳида қозилар, яъни қози аскарлар томонидан кўриб чиқилган; **еттинчидан**, давлатга қарши қаратилган жиноят ишларини кўриб чиқишда шахсан хоннинг ўзи иштирок этган.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ ВА ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРИ

Халқимиз уч минг йилдан ортиқроқ даврни қамраб олган ўз давлатчилиги тарихига эга экан, у ана шу узоқ вақт давомида бошқа халқлар ва давлатлар билан узвий алоқада бўлиб келган. Маълумки, дуёнинг жуда кўп давлатларида ушбу масалага ҳамиша катта эътибор бериб келинган. Ғарб мамлакатлари тарихидаги ташқи сиёсат ва дипломатик алоқалар масалаларига кўплаб асарлар, нашрлар бағишланганлиги кўпчиликка маълум. Сўнгги йилларда қатор хорижий Шарқ давлатларида ҳам бунга алоҳида аҳамият берилаётганлиги кўзга ташланади.

Таъкидлаш жоизки, бизнинг тарихимизда юз берган воқеликларни тиклаш, уларни илмий ўрганиб, халқимизнинг маънавий мулкига айлантириш нафақат катта меҳнат ва касб-маҳоратини, балки бир неча хорижий тилларни мукамал билишни ҳам тақозо этади. Чунки, бизгача етиб келган ўрта асрлар даврига оид асарларнинг каттагина қисми араб ва форс тилларида битилган. Сўнгги бир неча аср мобайнида дипломатик ёзишмалар таомилга кўра форс тилида амалга оширилиб келинган. Бунинг устига, хонликларнинг архивлари бизгача тўла етиб келмаган, улар бу ерда юз берган сиёсий воқеалар жараёнида талон-тарож қилиб юборилган. Дипломатик ёзишмаларнинг кўпчилиги қўшни давлатлар архивларида сақланиб қолган ва ўша мамлакатларда эълон қилинган тўпламлардан ўрин эгаллаган.

Маълумки, миллий манфаатлар устуворлигига таяниб, оқилона ташқи сиёсатни амалга ошириш ўз навбатида давлатнинг ички ва ташқи мустақиллиги, хавфсизлиги, тараққиёти-

ни белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов яқин ўтмиш хусусида қуюнчаклик билан таъкидлаганидек, “Ўзбекистон Республикаси учун мустақил ташқи сиёсат юритиш – давлат фаолиятининг янги ва амалда қўлланилмаган йўналишларидан биридир. Яккаҳоқимлик тизими шароитида Ўзбекистон халқаро майдонга тўғридан-тўғри ва очиқ чиқиш имкониятидан маҳрум этилган бўлиб, ўзининг ташқи давлат идораларига, етарлича дипломатларига ва ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги мутахассисларига эга эмас эди”¹.

Ушбу фикрлардан келиб чиқиб, миллий давлатчилик тарихининг муҳим масалаларидан бири бўлган ташқи сиёсат ва дипломатик муносабатлар тарихини ҳолисона ўрганиш ва ундан тегишли хулосалар чиқариш ҳамда давлатнинг тараққиёти ва ривожланишида унинг аҳамиятини кўрсатиб бериш бугунги кунда тадқиқ этилиши долзарб бўлган мавзулардан бири ҳисобланади.

Ўрта Осиёдаги учала хонликнинг ўзаро элчилик алоқалари тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ўзаро дипломатик борди-келдилар изчил суратда амалга оширилиб борилган бўлсада, уларнинг ҳатто пойтахтларида ҳам бир-бирларининг доимий ваколатхоналари бўлмаганлигини кўрамиз. Дипломатик муносабатлар фақат орада низо кўзгалган пайтлардагина узиб қўйилган.

Одатда, Бухоро ёки Қўқон хонлигидан келган элчиларга, албатта, Хива хони ҳам ўз дипломатик вакилини қўшиб жўнатган. Бу ердан борган элчи ҳам ўз навбатида уларнинг элчилари ҳамроҳлигида қайтган. Далилларга мувофиқ киладиган бўлсак, 1854 йилда “Бухоро элчиси Абдулвоҳид Мирохўрга Раҳматулло маҳрамким, “Қоракўз” лақаби билан машҳурдур, элчилик юнуси била анга қўшуб, муҳаббатнома топ-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: «Ўзбекистон», 1996. Б.50.

шуруб Бухоро сари ирсол қилинди”¹. Ёки 1855 йилда “Кўқондан муъаззаз ва мукаррам кишиси Ўринхўжа Мирасадни элчилик расми била онга мусоҳиб қилиб, тухфати лойиқ ва тансуқоти мувофиқ ва мусодақат номайи топшуруб, Хоразми жаннат базм самтига ирсол этди”². Бундай маълумотларни кўплаб келтириш мумкин.

Умуман, Ўрта Осиё хонликларининг ташқи сиёсат соҳасидаги ҳужжатлари: турли тарздаги дипломатик ёзишмалар, хорижий давлатларга қилинган мурожаатномалар, дўстона мазмундаги мактублар, хонликларга четдан келган хатлар ва жавоб мактубларининг кўпчилиги, юқорида таъкидланганидек, бу давлатларнинг архивлари ўз вақтида талон-тарож қилинганлиги боис бизгача қисман етиб келган, холос.

Олимхон ўз даврида элчилик муносабатлари масаласига алоҳида эътибор берган. Манбада қайд қилинишича, у Жаҳонгиртўрани Пекинга, Абдурахмон шарбатдор билан Домла Эрназар элчини эса бир неча одамлар билан Туркия подшоҳи Султон Маҳмудхон ҳузурига элчи қилиб, ҳадялар ва тухфалар билан юборади. Ҳар икки тарафдан элчилар иззат икром ва ҳадялар билан қайтиб келадилар³.

Маллахон даврида Қоратегин вилояти Кўқонга тобе бўлади ва Хитой билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилинади, аммо бу борада муваффақият қозонилмади.

Эрон билан олиб борилган дипломатик муносабатларга оид асосий ҳужжатлар Техрон давлат архивида ҳамда ушбу мамлакатдаги шахсий кутубхоналарда сақланиб қолган. Бу борада Эрон ташқи ишлар вазирлиги ҳузурида ташкил этилган “Марказий Осиё ва Кавказни тадқиқ этиш маркази”

¹ М. М. Ҳайруллаев таҳрири остида. Ўзбек дипломатияси тарихидан. Т.: 2003. – Б. 144.

² Ўша жойда.

³ Муҳаммад Фозилбек. Мукамал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв № 5971, 31-варақ.

сўнги йилларда Эрон – Марказий Осиё муносабатларига доир воқеалар тафсилоти ёритилган манбаларни чоп этишга алоҳида эътибор бераётганлигини таъкидлаш жоиз. Жумладан, улар орасида Бухоро билан Қўқон ўртасидаги алоқалар ёритилган лавҳалар ҳам мавжуд.

Манбаларда қайд қилинишича, 1807 йилда Қўқон аскарлари Бухорога қарашли Ўратепага яқин қишлоқлардан бирига ҳужум қилиб, Ўратепа ҳокими – қушбеги Ҳакимбийнинг укаси Ўткир сўфини одамлари билан асир олиб кетишган. Улар узок муддат Қўқон хони ихтиёрида ушлаб турилган. Қўқон хони Олимхон 1810 йил 5 январда Ўратепага ҳужум қилиб, кўплаб одамларни асир қилиб олиб кетган. Унга жавобан 1810 йил 15 январда Бухоро кўшинлари қўқонликлардан 150 кишини асир олиб, Бухорога олиб кетганлар. 20 ва 24 январ кунлари Бухоро хони Қўқонга қарши 18000 кишилиқ кўшин жўнатган. Аммо бу кўшин Жиззах яқинида Олимхон кучлари билан тўқнаш келиб, унга ҳужум қилишга журъат эта олмасдан орқага қайтади. Олимхон эса май ойида Тошкентни кўлга киритишга муваффақ бўлади. 18 майда у ердан қочган Тошкент ҳокими Ҳожа ва Қобилбий деган қалмиқ ўзларининг бир неча суворий шериклари билан Амир Ҳайдар ҳузурига келадилар. Улар амирга бешта қалқон, ўн бешта яхши милтиқ, қимматбаҳо эгар-жабдуқлари ҳамда ёпинчиғи билан 15 та арғумоқ тортиқ қиладилар. Амир Ҳайдар ўз навбатида, Ҳожа ва Қобилбий ҳамда уларнинг 3 та шеригини олтин ғилофли ханжарлар билан сийлайди. Бундай ханжарлар Бухорода маъмурият белгиси сифатида тан олинарди”¹.

Хонликнинг Россия билан дипломатик муносабатлари ҳам узок тарихга эга. Жумладан, Россия императори Александр I Россиянинг Техрондаги элчихонасида ишлаб, жуда кўп тажриба орттирган дипломат Александр Федорович Негри (1784–1854) раҳбарлигида Бухорога жўнатган расмий элчиси орқали амир Ҳайдарга юборган Ёрлиғида, шунингдек,

¹ Ўзбек дипломатияси тарихидан. ... – Т.: 2003. – Б. 205.

Россия ташқи ишлар вазири К. В. Нессельроднинг А. Ф. Негрига берган кўшимча қўлланмасида (1820 йил 25 июль) бир қатор топшириқлар баён этилган. Мазкур топшириқларнинг дастлабкиси айнан Кўқон хонлигига тааллуқли бўлиб, унда Кўқон хонлиги аҳволини, унинг музофотлари, табиий бойликлари, савдоси, бошқаруви, ҳозирги ҳокимнинг хислатлари ва хонликнинг кўшнилари билан муносабатларини билиш кераклиги таъкидланади¹.

Кўқон хони Муҳаммад Алихон Сибир генерал-губернаторига расмий нома битиб, уни ўз элчиси Соатбек Султбеков орқали жўнатади. Элчи Омск шаҳрида қабул қилинади. Тошкент қушбегиси номидан ёзилган мактубда русларнинг Кўқон хонлиги билан чегарадош даштларда ҳарбий истеҳкомлар қуришларига норозилик билдирилган эди².

Муҳаммад Алихон 1841 йилда Кўқон–Бухоро муносабатлари ёмонлашган чоғда ҳам Россия билан дўстона муносабат ўрнатишга интилиб элчи юборган эди. Кўқон хони Россия билан дўстона муносабатлар ўрнатиш, савдо-сотикни ривожлантириш ҳамда Маккага ҳаж зиёратига борадиганларнинг Россия (Астрахан) орқали ўтишларига рухсат берилишини сўраган эди. Хон элчиси Муҳаммад Халил Соҳибзода эшон 1842 йил 13 февралда Санкт-Петербург шаҳрида рус императори томонидан расман қабул қилинади. Император томонидан ёзилган жавоб хатида Россия ҳам Кўқон билан дўстона муносабатлар ўрнатишдан манфаатдор эканлиги таъкидланган³.

Кўқон хонлигининг ташқи алоқаларида Қашқар орқали Шарқий Туркистон шаҳарлари ва Хитой билан олиб борилган муносабатлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Кўқон хонлигига тегишли архив ҳужжатларининг бирида Кўқон–Қашқар муносабатлари тўғрисида бир муҳим маълумот учрайди. Унга

¹ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Москва. 1979. – С. 453.

² Зийев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: «Шарқ», 1998. – Б. 82–83.

³ Ўз Р. МДА. Ф. – И – 715, р. 1, 4-иш, 6–20-варақлар.

кўра, Худоёрхон даврида бу муносабатлар яхши йўлга қўйилмагани маълум бўлади. Яъни: “Кўконнинг Қашқарга нисбатан муносабатлари хусусида, айтиш керакки, улар ҳал этилмасдан жуда чўзилиб кетган ва барча маълумотларга кўра Худоёрхон билан Ёқуббек ўртасида ҳеч қачон дўстона алоқалар ўрнатилиши мумкин эмасди. Савдо алоқалари ҳам жуда чекланган”¹. Лекин шунга қарамасдан Ч. Ч. Валихоновнинг маълумотига кўра, Қашқарда умумий сони ва аҳамияти жиҳатидан биринчи ўринда кўконликлар, кейин бухороликлар, сўнгра бадахшонликлар, кашмирликлар ва балхликлар турган. Охирги уч халқдан ташқари барча хорижийларни хитойликлар “анджиджон”, яъни андижонликлар деб атаганлар. Уларнинг ҳаммалари Кўкон хонлиги ва Хитой ҳукумати ўртасида 1831 йилда тузилган шартномага биноан Қашқарда истиқомат қиладиган, резидент ва консул ҳуқуқига эга бўлган кўконлик оқсоқолга бўйсунганлар. Оқсоқол Кўкон хони томонидан тайинланган ва хон хазинасига йилига 500 кумуш ёмби² жўнатиб турган. Ушбу оқсоқол ҳузурида қози, имом ва кўрбошилар билан бирга, “хон даллоли” деб аталувчи мансабдор ҳам бўлган. Бу мансабдор муҳожир савдогарлар билан бўладиган савдо-сотик ишларида даллоллик қилгани учун, башарти бу савдо кумуш ёмби билан амалга оширилган бўлса, ҳар ёмбидан 3 тилла, агар олтин билан амалга оширилса ўндан бир улушини олган. Қашқардан чиқиб кетаётган карвондаги ҳар бир уловдан 2 тангадан бож олинган. Даллоллар хазинага йилига 1200 дон фу-чой, яъни 3600 кумуш пул тўлаб турганлар. Бунинг эвазига оқсоқол кўрбошилар ёрдамида савдогарларни йўлда қароқчилардан ҳимоя қилган³.

Кўкон хонлигининг Хива билан дипломатик алоқалари тўғрисида Огаҳий “Гулшани давлат” асарида батафсил маълумотлар берган. Чунончи, 1855 йилда Хива хонлигидан Кубод-

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 34. рўй. 1. 243а иш, 11–22-варақлар.

² Ёмби – кумуш танга; оғирлиги 50 лон (1,8 кг).

³ Валихонов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том. 2, 1962. – С. 364.

хон хўжа хон фармони билан Қўқон хонлигига элчи бўлиб боради. Худоёрхон унга кўп илтифотлар кўрсатиб, яхши меҳмон қилади. Хива хонлиги элчиси кетар чоғида Худоёрхон ўзининг яқин кишиларидан бири Ўрунхўжа Мирасадни элчилик расми билан унга кўшиб юборади. Қўқон элчиси Хива хони томонидан яхши кутиб олиниб, иззат-икром кўрсатилади. Қўқон хонлиги элчиси Хива хонига ўзи билан олиб келган совғасаломларини топшириб, Худоёрхоннинг дўстлик ҳақидаги мактубини хонга тақдим қилади. Хива хони ҳам дўстлик рамзи сифатида унга совғалар ҳадя этади¹.

1856 йилда Хивалик шоирлардан бири Дўстниёз Қўқонга элчи қилиб жўнатилади. У Хива хони томонидан Қўқон хонига юборилган совғаларни ва мактубни топширади. Бир неча муддатдан сўнг Худоёрхон ўзининг мулозимларидан бири бўлган Муҳаммад Раҳим эшик оғасини турли тухфалар билан элчига кўшиб Хивага жўнатади. Мазкур элчи Дўстниёз билан биргаликда Хоразмга келиб, Хива хонига Худоёрхон томонидан бериб юборилган омонатларни топширади².

1858 йили Хива хони мулозимларидан бири Соҳиб Назарбий Қўқонга элчи бўлиб келади. Бу вақтда Худоёрхоннинг укаси Муҳаммадёрхон Қўқон хони бўлиб, унинг Соҳиб Назарбийга кўшган элчиси Мирзо Абдулвахҳоб понсадбоши билан Хивага келади³. Шу даврда Худоёрхон айшу-ишратга берилиб, давлат бошқарувига умуман эътибор бермай қўйган эди. Натижада Муҳаммадёрхон акасини салтанатдан қувиб чиқаради. Худоёрхон бориб Бухоро амири Насруллонинг ҳимоясига киришга мажбур бўлади.

Бундан ташқари, Қўқон хонлигининг Туркия билан алоқалари ҳам яхши йўлга қўйилган эди. Собиқ Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовскийнинг юқорида тилга олин-

¹ *Огаҳий*. Гулшани давлат. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв. №7572, 103 б варақ.

² *Огаҳий*. Гулшани давлат. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв. №7572, 120 а варақ.

³ Ўзбек дипломатияси тарихидан. ... – Т.: 2003. – Б. 339.

ган “Туркистонда Ислом” номли маърузасида тахтга Умархон ўтирганидан кейин Кўқон хонлиги ўзининг қисқа муддатли олтин даврини бошидан кечиргани ва биринчи марта Туркия билан дипломатик муносабатлар ўрнатилганлиги қайд этилади¹. Огаҳийнинг “Жоме ул-воқеоти Султоний” асарида ҳам Кўқон-Туркия дипломатик муносабатлари хусусда маълумотлар мавжуд. Улардан бирида қайд қилинишича, “Хўқанд вилояти волийсининг элчиси Бек Муҳаммадниким Истанбули шарифга ихлос топмиш эрди, андоқким юқорида мазкур бўлди, анга амри олий мужуби била атба сепеҳр мартаба ходимларидан ходимларидан Раҳматулло Қоракўзга элчилик тариқаси била масхуб бўлуб, сана минг икки юз олтмиш еттида (1851 йил) муҳаррам ойининг аввойилида мураққат рухсати берилди”².

1865 йилнинг бошларида Кўқон хони Султон Сайидхон чор Россияси тажовузига қарши курашда ёрдам сўраб Усманийлар султонига ўз элчиларини жўнатади³. Элчи 1865 йилнинг апрелида Истамбулга етиб боради⁴. Ўша йилнинг 31 августида Усманийлар ҳукумати Кўқон хонининг илтимосини “Мажлиси махсус”да муҳокама қилаётган бир пайтда амирлашкар Алимқулнинг ўлими ва чор Россияси кўшинларининг Тошкентни ишғол қилганлиги хабари Истамбулга етиб келади. Усманийлар султони Абдулазиз (1861–1879) фармонида кўра, Кўқон ва Бухорога мактуб ёзилиб, элчиларга йўл харажатлари учун маблағ ажратилади. Мактубда султон Абдулазиз Ўрта Осиё хонларини бирдамликка чақиради⁵.

¹ ЎЗР МДА, ф. 461, рўй.1. 1260-иш, 3–8 варақлар.

² Огаҳий. Жомеъ ул-воқеоти султони. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 5786.

³ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. ... – Б. 90.

⁴ Записка графа Н. П. Игнатъева // Исторический вестник. 1914. № 4. – С. 123.

⁵ Раҳмонқулова З. XVI–XIX аср бошларида Ўрта Осиё ва Усманийлар давлатлари ўртасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи. Тарих фанлари номзоди... дис. автореф... –Т.: 2003. – Б. 19.

Кўқон хонлиги Ҳиндистондаги Ост Индия компанияси орқали Англия билан ҳам дипломатик муносабатлар ўрнатганлиги маълум. Бунда савдо алоқаларини ривожлантиришдан тортиб, ўзбек хонликларини Россия босқинига қарши бирлаштириш масалалари ҳам кўрилган¹.

Руслар босқини чоғида ҳарбий жиҳатдан нисбатан заиф бўлган Кўқон хонлиги дипломатик каналларни кенгроқ ишга солишга ҳаракат қилган. Бу борада ҳаракатдаги чор қўшинлари кўмондонлари ҳузурига юборилган элчиллик миссиялари шундан далолат беради². Хусусан, 1866 йилнинг мартдан декабрига қадар Туркистон вилояти ҳарбий губернатори вазифасида турган Д. Романовский ҳузурига Худоёрхон дўстлик ва тинчлик алоқаларига риоя қилиш, икки ўртада савдосотикқа кенг йўл очиб, савдогарлар фаолиятига эркинлик беришни йўлга қўйиш таклифи билан ўз элчиси Муҳаммад Карим Мирохўрни жўнатади³. Д. Романовский ўзининг жавоб хатида хоннинг таклифига қўйидаги шартларга риоя қилинсагина рози эканлигини билдиради:

1. Бундан кейин кўқонликлар Сирдарёнинг ўнг соҳилига ўтмасалар ва Оқподшо ҳимояси остига ўтган аҳолига ҳужум қилмасалар.

2. Савдо ишлари билан Кўқон ҳудудига кирган Россия фуқароларига эркинлик берилиб, улардан ўзаро келишилган 1/40 ҳисадан ортик бож ундирилмаса.

3. Россиялик жиноятчилар ва қочоқлар қабул қилинмаса ва уларга бошпана берилмаса, улар дарҳол Тошкент ёки Хўжандга, губернатор ихтиёрига жўнатилса.

¹ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида ... – Б. 54–55; Расуль Заде. Из истории Среднеазиатско-Индийских связей второй половине XIX – нач. XX вв. – Т., 1968.

² Батафсил Заметки по Средне-Азиатскому вопросу. Д. И. Романовского. Санкт-Петербург, 1968. – С. 291.

³ Д. И. Романовский. Кўрсатилган асар. – Б. 225–226.

4. Ёғоч қайиқлар ва бошқа нарсаларни тақдим қилишни истаганлар нафақат сиқувга олинмаса, балки уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатилса¹.

Албатта, рус генераллари ўз мактубларида ўзларининг босқинчилик ҳаракатларини инкор этадилар ва уларнинг мақсади ўлкада тинчлик ва осойишталик ўрнатиш ҳамда Россия фуқаролигини қабул қилишни сўраган туб аҳоли вакилларини ҳимоя қилишдан иборат эканлигини баён қиладилар. Аммо Эржарда Бухоро амири кўшинлари мағлубиятга учраганда ҳамда Ўратепа ва Хўжанд истило қилинганда Қўқон хонининг русларга юборган табриклов элчилигини сираям оқлаб бўлмайдди.

Умуман, Россиянинг Ўрта Осиёда олиб борган сиёсати Н. П. Игнатъев ташрифи хулосалари асосига қурилган. 1865 йили Россия томонидан Тошкент босиб олиниб, Россия ўзи таклиф қилган шартларнинг сўзсиз бажарилишини талаб қила бошлайди ва 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги таъсис этганлиги сабабли Оренбург ва Сибирь божхоналари бекор қилиниб, Тошкентга кўчирилади. 1868 йили Туркистон генерал-губернатори билан Қўқон хонлиги ўртасида савдо битими тузилади. Унга кўра илгари таъкидланганидек, рус савдогарлари кўплаб имтиёзларга эга бўладилар, улар учун Қўқон хонлигидаги барча шаҳар ва қишлоқлар очик ҳисобланади ва истаган жойларида ўзларига омборхоналар, карвонсаройлар қуриш ҳуқуқи берилади. Шу билан бирга савдо-сотик тўғри бўлаётганлигини назорат қилиш учун рус савдогарларига ўзларининг агентларини истаган шаҳарга юбориш ҳуқуқи берилади. Аслида уларнинг кўпчилиги рус разведкасининг жосуслари эди. Масалан, Қўқонда бўлган Ключаревнинг рус жосуси бўлганлиги ҳақида ҳужжатлар бор². Россиядан Қўқонга ёки бу ердан Россияга олиб келинадиган товарлардан оли-

¹ Романовский Д. И. Кўрсатилган асар. – Б. 227.

² Илҳомов З. А. Алиқули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни. Тарих фанлар номзоди. ...дис. – Тошкент, 2004. Б.76.

надиган бож Туркистон ўлкасида тўланадиган бож миқдори-га, яъни товарлар нархининг икки ярим фоизига тенглаштирилади. Яна рус савдогарлари карвонлари кўшни мамлакатларга Қўқон хонлиги ерларидан бож тўламасдан ўтишлари мумкин эди ва буларнинг хавфсизлиги хонлик зиммасига юклатилади. Бундай имтиёзлар рус савдогарлари учун жуда ҳам қулай ва фойдали эди. Буни М.А.Трентьевнинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди: “Қўқонни барча мавжуд бозорлар ичида батамом ўзимизники деб айта оламиз, чунки у уч томондан бизнинг ҳудудимиз билан ўралиб, қолган кўшни давлатлар билан деярли ўтиб бўлмайдиган тоғлар орқали тўсилган”¹.

1866 йилда Худоёрхон Қўқон хонлигининг катта ҳудудлари Россия ихтиёрига ўтганлигини тасдиқловчи битимни имзолашга мажбур бўлади. Битимга кўра хонликнинг бир қисми ўз мустақиллигини сақлаб қолган. 1868 йилда босиб олинган ҳудудларда маркази Тошкент шаҳри бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги тузилиб, К. П. Кауфман генерал-губернатор этиб тайинланади.

Фон Кауфман билан Саид Муҳаммад Насриддинхон ўртасида 1875 йил 22 сентябрда Марғилонда тузилган шартноманинг қуйидаги бандларида Россия ва Қўқон хонлиги ўртасидаги муносабат акс этган².

1-§. Қўқон хони ўзини Бутунроссия императорининг итоаткор кули деб эътироф этади. У Ўрта Осиёдаги олий рус ҳокимиятининг розилигисиз ва рухсатисиз кўшни мамлакатлар ва хонликлар билан ҳар қандай бевосита ва дўстона муносабатлар ўрнатишдан ҳамда улар билан ҳар қандай савдо ва бошқа масалалар бўйича шартномаларни имзолашдан бош тортади, бирон-бир ҳарбий ҳаракатларни амалга оширмайди.

2-§. Қўқон хони шу вақтдан эътиборан Россия фойдасига Сирдарёнинг юқори қисмидаги чегарасидан то Сирдарёнинг

¹ Трентьев М. А. “Россия и Англия в борьбе за рынок”. СПб, 1870. — С. 49.

² Ўз.Р. МДА, ф. 715. рўй. 1. 63-иш, 587–593-варақлар.

Норин дарёсига қўйиладиган жойига қадар бўлган ер майдонидан воз кечади ва Қўқон хонлигининг аввалги чегарасигача бўлган ҳудуд эндиликда Россияга тегишли саналади.

3-§. Россия шу билан бирга бутун янги чегара чизиғи бўйлаб Сирдарё ва Норин орқали ўтган барча кечув жойларининг эгаси саналади ва бундан кейин қаерда лозим топса, шу ерда кечув жойлари ва кўприқлар, зарур бўлса истехкомлар қуриш ҳуқуқига эга бўлади. Бундай ҳуқуқ Қўқон хонлигига берилмайди.

17-§. Рус фуқароларига Қўқон хонлигидаги табиий бойликларни, яъни ер остидаги металллар, тошқўмир, нефт манбаларини ва бошқаларни қазиб чиқариш ҳуқуқи берилади.

18-§. Қўқон хонлигининг ер ости бойликларини қазिश ҳуқуқи рус фуқароларига бепул тақдим этилади; конларда ишлар мувафакқиятли олиб борилган тақдирда рус фуқаролари Қўқон ҳукуматига қазиб чиқарилаётган металллар ва бошқа минераллар қийматидан маълум фоизларни иккала ҳукумат томонидан тасдиқланган шартлар асосида тўлайдилар.

28-§. Мазкур шартнома икки нусхада, ҳар қайси нусха уч тилда: русча, туркча ва форсчада ёзилган. Шартноманинг бу нусхаларидан бири Россия Империяси архивида, иккинчиси хон ҳукуматида сақланади¹.

Мазкур шартнома фон Кауфман ва Саид Муҳаммад Насриддинхонлар томонидан раҳбарий қоида сифатида қабул қилинган. Шундан кейин Қўқон хонлигининг дипломатик алоқалари жиловчи тўлалигича Россия империяси ихтиёрига ўтади.

Хулоса қилиб айтганда, Қўқон хонлигининг ташқи сиёсати ҳамда қўшни мамлакатлар, шунингдек, Хитой, Афғонистон, Эрон, Туркия ва бошқа давлатлар билан олиб борган дипломатик муносабатлари ўша кезларда амал қилган Шарқ дипломатиясининг ёрқин намунаси дейиш мумкин. Бу борада маълум ютуқларга эришилганлигини инкор этмаган ҳолда,

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 715. рўй. 1. 63 иш, 587–593-варақлар.

таъкидлаш жоизки, элчилик алоқалари доимий хусусият касб этмаган. Доимий ваколатхоналар ташкил этиш масаласига эътибор берилмагани, элчи ва дипломатлар тайёрлайдиган махсус ўқишларнинг мавжуд эмаслиги бу борада ўз таъсири-ни ўтказган.

Шунингдек, ташқи сиёсат ва дипломатия борасида Қўқон хонлигининг бир қатор давлатлар билан амалга оширилиши мўлжалланган дипломатик алоқалари натижасиз қолиб кетган. Чунки, хонликнинг вакили сифатида юборилган элчи-лар давлатларнинг тили, дини, жўғрофияси, ижтимоий ва дав-лат тузуми, ҳарбий кудрати, урф-одати ва бошқа масалалар хусусида тўлиқ маълумотга эга бўлмаганлиги дипломатик алоқаларга жиддий зиён етказиб, бу Қўқон хонларининг таш-қи сиёсат бобида муваффақиятсизликка учрашига сабаб бўл-ган. Кейинчалик Россиянинг таъсирига тушиб қолган Қўқон хонлиги мустақил ташқи сиёсат юргизиш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум бўлган.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ҲАРБИЙ МУДОФАА ТИЗИМИ ВА УНИНГ ҲОЛАТИ

Тарихдан аёнки, ҳар бир давлат мустақил яшаб қолишнинг асосий шартларидан бири сифатида ҳарбий қудратга ҳамда мудофаа тизимига катта эътибор берган. Замоनावий цивилизация ва халқаро ҳуқуқий институтлар амал қилмаган шароитда бу хавфсизликни таъминлашнинг ягона йўли эди. Марказий Осиё хонлиқларининг ҳарбий мудофаа тизими ҳам бундан мустасно эмас. Айниқса, ўрганилаётган даврда ижтимоий-сиёсий ҳаётда, хонлиқлар ўртасидаги муносабатларда зиддиятлар ва мураккаб муаммолар юзага келдики, бу ҳолат мазкур давлатлар ҳарбий фаолиятининг табақалашуви ва такомиллашувига ундарди.

Қўқон хонлигидаги ҳарбий аҳвол, кўшин тузилиши ҳамда ўзаро тўқнашувлар тарихига оид маълумотлар маҳаллий манбалардан ташқари, кўплаб рус сайёҳларининг эсдаликларида ҳам учрайди. Шунингдек, Хорунжий Потаниннинг “Записки о Кокандском ханстве” номли асарида ҳам хонликнинг ҳарбий аҳволи ва кўшин тузилишига доир маълумотлар мавжуд. Унда Қўқон шаҳар гарнизони 4000 кишидан иборат эканлиги қайд қилиниши билан бирга, хонликнинг чегара ҳудудлари хусусида ҳам ахборот берилган¹.

Қўқон хонлиги асосчиси Шоҳрухбий ва унинг ворислари дастлабки йилларданок мамлакат сарҳадларини кенгайтириш, давлатнинг ҳарбий қудратини мустаҳкамлаш борасида муҳим қадамларни қўйганлар. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини ҳарбий кучларга таяниб олиб борганлар. Хусусан, Абдура-

¹ Потанин Х. Записки о Кокандском ханстве. М.: «Наука», 1964. — С. 45.

ҳимбий ўз қўшинининг сони ва қудратини оширишга катта эътибор қаратганлиги манбалардан маълум. Жумладан, “Тарихи Шоҳрухия” асарида Қўқон хони Абдурахимбий 1725 йилда 20 минг кишилик қўшин билан Хўжанд қалъасига қарши юриш қилиб, уни қўлга киритганлиги маълум қилинади¹. Ҳарбий юришлар чоғида шаҳар ва қалъалар ҳимояси учун ҳам етарлича миқдорда қўшинлар қолдирилганлигини инобатга оладиган бўлсак, Абдурахимбий қўшинларининг сони 20 минг кишидан ортиқ бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Албатта, буларнинг бари мунтазам қўшиндан иборат бўлган деган фикрдан йироқмиз, чунки уларнинг маълум қисмини ҳарбий ҳаракатлар пайтида йиғиладиган лашкарлар ташкил этганлиги шубҳасиз.

XIX аср бошларида Қўқон хонлиги сарҳадларини янги ҳудудлар ҳисобига сезиларли даражада кенгайтиришга муваффақ бўлган Олимхон (1800–1810) мамлакат ҳарбий кучларини мустаҳкамлашга қаратилган бир қатор тадбирларни амалга оширади. У мамлакатда юзага келган мураккаб сиёсий вазиятда ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида ишончли армия тузишга киришади. Бунинг учун у, илгариги даврларда кузатилганидек, фақат Қоратегин тожикларидангина эмас, балки тоғли тожиклар ҳамда Ўрта Осиёнинг бошқа элатлари вакилларидан иборат мунтазам қўшин ташкил эта олган. Унинг айнан ўк отар қуроллар билан қуролланган мунтазам қўшинлари сони 1805 йилда 10 минг кишини ташкил этган. Кейинчалик бу қўшин хонлик армиясининг зарбдор кучига айланди².

Бироқ баъзи адабиётларда Хива ва Бухоро хонликлари-дан фарқли равишда Қўқон хонлигида доимий ҳарбий қўшин мавжуд бўлмасдан, фақат хоннинг шахсий гвардияси бўлганлиги қайд қилинади. Уларга кўра, уруш вақтларидагина хон-

¹ Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Тарихи Шоҳрухия. Қўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв № 573, 4463.

² Бартольд. В. В. Узбекские ханства//Сочинения. Т. 2. Ч. 1. – М.: «Наука», 1963. – С. 163

ликда халқ лашкари тузилар, ҳар бир қушбеги ёки ҳоким хоннинг фармойишига биноан маълум миқдордаги қўшин билан бирга келиб, ягона қўмондонлик раҳбарлиги остида бошқалар билан биргалашиб жанг олиб бориши керак эди”¹. Қўрамизки, бу масалада мутахассислар ўртасида ягона фикр мавжуд эмас. Ушбу масалага аниқлик киритиш мақсадида Қўқон хонлигини мукаммал ёритиб берувчи бир қатор қўлёзма асарлар ва архив манбаларига мурожаат қилишга тўғри келди. Жумладан, “Мукаммал тарихи Фарғона” да бу хусусда: “...Олимхон ҳар ердан баҳодир йигитларни тўшлаб, муборизлар бўлса топдириб келиб, уларга инъому эҳсонлар қилиб, ўз хизматиغا олди, гала баҳодир номи билан лашкар жам айлади. У қўшинини икки тоифага бўлган эди. Бири тожикия, иккинчиси сартия². Тожиклар жонбозлик қилганларини ўзбакиялар кўриб ҳижолат бўлиб, ўзларини яшиндек ўртага урар эдилар. Ҳаттоки, жамоати тожикия ва шугноний ва бадахшоний ва кўхистонийлар қаттиқ жонбозлик кўрсатар эдилар. Чунки, хон буларга кўп инъому эҳсон қилар эди...”³, – деган маълумот В. В. Бартольднинг хонлик мунтазам армияга эга бўлганлиги хусусидаги фикри тўғри эканлини кўсатади.

Шунингдек, Умархон ва Муҳаммад Алихон даврларида ҳам мамлакатнинг ҳарбий қудрати ошган. Умархон давридаги ҳарбий қўшиннинг сони ҳақида “Мунтахаб ут-таворих” асарида келтирилган маълумот орқали тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Унга кўра, Ўрта Осиёда тарқалган анъанага биноан “Амирал-муслимин” унвонига эга бўлиш учун қўшиндаги аскарлар сони 12 минг кишини ташкил этиши шарт бўлган.

¹ Холлиев Г., Гуломов Х. Ўзбекистон тарихи. Т.: Университет, 1997. – Б. 57.

² Ушбу манба маълумоти ишнинг 1-фаслида ҳам қисман келтириб ўтилган. Масалага ойдинлик киритиш мақсадида бу ўринда ҳам уни батафсилроқ келтиришни лозим топдик.

³ Бартольд. В. В. Узбекские ханства//Сочинения. Т. 2. Ч. 1. – М.: “Наука”, 1963. – С. 167.

1815 йилда Умархон ушбу унвонга лойиқ деб топилганда, қоидага кўра, аскарлар рўйхатга олиниб, уларнинг сони 40 минг кишини ташкил қилган¹. Аммо Ҳ. Н. Бобобековнинг ёзишига қараганда, 1818 йилда “Умархон Кўкон шаҳридаги Жомеъ масжиди пойдеворига биринчи гиштни кўйиб бергандан кейин унга “Амир улғмуслимин” унвони берилди”.²

Бироқ Муҳаммад Алихон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида унинг айшу-ишратга берилиб, сарой амалдорлари орасида бошбошдоқлик кучайиб кетиши оқибатида ҳарбий соҳадаги юксалишлар барҳам топа бошлайди. Мамлакатда ички низо кучайиб, чегараларнинг мустаҳкамлигига унча эътибор берилмай кўйганидан фойдаланган Бухоро амири Насрулло, илгари қайд қилинганидек, 1842 йилда Кўкон хонлигига босиб кириб, мамлакатни талон-тарож қилади ва хонликдаги бутун қурол-аслаҳаларни ҳамда асир тушган аскарларни Бухорога олиб кетади. Бироқ шунга қарамасдан Кўкон хонлиги ички имкониятлар эвазига қисқа фурсатда ўз ҳарбий қудратини бир оз бўлса-да қайта тиклашга муваффақ бўлади.

Шералихон даврида (1841–1845) кўшин тўплаш ва таъминлашнинг турли чоралари кўрилган. Манбада келтирилишича, “Шералихон бечора таваккал зоти вожиб қилиб, бир неча салхўрда (қария, ёши улғу – М. А.), бойлар ва муллалар билан сулҳ тузуб, худога мутаважжих бўлиб, ўрда ичида истиқомат тутуб турди. Хизмат қилган баҳодирларга ёрлиғлар берди. Бу ёрлиғ жангда қатнашган ва яхши хизмат қилгонларга берилур эди”.³ Ундан ташқари заифлашган ҳарбий қудратни тиклаш мақсадида Шералихон ёрдамчи ҳарбий бўлинмалар сонини кўпайтириб, янги тартиб жорий қилган. Жумладан, у

¹ *Муҳаммад Ҳақимхон*. Мунтахаб ат-таворих. ЎзФАШИ. Кўлёзма, инв. № 547, 452-варақ.

² *Ҳ. Бобобеков, Ш. Каримов ва б.* Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. Т., «Фан», 2007. Б.160; *Х. Бабабеков*. История Коканда. Т.: «Фан», 2006. – С. 28.

³ *Мирза Олим Мушриф*. Ансоби ус-салотин таворих ул-ҳавоқин. Кўлёзма: Ўз ФА ШИ, инв. № 567, 21-варақ.

биринчи бўлиб Қўқон хонлигида ёрдамчи бўлинма – “қил қўйрук”ни ташкил қилган. Бу хусусда “Фарғона тарихи”да: “... Тошканд устига юрганида Шералихон “қил қўйрук” деган бир қоида жорий қилган эди, яъни от минган кишидан қолмай урушга борур экан, қил қўйрук ўша вақтда чиққан экан”¹, дея хабар беради.

XIX аср бошларида Қўқон ҳукмдорлари қўшинни замон талабига мос равишда қайта ташкил этиш, унинг ҳарбий тактик тайёргарлиги ва маҳоратини ошириш мақсадида инглиз, афгон ва туркиялик мутахассисларни жалб қилиб, хонликка сифатли қурол яроғларни олиб келтирадилар. Қўшинни Европада тайёрланган қуроллар билан таъминлашга ҳам ҳаракатлар бўлган. Нисбатан заифлашган давлат тепасига келган Худоёрхон ҳам ҳарбий соҳада бир қатор ислохотлар ўтказишга ҳаракат қилган. “Тарихи Азизий”да қайд қилинишича, “Худоёрхон саллотлари (аскарлари – М. А.) сонини жуда кўпайтиради ва яхши милтиқларни Исламбул (Истанбул – М. А.) дан олдириб келган”².

Султон Саййидхон томонидан Туркияга элчи қилиб жўнатилган Саййид Ёқубхон тўра орқали Султон Абдулазиздан тўрт дона замбарак, тўппончалар, андоза олиш учун турк қўшинининг кийимларидан бир донадан юбориши илтимос қилинганлиги ҳам ҳарбий ислохот режалаштирилганлигини кўрсатади³. Қўқон сипоҳийлари калта қора камзул, чарм чолвар, этик ва телпак кийиб юрганлар. Улар пилтали милтиқ, қилич ва найза билан қуролланган бўлиб, уруш вақтида шахсан хон қўмондонлиги остида жангга кирганлар.

¹ *Исҳоқхон Ибрат. Фарғона тарихи. Нашрга тайёрловчилар Бобобеков Ҳ., Ҳасаний М. – Т.: «Камалак». 1991. – Б. 297.*

² *Муҳаммад Азиз Марғинович. Тарихий Азизий. Т., 1999. – Б. 15.*

³ *Турсунов Б. Я. Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70-йилларигача). Тарих фанлар номзоди. ...дис. – Тошкент, 2006. – Б. 89.; Илҳомов Б. Алиқули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида тутган ўрни. Т., 2005. – Б. 74.*

Мазкур маълумотлар айрим тарихчиларнинг "...Қўқон сипоҳийларида ҳам Бухоро ва Хивадагидек расмий кийим (формаси) йўқ эди. Қўқон хонлигида милтиқ кам ишлаб чиқарилиши сабабли 7–8 кишига битта пилтали милтиқ берилар эди. Сипоҳийларнинг асосий қисми эгри қилич, найза, ханжар, калтаклар билан қуролланарди"¹, деган фикрлар ҳақиқатга унчалик тўғри келмаслигини кўрсатади.

Худоёрхон қўшиннинг таъминотига ҳам алоҳида эътибор берган. Ҳар йили ҳарбий бошлиқларга сарпо кийгизиш пайтида ҳар бир понсадга 1000 танга (200 руб.), қолганларнинг ҳар бирига 500 тангадан 80 тангагача пул берилган. Уруш даврида юзбошига ҳар ойда икки тилла, эликбошига бир ярим тилладан, оддий навкарларга эса бир тилладан ақча берилар эди².

Шундай қилиб, Шоҳруҳбий ворислари мамлакат сарҳадларини қозоқ чўлларидан Шарқий Туркистон чегарасигача кенгайттирдилар. Бу улкан ҳудудни ҳимоя қилиш, мамлакат ичида барқарор сиёсий вазиятни таъминлаш катта миқдорда мунтазам ва номунтазам қўшинга эга бўлиш билан бир қаторда, давлат чегарасини мустаҳкамлаш ва уларни муҳофаза қилиш учун кўплаб қалъалар бунёд этилишини талаб қиларди. Мутахассислар фикрига кўра, Қўқон ҳарбий қалъаларини аҳамияти ва катта-кичиклигига қараб уч гуруҳга бўлиш мумкин³.

Биринчи гуруҳга бир неча туманларнинг маъмурий марказида жойлашган катта қалъалар: Тошкент, Марғилон, Қўқон, Андижон ва Наманганни киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳга вилоятларнинг маҳаллий бошқаруви амалга ошириладиган марказларида жойлашган ўрта даражали қалъалар: Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Ўратепа, Хў-

¹ Холлиев Г., Фуломов Х. Ўзбекистон тарихи. Т.: Университет, 1997. – Б. 57.

² Ўша асар. – Б. 58.

³ Плоских М. «Киргизы и Кокандское ханство». Фрунзе. Илим. 1977. – Б. 122–134., Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: «Шарқ», 1998. – Б. 78.

жанд, Пишпек ва Оқмачитлар кирган.

Учинчи гуруҳ йирик марказларни бир-бири билан боғловчи йўлларда жойлашган кичик қалъалардан иборат бўлган: Жулук, Сузоқ, Керовчи, Тўқмоқ, Дараутқўрғон, Мерка, Янгиқўрғон, Оксув, Каттакўрғон, Чимқўрғон, Ниёзбек, Чортоқ, Тўйтепа ва бошқалар шулар жумласидандир¹.

Ушбу қалъаларнинг асосий кўпчилиги Умархон даврида қурилган бўлиб, бу жараён ҳам чегараларни кенгайтириш билан боғлиқ эди. 1822 йилда унинг буйруғи билан қурилган, Сибирь – Ўрта Осиё ва Хитой йўлида жойлашган Пишпек қалъаси хонликнинг “Шарқдаги калити” ҳисобланган. Хонликда қалъалар 150 тадан 300 тагача аскарлар томонидан кўриқланган².

Манбалар таҳлили Кўқон хонлигида уч тоифа – олий, ўрта ва қуйи даражадаги ҳарбий мансаб ва унвонлар бўлганлигини кўрсатади.

Олий даражадаги ҳарбий мансаб ва унвонлар тоифасига – мингбоши, волий (ноиб), қалъабон, кўрбоши, ёвар, тўпчибоши, тўқсоба, понсадбошилар кирган.

Ўрта даражадаги ҳарбий мансаб ва унвонлар сирасига эса юзбоши, элликбоши, даҳабоши, қоровулбегиларни кириштириш мумкин.

¹ Туркистон – ҳоз. Қоз. Рес. Чимкент вилояти Туркистон шаҳри ўрнида, Чимкент – ҳоз. Қоз. Рес. Шимкент шаҳри ўрнида. Авлиё ота – ҳоз. Қоз. Рес. 1938 йилдан бошлаб Жамбул деб аталган. Ўратепа – ҳоз. Тож. Рес. Сўғд вилояти Ўратепа шаҳри ўрнида. Хўжанд – ҳоз. Тож. Рес. Хўжанд шаҳри ўрнида. Пишпек, Пишпак – ҳоз. Қирғ. Рес. пойтахти Бишкек ўрнида. 1926–1990 йилларда Фрунзе, 1990 йилдан Бишкек деб аталган. Оқмачит – ҳоз. Қоз. Рес. ҳудудида жойлашган бўлиб, 1924 йилдан бошлаб Қизил Ўрда номини олган. Сузоқ – Қоз. Қирғ. Рес. Ўш вилояти Сузоқ туманида жойлашган. Тўқмоқ – Қоз. Қирғ. Рес. Тўқмоқ шаҳри ўрнида. Дараут қўрғон – Қоз. Қирғ. Рес. Ўш вилоятининг Алай тумани Чон-Алай кишлоқ кенгашига қарашли ҳудудда жойлашган.

² ЎзР МДА, ф. И–715. рўй. 1. 23-иш, 3-варақ.

Куйи даражадаги ҳарбий мансаб ва унвонлар аскар, сарбоз, навкар, мерган, ботур, жазоилчи, тўпчи, кўрчи ва қорувулардан иборат бўлган. Мазкур мансаб ва унвонларга даъвогарлар хон томонидан тайинланган.

Хонликдаги ҳарбий мансабнинг энг юқориси мингбоши бўлиб, у маъмур сифатида 1000 кишилик аскар бера оладиган мулкнинг ҳокими ҳисобланган. Ушбу мансаб Умархон даврида жорий этилган бўлиб, мингбоши ҳарбий ишларга бошчилик қилар, кўшин таъминоти билан шуғулланар, уруш даврида эса бош кўмондонлик вазифасини бажарарди. Бундан ташқари, мингбоши ички ва ташқи сиёсатга дахлдор кўплаб масалаларни ҳам ҳал этарди. Амалда у бош вазир сифатида давлат ишларига ҳам раҳбарлик қиларди. Масалан, Мадалихон замонида мингбоши бўлган Ҳаққули бутун давлат ишларига ва қуроли кучларга бошчилик қилган. У хонликдаги ҳарбий кучларнинг мустақил қозиси бўлиб, маҳаллий масалаларни ҳал қилар ва ҳарбий ишларни қонунлаштирар эди¹.

“Тарихи Туркистон” асарида қайд қилинишича, мингбоши “Военный министрлик каторида бўлиб, ондин бошқа ҳукуматнинг барча ишига мудохиласи, чунончи, хорижия, дохилия ишларига тамом дахли бўладур”². В. Наливкин ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Унга кўра, ушбу амалдор давлатнинг барча ички ишларини бошқариб, шу билан бирга ташқи сиёсий ишларда хоннинг бош маслаҳатчиси бўлган³.

Шералихон даврида (1842–1845) амирлашкар (бош кўмондон) ва мингбоши (биринчи вазир) вазифалари бир кишига – Мусулмонкулга юклатилади. Унга тегишли 1852–1853 йилга оид «Иноятнома»да қуйидагилар баён қилинган:

¹ Турсунов Б. Я. Кўкон хонлигида ҳарбий иш ва кўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70-йилларигача). Тарих фанлар номзоди. ...дис. – Т., 2006. – Б. 12.

² Мулла Олим Маҳдум ҳожиси. Тарихи Туркистон. Қарши. 1992. – Б. 104.

³ Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства. Казань. 1886. – С. 112.

“...Барча олий мартабали ҳукмдорларга, қозиларга ва давлат ишларига даҳлдор бўлганларга маълум бўлсинки, Мусулмон-қул Мингбоши Андижон шаҳрида мачит қурдириб, уни ободонлаштириш учун Найман қишлоғида икки ариқни атрофидаги ерлари билан вақф мулки қилиб берган. Унинг бундай ишларини шоҳнинг марҳамати даражасида улуғлаб, унинг вақф эгалигига хирож, таноб, никоҳ, тариқа солиқ тўловлари ҳам берилди. Бирон-бир одам унинг ишларига аралашмаслиги керак... (1852–1853 йй.)”¹.

Мингбошидан кейин ҳарбий мансаб бўйича қушбеги лавозими турган. Қўқон хонлигида Бухоро амирлигидан фарқли ўлароқ, бу лавозимга тўрт киши тайинланган. Кўп ҳолларда қушбеги лавозимини эгаллаган киши Тошкент вилояти ҳокими ҳам ҳисобланган. Унга айрим ҳолларда беклар беги унвони ҳам берилган. Беклар беги унвони Темурийлар даврида олий бош қўмондонга берилганлиги тарихдан маълум².

Қўқон хонлиги ҳарбий тизимида муҳим ўрин тутган лавозимлардан бири – ботирбоши эди. Хонлик вилоятларида беш юз нафардан кўп аскарлар бўлинмаси – даста ёки тўпга ботирбоши бошчилик қилиб, у вилоятдаги қўшин ишларига масъул эди. Ботирбоши қўшиннинг тайёргарлиги ва тартиб, интизоми учун жавобгар ҳисобланган.

Қўқон хонлиги чегараларида жойлашган қалъалар мутасаддиси қалъабон (кутвол) бўлиб, у шу туманларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан бирга, ҳарбий ишларга, шунингдек, чегарани муҳофаза қилиш масалаларига жавоб берган.

Булардан ташқари Қўқон хонлиги ҳарбий тизимида қурол-аслаҳа ишлаб чиқариш ва уни сақлаш, керакли вақтда бўлинмаларга етказиб бериш вазифаси билан шуғулланувчи кўрбоши лавозими ҳам мавжуд эди. У хон ва мингбошига бўйсуниб, кўрхона, милтиқхона, тўпхоналарга бошчилик қилган. Кўрбоши, шунингдек, хом ашё топиб келтиришдан тор-

¹ Иноятнома асл нусхаси. ЎзР ДА, Ф.1, 9-рўй. 1-иш, 7-варақ.

² Бекмуҳаммедов Х. Ю. Тарих терминларининг изоҳли лугати. Т.: 1986. – Б. 27.

тиб то тайёр ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнига қадар жавобгар ҳисобланган¹.

Қурол-аслаҳа омборининг бошлиғи лавозимидаги шахс жибачи деб юритилган. Хонлик кўшинида артиллерия қисми бошлиғи, унинг таъминоти ва жанговар ҳолати учун жавобгар шахс – тўпчибоши ҳисобланган.

Кўшиндаги ҳуқуқий масалалар билан қози аскар шуғулланган. Илгариги фаслларда кўриб чиқилганидек, қози ҳукм чиқарувчи шахс бўлиб, қозилик лавозими илк маротаба халифа Умар (634–644) даврида жорий этилган ҳамда айна шу даврдан бошлаб қози аскар лавозими ҳам йўлга қўйилган. Қози аскар ҳарбий хизматчиларнинг судьяси ҳисобланган. Ундан ташқари кўшинда яна қози раис лавозими ҳам жорий қилинган бўлиб, у кўшиннинг муфтиси чиқарган фатвонинг ижро этилиши устидан назорат олиб борган².

Кўкон хонлигининг армияси отлик аскарлар, пиёдалар, сарбозлар ва тўпчиларга бўлинган. Армияга чақирилган сарбозлар қушбеги томонидан озиқ-овқат билан тўла таъминланган. Аммо қурол-яроғларни ўзлари сотиб олганлар. Кўкон вилояти кўшинларининг таъминоти билан хоннинг шахсан ўзи шуғулланган. Тинчлик вақтида сарбозлар уй-уйларига тарқалишиб, хизматда фақат сипоҳийлар ва қушбегининг соқчилари қолган. Улар бир вақтнинг ўзида ҳам кўшин, ҳам хизматкор ҳисобланган. Хонликнинг ҳаражатлар жадвалида ботирлар сони 8000 та эканлиги кўрсатилган бўлиб, уларнинг ҳар бирига 50 тангадан маош тўланган³.

Кўкон хонлиги кўшинларининг биринчи қисми – хоннинг

¹ *Воҳидов Ш.* Кўкон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Т.: 1996. – Б. 8.

² Муфти лавозими Умархон даврида юзага келган, ҳокимлар қозилар ҳузуридаги махсус маслаҳатчилар. Унинг асосий вазифаси қози томонидан чиқарилган қоида ва буйруқларни шарият асосида шарҳлаб фатво беришдир. *Ўзбек Миллий энциклопедияси.* Т.: 2003. – Б. 171.

³ *Муқимов З.* Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: «Адолат». 2003. – Б. 224–225.

кўриқчи шахсий сипоҳийлари саройда қоровуллик вазифасини бажарар эди. Улар 2000 кишидан иборат бўлиб, мерганлиги ва жанговарлиги билан танилганлиги учун галаботирлар (хон гвардияси) деб аталарди. Галаботирлар кичикроқ маош олиб, давлат ҳисобидан овқатланардилар. Кўқон атрофида яшайдиган соқчи-аскарлар ҳар куни уйларига қайтиб, хўжалик ишлари билан шуғулланганлар. Мунтазам кўшиннинг иккинчи қисми эса бекларга хизмат қилиб, бек саройини кўриқлаш ёки шаҳарни ҳимоя қилиш вазифасини ўтар эди.

Отлиқ сипоҳийларнинг катта қисми уруш вақтида ташкил этилган. Ҳар бир вояга етган эркак мажбурий ҳарбий хизматга чақирилар эди. Хон фармон чиқариб, уни бекликларга тарқатарди. Ҳар бир бекликдан қанча ҳарбий куч сафарбар этилиши кераклиги фармонда кўрсатилар эди. Беклар хон фармонига кўра сипоҳийларни тўплаб, кўрсатилган пайтда белгиланган жойга ўз вақтида етказиб борардилар.

Қозоқ ва қирғизлардан ҳам ҳарбий қисмлар ташкил қилинар, бу аскарлар оқ кигиз қалпоқ кийганлари учун “оқ бошлилар” деб аталарди. Умуман, уруш пайтларида бекликлардан йиғиладиган кўшинларнинг умумий сони 40 мингга борар, қуролли кучлар орасида тўпчилар ҳам бор эди. Ҳарбий қисмларнинг бошлиқлари ҳеч қандай ҳарбий таълим кўрмаган кишилардан иборат эди. Чунки, ўзбек хонлиқларида ҳарбий билим берадиган ўқув юртлари бўлмаган¹. Аскарлар ва саркардалар тажрибага таяниб иш кўрардилар.

Кейинги даврларда хонликда ҳарбий таълим масаласига ҳам эътибор бериладиган бўлди. Жумладан, Н. Аристовнинг сўзларига қараганда, Худоёрхон ўз даврида ҳарбий соҳада янгилик қилиб, аскарликка олишдан олдин уларни ҳарбий ўқишда ўқитишни жорий этган. Маълумки, бу даврда ушбу анъана Бухоро амирлигида ҳам жорий этилган эди. Бунинг натижаси анча ижобий бўлган, негаки, бундан илгари бўлган уруш ва турли хил кўзғолонларда анча кишилар нобуд бўлиб,

¹ Холлиев Г., Фуломов Х. Ўзбекистон тарихи. Т.: Университет, 1997. – Б. 57.

эркак кишилар жуда камайиб кетган ва ҳатто аҳоли орасида боқувчисини йўқотган оилалар кўпайиб кетган¹.

Умуман олганда, ҳарбий мажбурият аҳоли учун энг оғир мажбурият ҳисобланган. Худоёрхон ўз даврида кўп сонли, доимий, ўргатилган кўшинни турли вилоятлардан, асосан, Бухородан чиққан, Осиё ва Европача усулда тайёргарликдан ўтган аскарлардан ташкил этишга қаттиқ киришган. Бирон-бир қатъий ва адолатли ўрнатилган қоидаларга асосланмаган мажбуриятлар жуда оғир бўлиб, у аҳолида норозилик келтириб чиқарган. Худоёрхон ўз аскарлари сонини кўпайтирар экан, уларни етарли озуқа ва маош билан таъминлай олмасди. Натижада, Қўқон аскарлари турли ножўя йўллар, масалан, ўғирлик, талончилик орқали қорнини тўйдиришга мажбур бўлганлар. Оқибатда, аскарлар ҳеч шубҳасиз ўзгалар мулкига нисбатан ҳар қандай ҳурматни йўқотганлар ва бузилиб кетганлар. Кўшиндан безган, мол-мулкидан маҳрум бўлган Қўқон аҳолиси аскарликка олинган ёшларнинг ўғрилар, талончилар, бузук ва ялқов кимсаларга айланаётганини кўриб, қаттиқ изтиробга тушган².

Ҳарбий кучларнинг таъминоти ва ойлиги Қўқон хонлигида ҳам Бухоро амирлигига ўхшаш эди. Мунтазам сарбозга ҳар куни иккита нон, бир коса иссиқ овқат, ойига 6 сўм пул ва ҳар йили формадан (мунтазам уст-бошдан) ташқари битта тўн берилар эди. Уруш даврида сафарбар қилинган кишилар кийим, овқат ва қурол билан таъминланмас эдилар. Понсад ва бошқа ҳарбий бошлиқларга катта ер майдонлари, ҳатто айрим қишлоқлар ҳадя қилиб берилар, улар шу мулклардан олинадиган даромад ҳисобига яшар эдилар.

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. 19, рўй. 1. 341-иш, 4–5-варақлар.

² Пантусов Н. Н. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве в последнее время правления Худаярхана, – “Туркестанские ведомости”, 1876, № 16.

Шундай килиб, Қўқон хонлигида давлатнинг асосий даромади тинимсиз олиб борилган урушларга ва ҳарбий кучларга сарфланар эди. Молиявий қийинчиликлар сабабли Марказий Осиё хонликларидаги ҳарбий кучлар сони жуда чекланган бўларди. Тинчлик даврида хон ва бекларни, уларнинг саройлари, мулкларини қўриқлаш учун оз сонли ҳарбий қўшинлар ушлаб турилар эди. Уруш вақтида ҳар бир кўчманчи ҳукумат тайинлангани бўйича ўз ҳисобидан ва ўз отлари билан хизмат қилиши лозим эди. Албатта, бу қанча муддат давом этишидан қатъий назар ушбу ҳарбий мажбурият оғир бўлса ҳам бажарилиши шарт ҳисобланган.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ХУҚУҚ МАНБАЛАРИ ВА АСОСИЙ СОҲАЛАРИ

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ХУҚУҚ МАНБАЛАРИ

Хуқуқ манбаи давлат ҳокимияти томонидан ҳуқуқий нормаларни ўрнатиш, белгилаш ва ифода этиш шакли бўлиб, ҳуқуқий меъёр ҳуқуқ манбаларида яшайди. “Хуқуқ манбалари” атамаси юридик фанда бир неча маънода ишлатилади. Хуқуқнинг тарихий, юридик, формал (расмий), адабий ва ҳужжатли манбалари бир-биридан фарқланиши эътироф этилади. Хуқуқнинг тарихий манбалари тегишли даврда ижтимоий-юридик муносабатларни тартибга солишга хизмат қилган қоидаларни ўзида турли шаклларда ифода этган манбалардан иборат. Ўзбекистон доирасида амалда бўлган ҳуқуқнинг тарихий анъанларини мусулмон ҳуқуқи манбаларидан фарқлаш лозим. Чунки, энг қадимги даврдан бу ерда турли динлар ҳукмрон мавқега эга бўлиб, ҳар хил давлатлар вужудга келган ва фаолият кўрсатган.

Ислом ҳуқуқи VIII асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон доирасига кириб келган ва узоқ амалда бўлган ҳуқуқнинг асосий тарихий манбаидир.

Ўзбек хонликлари ислом дини ва ҳуқуқий фалсафаси ҳамда унинг асосида шаклланган ислом ҳуқуқи ҳукмрон бўлган яқка ҳокимликка асосланган давлатлар эди. Уларда ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда ҳуқуқ манбаи сифатида: а) ислом ҳуқуқи; б) дунёвий ҳуқуқ (ҳукмдорларнинг меъёрий норма сифатидаги фармон, ёрлиқлари); в) одат ҳуқуқлари қўлланилган. Бу даврда ҳуқуқнинг юридик манбалари хилма-хиллигидан қатъи назар, шариат ижтимоий муносабат-

ларни тартибга солишда асосий манбалитича қолди. Бошқа манбалар шариатга зид келмасагина қўлланиларди. Шунинг учун бу давлатларда ҳам худди аввалги даврлардагидек, ислом ҳуқуқининг тўрт манбаи: Қуръон, Сунна – ҳадислар, ижмоъ ва қиёс асосий манбалар ҳисобланган. Улар асосида яратилган Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари¹ ва Убайдулла бин Маҳбубий томонидан унга ёзилган “Мухтасар”² каби фикҳий қўлланмалар аввалгидек ўз аҳамиятини сақлаб қолди ва кенг қўлланилди. Булардан ташқари, ҳатто шариатга зид бўлган мезонлар ва жазо чоралари (масалан, эмпале³) бўлган. Улар аниқ бир ҳуқуқий ҳолатга нисбатан ҳукмдор томонидан белгиланган. Шунинг учун шу давр ҳуқуқини ўрганишда сайёҳлар ва бошқа кишилар томонидан ёзиб қолдирилган эсдаликлар ҳам маълум даражада ҳуқуқни ўрганиш манбаи бўлиб хизмат қилади⁴. Мазкур тадқиқот ишида юқоридаги манбалар қисман таҳлил этилиб, асосий эътибор Қўқон хонлиги ижтимоий воқелигида шариатнинг асосий манбалари негизида яратилган ёзма манбаларни ўрганишга қаратилди.

Таъкидлаш жоизки, ушбу манбалар мавзуга оид адабиётларда узил-кесил тадқиқ этилган деб бўлмайди. Ҳолбуки, хонликнинг кундалик ижтимоий воқелигида юзага келган кўпгина муносабатлар асосан ушбу манбалар ёрдамида тартибга солинган. Шундай экан, Қўқон хонлиги давридаги ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўзида мужассам этган қўлёзма асарлар ушбу масалаларга ойдинлик киритишда қимматли манба вазифасини ўтайди. Булардан ташқари, хонликда юқорида кўрсатиб ўтилган тўртта манба билан бир қаторда маҳаллий одат ҳуқуқи ҳамда халқаро шартномалар, хоннинг иноятномалари ҳам мавжуд бўлганлигини эътироф этиш керак бўлади.

¹ Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. Тошкент. 2002.

² Убайдулла бин Маҳбубий. Мухтасар.

³ Изох: Эмпале – инсонни тириклайин қозикқа ўтқазиб ўлдириш.

⁴ Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: “Адолат”. 2003. – Б. 225.

Маълумки, мусулмон дунёсида йирик ҳуқуқшуносларнинг асарлари оддий қўлланма сифатида эмас, балки ҳуқуқнинг муҳим манбаси сифатида хизмат қилган. Хонликнинг асосан, чорвачилик билан шуғулланадиган кўчманчи аҳолиси – қозоқлар, қирғизлар истиқомат қиладиган ҳудудларида ижтимоий муносабатлар одат нормалари билан тартибга солинарди.

Одат ҳуқуқи – хонликда мавжуд бўлган, қадимги халқлардан қолиб келган, ижтимоий гуруҳда такрорий қўлланилиши натижасида содир бўлган, давлат томонидан тасдиқланган ички муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси-дир. Кўкон хонлигида одат шариат қонунлари билан бир қаторда, жамоат ҳаётини тартибга солишда муҳим аҳамият касб этиб, ижтимоий, иқтисодий ҳамда оиладаги масалаларга тааллуқли бўлган.

Одат ҳуқуқи халқнинг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган оғзаки ҳуқуқи бўлиб, ёзма шаклга эга бўлган шариатдан тубдан фарқ қилган. Урф-одатларга асосланган суд жараёни ва суд амалиёти одат ҳуқуқининг биринчи галда қўлланиладиган соҳаси ҳисобланган. Бундай ҳолатларда қозилар сифатида ёши улуғ, ҳаётий тажрибага эга бўлган, такрорланиши мумкин бўлган низоларни ёдда сақлай оладиган оқсоқоллар тақлиф этилган. Шунинг сингари масалалар юзасидан қабул қилинадиган қарорлар, чиқариладиган ажримлар нафақат маҳаллий одат ҳуқуқини мустаҳкамлашга хизмат қилган, балки одат ҳуқуқининг меъёрий аҳамиятини янада ошириб борган. Ундан ташқари одат ҳуқуқи қўлланилиш манбаига қараб маълум бир масалани тўғри ҳал қилиш бўйича жамоа қарори кўринишида ҳам амалга оширилган.

Одат ҳуқуқининг асосий объектини уруғ-жамоа кўринишига эга бўлган жамоа мулкӣ муносабатлари ташкил эган бўлса, шариат ҳуқуқининг асосини мулкнинг хусусий мулкчилик тамойилига асосланган яқка эгалик шакли ташкил этган. Айтиш керакки, бийлар суди ҳам ўз ишларини одат ҳуқуқга асосан олиб борганлар. Қозоқ ва қирғизлар ўртасидаги

одат ҳуқуқининг асосини учта манба ташкил қилган:

- 1) одат;
- 2) бийлар судининг амалдаги тажрибалари;
- 3) бийлар судининг қабул қилган қоидалари¹.

Бийлар судининг тажрибалари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ўз амалиётларида уни қўллаб келганлар.

Одат ҳуқуқи кўчманчи халқларнинг ҳуқуқ манбаи ҳисобланса, шариат ўтроқ халқларнинг асосий ҳуқуқ манбаи ҳисобланган. Секин-аста шариат ўтроқ аҳоли ўртасида сақланиб қолган, жамоа-уруғ тузумининг оддий ҳуқуқига айланиб қолган одатни сиқиб чиқара борган. Лекин одат ҳуқуқининг ўзи кўчманчи ва ўтроқ аҳоли тимсолида ислом ҳуқуқи таъсирини амалда синаб кўриб, доимий равишда ўзгариб турган. Айтиш жоизки, шариат ҳатто ўтроқ аҳолининг ҳуқуқий муносабатларидан ҳам одат нормаларини бутунлай чиқара олмаган.

Кўқон хонлигида одат ҳуқуқи ва шариатнинг ўзаро муносабати масаласида шуни алоҳида қайд қилиш керакки, суд жараёнларида ишларни кўриб чиқишда кўпгина ҳолатларда маҳаллий одатларни фаҳмлаш ва ҳурмат қилиш талаб қилинган. Бундай ҳолларда қозининг маҳаллий одатларни яхши биладиган ва шу орқали масалани ечишга имкон берувчи маълумотларга эга, ёши улуг фуқароларга мурожаат қилишига тўғри келган².

Кўқон хонлигида шариат билан боғлиқ ҳуқуқий масалалардан ташқари ахлоқий қоидалар ва амалий диний талабларга ҳам қонун туси берилган.

Ушбу давр ҳуқуқ манбалари ҳақида сўз кетганда давлат бошлиқларининг фармонларини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Кўқон хонлари томонидан чиқарилган фармонларнинг аксарияти мансабга тайинлаш ёки озод этиш масаласига қаратилган. Ушбу ҳужжатлар билан бир қаторда инъоятномалар, фар-

¹ Бакиров Ф. Чор Туркистонда суд, шариат ва одат. Т.: «Фан», 1967. – Б. 16.

² Ломакин А. Обычное право туркмен (адат). Издание 2-е. Ашгабат, 1993. – С. 95.

мон ва ёрликлар (имтиёз ҳуқуқи тўғрисида ёрлик) ҳам мавжуд бўлиб, уларда маълум бир мулк ёки имтиёз берилганлиги эълон қилинган. Масалан, “Мусулмонқулнинг Мингбоши этиб тайинланганлиги ва унинг ишига ҳеч кимнинг аралашмаслиги тўғрисида”ги иноятнома¹, “Яканшайх мазори Янги-чек ва Хўжаободда икки бўлак вақф ерига эга эканлиги ҳамда у барча солиқлардан озод деб эълон қилиниши, мазкур фармон қатъий саналмоғи ва ундан ҳеч ким бўйин товламаслиги ва бош тортмаслиги ҳақида”ги иноятнома ва Худоёрхон муҳри билан тасдиқланган вақфномалар² шулар жумласидандир.

Шунингдек, маҳаллий ҳукмдорлар ёрликларини ҳам ҳуқуқ манблари сирасига киритиш мумкин. Масалан, “Абдулқосим Муҳаммад Баҳодир Султон амрига кўра, Панж, Газак, Машҳад, Ингичка ва Чандиқ қишлоқлари Имом Зайнулобиддин мазорининг вақф мулки саналиши, мазкур вақф мулкни Шайх Мавлоно жамоаси ва уламоларининг бошпанаси сифатида мустақил деб тан олиш ҳақида буйруқ берилиши тўғрисида”ги иноятнома³ ҳамда “Номозхон Мулла Раҳматулла хўжага шу нарса маълум бўлсинки, Ихлосхўжа мачитининг имоми Мулла Муҳаммад Содик ва Исфарадаги Хўжа Назарбек мачитининг имоми Мулла Охунжонлар томонидан бизга етказилган маълумотларга кўра, кўрсатилган мачитлар вақф мулкларининг бошқарувчиларидан ўша маҳаллий ер амлақдори томонидан вақф улуши ундириб келинган. Ишонамизки, бу масалада қуйидагича тўғри йўл тугилса мақсадга мувофиқ бўлади, агар молиявий бошқарма ҳар галги ҳосилга аралашса, олинган улушни қайтариб олишингиз ва вақф мулки эгаларига топширишингиз лозим. Агар бундай бўлишига сабаб бўлса, уни аниқланг ва такрорламаслик чорларини қўланг бу ҳақда уларни хабардор қилинг”. 1282 йил (1865–1866 йй.) мазмунидаги фармонлар⁴ бунга мисол бўла олади.

¹ ЎзР МДА, ф. 19, рўй. 1, 34221-иш, 3-варақ.

² ЎзР МДА, ф. 19, рўй. 1, 34223-иш, 4-варақ.

³ ЎзР МДА, ф. 19, рўй. 1, 34883-иш, 4-варақ.

⁴ ЎзР МДА, ф. 19, рўй. 1, 34545-иш, 6-варақ.

Малумки, ёзма ҳуқуқ манбаларининг асосий турига кировчи қозиларнинг ариза, хат, қарор ва ҳукмларини ўрганиш давлат ва ҳуқуқ тарихининг муҳим объекти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг махсус фонди Қўқон хонлари архивига бағишланган бўлиб, унда кўплаб ҳужжатлар сақланиб келинмоқда¹. Жумладан, улар орасида қозиларнинг ўзларига тушган даъво аризаларини қай тариқа ҳал этганликлари тўғрисида бевосита хонга ёки маҳаллий ҳокимларга йўллаган ёзма ҳисоботлари мавжуд. Хусусан, Умархон даврида фаолият кўрсатган Қози Қаландар Ясовул ўз ҳисоботида қуйидагиларни маълум қилади: “Сора биби номли аёл ўзининг кўчар (ашёвий) мулки юзасидан Баротбой исмли шахс устидан даъво қилиб ариза берган эди. Мен ҳақиқатни юзага чиқариш учун уларни юзлаштирдим ва жавобгардан даъвогар бадалига икки тилло ундириб бердим. Даъвогар ҳам ўз даъво аризасини қайтариб олди ҳамда иккиси ярашишди. Шу билан улар ўртасида хусусмат қолмади”². Қози Берди Муҳаммад Аскар ўзининг Худоёрхонга ёзган ҳисоботида: “Уста Аҳмад номли бир киши арз қилдики, отам вафот этиб, унинг рўзгор асбоблари Муҳаммад Умар, Муҳаммад Зиё, Муҳаммад Сиддиқ ва Жамила бонуларнинг қўлида қолди. Улар мени ушбу меросдан маҳрум қилмоқчилар. Унинг аризасига мувофиқ тарафларни юзлаштирдим ва масалани даъвогарнинг фойдасига ҳал қилиб бердим”³, – дея хабар беради.

Шунингдек, номаълум қози томонидан ёзиб қолдирилган яна бир ҳисоботда қуйидагилар маълум қилинади: “Мулла Тошмуҳаммад номли бир кимса Муҳаммад Али номли кишида ўн беш тилло васиқали пули борлигини, мана қанча вақтдан буён у пулини қайтариб бермаётганлигини даъво қилиб ариза ёзган эди. Мен дастлаб икки тарафни юзлаштирдим ва Муҳаммад Али ўн беш тиллони маълум вақтда топиб, Мулла Тошмуҳаммадга бериши тўғрисидаги васиқани унинг қўлига

¹ ЎзР МДА, ф. № И–1043.

² ЎзР МДА Ф. № И–1043, рўй. 1, 2350-иш, 1-варақ.

³ ЎзР МДА Ф. № И–1043, рўй 1, 2353-иш, 1-варақ.

бердим. Тез кунда бу можарони ҳал этдик”¹. Шунинг сингари кўплаб маълумотларни қозиларнинг ҳуқуқ манбаи ҳисобланмиш ажрим ва қарорларига мисол тариқасида келтириб ўтиш мумкин.

Кўқон хонлигида “ёднома”ларни ҳам алоҳида ҳуқуқ манбаи сифатида эътироф этиш мумкин. Ёднома – ҳашарда қатнашадиган қишлоқлар номи, жалб қилинадиган одамлар, от аравалар, хўкизлар сони санаб ўтилган ёзма ҳужжатдир. Бундай ёдномаларнинг бир неча намунаси ҳозирда ҳам сақланиб қолган². Ёдномаларда асосан деҳқонларнинг уч кун ишлаб беришлари лозимлиги қайд қилинади.

Шариат фуқароларга олий ҳокимиятнинг барча кўрсатма ва қарорларига қатъий амал қилишни буюради. Бундан кўзланган асосий мақсад: биринчидан, ислом фуқаролари олий ҳокимиятнинг исломга мувофиқлигига сўзсиз ишонилари, иккинчидан, агар бундай мувофиқлик бўлмаган тақдирда улар олий ҳокимиятга нисбатан талаб қўйиш имкониятига эга бўлмасликлари лозим эди³. Шариат ва одатнинг ҳуқуқ манбаи сифатидаги муносабатлари ҳам турлича кўринишларга эга бўлиб келган. Шунингдек, шариатнинг муҳим аҳамияти ва ўрнини давлат бошлиқларининг ер – ҳуқуқий муносабатлар ҳамда солиқ солиш сиёсати билан боғлиқ қонунчилик жараёнларида ҳам кўришимиз мумкин.

Барча мусулмон мамлакатларида бўлгани сингари Кўқон хонлигида ҳам шариат, юқорида таъкидланганидек, ислом ҳуқуқининг асосий манбалари – Қуръон, сунна, ижмоъ ва қиёсга асосланган ҳолда амалда бўлган. Қуръон – шариатнинг муҳим манбаи бўлиб, мусулмонларнинг оят ва суралардан ташкил топган муқаддас китобидир. Қуръон ислом ҳуқуқи манбаининг асосини ташкил қилиб, барча ҳуқуқий муносабатлар ва бошқарув масалаларининг ҳуқуқий негизи ҳисобланган ва

¹ ЎЗР МДА Ф. № И-1043, рўй 1, 2360-иш, 1-варак.

² ЎЗР МДА Ф. № И-1043.

³ Керимов Г. М. Шариат. Закон жизни мусульман. – М.: “Наука”, 1999. – С. 256.

унга таянилган. Умуман олганда, Қўқон хонлигида ҳам Қуръон давлатнинг асосий қонуни ҳисобланган. Ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжат унинг асосида чиқарилган ва амал қилган. Қуръоннинг ҳуқуқ манбаи сифатидаги ўзига хослиги шундаки, унга ҳеч қандай ўзгартиш ва қўшимча киритиш мумкин бўлмаган.

Давлат бошлиқлари ва бошқа мансабдор шахслар ўзларининг ҳуқуқий ҳужжатларини Қуръонга асосланиб чиқарганлар. Хусусан, хоннинг ёрлиқлари, фармонлари ва бошқа қарорлари ҳамда қозиларнинг ҳукм ва қарорлари Қуръонга асосланиб чиқарилган. Қуръонга кўпинча оила-никоҳ, савдосотик, жиноят ва жазо каби ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда мурожаат этилган.

Қуръондан сўнг энг муҳим манба Сунна ҳисобланиб, у Муҳаммад пайғамбарнинг фикр-мулоҳазалари, қилган иш ва амаллари жамланган кўплаб ҳодисалар йиғиндисидан иборатдир. Уларда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий кўрсатмалар ўз аксини топган бўлиб, қозилар ундан амалий қўлланма сифатида фойдаланишган¹

Ижмоъ – ислом ҳуқуқи манбалари ичида алоҳида аҳамият касб этиб, бир-бирига мос диний ва ҳуқуқий масалалар тўғрисидаги фикрлардан шакллангандир. Ўрта асрларда Қўқон хонлигида мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва маданиятнинг ўзига хос шаклда амалда бўлиши ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаблашувига ва ривожланиб боришига таъсир этган. Натижада, ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш ва ҳуқуқий ечимларга жавоб топиш мақсадида қўшимча ҳуқуқ манбаига эҳтиёж сезила борган. Ўз навбатида турли фикихлар, муфтилар ва қозилар томонидан турли муаммо ва ечимларни бартараф этиш мақсадида чиқарилган ҳукмлар яқдиллик билан қабул қилинган ва қонуний деб эътироф этилиб, ҳуқуқ манбаи сифатида уларга мурожаат этилган.

¹ Ҳамидова М. А. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: ТДЮИ, 2004. – Б. 78.

Шунингдек, хонликда бошқа ҳуқуқ манбалари сингари қиёс ҳам амалда бўлиб, ўхшаш қарорга қараб маълум бир ҳуқуқий масалани ҳал қилишда кенг фойдаланилган. Ушбу даврга келиб, қиёс нафақат янги пайдо бўлган муносабатларни тез ечишга имкон яратган, балки бир қатор ҳолатларда у шариатни илоҳий аралашувлардан озод қилишга хизмат қилган. Булардан ташқари, Ислом ҳуқуқи доирасида “Ижтиҳод”, “Раъйига кўра иш кўриш” каби фикихларга берилган ҳуқуқ институтлари ҳам амал қилган¹.

Хонликнинг халқаро шартномалари ҳам ҳуқуқ манбаи сифатида қаралиши мумкин. Хусусан, 1826–1831 йилларда Муҳаммад Алихон имзолаган Пекин-Кўкон сулҳ шартномаси, Генерал-губернатор фон Кауфман ва Кўкон хони Саид Муҳаммад Насриддинхон ўртасида 1875 йил 22 сентябрда Марғилонда тузилган 28 параграфдан иборат шартномалар шунга мисол бўла олади. Кейинги шартнома икки нусхада, русча, туркча ва форс тилларида ёзилиб, бири Россия империяси архивида, иккинчиси хон ҳукуматида сақланган. Мазкур шартнома икки томон учун белгиланиб, ижро этилиши шарт бўлган раҳбарий қоида сифатида қабул қилинган². Шунингдек, Туркистон Генерал-Губернатори девонхонаси дипломатик қисми мудирини Н. Стремодковнинг Кауфманга 1873 йил 31 июлда юборган хабарномасини³ ҳам ўша даврга оид ҳуқуқ манбалари сирасига киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Кўкон хонлигида Қуръон, Сунна, Ижмоъ ва Қиёс асосий ҳуқуқ манбалари ҳисобланган. Шу билан бирга, хонликда турли миллат ва элатларнинг истиқомат қилиши, уларнинг ўтроқ ва кўчманчи шаклдаги ҳаёт тарзи шариат қоидалари мазмун моҳиятига маълум даражада таъсир ўтказиб келган ва зарур ҳолларда одат ҳуқуқига ҳам мурожаат этилган. Мавжуд ҳуқуқ манбалари тизимида ёзма ҳужжатлар:

¹ ЎзР МДА ф. № И–715, рўй. 1. 63-иш. 587–593-варақлар.

² ЎзР МДА ф. № И–715, рўй. 1. 63-иш. 587–593-варақлар.

³ ЎзР МДА ф. № И–1, рўй. 1. 196-иш. 205-варақ.

хоннинг фармон, ёрлик, фармойиш ва иноятномалари, вақф хужжатлари, олди-сотди, гаров, ижара шартномалари, тилхат ва ишончномалар ҳамда даъво аризалари, даъвони рад этиш далолатномалари, қозиларнинг қарор, ҳукм, ариза ва хатлари алоҳида ўрин тутганлигини эътироф этиш лозим. Санаб ўтилган ҳуқуқ манбаларига таянилган ҳолда жамият ҳаётининг барча соҳалари тартибга солинганки, бу ҳол мазкур манбаларни давлат ва ҳуқуқ тарихи ихтисослиги доирасига янада кенг-роқ жалб қилиб, батафсил ва атрофлича ўрганишни тақазо этади. Фақат шу орқали хонликдаги ҳуқуқий муносабатлар масаласига тўла ойдинлик киритишга эришиш мумкин.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ХУҚУҚ ТИЗИМИНИНГ АСОСИЙ СОҲАЛАРИ

(савдо ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, солиқ, оила-никоҳ,
мерос ҳуқуқи ва бошқалар)

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин ижтимоий ҳаётнинг барча йўналишларида бўлгани каби иқтисодий соҳада ҳам кенг қамровли ислоҳотларни амалга ошириб келмоқда. Таъкидлаш жоизки, собиқ шўро тузуми даврида маъмурий-буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт амал қилган бўлсада, давлатчилигимизнинг уч минг йиллик тарихи мобайнида савдо-сотик ва ишлаб чиқариш бозор талаблари асосида амалга оширилган. Бинобарин, И. А. Каримов таъкидлаганидек, “Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлини яратиш учун замин йўқ эмас. Шарқда одамлар азалдан савдо-сотик билан шуғулланганлар. Шу боисдан, бу ерда бозор шароитида ривожланишнинг ўз тарихий тажрибаси мавжуд. Бунинг устига, бозор шароитида ривожланиш жуда узоқ вақт давом этган бўлиб, унда эски патриархал-феодал муносабатлар энди вужудга келаётган бозор муносабатлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилган”¹

Шу жиҳатдан олганда, Қўқон хонлигида бозор муносабатлари, хусусан, ишлаб чиқариш, савдо-сотик, солиқ, мулк, оила-мерос масалаларини ҳуқуқий тартибга солиш амалиёти ва тажрибасини мавжуд манбалар асосида ўрганиш, ушбу соҳаларга оид ҳуқуқий тизим шакллантирилиб, ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олаётган бугунги кунда долзарб аҳамиятга эгадир.

¹ Каримов И. А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 22

Кўқон хонлигида бозор-савдо муносабатлари мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан юксалишида муҳим аҳамият касб этган. Савдо муносабатлари ҳам бошқа соҳалар каби ислом (шариат) ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган. Бунда шариат нормалари ҳуқуқ субъекти, ҳуқуқий ва муомала лаёқатига эгаллик ҳолатларини белгилаб берган. Шариат бўйича барча мусулмонлар тўлиқ фуқаролик ҳуқуқий лаёқатига эга ҳисобланган. Ҳатто қарам кишилар ўз хўжайинидан савдо-сотик билан шуғулланишга рухсат олганларидан сўнг фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларини тузишлари мумкин бўлган¹.

Хонликнинг Тошкент, Кўқон, Ўш, Хўжанд, Марғилон ва Андижон каби йирик шаҳарларида савдо ва хунармандчилик анча ўсган. Бу шаҳарларнинг савдогарлари Бухоро, Самарқанд, Хива ва Ўрта Осиёнинг бошқа ерларида савдо қилардилар.²

Хонлик марказида тўртта катта карвонсарой, асосан чет эллардан, айниқса, Россия, Хиндистон, Тибет, Қашқар, Афғонистон каби мамлакатлардан келган савдогарларга хизмат кўрсатарди. Андижон, Марғилон, Хўжанд, Ўш сингари шаҳарлар ҳам хонликнинг кўшни давлатлар билан бўладиган савдо-сотик алоқаларида муҳим ўрин тутарди. Бунда Тошкент шаҳри алоҳида мавқега эга эди.

1813–1814 йилларда Кўқон хонлигида бўлган Ф. Назаровнинг таъкидлашича, “Кўқон хонлигида пахта ва тут дарахти жуда кўплаб экилади. Ҳамма жойда пахта экилганини кўрасиз. Пахтадан кўқонликлар газлама тўқиб, уни бухороликлардаги рус моллари билан айирбошлайдилар”³.

1830 йилда Кўқонда деворлар билан ўралган 6 та бозор мавжуд бўлиб, булардан иккитасини маҳаллий аҳоли, қолган

¹ Лунёв Ю. Ф. Государство и право узбекских ханств. – М.: “Аст”, 2004. – С. 153.

² Зияев Ш. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI–XIX асрлар). Т.: 1962. – Б. 161–162.

³ Ўша асар. – Б. 161–162.

тўрттасини эса четдан келган савдо карвонлари эгалларди. Бозор ҳафтада уч кун: якшанба, чоршанба ва пайшанба кунлари ишларди¹.

М. Д. Скобелевнинг маълумотига қараганда, хонликнинг Қашқар билан савдо-сотиғи йилига 30-40 минг тиллага тенг бўлган. Қўқондан Қашқарга ипак, ранг-бўёқлар ва айникса, бўз олиб борилган. Қашқардан Қўқонга эса гилам, новшатир, чой ва кигиз келтирилган. Бу иккала давлат ўртасида карвонлар 14–20 кун юрган. Қўқондан Қашқарга жўнатилаётган моллар асосан, Андижон шаҳрида кузатув ва текширувдан ўтказилган².

Олдинда таъкидланганидек, 1831 йилги Қўқон – Хитой шартномасига кўра, Қўқон хони Қашқарда савдогарлардан бож йиғиш ҳуқуқини қўлга киритган. Шу боисдан Қўқон вакили савдогарларни йўлда қароқчилардан ҳимоя қилишга имкони борича кўмаклашган. Ч. Ч. Валихоновнинг ёзишича, “тоғ доvonлари ва изғирин совуқ юк ташувчи ҳайвонларни толиқтириб юборарди: от ва туялар жуда озиб кетар, ҳар куни бир ёки иккита ҳайвон ўларди. Масалан, 101 туядан Қашқаргача 36 таси етиб борарди, холос”³. Ғулжага борадиган йўл машаққатли бўлишига ва айрим савдогарлар йилига 60 тадан 100 тагача туя йўқотишига қарамай, Қўқон билан савдо алоқалари тўхтамаган. А. П. Хорошхин маълумотларига қараганда, Қўқондан Ғулжага ипак матолар, даба ва бошқа ипдан тўкилган арзон газмоллар келтирилган. Шунингдек, Қўқон ва Тошкентдан Ғулжага қуритилган мева ва металл буюмлар олиб келинган⁴.

Қўқон савдогарларининг Шимолий Ҳиндистон билан Бухоро ва Самарқанд орқалигина эмас, балки бутун Марказий

¹ Ҳ. Бобобеков. Қўқон тарихи. Т.: “Фан”. 1996. – Б. 111.

² А. Кун. Некоторые сведения о Ферганской долине. Туркестанский сборник. Том. 11. – Б. 175.

³ Ҳ. Бобобеков. Қўқон тарихи. Т.: “Фан”. 1996. – Б. 115.

⁴ А. П. Хорошхин. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. С. – Петербург, 1876.

Осиёга тарқалган ҳинд савдо компаниялари орқали ҳам алоқа қилишларига имконият бор эди. "...Булардан ташқари, – деб ёзади Расулзода, – Қўқон хонлигининг кўп шаҳар ва қишлоқларида ҳиндлар яшайдиган маҳаллалар бор эди, уларнинг номлари шу кунгача сақланиб қолган. Фарғона вилоятида кўшлаб ҳинд савдо компаниялари мавжуд эди"¹. Ҳиндистон билан олиб борилган савдо муносабатлари хусусида А. К. Гейнс асарида ҳам маълумотлар бор. Унга кўра, бутун Ўрта Осиёга – Бухоро, Қўқон, Тошкент ва Қашқарга Қобул орқали 10000 дан 15000 туягача товар юборилар, улар асосан, ип газмоллари, Кашмир рўмоллари, салла учун оқ сурп, шакар ва бошқа товарлардан иборат бўларди. Ҳиндистонга эса Қўқон хонлигидан асосан шойи, ипак, эчки жуни ва отлар олиб борилган².

Қўқон – Бухоро савдо алоқаларида юк ташишда арава-лардан фойдаланилганлиги мазкур алоқаларнинг ўзига хос афзаллик томонларидан саналади, чунки "Бу ерларнинг ўзи савдогарларнинг юк ташишлари учун қулайликлар яратган. Аммо туя асосий юк ташувчи восита бўлиб, Бухородан Қўқонга карвон 20–22 кунда етиб келарди. Юк ташувчи туя учун 2,5–3 тилло ҳақ тўланарди"³. Бухоро бозорига қўқонликлар рус темири, чўян ва пўлатдан ясалган буюмлар, шунингдек, гуруч, тамаки, рўмол, Марғилон атласлари, хитой матолари ва маҳаллий ипак газламалар, чой, чинни идишлар олиб келишарди. Бухородан Қўқонга пахта, дока, қоракўл териси, қанд, боққоллик моллари каби маҳсулотлар келтирилган. Булардан ташқари, Машҳаддан олиб келинадиган инглиз моллари келтирилиб, бу товарлар маҳаллий савдогарларга 12–13 ой

¹ *Расул-Заде*. Из истории Среднеазиатско-индийских связей второй половины XIX–начала XX века. Т.: 1968. – Б. 21.

² *Гейнс А. П.* Собрание литературных трудов. Т. II. СПб, 1888. – С. 532–535.

³ *Бобобеков Ҳ.* Қўқон тарихи. Т.: "Фан", 1996. – Б. 120.

муддатга қарзга берилган¹.

Қўқон хонлигининг Россия билан бўлган муносабатлари масаласи XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрда яратилган кўплаб асарларда ўз аксини топган бўлиб. Генерал Черняевнинг сўзларига қараганда, Россиядан Қўқонга темир, мис, пўлат, чўян, чит, оз миқдорда бахмал, шакар ва бошқа маҳсулотлар олиб келинган. Ўз навбатида Ўрта Осиё хонликларидан, хусусан, Қўқон хонлигидан Россияга пахта, чопон, газмоллар, қуритилган мева ҳамда ипак матолар юборилган.

Россия билан олиб борилган савдо муносабатлари Қўқон хонлигида қишлоқ хўжалиги айрим тармоқларининг ривожланишига олиб келди ва рус маданиятининг баъзи жиҳатлари аҳоли турмуш тарзига кира бошлади. Қўқон хонлиги Россиянинг хом ашё базасига айлана борди. Умуман олганда Россия билан савдо муносабатлари Қўқон хонлиги қишлоқ хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир этган бўлса, Қўқон шаҳар ҳаёти учун бирмунча салбий роль ўйнаб, зиён келтирган. Чунки Россия саноат товарларининг кириб келиши натижасида маҳаллий саноат корхоналари ва хунармандларнинг маҳсулотлари касодга учраган.

1870 йили Россия билан Ўрта Осиё савдо муносабатларини ривожлантириш ва савдогарларни истеъмолчилар билан яқинлаштириш мақсадида генерал-губернатор Фон Кауфман фармонида кўра, Тошкент шаҳрида савдо ярмаркаси очилади. Бу билан Россия амалда савдодан кўпроқ фойда олиб, хонликка ўз шартларини татбиқ этаётган эди. Қўқоннинг Россияга савдо қарамлиги, айниқса Туркистон генерал-губернаторлиги билан 1868 йилда имзоланган савдо битимида яққол намоён бўлади². Россиянинг Қўқон бозорларини фаол эгаллаб олишининг асосий сабабларидан бири Россиядаги 1861 йилги исло-

¹ Бартольд. В. В. Узбекские ханства//Сочинения. Т. 2. Ч 1. – М.: “Наука”, 1963. – С. 292.

² Внешняя политика России XIX начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия первая. 1801–1815 гг. Том четвертый. Полит. лит-ры. Москва, 1965. – Б. 580.

ҳот ҳисобланади. Мазкур ислоҳот натижасида Россияда йирик саноат ривожланишга юз тутди ҳамда унга эндиликда янги хом-ашё ва ташқи савдо бозорлари зарур бўлиб қолди.

Туркистон округи кўшинлари бўйича 1868 йил 9 апрелдаги 84-сонли буйруқда қуйидагилар таъкидланади: “Менинг Худоёрхон билан олиб борган музокараларим у билан “Ўзаро мажбуриятлар” деб номланувчи тинч савдо шартномасини тузишга олиб келди. Бу мажбуриятлар Қўқон хонлиги ҳукумати томонидан бажарилгунига қадар душманлик муносабатларимизга чек қўяди. Мазкур мажбуриятларни Туркистон округида эълон қилиш билан уларни эътиборга етказишни ва ижрога қабул қилишни сўрайман”¹.

Бундан ташқари, генерал-губернатор Кауфман ва Насриддинхон ўртасида 1875 йил 22 сентябрда Марғилонда тузилган шартноманинг бир қатор бандларида Қўқон ва Россия савдо муносабатлари акс этган бўлиб, унга кўра хонликдаги барча шаҳар ва қишлоқлар бутун рус савдогарлари учун, худди шу тарзда бутун рус бозорлари кўқонлик савдогарлар учун очик ҳисобланади. Ўз навбатида, ушбу шартлар доимо ёзма равишда расмийлаштирилган ҳамда ваколатли шахсларнинг имзолари ва муассасаларнинг муҳрлари билан гувоҳлантирилган бўлиши лозимлиги қайд этилган².

Шундай қилиб, рус савдогарларига Қўқон хонлигининг ўзлари хоҳлаган шаҳарларида карвонсаройлар, дўконлар ва уйларни ижарага олиш, харид қилиш ва қуришга рухсат берилади. Шунингдек, улар мевали боғларни, экин майдонлари, дала ва тутзорларни хусусий мулк сифатида сотиб олиш ва ижара ҳақи эвазига улардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. Рус ва кўқонлик савдогарлар ўртасидаги савдо мажбуриятлари муқаддас саналган ва ҳар иккала томондан бузилишига йўл қўйилмаган. Қўқон ҳукумати ҳар қандай савдо

¹ Ўзб.Рес. МДА, ф. И-715, рўй. 1. 36-иш, 229-варақ.

² Ўша жой. 63-иш, 587–593-варақлар.

битимлаининг тўғри бажарилиши ва савдо ишларининг инсофли олиб борилиши устидан назорат олиб боришга, рус фуқароларининг кўқонлик фуқароларга нисбатан билдирган адолатли талабларининг зудлик билан қаноатлантирилиши юзасидан ўз вақтида чоралар кўришга ваъда берган.

Кўқон хонлигида ҳам бошқа хонликлар каби жиноят-ҳуқуқий соҳасини бошқариш асосан ҳокимият вакиллари томонидан амалга оширилган. Жиноят ишлари нафақат қозилик судлари томонидан кўриб чиқилган, балки давлатнинг бошқа мансабдор шахслари томонидан ҳам ҳал қилинган. Хонликда амалда бўлган жиноят ҳуқуқида ақли расолик масаласи ишлаб чиқилган бўлиб, ақли норасолик оқибатида содир этилган айрим бир жиноятлар учун зарар қопланган ва жинойий жазодан озод этилган. Жиноят содир этишда иштирок этган, шахсни жиноятга бошлаган, уни кўллаб-қувватлаган ҳамда рағбатлантирган шахслар жиноят иштирокчилари сифатида тан олинган. Жиноят содир этилганидан сўнг жиноят изларини яширишда иштирок этган шахслар иштирокчи сифатида тан олинмаган. Ундан ташқари, талон-тарож этилган мол-мулкни ўзи билмаган ҳолда яширган шахслар ҳам ўғрилиқ жиноятини содир этганликда иштирокчи деб тан олинмаган.

Академик Ҳ. Сулаймонованинг фикрига кўра, Кўқон хонлигида жиноят ҳуқуқи алоҳида хусусиятлари билан ажралиб турган. Жиноятлар давлатга қарши қаратилган жиноятлар мулкка, шахсга ва оилага қарши қаратилган жиноятларга бўлинган¹.

Давлатга қарши қаратилган жиноятларга энг оғир жазо тайинланган. Масалан, манбада қайд қилинишича, “Давлатга қарши исёнда айбланган Мусулмонкул асирга олиниб, Хўндга юбориб, икки одам бўйи баланд тахт барпо этиб, Мусулмонкулни ул тахтга ўтқазиб, ҳалойиққа ибрат бўлсин деб бир неча кун тутқузуб, охири хоннинг амри ила дорга осди-

¹ Сулаймонова Х. С. Собрание сочинений. Т. I. Т.: “Фан”, 1967. – С. 105–107.

лар”¹. Сазойи қилиш жазоси ҳам оғир шаклда қўлланилган. Жумладан, рус аскарлари билан уруша олмай, Окмачитга қочган Қўқон кўшини бошлиғи Шодмонкул сазойи қилинганлиги манбалардан маълум. Унинг ижросини Маҳдум Ҳожи қуйидагича тасвирлайди: “Хўқанд ўртасида жомеъ азимнинг ўртасида Шодмонкулнинг бошига хотинлар рўмолини ўратиб, олди-га чарх дук қўйиб, шармандаю шармисор қилибдурлар”².

1813–1814 йилларда рус савдо карвонининг таржимони сифатида Қўқонда бўлган Ф. Назаров ҳукумат савдогарларнинг кам ўлчаб, кам тортмасликлари устидан каттиқ назорат олиб борганлигини, унинг кўзи ўнгида кам ўлчаб, кам тортиб берган бир кимсани яланғоч ҳолда кўчаларда камчи билан савалаб олиб юрганларини кўрганлигини ёзади³.

Жазонинг мақсади келтирилган зарарни қоплаш ҳамда халқни кўрқитишдан иборат эди. Жазо очик ҳолда тўпланган халқ олдида талиония⁴ принципи асосида ижро этилган. Бунга Қуръондаги қасос олишга доир “Биз жонга-жон, кўзга-кўз, бурунга-бурун, тишга-тиш каби жароҳатлашни буюрдик”⁵, деган кўрсатмалар асос қилиб олинган. Бой кишилар тан жазосидан жарима билан қутулиб қолишлари мумкин эди. Бир ёки икки марта дарра уриш “сиёсат” ёки уриш билан кўрқитиш ҳисобланган. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси зиндонда ўталган. Фақат Қўқон хонлигидагина зиндонда чаён, каналар билан тўлдирилган махсус хоналар бўлган ёки баъзи ҳолларда аҳолига чаён солиғи солиниб, улар йиғилгач, маҳбус устига ташланган⁶.

¹ Мулла Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. Нашрга тайёрловчилар/Т. Алимардонов, Н. Абдулҳаким. – Қарши: “Насаф”, 1992. – Б. 100.

² Ўша асар. – Б.100.

³ Ф. Назаров. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии. – Б. 173.

⁴ Изоҳ. Талиония – қасос деган маънони англатади.

⁵ Қуръони карим. Т.: “Чўлпон”, 1992. – Б. 78.

⁶ Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: “Адолат”, 2003. – Б. 237.

Баъзи ҳокимлар ўз душманларига нисбатан ҳеч бир қоида-қонунга тўғри келмайдиган жазоларни қўлаганлар. Маълумки, эмпале – қозикқа ўтқазиб жазолаш асосан, Ўрта аср Шарқий Европа давлатларида мавжуд эди. Қўқон хонлигида баъзи ҳокимларнинг ана шу жазони қўлаганликларига гувоҳлик берувчи маълумот Мулла Олим Маҳдум Ҳожининг асарида учрайди: “Баъзи бир ҳокимлар гуноҳкорнинг остига қозик қоқиб, тириклай ҳолда устига ўтқузуб, ул бечора бир неча кун ходанинг устида азоб тортиб, жон берар эди”¹.

Дин билан боғлиқ жиноятларга даҳрийлик, бошқа динни қабул қилиш, диний кўрсатмаларни бузиш, диндан қайтиш, хонлик тузумини танқид қилиш, бошқа диндаги киши билан никоҳга кириш, шарият таъқиқлаган овқатларни ейиш, спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, ёлғон гувоҳлик бериш, ёлғондан қасам ичиш кабилар кириб, уларга нисбатан дара билан уриш, мамлакатдан бадарга қилиш ва қатл этиш каби жазолар қўлланилган.

“Мукаммал тарихи Фарғона”да: “Олимхон Хўқанд аҳолисидин хабар олдиларким, бир неча одамлар «эшонман», деб халқни алдаб, фириб бериб одамларни мурид қилиб пул ва мол жамъ қилмоққа тушубдурлар. Ўзлари пир хизматни беистеъдод талаби мол қилиб берган эшонларни тутуб, пул ва молларини подшоҳликка олиб, ўзларини гирифтори жазойи султонийга дучор қилдилар. Ва баъзиларини имтиҳон қилиб, ёлғончилик бирла эшон бўлганларини ҳибс қилди”², – деб ёзилади.

Жиноят ҳуқуқи бўйича жавобгарликни оғирлаштирувчи ва истисно ҳолатлари мавжуд бўлган. Жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларга мастлик ҳолати кириб, кишини маст ҳолатига келтирувчи ичимликларни истеъмол қилишнинг ўзи жиноят ҳисобланган. Жавобгарликни истисно этувчи ҳолатларга шахс ва мулкни ҳимоя этишда зарурий мудоффаа, ўзга

¹ Ўша асар. – Б. 238.

² *Муҳаммад Фозилбек. Мукаммал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв № 5971, 33 б варақ.*

шахс ҳаётини ва мулкани ҳимоялаш, ҳокимият идораларининг буйруғи ва ўзининг қонуний ҳуқуқларини амалга ошириш ҳолатида бўлиш кабилар киради¹.

Ислом ҳуқуқининг асосий манбаи сифатида Қуръон бундай турдаги жиноятлар учун қонли қасос олиш, шунингдек, эвазига пул (хун) тўлаш билан алмаштириш чораларини ҳам назарда тутган. Эвазига пул тўлашнинг икки шакли: енгил ва оғир шакли мавжуд бўлган. Ўз навбатида, қонли қасос олишга қуйидаги ҳолларда руҳсат этилмаган: 1) ҳомиладорлик ҳолатида бўлган аёллар, 2) вафот этган шахснинг аждодлар шажараси бўйича қариндош-уруғлари, 3) ўзининг қулини ўлдирган хўжайин. Вафот этган шахснинг аждодлар шажараси бўйича қариндош-уруғлари қонли қасос олиш эвазига пул тўланганлар.

Оғир жиноятларни содир этган шахслар жабрланувчи томонидан авф этилиши мумкин бўлмаган. Бундай тоифадаги жиноятларга: 1) хиёнат қилиш, 2) маст қилувчи ичимликларни истеъмол қилиш, 3) ўғрилик, 4) талон-тарож, 5) тухмат қилиш, 6) ҳокимиятга қарши чиқиш каби жиноятлар кирган². Бу жиноятларни содир этган шахсларга нисбатан тошбўрон қилиш, тан жазолари, кўл ва оёғини кесиш, қамоққа олиш ва қувғин қилиш тариқасидаги жазолар қўлланилган³.

Қуръон ҳукмларига қаршилик қилувчи ҳаракатлар ёки ахлоққа қарши қаратилган жиноятларни содир этганлик учун жазо чоралари Қуръонда ўз аксини топмаган бўлса-да, жазо шарият қоидалари асосида қози томонидан белгиланган ва ижро этилган. Бинобарин, ушбу масалада судлов иши кенг доирада юритилган бўлиб, қози томонидан бундай ҳолларда

¹ Юшков С. В. История государства и права СССР. Ч. I. – М.: “Наука”, 1940. – С. 137.

² Сюкийяйнен Л. Р., Лихачев В. А. Мусульманское деликтное право и уголовное законодательство стран зарубежного востока. – М.: 1984. – С. 78–86.

³ Бу ҳақда яна М. Ражабова. Шариятда жиноят ва жазо. Т.: “Адолат”, 1996. – Б. 23–45.

жиной жазо ўрнига ахлоқ тузатиш тариқасидаги жазо (таъзир) қўлланилган. Таъзир оддий кўринишдаги панд-насихат шаклида, қамчи билан уриш, жарима ва қувғин қилиш тартибиде амалга оширилган. Кам аҳамиятли жиноятлар учун маълум муддатга ўрага ташлаш, темир қискичга ўтирғизиш, тан жазолари ёки жарима тариқасида жазолардан бири қўлланилган. Ундан ташқари, кам аҳамиятли қилмишлар учун жазолаш ҳуқуқига шаҳар маъмурияти идоралари ҳам ваколатли бўлиб, уларга шаҳарларда тартиб ва ички хавфсизликни сақлаб туриш ҳуқуқи берилган.

Бундан ташқари, Кўкон хонлигида турар жойидан қувиб юбориш, жиноят содир этган кишини ёки унинг оила аъзоларини хон армиясига аскарликка бериш, мулкидан жудо қилиш, мусодара қилиш каби жазолар ҳам қўлланилган. Ўғрилик жиноятига, юқорида таъкидланганидек, тан жазоси қўлланилган. Бу ҳақда Ф. Назаров қуйидагича гувоҳлик беради: “Мен 30 та қўй ўғирлагани учун бир кишининг ўнг қўли бармоқларини қилич билан чоғиб ташлаганларини ўз кўзим билан кўрдим, қонни тўхтатиш учун қайнаб турган ёғга ботириб, кейин қўйиб юбордилар. Одам ўлдирганлик учун қотилни ўлган одамнинг қариндошларига берадилар. Улар уни сотиб юборишлари ёки қон учун хун олишлари мумкин”¹. Бундай жиноят учун сотиб юбориш ҳолати бошқа ўринларда учрамайди, шу боис бу жазо турини фақат Кўкон хонлигига хос деб ҳисоблаш мумкин.

Шу ўринда Абудрахмон парвоначининг архив ҳужжатлари орасида сақланаётган, Тошбой ва Орзиқулга ёзган: “...Сибирга сургун қилиш, гаупвахтада қамокда ўтириш ёки бошқа жойга бадарға қилиш жазолари жиноят содир этганликда айбдор саналганларга тааллуқли...”², деган хати ҳам эътиборга молик.

Ўлим ҳақидаги ҳукмлар жазо чорасининг оммага таъсирини кучайтириш мақсадида сарой олдида ёки одамлар кўп

¹ Лукин Б. В. История Узбекистана в источниках. Т.: 1988. – Б. 173.

² ЎЗР МДА, ф. 715, рўй. 1. 67-иш, 56-варақ.

тўпланадиган бошқа жойларда, масалан, бозорларда ижро этилган. Жазони ижро этиш тартибига амал қилиш устидан назоратни кушбеги амалга оширган. Унда аввал, ҳалқ олдида маҳкум ҳақидаги маълумот, унинг содир этган жинояти ўқиб эшиттирилган. Кейин эса жазони ижро этиш ҳақида бўйруқни кушбеги миршабга ёки тўпчибошига узатган ва ниҳоят ижро ҳақида жаллодга фармойиш берилган.

Барча муҳим аҳамиятга эга бўлган жиноят ишларини беклик судлари кўриб чиққан. Фақатгина кам аҳамиятли жиноятлар бўйича ишларни кўриб чиқиш қозилик судларига топширилган. Ўлим жазоси ҳақидаги барча ҳукмлар зудлик билан хонга тақдим этилиши лозим бўлган. Қамок жазоси бекликларда жойлашган қамокхоналарда ижро этилган. Хонликда оғир жиноят деб эътироф этилган жиноятлар шариат бўйича таснифланган жиноятларга мос келмас эди. Масалан, давлат ҳокимияти вакили томонидан шариат бўйича никоҳда турувчи шахсга нисбатан хиёнат қилиш оғир жиноят ҳисобланган. Эр-хотинлик садоқати интизомини бузганлик учун эр жиний жавобгарликка тортилмаган. Агар аёл томонидан бундай тартибдаги интизомга риоя этилмаса, оила қоидалари асосида жазоланган¹.

Бироқ Ўрта Осиё чор ҳукумати томонидан босиб олинган арафасида бошқача қоидалар вужудга келган. Жумладан, Генерал-губернатор Кауфман билан Насриддинхон ўртасида 1875 йил 22 сентябрда Марғилонда тузилган шартноманинг 24–26 бандларида бир қатор қоидалар белгилаб қўйилган: “...Агар рус фуқароларидан бўлган жиноятчилардан бири Қўқон ҳудудида қонун таъкибидан яширинган бўлса, у Қўқон ҳукумати томонидан тутиб, яқин жойлашган рус маъмуриятига топширилади. Қўқон хонлиги ҳудудида бирон-бир жиноятни содир этган рус фуқароси яқин жойдаги рус маъмурига ёзма маълумотлар билан биргаликда олиб борилади, бироқ у

¹ Цмай В. В., Боер В. М., Гинц А. А. Мусульманское семейное право. – СПб.: 1998. – С. 22.

хонлик қонунларига кўра жазоланмайди”¹.

Шундай қилиб, Қўқон хонлигида жиноят ҳуқуқи масалалари расман ислом дини доирасида амал қилиб, ўзининг баъзи жиҳатларига кўра шариатдан фарқ қилган бўлсада, Қуръон шариатнинг асосий манбаи сифатида ҳеч қачон ўзгармаган. Хонликда содир этилган турли жиноятлар учун айрим ҳолларда жуда оғир жазо тайинланган. Баъзан ўғрилиқ, талон-тарожлик кўпайиб кетишига хонларнинг ўзлари ҳам сабабчи бўлганлар. Масалан, Худоёрхон давридаги ўта қаттиқ ҳарбий мажбурият натижасида аскарликка олинган шахслар ўғрилиқ ва талончиликни ўзларига касб қилиб олганлиги фикримизнинг ёрқин исботидир.

Тарихий манбаларнинг бирида Қўқон хонлигида аҳолидан 32 хил солиқ ундирилган дейилса², А. Жавонмардиевнинг асарида Фарғонадаги солиқ ва мажбуриятларнинг 90 та тури санаб ўтилган³. А. Л. Куннинг маълумотига кўра, хонликдаги расмий солиқлар қуйидагилардан иборат бўлган: хирож, закот, танобона, бозорда савдогарлардан олинадиган солиқ, тарози солиғи, дарёдан ўтиш учун солиқ, туз солиғи ва яна бошқа махсус солиқлар ҳам бўлган⁴.

Солиқлар хоссачи ва бекликларга бўлинган. Хоссачи – бу даромад хон хазинасига тушган. Беклик – бу даромад бек хазинасига келиб тушарди. Улар асосан, Қўқон ва унинг атрофидаги қишлоқлардан йиғилган. Бошқа ерларда маҳсулот ва ҳайвонлардан йиғиладиган закот, Сирдарё кечувларидан олинадиган бож, туздан олинган солиқ, жойлардан олинадиган хоссачи солиғи, хон маблағига қурилиб ижарага берилган дўкон, карвонсарой ва омборлардан йиғиладиган солиқлар,

¹ ЎзР МДА, ф. 715, рўй. 1. 63-иш, 587–593-варақлар.

² *Исмат*. Тарихи Худоёрхон. Қўлёзма Ўз.ФА ШИ, инв № 667.

³ *Жавонмардиев А.* XVI–XIX аср Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Т.: “Фан”. 1965. – Б. 53–54.

⁴ *Кун А. Л.* Очерки Кокандского ханства. 1876. – С. 8–9. *Қосимов Й.* Қўқон хонлиги тарихи очерклари. Тошкент-Наманган. 1994. – Б. 23.

тўй маросимларидан йиғиладиган солиқлар ва меросни бўлишдан йиғиладиган солиқлар хазинага келиб тушган¹.

Хирож – ҳосилдан олинадиган асосий ер солиғи бўлиб, унинг миқдори турлича бўлган. Хирож ернинг шароитига қараб ҳосилнинг 1/3, 1/4 ёки 1/5 қисми ҳисобида олинган. Аҳоли қайси беклик тасарруфида бўлса, ундан йиғиладиган хирож ўша бекнинг ихтиёрида бўлган.

Кўқон хонлигида хирожни йиғиш шаҳар беги томонидан саркорга топширилган. Бу мансабга тайинланган саркор ўзига мироблардан ёрдамчилар ёллаган. Солиқ йиғиш пайтида солиқ тўловчилар ва йиғувчилар рўйхати тузилган. Ушбу рўйхат саркор томонидан аҳоли ва оқсоқоллардан суриштириш йўли билан текширилиб, кейин тасдиқлаш учун бекка берилган. Рўйхат тасдиқлангандан сўнг унда кимга қанча солиқ белгиланган бўлса, шунча миқдорда тўланиши шарт ҳисобланган. Хирожнинг миқдори гуруч, буғдой, жўхори ва бошқа донли экинлар экиладиган далалардан ҳосилнинг 1/5 қисми ҳисобида, боғлар, сабзавотлар, гўзалар ва бошқа ўсимликлардан солиқ ҳажми майдон ўлчови ва ўсимлик турига қараб белгиланган. Кўшин, маҳаллий бошқарувчилар таъминоти хирож ҳисобидан қопланган. Шунингдек, марказий ҳокимият талабига кўра, урушлар ва кўзғолонлар пайтида кўшинларни муайян тарзда таъминлаб туриш керак бўлган². Генерал майор Абрамовнинг сўзларига қараганда, ғаллакорлар ўрим-йиғим даврида ўз буғдой ва бошқа экинларини то солиқ йиғувчилар томонидан ўлчаниб, рўйхатга қайд этлмагунича йиғиштириб олишга журъат эта олмаганлар. Натижада кўпроқ эртапишар экин ва меваларга зарар етган³.

Закот – кўчманчи халқлардан маҳсулот ва ҳайвонлар ҳисобидан қирқдан бир ҳажмда олинадиган солиқ. Умумий маб-

¹ Ҳ. Бобобеков. Кўқон тарихи. Т.: “Фан” 1996. – Б. 126.

² Х. Н. Бобобеков. “Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв.)”. Дис. доктора исторических наук. 1991. – С. 71–72.

³ ЎзР МДА, ф. 34, рўй. 1. 2430–иш, 63–65-варақлар.

лағ миқдоридан бир йилда бир марта закот олинган. Агарда савдо-сотик мобайнида кўрсатилган маблағ ошиб кетса, савдогар йил охирида ортиқча маблағнинг 2,5 фоизини закот учун қўшимча тўлаган. Агар ташқаридан келаётган савдогар закот тўламаган бўлса, у шаҳарга кирмай туриб закотчига хабар бериши шарт бўлган. Закотчи карвонни текшириб, юкларни очиб кўрар ва закот тўғри тўланганлигини текширарди. Яҳудий ва христианларга тегишли моллардан эса 5 % закот олинган. Қўшни хонликлардан келган карвонлардан закот икки баробар йиғилган. Ҳатто транзит йўли билан ўтган карвондан ҳам закот олинган. Олтин ва кумуш маҳсулотларидан ҳам бир тиллагача закот олинган. Лекин Худоёрхон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида рус савдогарлари фақат 2,5 % закот тўлашган ҳамда транзит сифатида ўтганликлари учун бож тўламаганлиги тўғрисида маълумот бор¹.

Қўқон хонлиги қўли остидаги қирғизларни айрим солиқларни тўлашга мажбур қилганлар. Булардан бири тўнлуқ-закот деб аталиб, у шудгорга қандай экин экилганлигига қараб олинган. Бундан ташқари, ҳар бир ўтовдан 40–50 та қўйдан битта қўй ҳисобида қўй-закоти ҳам олинган². “Қўқон уезди кўчманчилари” тўғрисидаги маълумотда айтилишича, “Кўчманчи қирғизлардан 500 сўмдан ортиқ закот олинган. Сўх ва Исфара ҳудудларида кўчиб юрувчи қирғизлардан эса 100 тиллагача закот олинган. Бироқ бу миқдордаги закот аҳоли учун оғирлик қиларди...”³.

Танобона – хирожнинг бир тури бўлиб, мевазор боғлардан, узумзор, бедазор, пахта ва бошқа ўсимликлар экиладиган ерлардан олинган. Ушбу солиқ экилган нарсаларни эътиборга олган ҳолда уларнинг миқдорига қараб белгиланган.

¹ Мулла Васъижон. Тазкирани султони (Худоёрхон). Қўлёзма Ўз ФАШИ, инв. № 590, 9293.

² Ўзб.Рес. МДА, ф. 34. рўй. 1. 2430-иш, 68-варақ.

³ Х. Н. Бобобеков. «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.)». Дис. доктора исторических наук. 1991. – Б. 75.

Масалан, терак ва қайрағоч экилган бир таноб ердан 50 тийин, қовун, тарвуз, бодринг, пиёз ва сабзи экилган бир таноб ердан 1 сўм, узумзор ва мевали дарахтлар экилган бир таноб ердан эса 2 сўм солиқ олинган¹.

Кўкон хони Худоёрхон томонидан 1868-69 йилларда ушбу ерлардан ҳарбуза пули ҳам ундирилган².

XIX асрда тўй-томошаларда ва халқ сайиллари пайтида “айиқ ўйини” расм бўлган. Натижада “айиқ пули” деб аталган солиқ жорий этилган.

Махсус тайинланган саркор Балқичидан то Чикл-Махрамгача бўлган кечувлардан ўтганлик учун, бозорлардаги тарози учун, никоҳланганлик учун³, тарика⁴ ва бошқа йиғимларни йиғиш билан шуғулланган.

Худоёрхон томонидан жорий этилган солиқ ва йиғимлар рўйхатида, жумладан, қуйидагилар ўз аксини топган:

1. Шаҳар дарвозаларидан олиб ўтилаётган қамиш (ўтин) юкланган ҳар бир аравадан $\frac{1}{2}$ танга, бозордаги ўрин учун 1 танга йиғим олинади.

2. Хон зулукларга тегишли модда белгилаб, уларни муҳтож кишиларга сотади.

3. Сотилган ҳар бир мол учун хон фойдасига 1 тангадан, қўй учун $\frac{1}{2}$ тангадан ундирилади.

4. Ипак ёки пахта тойидан 10 тангадан олинади.

5. Сут ва ёғнинг ҳар косаси учун 1 тийиндан йиғим олинади.

6. Лавозимга тайинланаётган ҳар қайси имом (мулла) ўз мансаби учун хонга 5 тангадан йиғим тўлайди.

7. Ҳар йили анъанавий баҳорги халқ сайли вақтида

¹ Ўша жойда.

² ЎзР МДА, ф. 34. рўй. 1. 2430-иш, 78-варақ.

³ Никоҳ учун куёвдан хон фойдасига $\frac{1}{2}$ тилла ундирилган.

⁴ Тарика – ўлган одамнинг мулкидан ундириладиган $\frac{1}{40}$ чорик хон ҳисобига ундириладиган йиғим. Агар меросхўр бўлмаса, ўлган одамнинг барча мулки хон хазинасига келиб тушган.

хунармандлар ва савдогарлар жамоаси ўз имкониятларидан келиб чиқиб, хонга 100 минг тилла тўлов ажратади. Бу тартибга риоя этмаган йўлбошчи жамоат олдида калтаклаш билан жазоланади¹.

Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа шаҳарлар Россия томонидан босиб олинганидан кейин хонлик худуди анча қисқарди. Оқибатда давлат хазнасига солиқ йиғимидан тушадиган даромад анча камаяди. Даромаднинг ўрнини қоплаш мақсадида хон 1874 йил 10 июнда харажат пули, қарағай пули, ўтиш пули, даллол пули, кўк пули, сув пули каби кўшимча солиқ ва ўлпонлар жорий этади. Бу ўз-ўзидан аҳоли ўртасида норозиликларни келтириб чиқаради.

Қисқа қилиб айтганда, Кўкон хонлиги аҳолиси катта миқдордаги турли хил солиқ, тўлов ва мажбуриятларни ўтаганлар. Шунингдек, Кўкон хонлиги Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига нисбатан солиқ ва мажбуриятлар миқдори ҳамда сонининг кўплиги билан ажралиб турган. Бу солиқ ва мажбуриятларнинг барчаси халқ зиммасига оғир юк бўлиб тушиб, ижтимоий аҳволни оғирлаштириб, сиёсий вазиятни таранглаштирганлиги тарихдан яхши маълум.

Кўкон хонлигида ҳам оила муносабатлари бошқа хонликлардаги сингари ислом ҳуқуқи асосида қурилиб, улардан деярли фарқ қилмаган.

Никоҳнинг икки шарти мавжуд бўлиб, биринчиси – никоҳга қатнашувчиларнинг, ҳоҳ эр-хотин ўзлари ва ёки уларнинг вакиллари бўлсин, бир-бирларининг сўзларини эшитишлари шарт ҳисобланган. Томонлардан бирортаси эшитмай қолса, никоҳ қайта ўқилган; иккинчиси – никоҳ пайтида гувоҳларнинг бўлиши шарт эканлиги. Гувоҳлар икки эркак ва ёки бир эркак ва икки аёл киши бўлиши ҳам мумкинлиги

¹ Мулла Васъижон. Тазкирани султони (Худоёрхон). Кўлёзма Ўз ФАШИ, инв. № 590.

кўзда тутилган¹. Оила қурилишида ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида айрим алоҳида маиший жиҳатлар кузатилса-да, лекин оилани шакллантиришда ислом оиласи шаклига амал қилинган. Ислом оиласининг ўзига хос хусусиятларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- 1) оиланинг фуқаролик-ҳуқуқий асосга эгаллиги;
- 2) кўп хотинликка рухсат берилиши;
- 3) эркак кишининг оила бошлиғи сифатида тан олинishi;
- 4) оилада эрнинг ҳуқуқлари аёл томонидан бузилган деб топилганда аёлнинг эри томонидан жазоланмасдан қолмаслигининг тан олинганлиги;

5) эркак киши учун ажралиш эркинлигининг мавжудлиги ва аниқ белгиланган ҳолатларда аёл кишининг ҳам никоҳни бекор қилишни талаб қилиш ҳуқуқига эга эканлиги.

Оила бошлиғининг ҳокимияти чекланмаган бўлиб, у оиланинг барча мулки ва оила аъзолари тақдирини ҳал қиларди. Шариат бўйича кўпхотинликка рухсат этилган бўлса-да, амалда моногамияга, яъни яккахотинликка амал қилинган. Никоҳга киришда катта миқдорда харажат қилинган, қалин ҳақи – асосий харажат қилинадиган ҳақ тури саналиб, қизни тарбия қилган ота-онаси ёки яқин қариндошларига берилган.

Ислом оиласининг фуқаролик-ҳуқуқий характери нафақат оиланинг тузилиши билан балки оила муносабатларининг мазмуни билан намоён бўлган эди. Бир томондан, хотиннинг “сотиб олинishi” уни эрнинг мулкига айлантирган, ҳатто эрнинг уруғи ҳам унга нисбатан мулкый ҳуқуқларга эга бўлган. Буни эр вафот этгач унинг ака ёки укалари томонидан бева аёлнинг никоҳлаб олинishiда кўриш мумкин. Иккинчи томондан шариат бўйича аёл киши муайян ҳуқуқларга ҳам эга бўлган. Масалан, шахсий, мулкый ва эрнинг ўзбошимчалигидан ҳимояланиш ҳуқуқи, ижтимоий жиҳатдан муносиб ра-

¹ Мухтасар. Шариат қонунларига қисқача шарҳ. Т.: “Чўлпон”, 1994. – Б. 90.

вишда таъминланиш ва бошқа хотинлар билан тенг ҳолатда бўлиш ҳуқуқлари шулар жумласидандир.

Шариат қоидаларига кўра ўз мажбуриятларини адо этмаганлик учун эрга нисбатан қатъий чоралар кўрилган. Хотин эса эрга буйсуниши лозим бўлиб, эрининг рухсатисиз ҳеч қандай юридик ҳаракатларни амалга ошира олмаган. Оиланинг моддий ташвиши ва жавобгарлиги эрнинг зиммасида бўлиб, хотин бола тарбияси ва парвариши билан машғул бўлган.

Бироқ тахтга Умархон ўтирганидан сўнг аёллар ҳуқуқлари маълум маънода ҳимоя қилина бошлади. Бунда Умархоннинг рафиқаси, машхур шоира Нодирабегимнинг хизматлари эътиборлидир. У аёлларнинг ўқиб, ёзишни ўрганишлари учун мадрасаларда дарс ташкил этиб, отинийларнинг сабоқ беришини йўлга қўйган. Бу хайрли ишга яна бир машхур шоира Жаҳон отин Увайсий ҳам ўзининг беқиёс ҳиссасини қўшган¹.

Ислом оилаларининг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида қонуний ва ноқонуний туғилган болалар муаммоси ҳам катта аҳамиятга эга эди. Нафақат қонуний никоҳдан туғилган фарзандлар, балки ота томонидан тан олинган чўридан туғилган бола ҳам қонуний фарзанд деб эътироф этилган. Бундай вазиятда оила бошлиғининг эркинлиги ҳал қилувчи аҳамиятга молик эди. Болалар доимо ота уруғи ихтиёрида ҳамда унинг қарамоғида бўлган. Фақатгина она ажралиш пайтида ўғил болани 7 ёшгача ва қиз болани балоғат ёшига еттунига қадар ўзи ёки қариндошларининг қарамоғида бўлишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Ислом оилаларининг фуқаролик-ҳуқуқий тавсифи никоҳ тузиш ва никоҳдан ажралиш шартлари ҳамда мерос ҳуқуқи тизимида намоён бўлади.

Никоҳ шариат бўйича фуқаролик-ҳуқуқий битим саналиб, никоҳ тузишда шартноманинг умумий шаклига амал қи-

¹ *Муҳаммад Фозилбек. Мукамал тарихи Фарғона. 1-жилд. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв № 5971, 36-варақ.*

линиб, тарафларнинг розилиги икки гувоҳ иштирокида маълум қилинган. Никоҳ тузишда никоҳ маросимини ўтказишга амал қилинмаса у ноқонуний деб эътироф этилмаган¹. Никоҳ тузишда ҳеч қандай ёзма далолатнома юритиш талаб этилмаган.

Фикҳшунослар фикрига кўра, никоҳ насл-насаб, эътиқодда, касбда, ахлоқда ва муомалада тенг бўлган шахслар ўртасида тузилиши шарт бўлган. Бироқ ушбу тенглик шарти табақаланиш фарқланишида инобатга олинмайди. Эркин эркак киши чўри аёлга уйланиши мумкин бўлган.

Шу ўринда айтиш керакки, Бухоро амирлигида яқин қариндош бўлган шахслар ёки эмиқдошлар бир-бирлари билан никоҳга киришишлари мумкин бўлмаган. Лекин Қўқон хонлигида қариндошлик ришталарини боғлашда ака-укалар ва амакиваччалар фарзандлари ўртасидаги никоҳлар катта аҳамият касб этади. “Анжум ат-таворих” асарда ёзилишича, “Олтин Бешик авлодлари – Султон Абулқосим, Султон Асилзода, Султон Шохруҳхон I ўз амакиваччаларига уйлانган. Абдурахмонхон (1750–1751) ва Ойжонойим (Абдурахимбийнинг қизи), Норбўтахон ва Мингойим (Имомқулибийнинг қизи), Умархон ва Моҳларойим (Раҳмонқулибийнинг қизи), Муҳаммад Алихон (1822–1841) ва Улуқхоним (Олимхоннинг қизи) ўртасидаги никоҳ Қўқон хонлари хонадони ичидаги никоҳ бўлиб, уларнинг фарзандлари хонларнинг бошқа хотинларидан бўлган фарзандларидан ҳар жиҳатдан юқори турган”².

Шаҳзодалар онасининг уруғи ёки никоҳи айрим ҳолларда уларнинг тақдирини ҳал қилган. Чунки, аксарият ҳолларда отасининг ўлиmidан сўнг тахтни эгаллашда хоннинг хоҳишидан кўра шаҳзода онасининг уруғи ёки қайнотасининг мавқеи ҳал қилувчи рол ўйнаган. Абдулқаримбийнинг ўғли Абдурах-

¹ Торнау Н. Е. Особенности мусульманского права. Дрезден, 1880. – С. 35.

² Анжум ат-таворих. ЎзФАШИ. Қўлёзма, Инв. № 597. 56-варақ.

монхон амакиси Абдурахимхоннинг қизи Ойжонойимга уйланган бўлиб, Норбўтабий унинг шу хотинидан, қолган ўғиллари – Муҳаммадаминхон қалмоқ, Шоҳруҳхон III ва Хожихонлар эса чахорқўҳлик юз уруғидан бўлган хотинидан тугилган фарзандлари бўлган. Ҳақимхонтўранинг ёзишича, Норбўтахоннинг тахтга чиқишида бувиси (Ойчучук – Кенагас ойм) кенагаслардан эканлиги асосий омил вазифасини ўтаган¹. Кўқон хонлигида бундай ҳолатларни жуда кўп учратиш мумкин.

Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек ва кўқонлик Тўрахонтўранинг қизи ўртасидаги, Маҳдуми Аъзам авлодидан бўлган Косон ҳокими Собирхонтўра Ақромхонтўра ўғли ва Худоёрхоннинг синглиси ўрталаридаги ва бошқа шу каби никоҳлар кейинги даврларда ҳам хонлар хонадонидида Хожа Аҳрор ва Маҳдуми Аъзам авлодлари билан қариндош-уруғчилик алоқалари давом этганлигини кўрсатади.

Никоҳ ёши қизларга 9 ёш, эркакларга 15 ёш этиб белгиланган эди. Шариат бўйича ўғил бола 12 ёшга ҳамда қиз бола 9 ёшга тўлганда балоғатга етган деб эътироф этилган. Балоғат ёшига етганлар никоҳга ўз ихтиёрлари билан киришишган. Вояга етган қизнинг розилигисиз уни турмушга бериш манъ этилган. Вояга етмаганларни уйлантириш ёки турмушга чиқариш ота-оналарининг розилиги билан амалга оширилган. Бундай никоҳ қонуний ҳисобланиб, никоҳни фарзандлар вояга етгунга қадар бекор қилиш мумкин бўлмаган. Фақатгина никоҳ аёл киши томонидан тузилган бўлса, уни бекор қилиш мумкин бўлган. Айниқса, ушбу даврга келиб бешикдан бошлаб унаштириш одати кенг тарқалган. Масалан, Кўқон хонлари хонадони ва кенагаслар ўртасидаги қариндошлик алоқаларини Ҳақимхонтўранинг “Умархоннинг ўғли Султон Маҳмудга Шаҳрисабз ҳокими Дониёл оталиқнинг қизи берилиши олдиндан (ёшлигидан) белгиланган эди”², – деган маълумотидан ҳам кўриш мумкин.

¹ *Муҳаммад Ҳақимхон*. Мунтахаб ут-таворих. ЎзФАШИ. Қўлёзма, инв. № 594. 43-варақ.

² Ўша асар. 470 б-варақ.

Қўқон хонлигида ҳам бошқа хонликлар каби никоҳга кириш, асосан, маҳр ва қалин пулини тўлаш билан боғлиқ бўлган. Маҳр – бу никоҳ совғаси бўлиб, тўй куни қайлиғ томонидан келинга берилиши лозим бўлган совға туридир. Хотин киши маҳрни пул шаклида ёки нархи 10 тангадан кам бўлмаган бирон-бир миқдордаги мулкни талаб қилишга ҳақли бўлган. Маҳрнинг ўлчами томонлар розилиги билан ҳам белгиланиши мумкин бўлиб, никоҳ тузилиши жараёнида маълум қилинган. Маҳр аёл кишининг шахсий мулки ҳисобланган. Қиз ўзининг маҳри билан, одатда ашё кўринишидаги шахсий мулки билан эрининг уйига ташриф буюрган. Маҳр унинг шахсий мулки бўлганлиги учун уни ажралиш пайтида ўзи билан олиб кетиш ҳуқуқига эга бўлган. Хонлик ҳудудида яшовчи кўчманчи ўзбеклар одатига кўра, маҳр жуда юқори нарҳда баҳоланган. Улар келин учун махсус ер ва уй ҳайвонларирини ҳам қалин сифатида кўшиб беришни жоиз топганлар. Куёв томонидан келинга қалин тўланмасдан, балки унинг ота-онасига берилган. Мазкур одатни Бухоро амирлигида ҳам кузатиш мумкин.

Агар никоҳ вояга етмаганлар ўртасида ёки ота-онасидан алоҳида бўлмаган ўғил фарзанд томонидан тузилса, қалин пули куёвнинг ота-онаси томонидан тўланган. Ота-онасидан ёки катта акаларидан алоҳида хўжаликда яшовчи ўғиллар одатда қалин пулини ўзлари мустақил равишда тўлаганлар. Хонлик шаҳарларида қалин пули нақд пул шаклида берилган бўлса, қишлоқ жойларида чорва, бугдой ёки бошқа бир мулк шаклида тўланган. Қойда бўйича, қалин пули никоҳ тузилиши пайтида тўланган. Шунингдек, вояга етмаганлар ўртасида тузиладиган никоҳ шартномалари бўйича ва моддий ахволдан келиб чиқиб қалин пулини бир-икки йилга узайтириб тўлаш ҳам мумкин бўлган. Бундай тартибдаги қалин пули одат ҳуқуқига асосан қисмларга бўлиб, ҳар йили рамазон байрами (рўза ҳайити) арафасида тўланган¹.

¹ Анжум ат-таворих. 141-варақ.

Агар қалин пулининг маълум бир қисми тўланганидан сўнг куёв никоҳни рад этса, қалин пулини қайтариб олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган, агар никоҳ келиннинг ота-онаси томонидан рад этилса, тўланган қалин пулини куёвга қайтариш мажбуриятини олишган. Мабодо келин вафот этиб қолса, қалин пули қайтарилган, агар куёв вафот этиб қолса қалин келиннинг ота-онаси ихтиёрида қолган. Никоҳга киришда маҳр ва қалин пулидан ташқари никоҳ битимини амалга оширганлиги учун қозига тўлов тўлаш ҳам лозим бўлган. Масалан, маҳр ўн дирхамни ташкил қилган бўлса, никоҳ битимини расмийлаштирганлиги учун қозига ўн динар ва ўн танга миқдорида буғдой берилган.

Никоҳда бўлиш нафақат аёлга, балки эрга ҳам бир қатор мажбуриятларни юклаб қўйган. Эр ўз хотинининг моддий таъминотига масъул ҳисобланган. Кўп хотинликда эр бошқа хотинлари олдида бирор-бир хотинини бошқаларидан ортик кўриши мумкин бўлмаган. Назарий жиҳатдан барча хотинлар бир хилда таъминланиши, эътибор берилиши ва эъзозланиши лозим бўлган. Амалда эса юқоридаги қоидага ҳамша ҳам амал қилинмаган ва катта хотин кўпгина ҳуқуқлардан фойдаланиб, уйнинг асосий бекаси ҳисобланган. Ота вояга етмаган фарзандларини боқишга мажбур бўлган. Ота бўлмаган тақдирда болаларни боқиш, вояга етказиш ва тарбиялаш яқин қариндошлар зиммасида бўлиб, мерос масаласи ворислик тизими бўйича амалга оширилган.

Никоҳни бекор қилиш томонларнинг никоҳ нотўғри эканлиги ҳақидаги аризаси билан амалга оширилиши мумкин бўлган. Никоҳ ўз навбатида ажралиш йўли билан ҳам бекор қилинган. Никоҳдан ажралиш икки ёки бир томоннинг ташаббуси билан турли тартиб ва шартларда амалга оширилиши мумкин бўлган. Эр ўз хотинига ажралишнинг сабабини тушунтирмай, никоҳдан ажралиш ҳуқуқига эга бўлган. Хотин эрнинг эркига қарши йўл тутиб, никоҳдан ажралиш ҳуқуқига эга бўлмасида, айрим ҳолатларда никоҳдан ажралишни сўраб қозига мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлган. Агар эр сабабсиз

ўз аёлининг баданига аниқ кўриниб турадиган тан жароҳати етказса; эр хотинининг розилигиз иккинчи хотинни никоҳлаб олса; эр ўз аёлига олти ой мобайнида озик-овқат бермаган бўлса; эр хотинининг розилигисиз уни доимий яшаш жойидан уч кунлик масофадаги бирор-бир жойга олиб кетса; эр маънавий қолоқликка ёки касалликка дучор бўлиб қолса, хотин никоҳдан ажралишни сўраб қозига мурожаат этиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин бўлган¹.

Бундан ташқари, никоҳни қуйидаги ҳолларда ҳам суд тартибида бекор қилиш мумкин бўлган: 1) агар никоҳ вояга етмаган шахс билан тузилган бўлса ёки тарафлардан бири жинсий вояга етилганлиги бўйича ўзаро никоҳда бўла олмаслиги ҳақида арз қилса; 2) эр жинсий тарафдан заиф бўлса ёки у жинсий ҳаёт кечиришни рад этганда; 3) эр ўз хотинини хиёнатда айбласа².

Агар никоҳдан ажралиш хотиннинг айби билан бўлса, у маҳрға бўлган ҳуқуқидан маҳрум бўлган ва тўланган қалинни эрига қайтариб бериш мажбуриятини олган.

Кўқон хонлигида мерос масаласига ҳам катта эътибор берилган. Мерос маълум бир тартиб-қоидалар асосида навбат билан меросхўрлар томонидан улушга эгаллик қилиш шаклида амалга оширилган. Шахснинг вафотидан сўнг ундан қоладиган мерос, яъни унинг ўлимидан олдинги барча мол-мулклари мероснинг қуйидаги беш асосий талабгорлари ўртасида навбат билан тақсимланган:

1. Кредиторлар (қарз берган шахслар) бўлиб, улар вафот этган шахснинг мол-мулкига нисбатан гаров ҳуқуқини сақлаб қолганлар.

2. Жамоа қоида­сига асосан дафн этишга кетадиган Харажатлар.

3. Гаров ҳуқуқига эга бўлмаган кредиторлар.

¹ Антаки П. В. Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву. Вып 1: О наследовании у мусульман. – СПб.: 1912. – С. 2.

² Ўша жойда.

4. Улушли-меросхўрлар.

5. Бошқа меросхўрлар¹.

Шундай қилиб, қолган мол-мулкдан биринчи навбатда, мархумнинг қарзлари адо этилиб, сўнг қолган мол-мулклар меросхўрлар ўртасида тақсимланган. Шариат бўйича меросхўрлар асосий ва қўшимча меросхўрларга бўлинган.

Қонуний равишда ўз улушига эга бўлган меросхўрлар асосий (улушли) меросхўрлар ҳисобланган.

Мархумнинг эркак жинсига мансуб қариндошлари эса, қўшимча меросхўрлар ҳисобланган. Асосий меросхўрлар таркибига тўрт эркак ва саккизта аёл меросхўрлар кирган. Уларнинг бари тегишли улушга эгалик қилган. Шариат бўйича олтига меросий улуш мавжуд бўлган.

Агар хотиннинг фарзандлари ва неваралари бўлмаса, мероснинг тўртдан бир қисмига, аксинча бўлса мерос қолдирилган мулкнинг саккиздан бир қисмига эгалик қилган. Агар бошқа меросхўрлар бўлмаса, она мероснинг учдан бир қисмига, агар меросхўрлар мавжуд бўлса, фақатгина қолган мероснинг учдан бир қисмигагина эгалик қилиши мумкин бўлган. Кўп хотинлик ҳолатида мерос ўзаро бирлик асосида қонуний улуш бўйича тақсимланган. Қўқон ҳонлигида васият бўйича мероснинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятларига эгалик қиладиган васийни тайинлаш қондаси аниқ белгиланмаган. Васият қилувчи ўз ўлимидан олдин мулкнинг учдан бир қисмини васийлик раддияси асосида мерос қолдириши мумкин бўлган. Агар васият қилиб қолдириладиган мулкнинг миқдори умумий мулкнинг учдан бир қисмидан кўп бўлса, васият ҳақиқий эмас деб топилган. Агар барча меросхўрлар мулкнинг учдан бир қисмидан ортиқчасини васият асосида қолдирилишига қарши бўлмасалар, васият ҳақиқий деб топилган. Меросхўрларнинг бундай кўринишдаги розилиги васият қилувчининг ўлимидан сўнг амалга оширилиши лозим бўлган, акс ҳолда,

¹ Антаки П. В. Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву. Вып 1: О наследовании у мусульман. – СПб.: 1912. – С. 2.

мулк қайтарилиб олинган.

Мерос қолдирувчининг васийлик ҳуқуқларини чекловчи меросхўрлари бўлмаса, меросхўр барча мол-мулкни васият асосида ўзга шахсга қолдириши мумкин бўлган. Васият раддияси фақатгина қонуний бўлмаган меросхўрнинг манфаатига хизмат қилиши лозим бўлган. Агар қолган меросхўрларнинг розилиги бўлмаса, васийлик раддияси ҳақиқий эмас деб топилган. Қуйидаги ҳолларда меросга эгалик ҳуқуқи юзага келмаган: 1) бевафолик (куфр); 2) ғайридинлар; 3) меросхўрни эҳтиётсизлик оқибатида ҳаётдан маҳрум этганда; 4) никоҳдан ажралишда; 5) кулик ҳолатида.

Қўқон хонлигида вақфларни таъсис этиш шаклидаги васият қилиб қолдириш ҳуқуқий муносабати кенг амал қилган. Бироқ у мерос тартибига сезиларли ўзгартириш киритмаган. Вақфни таъсис этувчи мулкни вақф тариқасида мерос қилиб қолдиришнинг ҳар қандай усули қўлланган. Шунинг учун вақф институти нафақат масжид ва мадрасага хизмат қилувчи ҳадя шаклида, балки васийлик шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Қўқон хонлигида савдо ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, солиқ, оила-никоҳ, мерос ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқий муносабатлар шариат қоидалари асосида тартибга солинган. Шариатда белгилаб қўйилган бўлмасида, унга зид бўлмаган, масалан, келин учун қалин олиш сингари одатларга ҳам йўл қўйилган. Аёллар ва озод бўлмаган инсонлар ҳуқуқларининг чекланганлиги бугунги кун нуқтаи назаридан адолатсизлик бўлиб туюлсада, шариатга асосланган жамиятда бошқача муносабатларни талаб қилиш ҳеч кимнинг тасаввурига сиғмасди ва ҳамма ўз қисматида кўникишга ва рози бўлишга бурчли эди. Хонликнинг сўнгги даврларида рус савдогарларига берилган ортикча эркинлик ва имтиёзлар эса сиёсий вазият тақозоси сифатида баҳоланмоғи лозим, чунончи, ҳарбий жиҳатдан қўли паст келиб турган давлат бунданда каттароқ шартларга рози бўлишга ҳам маҳкум эди ва оқибатда шундай бўлиб чиқди ҳам.

КЎҚОН ХОНЛИГИДА ЕРГА ЭГАЛИК ҲУҚУҚИ

Кўқон хонлигида ҳукмрон сулола вакиллари ва амалдорлар катта ер эгалари ҳисобланган. Бойлар, руҳонийлар, юқори мансабли ҳарбийлар, маълум даражада шахси озод деҳқонлар, савдогарлар ва ҳунармандлар (цех бошликлари) тўла ҳуқуқли фуқаролар сирасига кирар, камбағал (ерсиз) деҳқонлар ва қисман қуллар жамиятда қуйи ҳуқуқий ҳолатга эга катламни ташкил қиларди. Гарчи XVIII асрда қулчилик ўз мавқеини йўқота бошлаган бўлса-да, жамиятда қуллик ҳолатига тушиб қолган инсонлар мавжуд эди. Қарамликка тушган деҳқонлар ҳам кўпчилиكنи ташкил қиларди. Тошкентда ер эгаларининг ерлари ва боғларини ишлаб берувчилар қора қозонлар деб аталган. Хонликда ёлланиб ишлаш кенг урф бўлиб, бунда ёлланувчи билан шартнома тузилиб, у бўнак (аванс) олгач, ишга киришган. Ёллама ишчи бажарган ишининг ҳажмига қараб ҳақ оларди. Бўнак эса ёлланма меҳнат шартномаси тузилганлигининг кафолати, унинг расмийлаштирилиши ҳисобланар ҳамда бўнак олган киши бошқа хўжайинга ўтиб иш-полмасди. Ёлланма ишчи бўнак берган хўжайин кўлида ишлаб тураркан, олган ҳақи унинг мулки ҳисобланиб, уни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эди. Агар ишчи келишилган муддатдан аввал бошқа хўжайинга ишга ўтса, бу ҳуқуқдан маҳрум бўлиб, бўнакни тўла ҳолда эгасига қайтариши шарт ҳисобланган¹.

Кўқон хонлигида хон ва унинг оила-аъзоларига тааллуқли ерлар қуйидаги шаклларда бўлган:

¹ *Иванов П. П. Удельные земли*, — «Записки Института востоковедения АН СССР», т. 5, 1937. — С. 54.

1. Хос мулк бўлиб, ундан келадиган даромадлар сарой аҳли ва соқчиларига сарф қилинган.

2. Тақққ ёки кўриқ ерлар. Бундай ерлар аҳолига тегишли далалар, ўтлоқлар, қамишзор ва чакалакзорларни хонлар ўзлариники қилиб олишлари натижасида вужудга келган.

3. Чек ерлари – хон ва унинг оила-аъзоларига қарашли ерлар¹.

Р. Набиевнинг маълумотига кўра, хоннинг мулкига унга қарашли кўриқ, ов қилинадиган ва қишлоқ хўжалиги мақсадларига ажратилган хусусий ерлар кирган². Бундан ташқари, хоннинг амлок ва “мулки ҳур-холис” ерлари ҳам бўлиб, уларни хоҳлаган кишиларга сотиши мумкин бўлган. Бу ерларни сотиб олган йирик ер эгалари давлат хазинасига сўлиқлар тўламаслик, ҳатто шу ерлардаги дехқонларни бошқариш ҳуқуқини ҳам қўлга киритишган. Қозихоналарда шундай битимлар тузилишида хон давлат ерларини сотувчи шахс сифатида қатнашган ва муайян ер сотилганлиги ҳақида ҳужжат-васиқа берилган. Ер эгалигининг ҳарбийларга хизмат эвазига бериладиган шакли – танҳо ерлари деб аталган. Хонлар ўз хизматларига кирган аскарларга шартли хизмат муддатига танҳо ерларни берганлар. Бундай ерларни бошқаларга бериб юбориш, сотиш, мерос қолдириш мумкин бўлмаган. Бундан ташқари, ерлар хусусий ва жамоа эгалигидаги ерларга бўлинган. Ер эгалари ўзлари қўлга киритган ерларнинг авлодларига мерос қолишини таъминлаш мақсадида худди бухородагидек, вақф авлод қилганлар. Бундай мулкларни бировга бериш мумкин бўлмаган.

Архив маълумотларига кўра, хон ерлари 3 турга бўлинган:

1. Амлок ерлари (давлат ерлари).
2. Хусусий мулк ерлари.

¹ Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Т.: «Адолат», 2003. – Б. 222.

² Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т.: «Фан», 1973. – С. 149.

3. Вақф ерлари (масжид ва мадрасаларга тегишли ерлар)¹.

Махсус ерлар хосс, хосса ёки мири, хон ва унинг оиласига тегишли ерлар архив ҳужжатларида чек (чик) номи билан учрайди.

Архивда хон ерларининг фақат икки шакли – амлок ва вақф ерлари бўйича ҳисобот ҳужжатлари сақланиб қолган. Хусусий мулк ерлари бўйича ҳужжатларнинг йўқлиги, уларнинг марказий девонхона назоратида бўлмаганидан далолат беради.

Амлок ерлари хусусида Н. Пантусов, А. Кун ва В. Наливкинларнинг маълумотлари муҳим ҳисобланади. В. П. Наливкиннинг таъкидлашича, Қўқон хони ва унинг сарой аҳлини таъминлаш учун “хоннинг шахсий бюджетини ташкил этувчи маблағ ҳисобидан алоҳида миқдорда пул сарфланган. Уларнинг ичида закот ва мулк даромади, яъни хосс ёки хоссалик асосий ўринни эгаллаган. Хосслик – бу хон буйруғига биноан ҳокимлардан эмас, балки хон ва сарой амалдорларини таъминлаш учун халқдан олинган солиқ ҳисобланган”².

Ушбу муаллифларнинг таъкидлашича, Қўқон хонлигида хосслик номи билан юритилувчи бир гуруҳ қишлоқлар мавжуд бўлган, улардан тушган даромадлар хон, унинг саройи ва соқчиларини таъминлашга сарфланган. Мазкур қишлоқлардан тушадиган даромад ва харажатлар ҳисоботини хон томонидан тайинланган шахслар олиб борган³. Архив маълумотларига кўра, Қўқон хонларига, хусусан, Худоёрхонга қарашли ерлар Ермасжид ҳудудида жойлашган⁴.

В. П. Наливкиннинг таъкидлашича, Ермасжид Қўқондан тўрт чақирим масофада жойлашган⁵. Умархоннинг замондо-

¹ *Троицкая А. Л.* Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. Москва. 1969. – С. 34.

² *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства. – С. 209.

³ *Троицкая А. Л.* Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. Москва. 1969. – С. 35.

⁴ *Наливкин В.* Кўрсатилган асар. – С. 215.

⁵ Ўша жойда.

ши Хўжа Муҳаммад Ҳакимхон тўра ўз таржимаи ҳолида Ермасжид қасабаси Кўқондан бир фарсанг, яъни 7–8 километр масофада жойлашганлигини қайд қилади. Шунингдек, мазкур манбада Ермасжид ерлари Умархоннинг овчилик мулклари сифатида таърифланиб, у тўрт минг танобча (2 минг гектар – М. А.) ерни эгаллаганлиги ҳамда у ерда кўл, шоли майдонлари, ер-мулк – турли мевали дарахтлар ва гулзорлардан иборат чорбоғлар мавжуд бўлиб, хонлар улкан сарой барпо қилишгани айтилади¹.

Умархон вафотидан сўнг Ермасжид ерларига ишлов берилиб, бу ерда янги масканлар барпо этилган. Бундан ташқари, хонга қарашли ерларга яна бир нечта қишлоқлар ҳам қўшилган. Хонлик (давлат) ерларидан ташқари, Кўқон хонларининг шахсий ерлари ҳам бўлган. Мусулмонқулни ағдаргандан кейин Худоёрхон қипчоқларга қарашли барча ерларни тортиб олиб, ярим нархига аҳолига сотиб юборганлигига қарамай, у ўз ерларини янада кўпайтириш мақсадида Сирдарё қирғоқларидаги чакалакзорларни ўзлаштириб, аҳолининг чорва ерларини тортиб олар ва шахсий ерларини арзон нархда сотиб олар эди².

Худоёрхон ҳукмронлиги даврида Ермасжид ҳудудларида бир қанча ўзгаришлар юз беради. Жумладан, кўрикхоналар ташкил этилиб, бу ерда рухсатсиз ов қилиш, балиқ овлаш, пичан ва қамиш ўриш, мол боқиш таъқиқланади. Ермасжид ҳудудига Амиробод, Оқ масжид, Эшон бобо, Қизил муш, Қирқлар, Сарисие қишлоқлари кирган. Шунингдек, ҳисобот дафтарида бу қишлоқлардан ташқари яна Олтиқуш, Арабкўл, Барзанги, Ганжиравон, Гумайли, Данғара, Жадаги, Қашғар, Қалбой, Манғитқишлоқ, Минглар, Мирбоқи, Найман, Тарғаб, Тегирмонбоши, Шукрон, Яккамулла каби қишлоқлар ҳам

¹ *Муҳаммад Ҳакимхон*. Мунтахаб ат-таворих. ЎзФАШИ. Кўлёзма. 470 б, 452-варак.

² *Исмату*. Тарихи Худоёрхон. Кўлёзма Ўз.ФА.ШИ, инв № 667.

тилга олинади¹.

Тарихий манбаларда Худоёрхоннинг Ермасжиддаги ер улушлари ҳақида сўз борар экан, у Ермасжид Чеки деган ном билан тилга олинади². 1909 йилги “Фарғона вилояти аҳоли турар жойлари рўйхатида” бу жой қишлоқ номи сифатида қайд қилинади³. Архив ҳужжатларида Ермасжидга қарашли ерлардан олинган, хоннинг улуши ҳисобланган бугдойлар алоҳида ажратиб кўрсатилган. Рўйхатда номлари “Чек” атамаси билан бошланувчи қишлоқлар эликдан ортиқ бўлиб, уларнинг асосий қисми Кўқон ва Марғилон, қолганлари Андижон ва Ўш уездларида жойлашган. Чек Хол Назар парвоначи, Чек Дастурхончи, Чек Шариф саркор, Чек Қозикалон ва бошқалар шулар жумласидандир⁴. Демак, сарой амалдорлари, руҳонийлар улушига кирувчи қишлоқлар ҳам бўлган.

Кўқон хонлари кўплаб шахсий боғларга ҳам эгалик қилишган, Урганч боғи, Афғон боғи ва бошқалар шулар жумласидандир. Архивда фақат Муҳаммад Алихон боғининг таърифи ҳақидаги ҳужжатлар сақланган. Унга кўра, боғ 11 таноб (5,5 гектар – М. А.) ерни эгаллаган бўлиб, унинг асосий қисми узум ишқомлари ва мевали дарахтлардан, қолган қисми бино ва иншоотлардан иборат⁵. Худоёрхон боғларини таърифловчи ҳужжатлар эса ҳозирча мавжуд эмас.

Туркистон Генерал-губернатори Ф. П. Кауфман Кўқон хонлигига таъриф буюриб, ердан фойдаланишга оид одатларни ўрганади. У кўчманчилар эгаллаган давлат ерларини

¹ *Иванов П. П.* Удельные земли./«Записки Института востоковедения АН СССР», т. 5, 1937. – С. 56.

² *Троицкая А.Л.* Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. Москва. 1969. – С. 39.

³ Ўша жойда.

⁴ *Иванов П. П.* Удельные земли./«Записки Института востоковедения АН СССР», т. 5, 1937. – С.89.

⁵ *Абдулкарим Намангоний.* Умарнома. Қўлёзма, Ўз ФА ШИ, инв. № 2467.

ерга мулк сифатида тўлиқ эгаллик қилиш ҳуқуқига тенглаштириб, мазкур ерлар кўчманчиларнинг муддатсиз умумий фойдаланишлари учун тақдим қилинган, деган хулосага келади¹.

Ермасжид ва унинг таркибига киритилган шахсий мулк ерларида асосан буғдой, шоли, жўхори, шунингдек, кам миқдорда дуккакли ўсимликлардан мош, тарик ва беда экилган. Жўхори кечки озубоқ экинлар сирасига кириб, у етилмасданок отлар учун емиш сифатида ишлатилган. Ерларга асосан ижара асосида ишлов берилган, шу билан бирга ҳашар усули ва айрим ҳолларда мардикорлар меҳнатидан ҳам фойдаланилган. Ерни ижарага олишнинг асосий шаклларида бири корандалик бўлиб, ижарачи ва корандага нисбатан чиқчи ва коранда атамалари ишлатилган. Архив ҳужжатлари орасида хонга қарашли ерларни назорат қилувчилардан бирининг хонга ёзган мактуби сақланган бўлиб, унда “...31 чорак буғдой, 110 чорак етилмаган жўхори, 4200 боғ беда, 2 чорак пахта топширганликлари ҳақидаги маълумот, шунингдек, амалдорлар номлари, уларнинг корандалари рўйхати мавжуд. Ушбу рўйхатга қушбеги, сарой соатсози – соатгар, ерларни назорат қилувчи иноқлар – Турсун Муҳаммад иноқ ва Хўжа Али иноқ, раислар, додхоҳ, мирза, ҳарбий унвонлар (юзбоши) ва бошқалар киритилган. Улар олган ерлар унчалик катта бўлмаган, чунки бу ерларга битта коранда ишлов берган”². Ижарачилар омов ва иш ҳайвонлари билан таъминланган. Хусусан, Манғитқишлоқ, Қизилмуш, Тарғаба, Калбой, Гумайли, Оқмасжид, Шукроний, Ганжиравон ва Иттифоқ қишлоқларига иккитадан ҳўкиз ва бир неча омов берилганлиги ҳужжатларда қайд қилинган³.

П. Алексеенков таъкидлашича: “Йирик ер эгалари ўз ерларини бўлиб, деҳқонларга ижарага беришган, бир пайкалдан

¹ ЎзР МДА, ф. 34. рўй. 1. иш 1260, 3–8-варақлар.

² *Троицкая А. Л.* Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. Москва. 1969. – С. 20–21.

³ ЎзР МДА, ф. 34. рўй. 1, иш 243а, 11–12-варақлар.

ошмаган - кичик ерлар эса, деҳқонлардан тузилган махсус гуруҳларга берилган. Махсус гуруҳ беш ёки олти деҳқондан иборат бўлиб, улар ўртасида меҳнат тенг тақсимланган. Масалан, улардан учтаси далада ишласа, қолган икки ё учтаси ариқларни таъмирлаш ва тозалаш ишлари билан машғул бўлган¹.

Масжид ва мадрасаларга қарашли вақф ерларида қишлоқ маъмурияти тассаруфидаги корандалар ишлаган. Масалан, Данғара қишлоғининг катта амини Абдулҳолик олти коранда билан экиш учун шоли уруғи олганлиги ҳақида маълумот бор². Чоракор – корандалар қандай шартлар асосида ишлаганини аниқлаш қийин бўлса-да, улар ҳосилнинг 1/5 қисмидан унинг яримигачасини олишгани маълум. Айни пайтда корандалар ҳосилнинг 1/3 қисмини хонга топширганлар³.

Хонга қарашли ерларда ҳашар ишлари ҳам кенг қўлланилган. Ҳашар ишлари ҳар йили олиб борилган: деҳқонлар ҳашарни ўзларининг от ва хўкизлари, қишлоқ хўжалик қуроллари, аравалари билан мажбурий ўтаганлар. Ҳашар олдидан хон девонхонасида иштирок этувчи қишлоқлар рўйхатлари тузилар, мазкур рўйхат асосида деҳқонлар белгиланган тартибда навбат билан ишга чиқардилар. Ҳар бир деҳқон бир йилда уч кун ишлаб бериши лозим бўлган. Илгари қайд қилинганидек, ҳашарга деҳқонлар алоҳида “ёднома” – патта билан чақирилган. Уларда ҳашарда қатнашадиган қишлоқлар номи, керакли одамлар, от-аравалар, хўкизлар сони санаб ўтилган.

Н. Пантусовнинг таъкидлашича, Кўқон хонлигида қуллар кўп бўлган. Марғилонда бекнинг ихтиёрида қалмоқ, дунган, солон, хитой, манжур ва жунғор миллатига мансуб қуллар

¹ *Алексеев П.* Аграрный вопрос в Афганском Туркестане. М.: 1933. – С. 48–49.

² *Иванов П. П.* Кўрсатилган асар. – Б. 96

³ Ўша жойда.

бўлган. Марғилон беки Султон Мураднинг қўлида йигирматадан ортиқ қул бўлган. Мазкур қуллар меҳнатидан майдонлар ва боғларга ишлов беришда фойдаланилган. Улардан бир нечтаси Султон Мурадбек саройида идишларни тузатиш билан шуғулланишган, бошқалари дарвозабон, отбоқарлик вазифаларида ва бошқа ишларда ишлашган¹.

Вейнбергнинг 1874 йил 10 июнда Туркистон генерал-губернаторига ёзган хатида айтилишича, Қўқон хонлигида йўл ўтказиш, хон саройларини қуриш, хонга қарашли боғлар ва полизларда ишлаш, шунингдек, ариқ ва каналлар ўтказиш учун ишчилар хонликнинг барча ҳудудларидан мажбуран келтирилган. Меҳнатдан бўйин товлаганлар ўласи қилиб қалтакланган ва ҳатто тириклайин ерга кўмишгача борилган².

Юқорида таъкидланганидек, ерларнинг вақф мулкига айланиши турли шартлар асосида амалга оширилган. Баъзи ҳолларда ўз мулкни вақфга қўйган шахс умрининг охиригача ушбу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолган. Ўрнатилган вақф тартиби бўйича бундай мулклардан келадиган даромадларни вақф фойдасига ўтказиш фақат мулкни вақфга топширувчи шахснинг вафотидан кейин амалга ошириларди. Бу эса вақф мулкнинг айнан шу пайтдан бошлаб ҳуқуқий жиҳатдан тан олинганлигидан далолат беради.

Вақф мулкларидан олинган даромадлардан мазорлар, шунингдек, барча мадраса, масжид ва мактабларда дарс бераётган ўқитувчи ва ўқувчилар, имомлар ҳамда бошқарувчи шахслар – мутавалилар кўп ёки оз миқдорда фойдаланганлар. Уларнинг вақф даромадларидан фойдаланиши қонуний характерга эга бўлган.

Худоёрхоннинг муҳри билан тасдиқланган 1272 йилги (1855–1856 йй.) вақфномага кўра, Шох Абдуғаффорхўжанинг

¹ *Пантусов Н. Н.* Податные сборы в Коканде//«Туркестанские ведомости». 1876. № 13.

² *Бабабеков Х. Н.* «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв.)». Дисс. доктора исторических наук. 1991. – С. 77.

катта ўғли Шоҳ Исмоилхўжа ўз мулкларидан иккита ер майдонини Андижон шаҳрининг Шоҳона Самчиғон даҳасида жойлашган жомий масжидига вақф мулки сифатида ҳадя этган. Бу ер майдонлари Андижон шаҳрининг чегараси доирасида, Олайлиқ деган тепалиқда жойлашган. Ер майдонларидан бири шимол тарафда, иккинчиси шарқ томонда Бобур девори билан чегарадош бўлган¹.

Шунингдек, вақф мулкларига оид ҳужжатларнинг бирида: “Номозхон Мулла Раҳматулла хўжага маълум бўлсинки, Ихлосхўжа мачитининг имоми Мулла Муҳаммад Содик ва Исфарадаги Хўжа Назарбек мачитининг имоми Мулла Охунжонлар томонидан бизга етказилган маълумотларга кўра, кўрсатилган мачитлар вақф мулкларининг бошқарувчиларидан ўша маҳаллий ер амлоқдори томонидан вақф улуши ундириб келинган (1282/1865–1866)”² – дейилса, яна бирида: “...барча ҳукмдорларга, солиқ йиғувчиларга, бошқарувчиларга маълум бўлсинким, Яканшайх мозори Янгичек ва Хўжаободда икки бўлак вақф ерларига эга. Мазкур мозорга ўз ҳурматимизни билдирган ҳолда унга иноят кўрсатиб, вақф мулкидан олинандиган хирож, таноб ва ҳақобадан озод қилиш лозим деб топилди. Ҳеч ким унинг ишларига даҳл қилишга ва даромадларига аралашинишга журъат этмаслиги керак. Мазкур фармон қатъий саналмоғи ва ундан ҳеч ким бўйин товламаслиги ва бош тортмаслиги керак”³, – дейилган. Мазкур ҳужжатлар хонликда вақф муносабатларининг аҳволи ва вақф мулкларининг ҳуқуқий мақоми хусусида тасаввур ҳосил қилишимизга имкон беради.

Хулоса қилиб айтганда, Кўқон хонлигида вақф ерларининг кўпайиб бориши ислом дини руҳонийларининг иқтисодий салоҳиятини ошириш билан бир қаторда уларнинг давлат

¹ ЎзР МДА, ф. 19, рўй. 1. 341-иш, 4–5-варақлар.

² ЎзР МДА, ф. 19, рўй. 1. 1-иш, 7-варақ.

³ ЎзР МДА, ф. 19, рўй. 1. 348-иш, 21-варақ.

бошқарувидаги аҳамиятини ҳам сезиларли даражада ўзгартирди. Вақф мулкларининг турли шакллари мавжуд бўлиб, бу ўз ерини чегараланган шартларда вақф мулкига топширган шахсларга бир вақтнинг ўзида мазкур вақф мулкани ўз манфаатларига хизмат қилдириш имконини ҳам берган.

Хулоса шуки, мамлакат иқтисодиётининг асосини қишлоқ хўжалиги ташкил қилиб, хонликда деҳқончиликка катта эътибор берилган. Етиштириладиган асосий экин турларини гуруч ва жўхори ташкил қилиб, хонга қарашли ерларда буғдой ва пахта нисбатан камроқ экилган. Экинларнинг бундай тақсимланиши хон саройида гуручнинг кўп миқдорда истеъмол қилиниши ва уни бозорда сотиш даромадли эканлиги билан изоҳланади. Жўхорининг кўп экилишига сабаб унинг отлар учун асосий емиш ва озуқа эканлиги билан боғлиқ. Буғдой эса фақат хон саройи эҳтиёжлари учун ишлатилган, сарой аъёнлари ва ҳарбий амалдорлар ўзлари ва оилаларининг ғаллага бўлган эҳтиёжларини аҳолидан йиғиладиган ҳирож ҳисобидан қондиришган. Пахтага келсак, у Қўқон хонлигида кўпроқ уй-рўзгор эҳтиёжлари учун экилган ва жойларда пахтадан ип-газламалар тайёрлаш учун қайта ишлашга юборилган.

ИЛОВАЛАР

Бухоро амири Музаффархон

Бухоронинг сўнгги амири Саид Олимхон.

Бухоро амирлигининг давлат байроқлари

(V даража)

(VI даража)

(VIII даража)

**Бухоро амирлигининг даражали
махсус унвонлари**

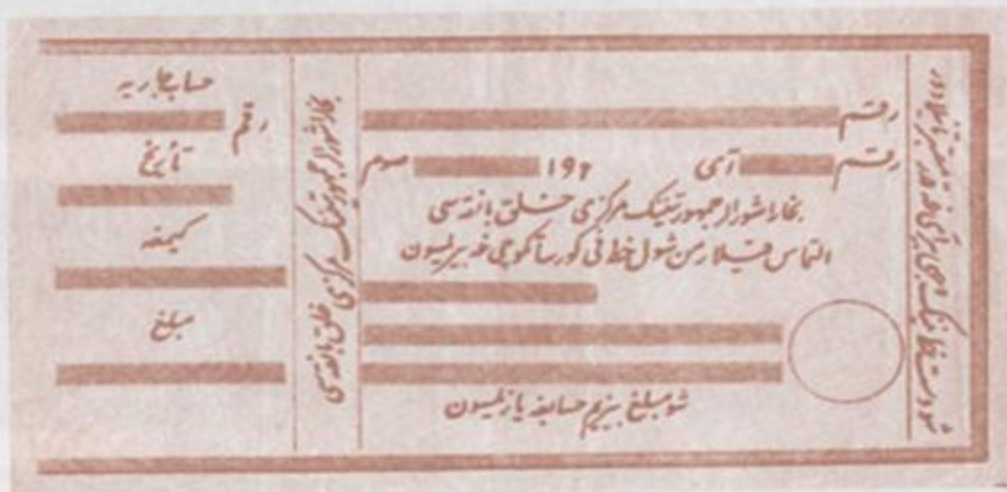
Бухоро амирлиги тожи унвони. Эрмитаж музейи.
Санкт-Петербург.

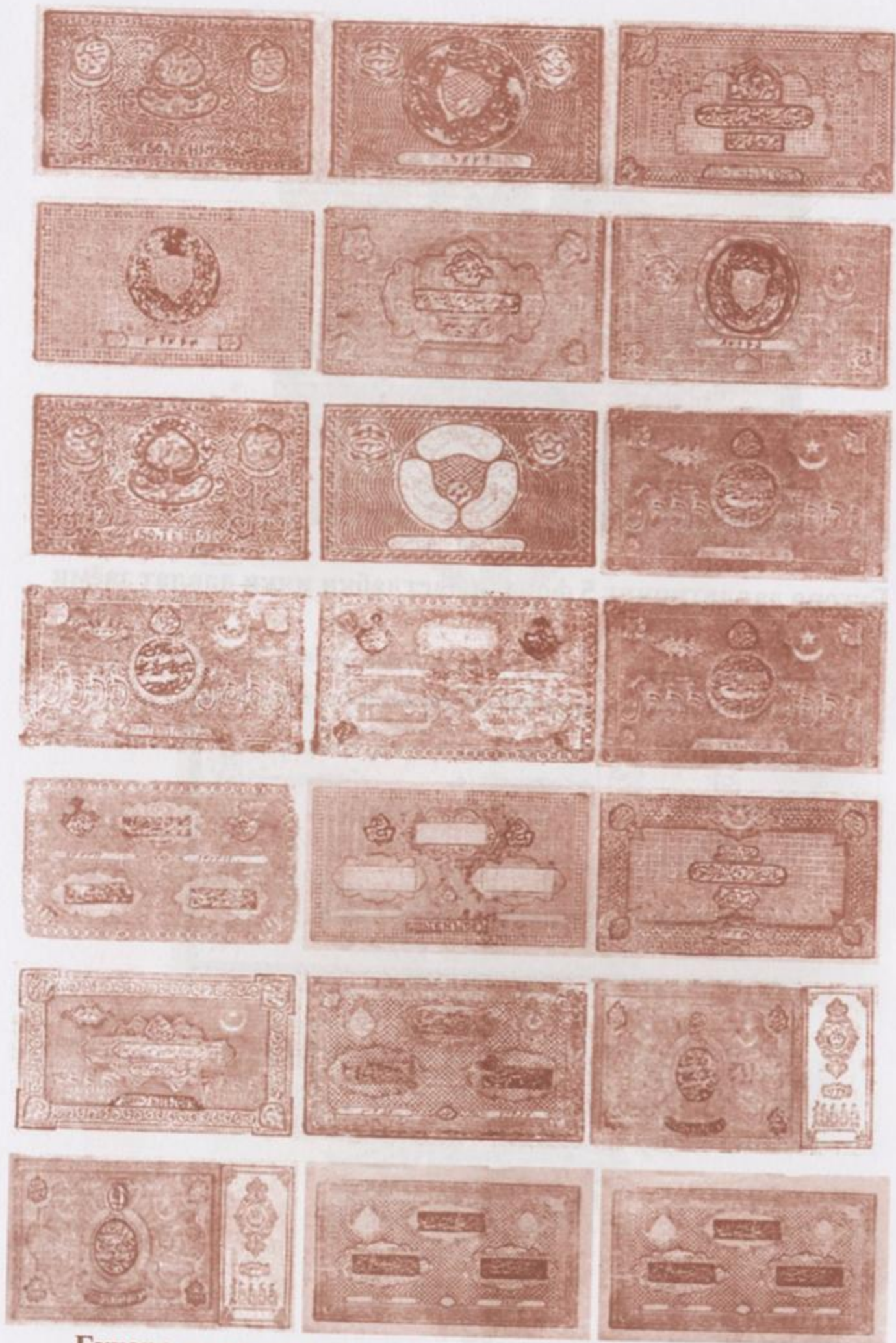
Бухоро амирлиги тожи унвони. Эрмитаж музейи.
Санкт-Петербург.

Бухоро давлатининг 5 фоизли дастлабки ички давлат заёми

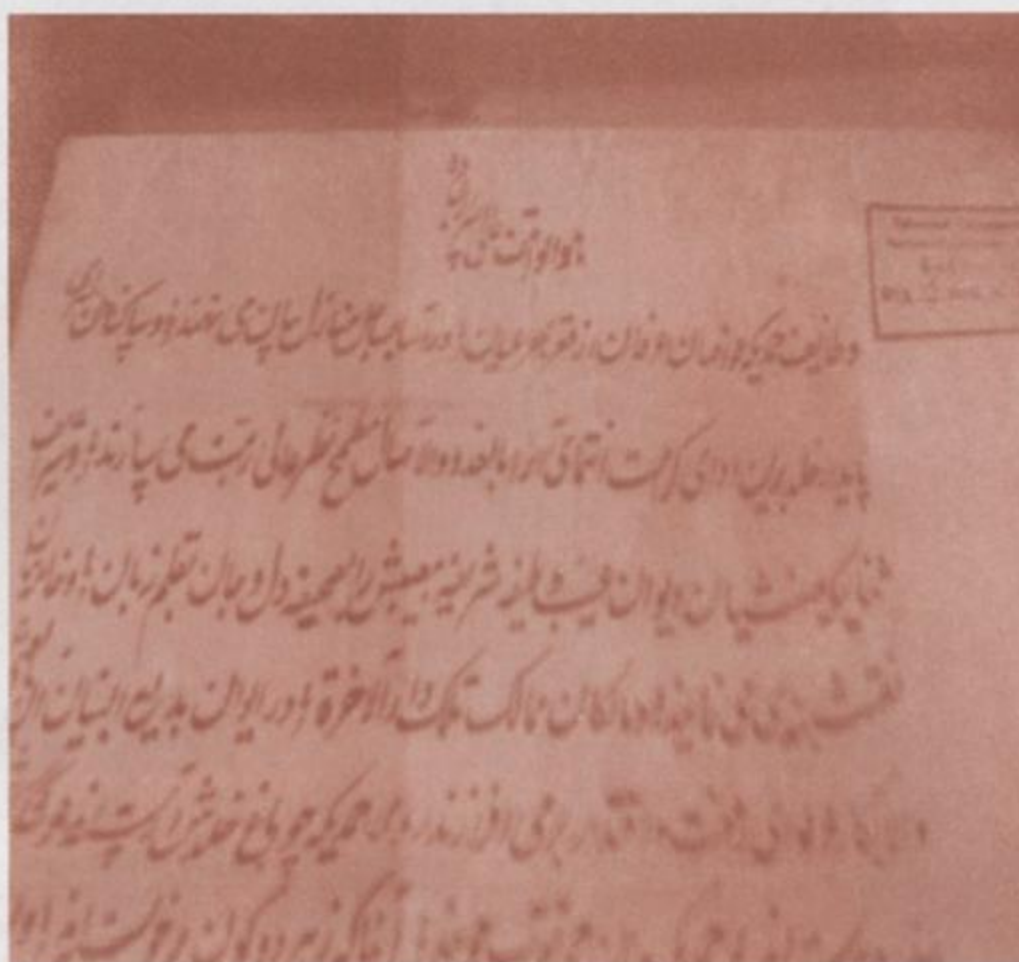

Бухоро амирлиги банк чеки.

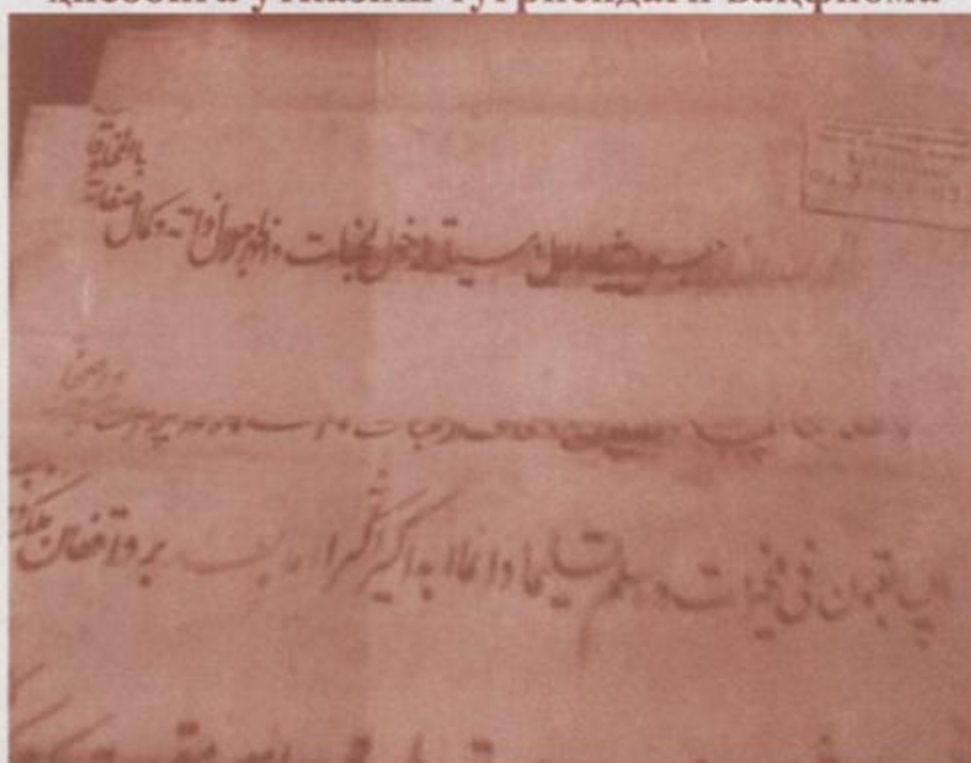

Бухоро амирлигида амал қилган пул бирликлари.

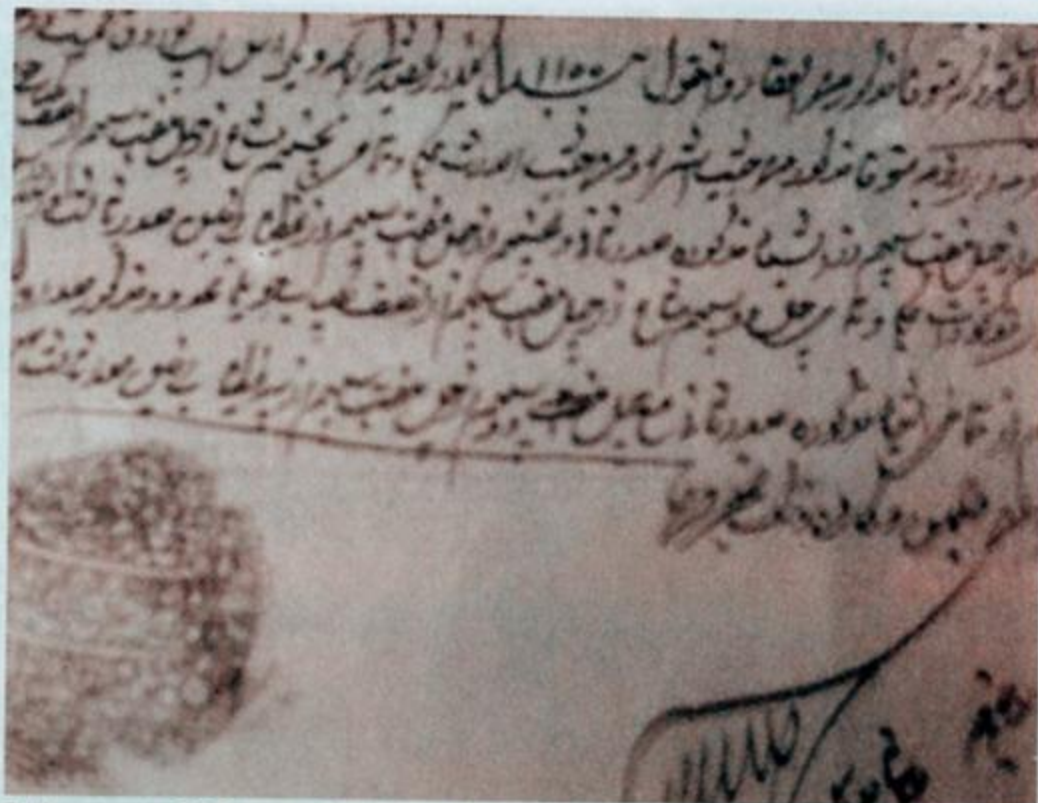
Бухоро амирлиги тоғи ғиломи, Эрмитаж музейи,
Санкт-Петербург.

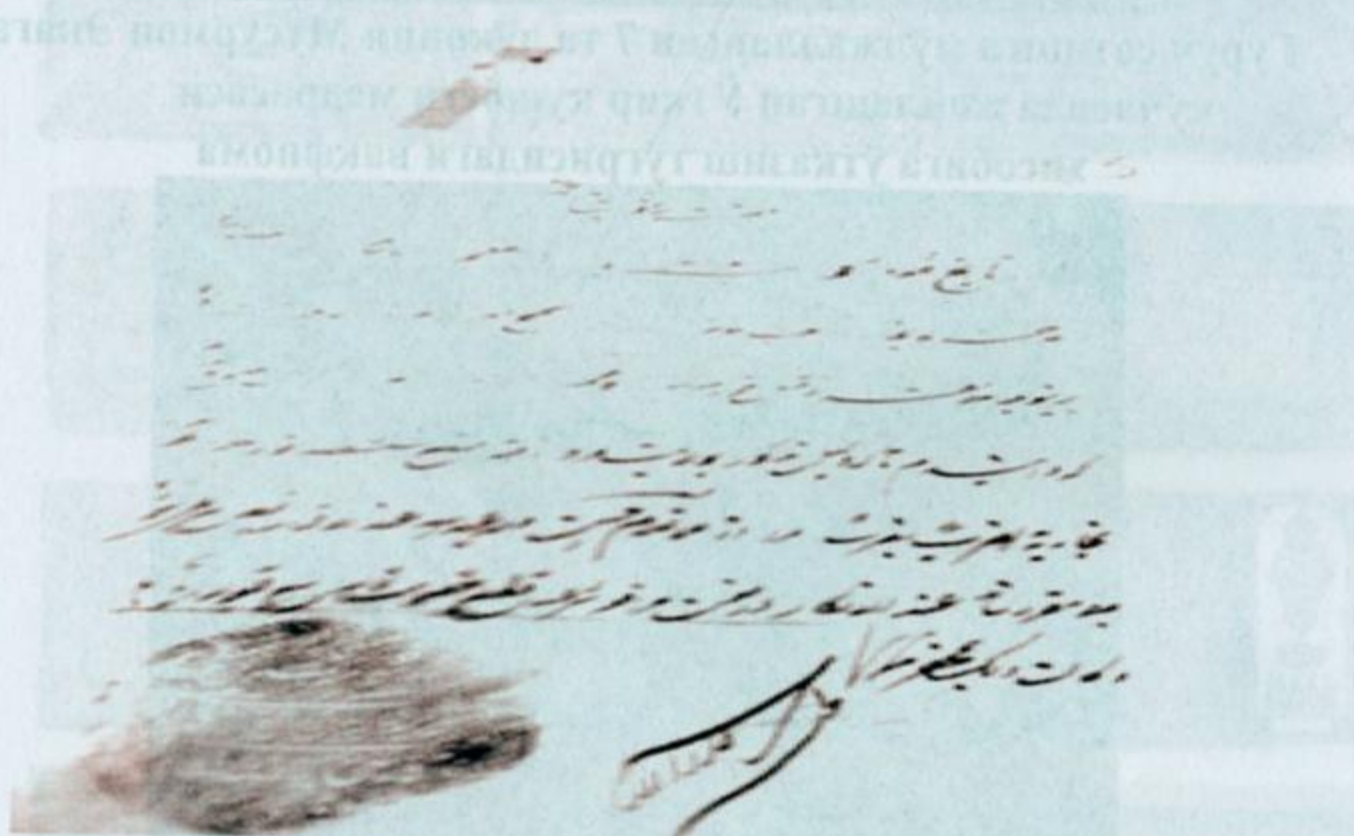
Гуруч сотишга мўлжалланган 7 та дўконни Мусурмон Энага кўчасида жойлашган Ўткир кушбеги мадрасаси ҳисобига ўтказиш тўғрисидаги вақфнома

Зийнатбегим Мир Бадеъ қизи томонидан 1866 йилда Кўрпафуруш бозорида жойлашган 1 та савдо дўконини Калтақуён масжиди ҳисобига ўтказилиши ҳақидаги вақфнома

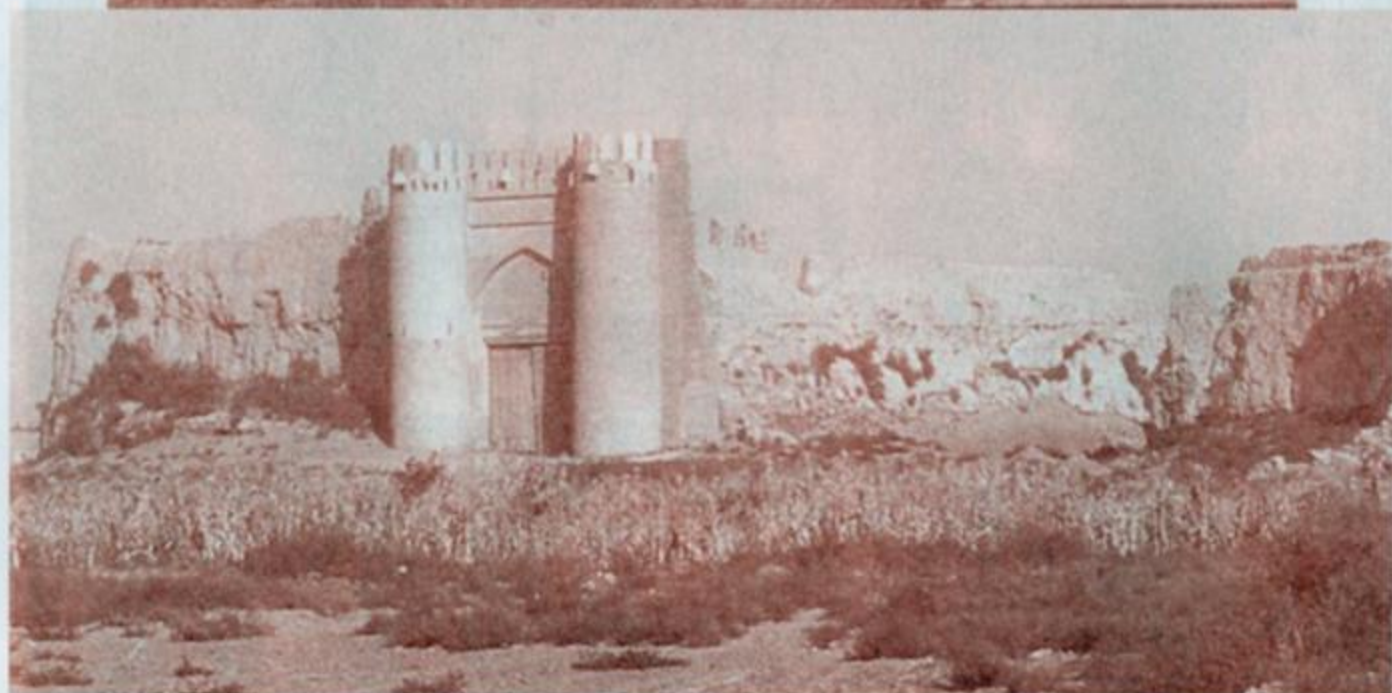
1897 йилда Ойша биби, Мухаммадбой, Абдуллахожи ва Мухтарамойлар томонидан меросни қабул қилиб олганлик тўғрисидаги тилхат

1890 йилда Хожи Саид ўғли Мирзо Азимбой томонидан меросни қабул қилганлик ҳақида тилхат

**Маросим қуроллари: қилич, пичоқ, жанговар болта.
XIX аср охири –XX аср боши.**

Madrasa Kabeeriyah: Kiyafat, p. 100, k. 100
XIX asr oʻzida - XIX asr davri

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҚЎҚОН ХОНИ ХУДОЁРХОН

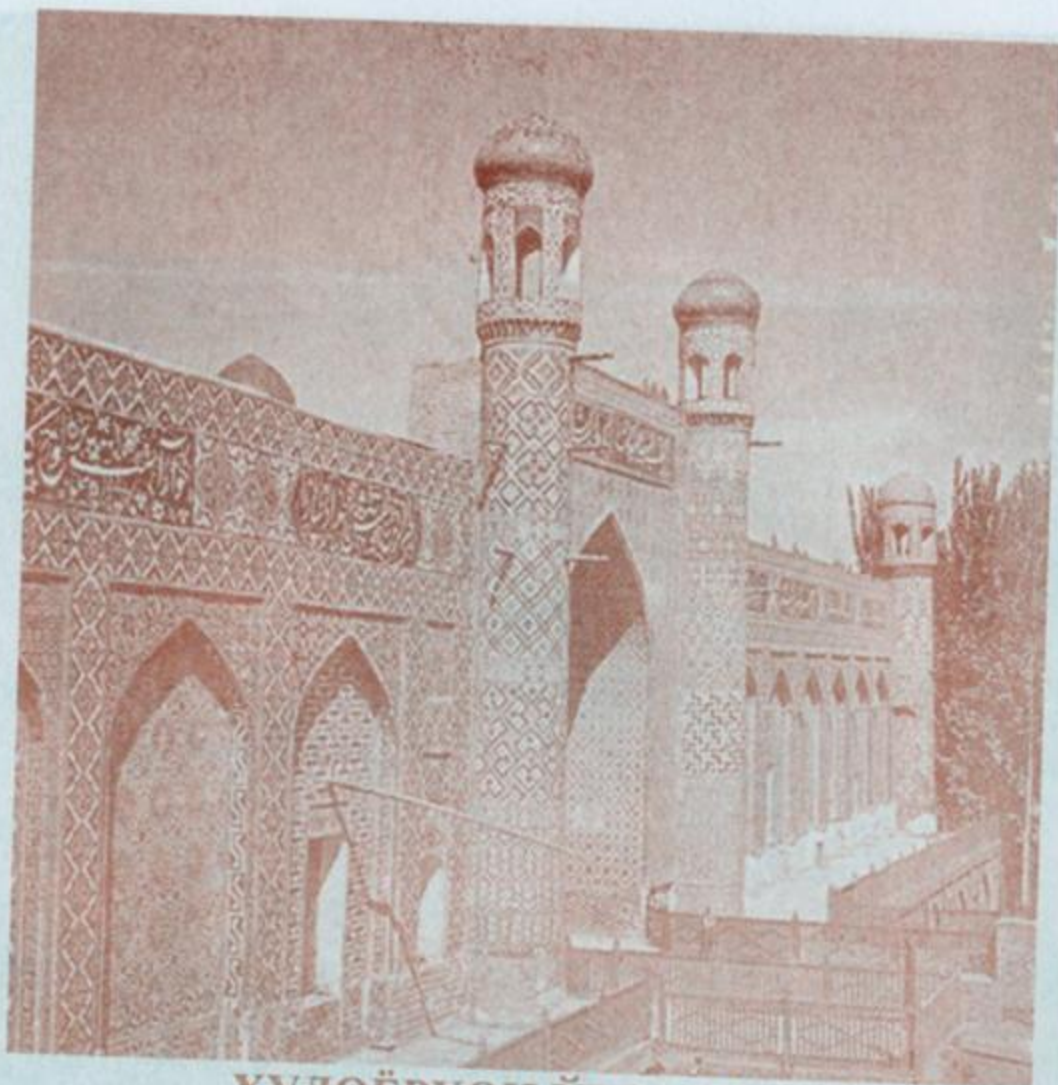
НАСРИДДИНХОН

Маллахон тангалари

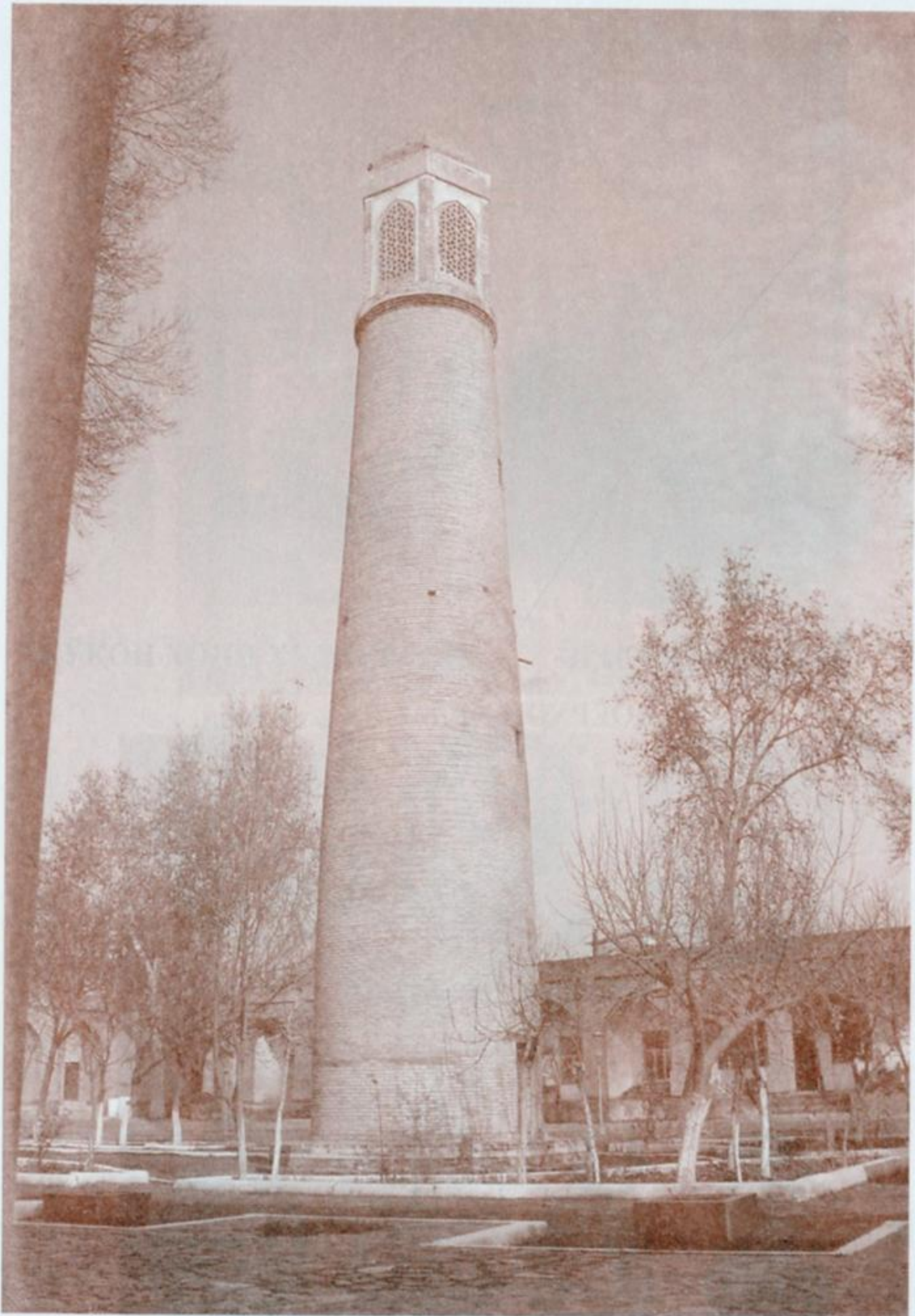
ҚЎҚОН ХОНЛАРИНИНГ МУХРЛАРИ

ХУДОЁРХОН ЎРДАСИ. Кўкон

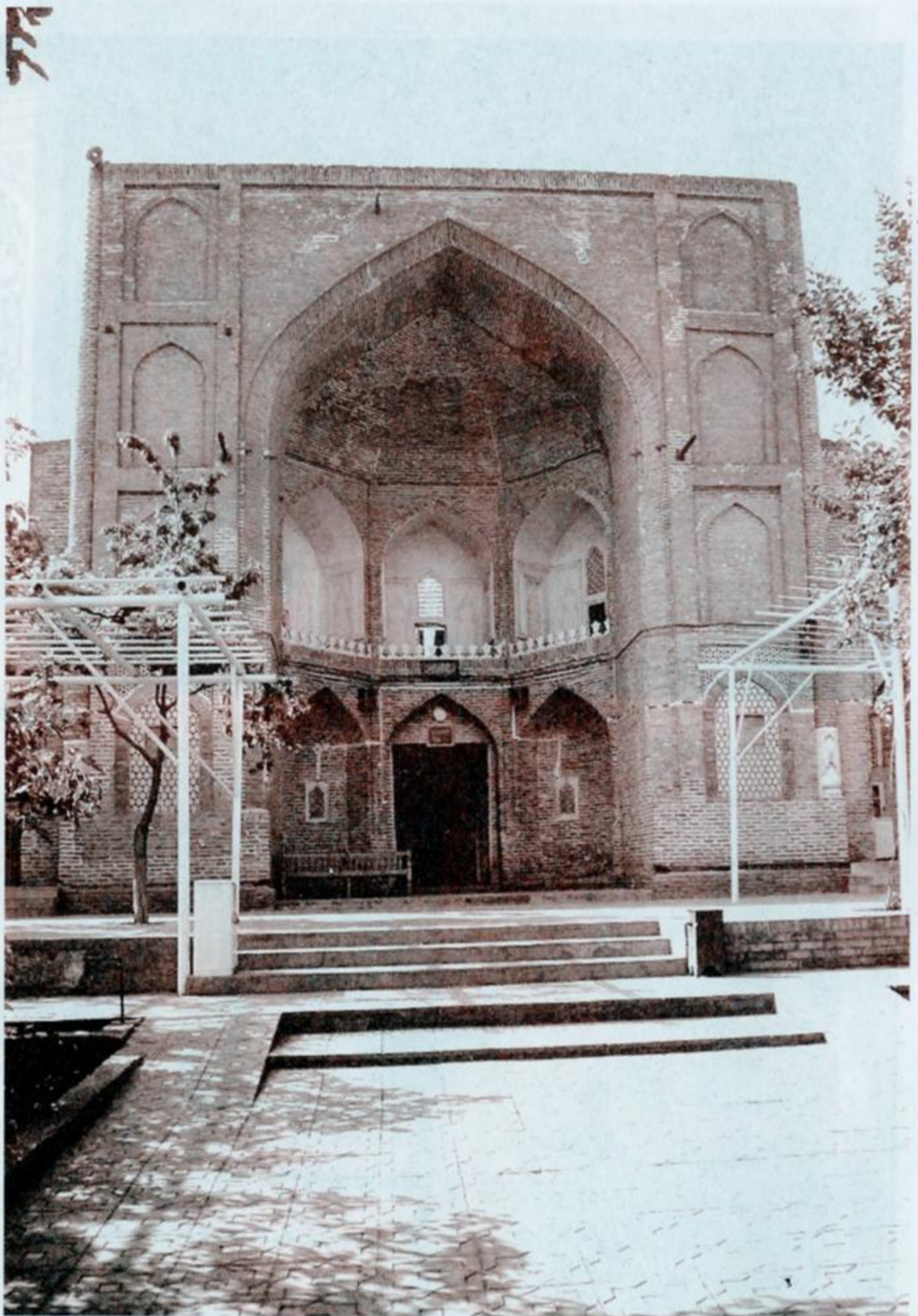

ДАХМАИ ШОХОН. Кўкон

МИНОРА

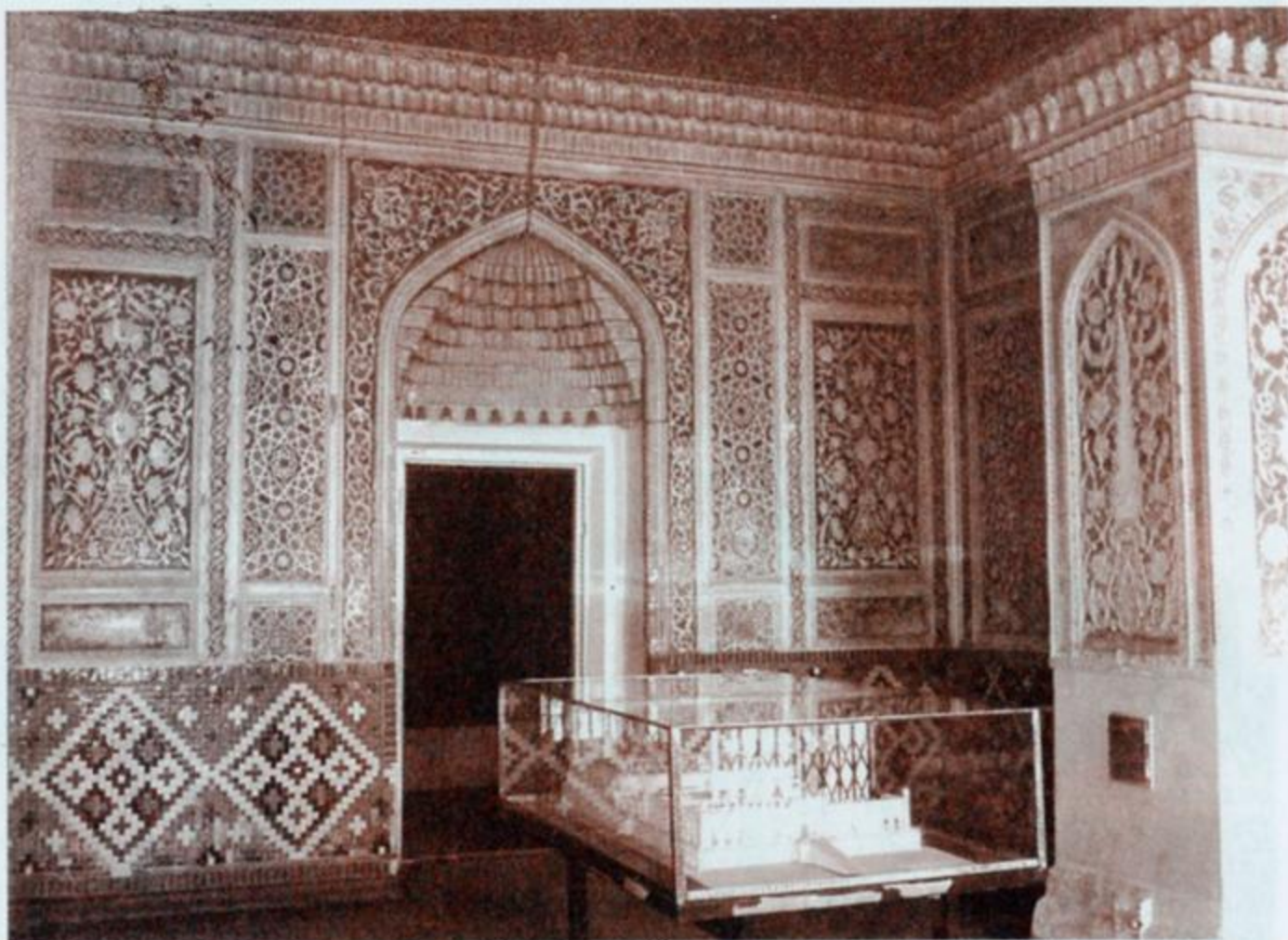
Кўкон

НОРБУТАБЕК МАДРАСАСИ

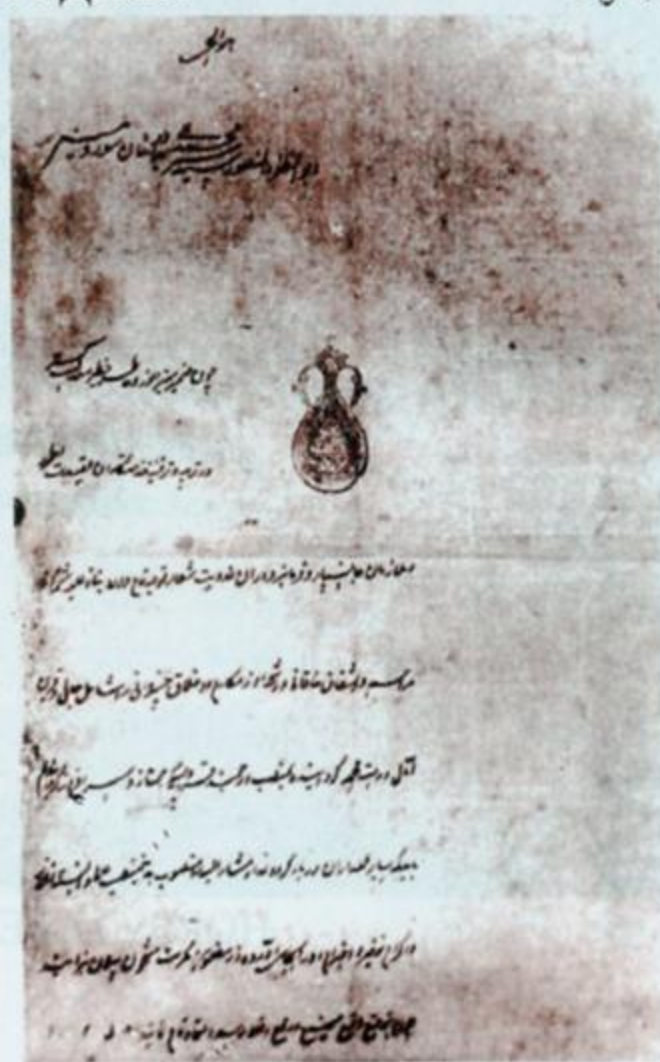
Кўкон

КЎКОН ХОНЛИГИНИНГ ФАРМОНЛАРИ

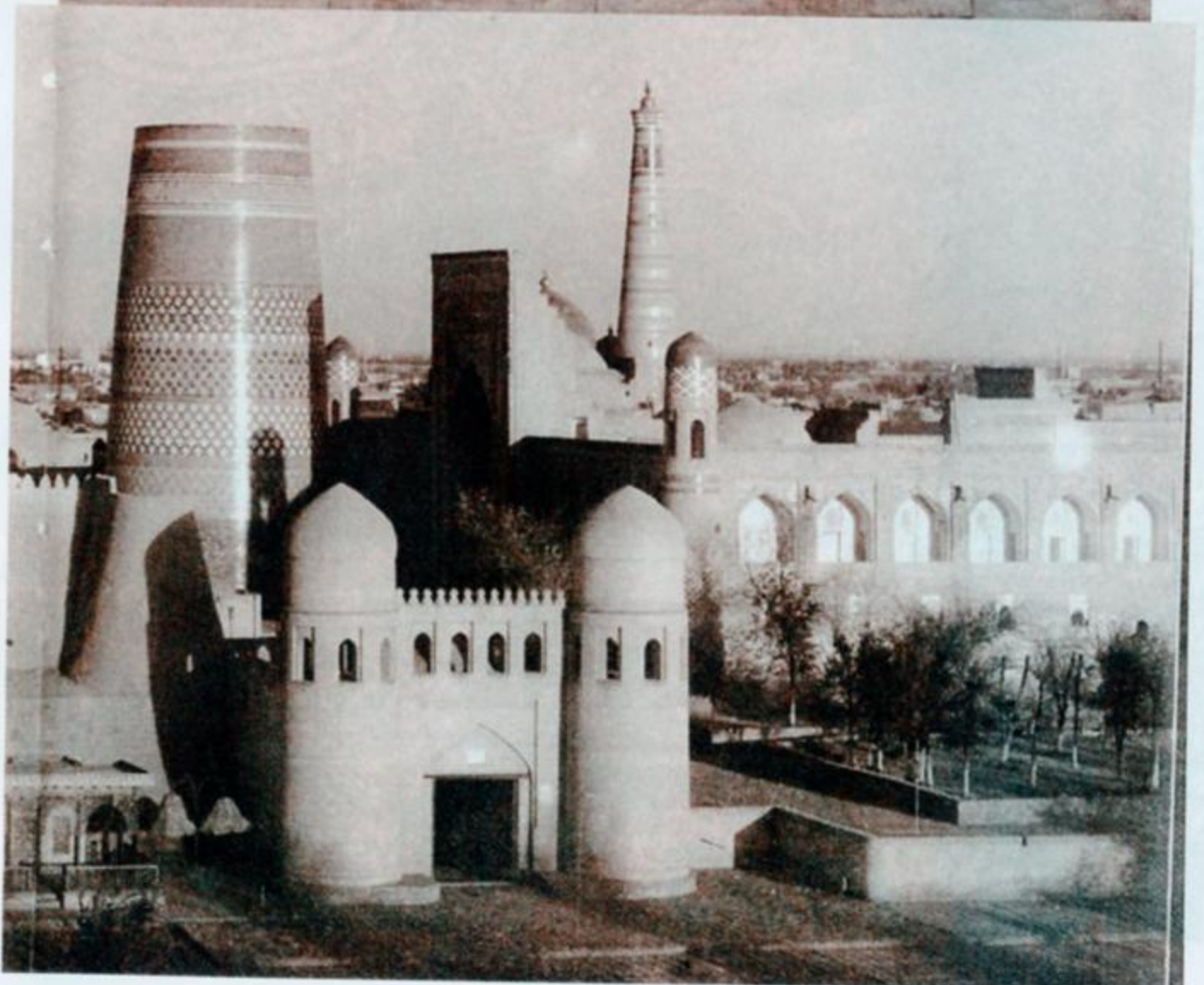

ХУДОЁРХОН ЎРДАСИ

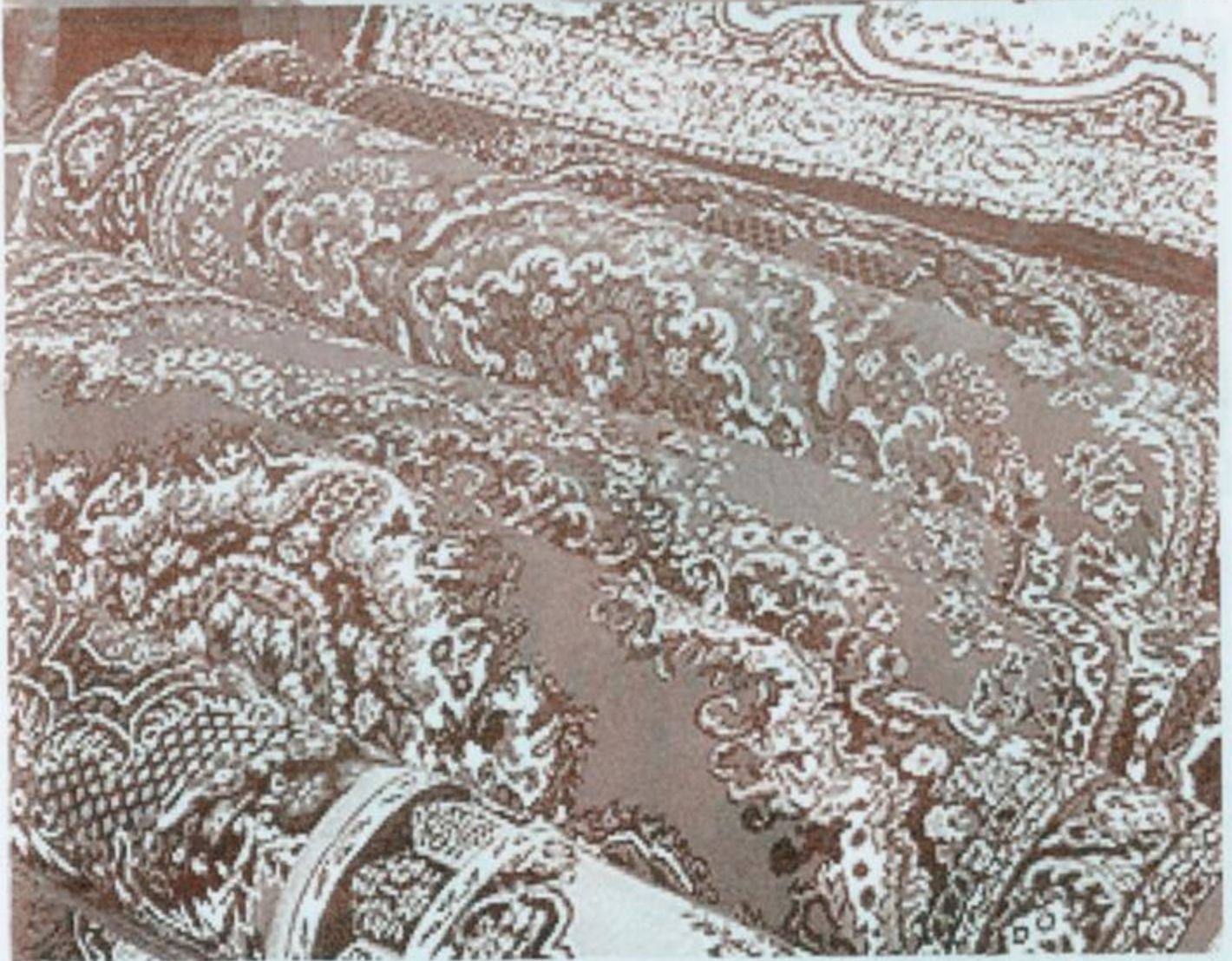
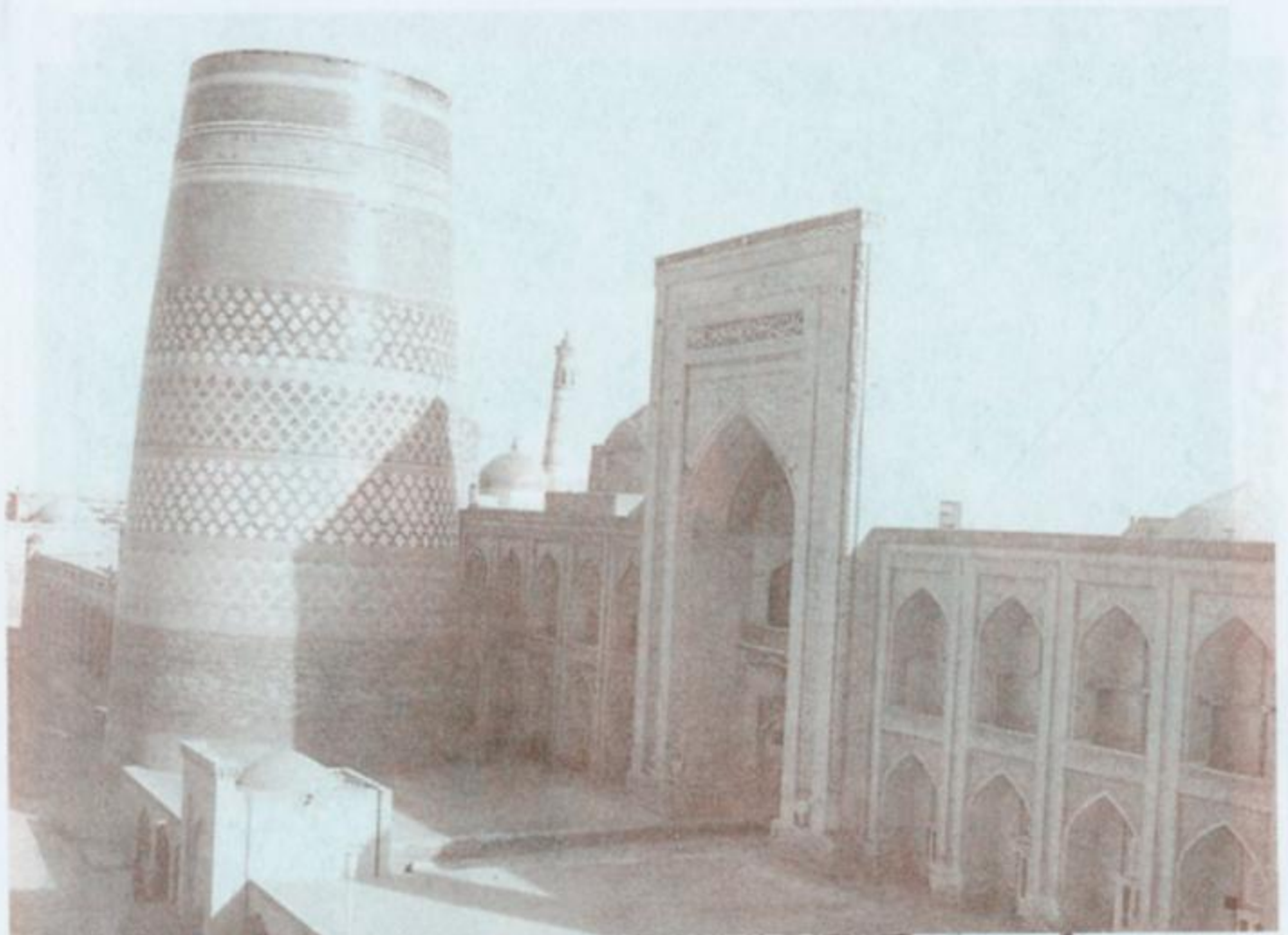
Қўқон

ҚЎҚОН ХОНЛАРИНИНГ ФАРМОНЛАРИ

ХИВА

“Хива учун” медали

Савдо карвони.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Муқаддима.....	5
Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон.....	15
Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топиши, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёти.....	31
Хоразмшоҳлар давлатининг ташкил топиши, ривожланиши ва инкирози.....	31
Хоразмшоҳлар давлатидаги ижтимоий-сиёсий вазият.	41
Хоразмшоҳлар давлатидаги маънавий, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар. “Хоразм фикҳ мактаби”.....	59
Хоразмшоҳлар давлат тузуми, идора ва бошқарув усуллари.....	85
Хоразмшоҳлар давлатининг ташқи сиёсати ва дипломатияси.....	109
Ҳарбий тизими.....	116
Давлат ҳокимиятини амалга оширишда халқ иродасининг намоён бўлиши.....	128
Қонунчилик тизими: таркиби, моҳияти ва ўзига Хослиги.....	136
Ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш – ҳуқуқ тартиботни амалга ошириш тизимларининг ўзаро муносабати...	154
Бухоро амирлиги ташкил топишининг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий асослари.	166
Бухоро амирлиги давлатчилиги шаклланишида сиёсий-ҳуқуқий ва ғоявий омилларнинг аҳамияти... ..	178
Бухоро амирлиги давлатчилигининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари.....	199
Бухоро амирлигининг давлат тузуми.....	217
Бухоро амирлигининг марказий ва маҳаллий бошқаруви.....	218
Бухоро амирлигининг ташқи сиёсати ва дипломатияси.	237

Бухоро амирлигида суд ҳокимияти.....	2
Бухоро амирлигининг ҳуқуқий тизими.....	2
Ҳуқуқ манбалари.....	2
Бухоро амирлиги ҳуқуқ тизимининг асосий соҳалари...	2
Қўқон хонлиги ташкил топишининг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий асослари.....	3
Қўқон хонлиги ташкил топиши давридаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар ва хонликдаги сиёсий жараёнлар.....	3
Қўқон хонлиги давлатчилигида сиёсий-ҳуқуқий ва ғоявий омилларнинг аҳамияти.....	3
Қўқон хонлигининг давлат тузуми.....	3
Қўқон хонлигининг марказий ва маҳаллий бошқаруви.	3
Қўқон хонлигининг суд ҳокимияти.....	3
Қўқон хонлигининг ташқи сиёсати ва дипломатик муносабатлари.....	3
Қўқон хонлигининг ҳарбий муҳофаа тизими ва унинг ҳолати.....	3
Қўқон хонлигида ҳуқуқ манбалари ва асосий соҳалари.	4
Қўқон хонлигида ҳуқуқ манбалари.....	4
Қўқон хонлиги ҳуқуқ тизимининг асосий соҳалари.....	4
Қўқон хонлигида ерга эгаллик ҳуқуқи.....	4
Иловалар.....	4

**БОБОЕВ Ҳалимбой, ХИДИРОВ Зиёдулло,
Шодиев Жўрабек, АҲМЕДОВА Мукаддас**

**ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ
II КИТОБ**

Тошкент -“Fan va texnologiyalar” - 2009

Мухаррир: М.Миркомиллов

Тех.муҳаррир: А.Мойдинов

Мусахҳих: М.Ҳайитова

Саҳифаловчи: Ҳ.Ғуломов

Босишга рухсат этилди 05.08.2009. Бичими 60 x 84^{1/16}.
Офсет қоғози. Ҳисоб-нашриёт б.т. 29,75. Шартли босма табоғи 30,0
Тиражи 1000. Буюртма № 106. Баҳоси келишилган нарҳда.